

FIZIKER RÓBERT

LELEPLEZETT TÖRTÉNELEM

39 HISTÓRIA A HUSZADIK SZÁZADBÓL

L'Harmattan

Fiziker Róbert
LELEPLEZETT TÖRTÉNELEM

Fiziker Róbert

LELEPLEZETT TÖRTÉNELEM

39 história a huszadik századból

L'Harmattan

Budapest

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

ISBN 978-963-236-949-5

© Fiziker Róbert, 2015

© L'Harmattan Kiadó, 2015

A kiadásért felel Gyenes Ádám.

A kötet megrendelhető, illetve megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 06-1-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt

1085 Budapest, Horánszky utca 20.

Tel.: 06-1-445-2775

www.konyveslap.hu

parbeszedkonyvesbolt@gmail.com

Borító: Cziner Máté

Olvasószerkesztő: Bellus Ibolya

Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett

Nyomdai munkák: Robinco Kft.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOM

Előszó

9

I.

Habsburgok és egyéb bécsi históriák

KÉMELHÁRÍTÓBÓL SPION

Alfred Redl ezredes öngyilkossága

13

„TEGNAP JOBB LETT VOLNA, MIT MA, ÉS MA JOBB, MINT HOLNAP”

Az első világháborúhoz vezető júliusi válság

19

AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLYKORONÁZÁS

27

„AKI VÉGET AKART VETNI AZ ÓRÜLET DIKTATÚRÁJÁNAK”

IV. Károly békekísérletei

35

„KATONAKÉNT SZOLGÁLT, DE A BÉKÉT VÉDTE”

Boldoggá avatták IV. Károlyt, az utolsó magyar királyt

43

AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLYFI

49

A CSÁSZÁR ÖRÖKÖSEI

A Habsburg-vagyon sorsa

57

ÁLDOZAT VAGY CSATLÓS?

Az Anschluss

65

AZ OSZTRÁK ÁLLAMSZERZŐDÉS

Moszkvától Moszkváig

72

II.

Perek és merényletek

A TISZAESZLÁRI PER

83

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ HALÁLA

89

A TRÓNÖRÖKÖS HALÁLA	
<i>Az újkor legrosszabbul előkészített merénylete</i>	95
AZ ÖRÖMSZERZŐ HÍRSZERZŐ	
<i>Mata Hari tragédiája</i>	102
„ENNEK ÍGY KELLETT TÖRTÉNNIE”	
<i>Merénylet Tisza István ellen</i>	110
MATUSKA, A MAGÁNYOS (?) TETTES	
<i>A biatorbágyi merénylet</i>	117
„MIÉRT LŐNÉNEK RÁM A CSEHEK?”	
<i>A harmadik számú náci vezető halála</i>	127
„NEM BAJ, HA NEM ÉRTENEK, A LÉNYEG, HOGY HIGGYENEK NEKEM”	
<i>Szállasi népbíróági pere és kivégzése</i>	137
A HUSZADIK SZÁZAD PERE	146
„NEM VOLT BELESZÓLÁSOM SEMMIBE, A PAPÍRMUNKÁT KIVÉVE”	
<i>Adolf Eichmann elfogása és pere</i>	154

III. Horthy-Magyarország

OPERETTHÁBORÚ VAGY KEMÉNY HATALMI HARC?	
IV. Károly visszatérési kísérletei 1921-ben	165
„WISST IHR, MAGYAROK MARADTUNK!”	
<i>A soproni népszavazás</i>	174
A ROTHERMERE-AKCIÓ	187
„BŰNÖS VAGYOK?”	
<i>Teleki Pál öngyilkossága</i>	194
A KORMÁNYZÓHELYETTES HALÁLA	
<i>Horthy István tragikus repülőbalesete</i>	202
IDEGEN FÖLDÖN, IDEGEN ÉRDEKEKÉRT	
<i>A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-kanyarban</i>	210
„ÉLT KB. 38 ÉVET”	
<i>A halhatatlan légiós</i>	217

„NEM HAGYHATOK EZREKET SEGÍTSÉG NÉLKÜL” <i>Raoul Wallenberg eltűnése</i>	226
RAZZIA A DÉLVIDÉKEN <i>Katyn, Lidice, Oradour... és Újvidék</i>	237
NEGYVENÖT NAP NEGYVENNÉGYBEN <i>Szerb megtorlás a Délvidéken</i>	248
MIKLÓSPAPA PORTUGÁLIÁBAN <i>Horthy emigrációs évei</i>	256

IV.

A második világháború és előzményei

HITLER HAZÁRDJÁTÉKA <i>A Rajna-vidék megszállása</i>	267
A PROPAGANDA OLIMPIÁJA	276
A 20. SZÁZAD LEGHOSSZABB ÉLETŰ EURÓPAI DIKTATÚRÁJA <i>Franco Spanyolországáa</i>	293
„NEM BÁNTAM MEG SEMMIT!” <i>Rudolf Hess titka</i>	308
„SZABADSÁG ÉS BECSÜLET” <i>A Scholl-testvérek Hitler ellen</i>	317
LENINGRÁD KILENC SZÁZ NAPJA	327
A LEGENDÁS BOROSTYÁNSZOBA	336
A WILHELM GUSTLOFF KATASZTRÓFÁJA <i>Hitler utolsó áldozatai</i>	345
A MÜHLVIERTELI NYÚLVADÁSZAT <i>Kitörési kísérlet Mauthausenből</i>	358
A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSE	365

ELŐSZÓ

Ha az olvasó a tudományos ismeretterjesztés fogalmát hallja, elsősorban a természettudományos eredményeknek a laikusok számára is könnyen felfogható megfogalmazására, előadásokon és publikációkban történő népszerűsítésére, ennek külföldi és magyarországi hagyományára, életkortól függően *Öveges József* professzorra, *Sas Elemér* ismeretterjesztő műsoraira, vagy *Richard Dawkins* oxfordi etológus mellett a Mindentudás Egyetemére gondol.

Holott bármelyik más műveltségterület, így a történettudomány is joggal formál igényt arra, sőt, kötelességének kell, hogy érezze, hogy a tudományos igényességet, felkészültséget és pontosságot szem előtt tartva, viszonylag rövid, könnyen emészthető és közérthető formában segítsen abban, hogy tisztában legyünk az életünket nagyban befolyásoló jelenségekkel, eseményekkel és folyamatokkal, így kellő tudással felvértezve otthon érezzük magunkat a világban.

A módszertani-szakmai elvárás tehát mind a természet-, mind a társadalomtudomány esetében ugyanaz, és bár manapság főleg a természettudományos ismeretek alacsony színvonala miatt szokás kongatni a vészharangokat, a hazai kutatási eredmények ismeretében és hosszabb oktatói tapasztalat birtokában is állíthatom: nem elég azon élcelődni, hogy a nyugati országokban mekkora tudatlanságról számolnak be a felmérések. A történelmi tudásszint javítása érdekében nálunk szintén szükség van az egyre inkább teret nyert mítoszgyártás, félinformációk, tévhitek és előítéletek elleni fellépésre.

Ráadásul a történettudomány nyelvezete az átlagpolgár számára is viszonylag könnyen fogyasztható – hacsak a szerző nem az olvasó, hanem a könyvespolcok számára kívánja megfogalmazni magvas gondolatait. A 'tudományos' minősítés ebben az értelemben nem lehet az 'olvasmányos, jó stílusú' ellentéte.

A kötetben az *Élet és Tudomány* című folyóiratban 2001 óta, általában az események kerek évfordulóján publikált tudományos-ismeretterjesztő írásaimat, illetve azok bővebb, szerkesztés előtti változatait adom közre, négy na-

gyobb tematikai fejezetbe sorolva, minimális, főleg olvasóbarát, technikai jellegű módosításokkal, és az itt-ott szükségszerűen adódó átfedésekkel és ismétlésekkel.

Nem célom, hogy feltétlenül új megvilágításba helyezzek ismert vagy kevésbé ismert, a kollektív emlékezetből ilyen-olyan okok miatt kitörölt tényeket és eseményeket, és nem kívánok megfelelni a bulvármédia gyakran hangzatos szalagcímekkel, de talán csalódást keltő tartalommal operáló elvárásainak sem. Meggyőződésemm ugyanakkor, hogy a történelem – gyakran politikai indíttatású – újraírásával, saját szempontoknak alárendelt újraértelmezésével szemben elengedhetetlen a történesek alapos, érzelmeiktől mentes, azok értékelését az olvasóra bízó felidézése. Természetesen – a manapság egyre divatosabb „módszeres tudományos ismeretterjesztés” jegyében – törekedtem a történettudomány legújabb eredményeinek ismertetésére, persze nem a végső igazság, hanem a további kutakodásra ösztönzés jegyében.

Szeretnék köszönetet mondani az Élet és Tudomány szerkesztőjének, *Juhari Zsuzsannának*, aki nem csupán befogadta a tanulmányokat, de tapasztalatával és a megfelelő képi illusztrációk kiválasztásával segített végső formába is önteni azokat. A reményeim szerint izgalmas, népszerű témákat feldolgozó írások első megjelenését kísérő bel- és külföldi reakciók megerősítenek abban, hogy a magam eszközeivel továbbra is elősegítsem a gondolatébresztő szembenézést. Végül a múlt század nemrég elhunyt bölcs tanúja, *Habsburg Ottó* gondolatával kívánok kellemes kapcsolódást és feltöltődést az olvasónak: *„Aki nem tudja, honnét jött, azt sem tudhatja, hová megy, mert nem tudja, hol van.”*

Budapest, 2014. december

A szerző

I.

Habsburgok és egyéb bécsi históriák

KÉMELHÁRÍTÓBÓL SPION

Alfred Redl ezredes öngyilkossága

1913. május 25-én detektívek várakoztak a bécsi Klomser szálló előcsarnokában. Az Evidenzbüro, a vezérkar hírszerző ügyosztályának egyik volt magas rangú beosztottja, Alfred Redl ezredes közben lakosztályában egy kölcsönkapott fegyverrel öngyilkosságot követett el. Bár az eseményekről véletlenül tudomást szerző Egon Erwin Kisch, a „száguldó riporter” nem hagyta, hogy eltsolják az ügyet, még ma sem látni teljesen egyértelműen a történetek valódi hátterét, de a lényeg kihámozható.

Alfred Redl 1864-ben, hétgyermekes polgári család sarjaként született Lembergben, apja az ottani katonai fogház gondnoka, később pedig hivatalnok volt a helyi vasúttársaságnál. Redl a hadapródiskola, a galíciái, illetve rövid budapesti szolgálat, majd a bécsi vezérkari tiszti képzés után a katonai pályán 1907-ben már a Hadügyminisztérium ún. „Nyilvántartó Irodája”, a hírszerző osztály helyettes főnökségéig jutott, ahol a folyékony ukrán és lengyel nyelvismeret birtokában sikeres elhárítói tevékenységet folytatott, a kémkedési perekben pedig szakértőként szerepelt. 1912-től a 8. k. u. k. hadtest vezérkari főnöke (tehát csak az ottani hadtestparancsnokság melletti, és nem az egész vezérkar irányítója) Prágában.

Az ezredes jó kedélyű, sokat olvasó és sportoló ember hírében állt, aki régi csecsebecséket és különleges bélyegeket gyűjt. Úgy tűnt, Redl megfelel annak a jellemzésnek, amit *Ferenc József* írt elő a titkosügynökök számára: „A legfontosabb, hogy feddhetetlen magánéletű, nemeslelkű, vallásos úriemberek kezébe tegyük le titkos ügyleteink egyik legbizalmasabb ágának vezérlését.” Az évek során számos kitüntetésben részesítették és gyakran elő is léptették a nagy megbecsülésnek örvendő tisztet. Azonban már tíz évvel a kémügy kipattanása előtt állítólag úgy nyilatkozott Redlről egy katonai ügyész, hogy „*még megérjük, hogy Redl akasztófára jut. A legkevésbé sem tudom ezt alátámasztani, de biztosan érzem.*”

A homoszexuális tiszttörténetét először 1925-ben az osztrák *Hans Otto Löwenstein* dolgozta filmre, majd az ötvenes évekbeli *Franz Antel*-féle feldolgozás után *Szabó István* ismert alkotása merített a történetből. Emellett írók sora foglalkozott a témával.

Redl kettős élete

A 49 éves tisztt lebukásáig legalább tíz-tizenkét éven át adott el pénzért fontos katonai információkat Oroszországnak, Franciaországnak és Olaszországnak, többek között a Monarchia felvonulási tervét is. Ezért később őt kiáltották ki bűnbaknak az első világháborús, 1914. őszi vereségek miatt. Kétségtelen tény, hogy Redl tevékenységének következtében 75 orosz hadosztály létéről egyáltalán nem tudtak a bécsi stratégák. Az 1914-es Közbiztonsági Almanach a többi bűnöző között „osztrák Ephialtészként” (ő volt az a görög, aki Kr. e. 480-ban a Thermopülai-szorosban *Leonidasz* spártai király hátába vezette a perzsa elitcsapatokat) mutatta be Redlt, aki „pénzért elárulta a hazáját”. Egy orosz vezérőrnagy szerint Redl olyan pontos információkhoz juttatta a cári hadvezetést, hogy hadgyakorlat keretében le is tudták játszani a k. u. k. sereg terveit. A ezredes magas rangú külföldi megbízottakkal főleg a morvaországi Karlsbadban, illetve párizsi és római útjai alkalmával tartotta a kapcsolatot.

Az 1903-as ún. Hekailo-ügyben egy törtető egoista képe rajzolódik ki. A Monarchia felvonulási tervének az oroszoknak történő állítólagos átjátszása miatt börtönbe juttatta *Sigmund Hekailo* lemergi hadbíró ezredest, egy *von Wienchowski* nevű őrnagyot és *Alexander Ach* századost, majd „titkosszolgálati együttműködés keretében” egy orosz tisztet pedig akasztófára, csak azért, hogy a saját bőrét mentse. Már ekkor könnyen lelepleződhetett volna, hiszen először orosz kémnek nevezte a kiszemelt bűnbakot (aki egyébként tényleg kémkedett és sikkasztott), majd elismerte, hogy nem sok minden szól ellene, végül mégsem tiltakozott az elítélésük miatt. Az őrnagy árulását igazoló levelek rejtkehelyét annak hatéves kislánya árulta el Redlnek.

A szerény körülmények között felnőtt, és 1891-től vérbajban szenvedő Redlnek homoszexuális életmódja fenntartásához volt szüksége a pénzre. A titkát állítólag a bécsi városi gőzfürdő kabinosa fedte fel, amikor többet ivott a kelleténél. Az orosz titkosszolgálat vezetője, *Nyikolaj Batyusin* ezredes a kezdeti hitelezés után emiatt megzsarolta, és együttműködésre kényszerítette az Oroszországban korábban nyelvi tanulmányokat folytató vezérkari

tisztet. A szervezési feladatot egy *Pratt* nevű, a Baltikumból származó, németül kiválóan beszélő hírszerző kapta, aki levélben szólította fel együttműködésre Redlt.

A vezérkari tiszt látványosan költekező életmódja és sznobsága jeleként belül vörös selyemmel bélelt Daimler sportkocsit (állítólag a Monarchia egyik legdrágább autóját) vásárolt magának, ötágú, ún. köznemesi koronás A R felirattal, ahol az A betű szárait összekötő v alakú vonal a nemesi származást sejtette: Alfred von Redl. Felettesei úgy vélték, hogy a jól fizetett aggregény ezredes, aki ingyen lakásban élt, és állítólag nagynénjétől örökölt is, tekintélyes jövedelemmel rendelkezett. Ráadásul még *fausse maîtresse*-t, álszeretőt is tartott a látszat kedvéért. Magánügyeit és pénze eredetét soha senki nem firtatta.

Ha az ügy kitudódott volna, az katonai karrierje végét és a férfiak közti nemi aktusért járó szabadságvesztést is jelentett volna számára. Nem a több más ismert történelmi személyiséghez hasonlóan meglévő homoszexualitása, hanem annak korabeli törvényen kívülsége okozta vesztét. Mindenesetre a hadsereg tekintélye forgott veszélyben, amikor a hadügyminiszteri poszt egykori várományosáról kiderült kettős rejtőzködő élete.

A lebukás

Amikor az angol katonai attasé 1909-ben már jelezte Bécsben, hogy az egyik vezérkari tiszt információi szerint áruló, még senki sem sejtette, kiről lehet szó. Redl lebukását egy véletlen eredményezte. Egy hozzá írott levelet felnyitottak a *Walter Nicolai* ezredes vezette német kémiszolgálat emberei Poroszországban, majd az információkat Bécsbe továbbították. Ugyanis a Prágában állomásozó Redl fizetését megbízói postai úton juttatták el Bécsbe, „*Nikon Nizetas Úrnak, Ausztria, Bécs, poste restante*” címmel, „Operabál 13” jelígre. 1913 elején egy, más forrás szerint két levelet nem vett át „Nizetas Úr”, ezért azokat a várakozási idő letelte után visszaküldték a feladónak, meghozzá Eydtkuhenbe, az orosz határ közelében fekvő kis német városkába. Ezután kerültek a levelek a berlini főpostára, ahol az egyikben 8000, a másikban 6000 osztrák koronát is találtak. (A Nyilvántartási Iroda teljes éves kerete ekkor 150 000 korona volt.) Bécsben a postán maradó küldemények kezelőjének íróasztalába csengőt építettek, és *Ebinger* és *Steindl* ügynökök csak arra vártak, mikor szólal az meg.

Az osztrák postai küldemények ellenőrzéséről egyébként Redl tanítványa, *Maximilian Ronge* ezredes döntött. Ezzel a XIV. *Lajos* udvarában kialakult, és *Metternich* idején Ausztriában is meghonosodott szokást élesztette újjá, mely szerint a gyanús leveleket egy zárt és titkos helyiségben felbontották, elolvasták, majd a felbontott, és a kezelés során megsérült borítékok helyett készített azonos minőségűeket lezárták. Már 1878-ban az uralkodó asztalán feküdt egy tervezet, mely az idegen hatalmak katonai viszonyainak állandó, tehát békeidőben is foganatosított megfigyelését „*az idegenforgalom megszigorításával, az útlevelváltás és jelentkezési kötelezettség pontos szabályozásával és ellenőrzésével, a gyanúsnak tetsző személyek, továbbá az országban maradt külföldi képviselők tagjainak megfigyelésével, magánlevelek táviratozásának korlátozásával, és a magánlevél-forgalom állandó kontrollálásával*” kívánta biztosítani. Az utóbbit *Tisza Kálmán* magyar miniszterelnök kifogásolta, ennek ellenére később gyakorlattá vált.

A titkosrendőrök követték a vezérkari tisztet, miután az átvette a neki szóló leveleket, a benne lévő pénzzel együtt, amit arra szánt, hogy fiatal dragonyos hadnagy barátjának, *Stefan Hromadkának* (más forrás szerint *Horinkának*) megvegye az ígért autót. Őt később fegyházra ítélték fajtalankodásért, de az első világháborúban őrmesterként szolgált a hadseregben. A levél átvétele után Redl már csupán 12 órát élt. Pedig úgy tűnt, a nyomozók bottal üthetik a nyomát, hiszen már csak azt a taxit látták, amelyikbe beugrott. Szerencséjükre a taxi nem sokkal később ismét megjelent. A sofőrt kifaggatták, aki elárulta, hogy a *Kaiserhof* kávéházba vitte utasát, és az ülésen maradt szarvasbőr zsebkéstokat is átadta a rendőröknek. A közeli taxiállomáson azt is megtudták a titkosrendőrök, hogy a *Klomser* szálló volt a titokzatos idegen végső úticélja. A *Klomser* portása előtt a börtök habozás nélküli átvételével Redl elárulta magát.

Ezután a francia, az orosz és az olasz titkosszolgálatnak küldött ajánlott levelek postai vévényeinek papírfoszlányait szórta szét az utcán, de ezzel sem tudta lerázni követőit. Majd a *Riedhof* vendéglőben együtt vacsorázott államügyész barátjával, *Viktor Pollakkal*, akinél azt akarta elérni, hogy szabadon Prágába távozhasson. Végül vallomást tett Ronge előtt. Eszerint egyedül dolgozott, és az okmányokat lefényképezve juttatta el azok másolatait a megbízóihoz.

Mindenesetre a titkosszolgálat nem végzett valami alapos munkát, hiszen Redl prágai lakásának használati tárgyai közül elárvereztek egy lemezekkel, és azokon titkos anyagokkal teli fényképezőgépet is. A filmet egy diák hívta elő iskolája fizikai laboratóriumában. Ennek ellenére a Nyilvántartási Iroda

akkori főnökét, *August Urbanski von Ostrymiecz* ezredest nem sokkal később a Lipót-renddel tüntette ki Ferenc József.

Leleplezése után a *Batthyány-Strattmann* család palotájának egyik épületében a 19. század közepe óta működő szálló 1-es számú szobájában Redlt gyakorlatilag öngyilkosságra kényszerítették. A katonai vezetés és az udvar két okból is érdekelt volt abban, hogy az ügy ne tudódjon ki. Az ezredes hajlamának bevallása a hadsereg tekintélyét tépázta volna meg, a kémtevékenységének nyilvános elismerése szintén sokat ártott volna a birodalomnak. Két volt évfolyamtársa kereste fel házi őrizetében, és rövid üdvözlés után az íróasztalra tették az egyetlen golyóval megtöltött pisztolyt, majd kinn vára koztak, amíg Redl teljesítette feljebbvalója, a Grand Hotelban üldögélő *Conrad von Hötzendorf* tábornok néma parancsát. A szájába irányított lövedék a szájpadláson keresztül az agyba hatolt és megakadt a bal halántékcsonthban, Redl elvérzett.

Másnap rövid hír tudatta a bécsi lapokban, hogy „*Redl ezredes, hadseregünk érdemes tisztje gyógyíthatatlan betegségben szenvedvén, önkezeléssel vetett véget életének.*” Pedig valójában élete utolsó másfél évében állítólag csaknem 60 000 koronát keresett árulásával.

A nagy leleplezés

Katonai körökben gyorsan terjedt a hír, hogy az ezredes a hivatalos közlemény szerint „*elmezavarból kifolyó rohamában*” agyonlőtte magát. Csak később derült ki, hogy a birodalom legsúlyosabb kémügye volt a háttérben, így a tervezett díszes katonatemetésből sem lett semmi. *Alfred Margutti* báró, Ferenc József szárnysegédje szerint az agg császár először tombolt dühében, majd hosszú hetekig nem lehetett megvigasztalni, amikor tájékoztatták a történetekről.

Az ügyet Egon Erwin Kisch, a „száguldó riporter”, „*az újságírók királya*” tárta a nyilvánosság elé. Leleplező cikksorozata a *Prager Tagblatt*ban az oknyomozó újságírás kezdeteit jelentette, bár nem ravaszság, hanem a merő véletlen segítette a munkáját. A történetet pedig költői vénával színezte, egészítette ki. Először a *Bohemia* esti kiadásában jelentetett meg egy „*felsőbb helyről való cáfolatot*”, mely szerint nem igaz, hogy az öngyilkosságba menekült Redl katonai titkokat adott át Oroszországnak, és a prágai lakásban foganatosított háromórás házkutatás is egy „*egészen másfajta megtévelyedés*” nyomait kereste.

Kisch akkoriban *Sturm* néven német amatőr labdarúgóklubot működtetett Prágában, és éppen csapatának jobbhátvédjét faggatta, miért nem jelent meg az a vasárnapi meccsen, amikor érdekes magyarázatot kapott. Eszerint a civilben lakatos Wagnernak rendőrségi idézésre „*valami Redl ezredes pongyolákkal és parfümökkel teli*” lakásának ajtaját, asztalfiókját és szekrényeit kellett kinyitnia, és az egyik tiszt megjegyezte, hogy „*Ausztriát így még nem árulta el senki, mint ez a bűdös csíra!*” (A meccset egyébként 3:3-as félidő után az ellenfél, az *Unio Holešovice* csapata nyerte 7:5-re.)

Máskor is történtek példátlan esetek a hadseregben, például 1909-ben egy *Anton Hofrichter* nevű főhadnagy ciánkálival akarta megmérgezni a vezérkarba előtte bekerült, szerinte nála tehetségtelenebb társait. Postán kis csomagot küldött nekik, a felirat szerint a férfierőre serkentőleg ható orvossággal. Az egyik szerencsétlen be is vette, s nyomban meg is halt. A bizonyítékok láncolata azonban nem volt minden kétséget kizáróan megállapítható, így húszéves börtönbüntetés lett Hofrichter aljas indulatainak jutalma. Szexuális bűntetteket a katonai bíróságok ritkán tárgyaltak, a Monarchia utolsó két évtizedében csupán az eljárások elenyésző százalékát jelentették az ilyen ügyek.

Redl esete azonban az ezredes magas beosztásának, kettős rejtőzködő életének köszönhetően kiemelkedik a botrányok és a kémügyek tömegéből. Megválaszolatlan kérdés marad, hogy miért egy idegen állam elhárításának tűnt fel először Redl költekező életmódja, és miért engedték öngyilkosságba menekülni anélkül, hogy felderítették volna az árulás körülményeit, vagy legalább kísérletet tettek volna arra, hogy részleteket csikarjanak ki belőle.

„TEGNAP JOBB LETT VOLNA, MINT MA, ÉS MA JOBB, MINT HOLNAP”

Az első világháborúhoz vezető júliusi válság

1914-ben vette kezdetét a világtörténelem addigi legvéresebb katonai összecsapása. A casus bellit az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse, Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett sarajevói merénylet jelentette. A tényleges háborús döntést a nagyhatalmak bonyolult érdekellentéteit tükröző, egy hónapon át tartó diplomáciai csatározás előzte meg, és nem csupán azért, mert a politikai elit szinte minden tagja éppen nyaralt.

A merényletet követő vizsgálat feltárta a fegyvereket biztosító belgrádi körökkel fennállt kapcsolatokat, ugyanakkor a külügyminisztérium osztályfőnöke, *Friedrich von Wiesner* tanácsos július 13-án azt jelentette Bécsbe, hogy semmi sem igazolja a szerb kormány érintettségét, „*sokkal inkább vannak adataink, melyek arra mutatnak, hogy ezt kizártnak kell tekintennünk*”. Ez azonban gyakorlatilag senkit sem érdekelt. A háború ugyanis nem Sarajevónak, hanem az európai hatalmak politikájának volt a következménye, bármi más is elindíthatta volna a láncreakciót.

Bécs dönt, Berlin sürget

A merénylet háttéréről még semmi biztosat nem tudtak Bécsben, amikor a sajtó már hatalmas kampányt indított Szerbia ellen. *Conrad von Hötzendorf* vezérkari főnök pedig az eseményeket úgy értelmezte, mint „*Szerbia hadüzenetét, amelyre csak háborúval lehet válaszolni*”. Kezdetől fogva azt hangoztatta, hogy a Monarchia ellenségeivel szemben meglepetésszerű, gyors, preventív háborút kell folytatni, megakadályozandó, hogy azok együttesen lépjenek fel. Már az annexiós válság és a Balkán-háborúk idején a Szerbia elleni katonai fellépést forszírozta. Persze a kockázattal is tisztában volt: szerinte a háborút „*1908/09-ben nyílt kártyákkal is meg lehetett volna játszani, 1912/13-ban is voltak sanszai a játéknak, most viszont ez egy va banque játék*”. A kétfrontos

harcot mindenképpen el akarta kerülni, ezért a Szerbia elleni háborút a nagy szláv patrónus, Oroszország felvonulása előtt meg akarta vívni, akár hadüzenet nélkül is. A határozatlan *Leopold von Berchtold* gróf, közös külügyminiszter nem támogatta a villámtervet, mert diplomáciailag elő kívánta készíteni a fellépést, és az uralkodóval egyetértésben Németország állásfoglalását is tisztázni akarta.

Berlin támogatása nélkül ugyanis egy lépést sem tehettek. Az 1879-ben kötött kettős szövetség még mindig érvényben lévő I. cikkelye értelmében a szerződő felek kötelesek teljes haderejükkel egymást segíteni, ha valamelyiküket Oroszország részéről támadás éri. A balkáni politika kérdéseiben mint a külpolitikai érdekek legérzékenyebb pontjában is egyezsége kellett jutni. Románia a Balkán-háborúban Szerbia oldalán harcolt, ezért a Monarchia – már a szarajevói merénylet előtt – a szerződő partnernek ajánlkozó Bulgária felé történő orientálódást kívánta, Németország azonban úgy vélte, jobb lenne, ha a magyar kormány engedményeket tenne román nemzetiségi politikájában. Sőt, *Heinrich von Tschirschky* bécsi német követ eleinte megfontolt eljárást tanácsolt. *Alexander Hoyos* gróf, követségi tanácsos, külügyi kabinettfőnök Berlinben próbálta meggyőzni a német vezetőket.

Nem is nagyon kellett győzködni őket. II. Vilmos császár ugyanis úgy látta, hogy a keleti német terjeszkedés útjában álló Szerbiával „végezni kell, és gyorsan”. A karlsbadi kúrán lévő *Helmuth von Moltke* vezérkari főnök már május 12-én arra a megállapításra jutott osztrák kollégája előtt, hogy most a legelőnyösebb megvívni a háborút Oroszországgal és Franciaországgal – bízva a lassú orosz mozgósításban, a franciákkal szembeni egyértelmű fölényben, és a gyors nyugati sikerben. A németek felkészültsége az előző évek feszített hadseregfejlesztési programjának köszönhetően már március vége óta teljesnek volt tekinthető, és a Monarchia belső nehézségei miatt sem lehetett tovább várni. Az angol–német relációban beállt enyhülés hatása alatt úgy látták, lehetséges lesz Anglia semlegesítése is, vagy legalábbis az angol–német küzdelem előtt be tudják fejezni a kontinentális háborút. Legkésőbb július 4-én már készen állt a német álláspont, amelyet Tschirschky így foglalt össze: „Tegnap jobb lett volna, mint ma, és ma jobb, mint holnap.” A háborút tehát – miután Berchtold is beállt a sorba – Bécsben elhatározták, Berlinben a haladéktalan cselekvést javasolták, de még meg kellett oldani egy problémát, meg kellett győzni a magyar miniszterelnököt is. Az ő hozzájárulása nélkül az 1867-es kiegyezés alapján a Monarchia nem indíthatott háborút.

Tisza ellenáll, majd beadja a derekát

A birtokán tartózkodó gróf Tisza Istvánnak a hír hallatán „*esze ágában sem volt azt hinni, hogy ebből háborúnak kell következnie*”. Persze, nem valami elvi alapon álló békevágy indította erre, ugyanis a Szerbia elleni háborút ő is elkerülhetetlennek tartotta. 1914 márciusában az uralkodóhoz írott emlékiratában azt fejtegette, hogy Bulgáriával szövetségben és Romániát sakkban tartva lehet csak sikerrel háborúzni. Elhatározását a merénylet és a megtorlást követelő sajtócikkek hatására, illetve Berlin sürgetése ellenére sem változtatta meg. Szembeszállt a fiatal, azonnali leszámolást sürgető munkatársai hatása alá került Berchtold álláspontjával, és azt hangsúlyozta, hogy meg kell várni a vizsgálat eredményét, Szerbiának időt kell adni lojalitása igazolására, és a „*Balkán mostani helyzete*” miatt kedvezőbb nemzetközi konstelláció megteremtését is indítványozta. Románia erdélyi betörésétől is tartott, hiszen ezen a határvonalon nem volt kiépítve megfelelő védelmi rendszer. A nemzetiségi politika megváltoztatására a magyar hegemonia csorbíthatatlanságának elvét és az *egy politikai nemzet* koncepcióját képviselve nem volt hajlandó. Az udvar tulajdonképpen az ő véleményének szellemében, ugyanakkor a fellépést elhatározva tárgyalt Berlinnel. Tiszának nem volt elég a németek biztósítéka, hogy II. Vilmos tárgyalni fog a román királlyal ez ügyben. A július 7-i közös minisztertanácson Tisza a kemény, mégis elfogadható követelések támasztása mellett foglalt állást, és csak Szerbiának Bulgária, Görögország és Albánia javára történő területi kisebbsítésével, és esetleges stratégiai fontos határkiigazításokkal értett egyet (erről később minisztertanácsi határozat is született, amit már meghozatalakor sem vett a többség komolyan), a megsemmisítést, tehát az annexiót Oroszország várható ellenállása miatt, illetve magyar miniszterelnökként vetette el. Nem Szerbia önállósága érdekében lépett fel, csupán a dualizmus fenntarthatóságát féltette a szláv elem túlzott növekedése kapcsán. Hiszen az a birodalmon belüli délszláv egység megteremtése (így Horvátország elvesztése) és a trialista átalakítás irányába hatott volna. A kormánypárti lapok is mérsékelt hangot ütöttek meg, de ez a francia főkonzul szerint „*parancsszóra vallott optimizmus*” volt csupán.

Ezután azonban Tisza a sürgetések, a beszélgetések és az uralkodó eltérő álláspontja hatására egyre bizonytalanabbá vált. Fordulatának legfontosabb oka nem az, hogy véleményével egyedül maradt, hanem sokkal inkább az, hogy bizonyossá vált a román semlegesség, illetve Berlin elkötelezte magát

a bulgarofil politika mellett, sőt konkrét lépések is történtek ennek irányában. Ezután már a másokhoz hasonlóan rövid háborúval számoló Tisza sem aggodalmaskodott, ugyanakkor Erdély katonai megerősítését, illetve biztosítását még ezután is előfeltételül szabta. Conrad ígérete mellett Tisza az itteni csendőrség létszámának emelésével is biztosította a román semlegességet. Végül azt a kijelentést tette Tschirschky előtt, hogy most már „szilárdan meg van győződve a háború szükségességéről”. A császár meglepedéssel jegyezte fel: „Na, doch mal ein Mann!” („Mégiscsak férfi!”)

A belgrádi demars

Megszületett a döntés, és a fellépés konkrét módjában is egyetértés jött létre. Július közepén már Tisza is az ultimátumszerű és gyakorlatilag elfogadhatatlan jegyzék mellett volt, sőt utasítására a horvát bán megkezdte a szerb hivatalos köröket terhelő anyagok összeállítását. Az átadást a vizsgálat és az aratás befejezése utánra akarták időzíteni, illetve taktikai okokból meg akarták vele várni – az időeltolódással is kalkulálva – *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnök pétervári látogatásának végét is. A válaszra 48 óráshatáridőt hagytak jóvá. A francia nyelvű jegyzék, mely a merényletért és a nagyszerb mozgalomért is a kormányt tette felelőssé, már 21-én este *Vladimir Giesl* báró, belgrádi követ asztalán volt. 23-án az átadáskor közölni kellett, hogy nem kielégítő válasz esetén a diplomáciai viszony azonnal megszakad.

A követelések sorában a szerb kormánynak nyilatkozatban kellett vétkesnek nyilvánítani a nagyszerb mozgalomban résztvevőket, be kellett tiltania minden ellenséges közleményt és szervezetet, ki kellett irtania a Monarchia elleni propagandát. Ugyanakkor a nevezetes 5. és 6. pont szerint el kellett volna fogadnia a „cs. és kir. közös kormány közegeinek közreműködését a felforgató mozgalom elnyomásában és a nyomozásokban”. A jegyzék tartalmáról a német követet már 21-én bizalmasan tájékoztatták, a többi érdekelt követségen 24-én délelőtt kellett a követeknek az adott országok kormányainak beszámolniuk.

A két Balkán-háborúban kimerült Szerbia súlyos belső krízist élt át. *Nikola Pašić* kormánya engedékeny, lavírozó politikájával szemben a nacionalista közvélemény és a hadsereget irányító tisztek hangsúlyozottabb nemzeti politikát sürgettek. A Balkán-háborúk után kiéleződött a küzdelem, ezért a

kormány még a merénylet előtt feloszlatta a parlamentet, és augusztus 1-jére új választásokat írt ki. Az idős *Péter* király lemondott, *Sándor* régensként a hadsereg főparancsnokságát is átvette. A kormány elhatárolódott a merénylettől, aggódva várta Bécs lépéseit, ugyanakkor a Monarchia fővárosaiban a legjelentéktelenebb, ezért sokkal sértőbb hangon szóló szerb sajtótermékeket idézték inkább. A jegyzék átadásakor a miniszterelnök éppen választási kortesúton volt, majd néhány napra Szalonikibe akart utazni, ezért *Laza Paču* pénzügyminiszter vette át a demarsot. Ő egyből az orosz ügyvivőhöz fordult. Oroszország és Szerbia között nem állt fenn szerződéses kapcsolat, ám a politikai gyakorlatban szövetségesként jártak el. A régens nevében megfogalmazott segítségkérésben könyörögtek *II. Miklós* cárhoz, hogy „*tegye magáévá Szerbia sorsát*”. *Radomir Putnik* vezérkari főnököt egy osztrák fürdőhelyen töltött szabadságáról kellett visszarendelni. Amikor *Pašić* értesült az ultimátum tartalmáról, így fakadt ki: „*Úgy látszik, most a svábok torkon akarnak ragadni minket. Legalább egy évet még várhattak volna!*”

Egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy engedékeny válasszal ki kell térni a harc elől, ugyanakkor az állami szuverenitás sérthetetlenségét sem szabad feladni, és a nagyhatalmakhoz kell fordulni. *Szergej Dimitrijevic Szazonov* orosz külügyminiszter is támogatta a szerb álláspontot, kedvezőtlennek ítélve az adott pillanatot a háborúra. 25-én délután a cár azt is világossá tette, hogy Szerbia számíthat Oroszország katonai fellépésére is, amennyiben a Monarchia megtámadja. Szerbia az este 6 órakor átadott, áthúzásokkal és javításokkal tarkított válaszigjegyzékben ragaszkodott nemzeti szuverenitásához, ezért az osztrák követ a követség teljes személyzetével együtt fél óra múlva el is utazott Belgrádból, a diplomáciai viszony megszakadt. A szerb kormány kiürítette a kormányhivatalokat, és Nišbe tette át székhelyét.

Folytatódik a diplomáciai kötélhúzás

Oroszország 1913–14-ben szintén készült az ellenfeleivel való összezsapásra, ugyanis a Balkánon a gyengülő Törökország helyét kívánta elfoglalni, így összeütközésbe került a Monarchiával és a német *Drang nach Osten* politikájával. Egyre harciasabb hangot ütöttek meg katonák és politikusok, az időpontot azonban ki akarták tolni, mert a hadsereg – bár a stratégiai vasútvonalak gyors ütemben épültek – még nem volt teljesen felkészülve. Ezért a szerb kormánynak különös óvatosságot tanácsoltak, és belgrádi követük,

Nyikolaj Genrikovics Hartvig sajnálatos halálát (éppen az osztrák–magyar követtel tárgyalt július 10-én, amikor szívroham végzett vele; azt rebesgették, hogy megmérgezték) sem használták ki a Monarchia elleni hangulatkeltésre. Ugyanakkor azt is érzékeltették, hogy nem hagyják magukra a szerbeket, bár túlzottan nyílt állásfoglalással nem akarták provokálni Bécset. „Oroszország magatartása békés, de nem passzív” – hangoztatta a nyaralójában pihenő Szazonov.

Franciaország az antant szövetségi rendszerével próbálta kiegyenlíteni a németekkel szembeni hátrányát, és kikapcsolni őket mint nagyhatalmi tényezőt. A kormány sokat tett a hadsereg fejlesztéséért, de nem eleget, ezért szintén a hadműveletek kezdésének kitolásában volt érdekelt. Július 16-án Poincaré René Viviani miniszterelnök-külügyminiszterrel a France hadihajó fedélzetén Pétervárra utazott. A szövetséget demonstráló tárgyalások során egyetértettek abban, hogy Oroszország hatalmi pozícióinak gyengítését nem fogják tétlenül nézni. A mérlegelést tehát Oroszországra bízó francia politikusok már úton voltak hazafelé, amikor az ultimátum híre eljutott Pétervárra. Az oroszok azt tanácsolták Belgrádnak, ha kilátástalan a küzdelem, hagyják benyomulni a támadókat és forduljanak a nagyhatalmakhoz segítségért. Megpróbálták közbenjárásukkal elérni az ultimátum határidejének meghosszabbítását, tehát a konfliktus diplomáciai levezetését – sikertelenül.

Anglia politikáját lord Palmerston gondolata határozta meg: „Nincsenek állandó barátaink. Nincsenek állandó ellenségeink. Csak állandó érdekeink vannak.” Németország gyors ütemű flottaépítésével, a bagdadi vasút építésének megkezdésével és hallatlan ütemű fejlődésével egyre veszélyesebb vetélytárs lett, ezért Anglia közeledett Németország ellenfeleihez. Ezzel párhuzamosan a német–angol feszültséget is csökkenteni kívánták, sikeresen áthidalva a bagdadi vasút körüli ellentéteket. A németeket meglepettette ez a lépés, és a titkos angol–orosz flottatárgyalásokról csak később értesülve elégedetten hátradőltek. Anglia mindezzel szabad kezet akart magának biztosítani egy kontinentális háború esetére, és az erőviszonyok kiegyenlítődésekben volt érdekelt, hiszen akkor kimaradhatna a háborúból. Amúgy az ismét kiéleződő ír kérdés kötötte le inkább a politikusok és közvélemény figyelmét. Sir Edward Grey külügyminiszter a sziléziai birtokáról visszatérő Karl Max Lichnowsky londoni német követtől kért állásfoglalást, aki Németország „bekerítéstől” való félelmét ecsetelte. Németország ugyanis keleti és flottapolitikája miatt szembekerült az oroszokkal és az angolokkal, és már az 1907-es, indi-

rekt módon európai következményekkel járó antant megállapodás után hangot is adott bekerítettségi érzésének. A válság során azért maradt a német katonai és politikai vezetés hajthatatlan, mert ezen lazítani kívánt, miután értesült a titkos brit–oroszhaditengerészeti tárgyalásokról. A német követ tisztában volt azzal, hogy amennyiben Németország támadólag lép fel, Anglia a francia–oroszhaditengerészeti szövetség mellé áll. Az angolok több közvetítési kísérlete – még a diplomáciai viszony megszakítása után is – kudarcba fulladt, azt is javasolták, hogy a Monarchia foglalja el Belgrádot, így fontos pozíciók birtokában tudná mérsékelni a szerb politikát. Bécs azonban már nem akarta ennyivel beérni. *Sir Winston Churchill*, az admirális első lordja ezután kiadta a parancsot a flotta együttmaradására.

A kettős szövetség szilárd elhatározásával (hogy a Monarchiát megerősítendő, a nagyhatalmi konfliktust is vállalva kikapcsolják Szerbiát) az antant tehát határozottan szembehelyezkedett (szintén vállalva az esetleges nagyhatalmi összecsapást). Bár a Monarchiával szerződéses viszonyban lévő, de vele a Balkánon összetűzésbe került Olaszország Róma mellett fürdőző külügyminisztere, *San Giuliano* márki cselekvési szabadságot kívánt országa számára minden irányban, és Románia is érdekeit legmegfelelőbb módon képviselve kívánt bekapcsolódni a küzdelembe, hamarosan 20 millió katona vonult fel a három fő európai fronton. Tíza így fogalmazott: „*A legcsekélyebb habozás, vagy gyengeség súlyosan csorbítaná a Monarchia energiáinak és akcióképességének becstét.*”

A német kormány július 27-én azt közölte Londonnal, hogy elvben elfogadja a négy hatalom közvetítését Ausztria és Oroszország között – mindezt a hátsó gondolattal, hogy Bécs úgyszólván *fait accompli* teremt, még mielőtt erre sor kerülne. Másnap Bukaresten keresztül megtörtént a hadüzenet. A hosszú ideig Ischlben lévő nyári rezidenciáján tartózkodó Ferenc József proklamációja szerint „*mindent megfontolt és meggondolt.*” Grey 29-én a német követ előtt szertefosztott minden illúziót az angol semlegességgel kapcsolatban. Ez csak egy rövid időre bizonytalanította el a berlini stratégiát.

„Mire lehullanak a falevelek, itthon lesztek.”

Július 31-én és augusztus elsején a kontinens négy hatalma elrendelte az általános mozgósítást. Július 30-án, másnapi hatállyal a cári Oroszország kezdte a sort, 31-én következett a Monarchia. Németország aznap még csupán a

„háborús veszély állapotát” proklamálta, sőt ultimátumban követelte az orosz katonai előkészületek leállítását, a franciákat pedig állásfoglalásra szólította fel. Ilyen módon szinte kiprovokálták, hogy a francia mozgósítás augusztus elsejei bejelentése után, utolsóként adhassák ki a mozgósítási parancsot. Tisztában voltak ugyanis azzal, mennyire fontos a hazai közvélemény és a politikai ellenzék megnyerése. A sorrendnek ezen túlmenő jelentősége nincs, hiszen a századforduló után megváltozott erőviszonyokból következő összecsapásnak csak az időpontja volt kérdéses.

A németek először Oroszországnak üzentek hadat, hogy indokolhassák a keleti szövetségest megsegítő Franciaország elleni fellépést, és a Monarchiát is gyorsabb cselekvésre ösztönözzék. A német jobbszárny átkaroló hadmozdulatával megkezdődött a nyugati hadjárat. Mivel a német haderő azon a Belgiumon keresztül vonult fel, amelynek örök semlegességét korábban öt európai hatalom, köztük Anglia garantálta, így Grey az angol fellépést nem a franciák megsegítéseként, hanem a belgák semlegességének védelmezéseként tudta prezentálni. Ugyanakkor az angol parlament arra is felhatalmazást adott, hogy az 1912-es angol–francia flottaegyezménynek megfelelően szálljon szembe az atlanti partok mentén támadó német flottával; erre azonban nem került sor. A Monarchia egy ideig halogatta az Oroszországnak küldendő hadüzenetet, mert időt akartak nyerni a galíciai felvonuláshoz, másrészt az is felmerült, hogy egy Szerbia elleni gyors csapással javíthatnák a hadsereg harci szellemét.

Szépen lassan mindenki hadat üzent mindenkinek. A tábornokok és a politikusok a háborút egyetlen, hatalmas összecsapásnak képzelték el, amely néhány hét, esetleg hónap alatt döntésre vihető. „*Mire lehullanak a falevelek, itthon lesztek*” – ezekkel az ismert szavakkal küldte harcba II. Vilmos a katonáit. Tévedésével nem volt egyedül. Csak az angolok számoltak egy elhúzódó háborúval. Grey külügyminiszter a válság idején azt hangoztatta, hogy egy általános európai háború elhúzódhat, és tönkretelheti a világgazdaság kialakult rendszerét. A két szövetségi rendszer, a központi hatalmak és az antant régóta várt háborújának 10 millió katona és 12 millió polgári lakos esett áldozatul.

AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLYKORONÁZÁS

1916. november 30-án Bécsben eltemették a nyolcvanhat éves korában elhunyt Ferenc József osztrák császárt és magyar királyt. A háborús idők ellenére egy hónappal később ismét koronás fő állt Magyarország élén. A Habsburg magyar királyok sorában tizenhatodik és egyben utolsó uralkodót, IV. Károlyt a hagyományokhoz ragaszkodó szertartás keretében koronázták meg a Mátyás-templomban.

Károlyt, a Monarchia új császárat *Tisza István* magyar miniszterelnök beszélte rá arra, hogy eredeti terveivel ellentétben még 1916 vége előtt koronáztassa meg magát Budán. Tisza egyrészt azzal érvelt, hogy bizonyos, az élelmezéshez fontos törvényeket a magyar alkotmány szerint csak megkoronázott uralkodó szentesíthet. Másrészt a *Ferenc Ferdinánd*nak a Monarchia átalakítását szolgáló reformtörekvéseivel korábban óvatosan szimpatizáló Károlyt meggyőzte arról, hogy csak a belső stabilitás fenntartásával van esély arra, hogy a titkos diplomáciai tárgyalások eredményesen záruljanak. Tisza, aki a románok erdélyi betörése óta szoros kapcsolatban állt az erdélyi front főparancsnoki tisztét betöltő Károlyval, már 1915 augusztusában bizalmas emlékiratban tájékoztatta a trónörököst Magyarország közjogi különállásának kérdéséről. A *Szarka László* által „történelmi leckének” nevezett memorandum a dualista rendszer fennmaradása, és ilyen módon a reformok elodázása mellett érvelt – sikeresen. A magyar politikai elit inkább úgy érvelt, hogy Tisza – *Apponyi Albert* szavaival – erélyesen felügyelte „ennek a jóhiszemű léleknek kibonyolódását a beléoltott előítéletekből”.

Előkészületek

Károly már Ferenc József halálának a napján, egyidejűleg a „*Népeimhez!*” című, az uralkodói teendők átvétele alkalmából kiadott manifesztummal,

november 21-én levélben biztosította a magyar képviselőház gyászülésének résztvevőit, hogy a „*lehető leghamarabb tartandó koronázáson fog ígéretet tenni az alkotmány és a törvények megtartására*” és „*hű Magyarországa javát*” kívánja szolgálni. Két nappal később a személyesen is fogadott Tiszát felkérte: terjessze elő javaslatait, hogy „*mihamarabb*” magyar király lehessen. Az ekkor veretett katonai tiszti emlékérmek felső részén az osztrák császári korona mellett ugyanolyan nagyságban helyezték el a magyar koronát is. A királyi kéziratoknál használt levélpapírokon is együtt tűnt fel a Monarchia két államának koronával díszített címere az uralkodóház címerével.

A Ferenc József temetéséről hazautazókkal zsúfolt bécsi gyorsvonat Herceghalomnál belefutott egy személyvonatba, az áldozatok között volt *Thalóczy Lajos*, a kiváló történész is. A december elején alakult Koronázási Ünnepeket Rendező Bizottságnak kevesebb mint egy hónap állt rendelkezésre a tervek elkészítésére, a szervezésre, az anyagbeszerzésre, a munkaerő kiválasztására és a díszítés kivitelezésére – még hozzá háborús körülmények között. A bizottság elnöke *Jekelfalussy Zoltán* császári és királyi kamarás, miniszteri tanácsos volt. A négy albizottság legfontosabbjának, a művészeti és műszaki albizottságnak a vezetője az igazán sokoldalú *Bánffy Miklós* gróf lett. Az író, grafikus, díszlet- és kosztümtervező, színpadi rendező Bánffy parlamenti képviselő, és később külügyminiszter is volt – éppen abban a Bethlen-kormányban vezette a külügyi tárcát, amely Károly 1921-es visszatérési kísérletei után törvényben mondta ki a Habsburg-ház trónfosztását. Az albizottság jegyzője pedig egy bizonyos *Bárdossy László* miniszteri fogalmazó volt...

Bánffy későbbi visszaemlékezésében úgy vélte, hogy ő játszotta „*ebben a boszorkánykonyhában a főszakácsnak kissé komikus szerepét, ki minden fogásba beléköstöl és minden tepsibe beledugja az orrát*”. Az albizottság tagjai között ott találjuk *Szinyei Merse Pált*, *Benczúr Gyulát*, *Zala György* és *Schulek Frigyes* építészeket is. *Lechner Ödön* feladata volt a Mátyás-templom díszítésének megszervezése, *Pogány Móric* a Szentháromság-szobor környékét tette alkalmassá a koronázási eskütétel lebonyolítására, *Györgyi Dénes* építész Bánffyval karöltve a királyi vártól a templomig vezető út előkészítéséért és a tribünök díszítéséért, *Koós Károly* a koronázó domb és környéke megépítéséért volt felelős.

A filmezés jogáért osztrák és magyar filmgyárak között folytatott versengésből az *Uher* és a *Kertész Mihályt* foglalkoztató *Kino-Riport* került ki győztesen. A Ferenc József temetését filmre rögzítő osztrák *Sascha* benyújtott igényét elutasították. A hét operatőr minden apró mozzanatot megörökített. *Perjési*

Zsuzsa írja, hogy a templomi szertartásra nem engedték be a kamerákat és a fényképezőgépeket, csak „*elbújtatva*” – nem is sikerültek a belső felvételek.

Pálffy Géza történész szerint a koronázáson használt zászlókat a II. Ferdinánd koronázására készült zászlók mintájára tervezte meg Csánki Dezső országos főlevéltárnok. Tehát az utolsó királykoronázáson az eddig ismert legkorábbi (1618-ból származó) országzászló-ábrázolás szolgált mintául Sebestyén József festőművész, a levéltár címerfestője számára. Csánki szerkesztette a koronázási hitlevél szövegét is. Az erdélyi származású Sebestyén 1921-ben újabb megbízást kapott – az új román állam címerét tervezte Bukarestben.

A bíborszínű szövetekkel és szőnyegekkel borított templomból eltávolították a padokat és a hatalmas gyóntatószekrényeket, és Horváth József ácsmester irányításával oda is tribünöket építettek. A díszítéshez Mátyás király trónkárpitját is felhasználták. A szertartás után csak nagy nehézségek árán sikerült az eredeti állapotában visszajuttatni a Nemzeti Múzeumba, mert „*a tömeg pusztítani kezdte a drapériákat, hogy emléktárgyakra tegyen szert*”.

Zita királyné ruhája, egy Mária Terézia korabeli díszruha mása, Girardi Tibor műhelyében készült 26 méternyi anyag és 15 kilogramm színarany felhasználásával. Gordon Brook-Shepherd szerint a magyar nemesség is kitett magáért: „*Kivették a bankok trezorjaiban őrzött családi ékszereket, a gardrób szekrényekből előkerültek az udvari talárok, az istállók sarkaiból kihúzták és ismét üzemképesé tették a díshintókat*”. A művészeti és műszaki albizottság előadója, Kertész K. Róbert szerint az előkészítő munkálatok összköltsége mintegy 1 millió 180 ezer koronára rúgott.

Károly a karácsonyi ünnepeket családja körében, a reichenauai Wartholz-vilában töltötte. A *Stille Nacht* és az éjféli szentmise sem hiányzott a programból. A királyi pár különvonata december 27-én érkezett meg a Nyugati pályaudvarra. A négy királyi gyermek közül csak a négyesztendős Ottó tartott szüleivel. Kray István báró, császári és királyi kabinetirodai udvari titkár szerint sok száz díszmagyarba öltözött úr fogadta a lovastábornoki díszruhában érkező királyt. Ágyúörgés és mintegy kétszázezernyi érdeklődő kísérte a királyi hintót a budai várba. Két nap telt el küldöttségek és személyiségek fogadásával. Már 28-án átszállították a koronázási jelvényeket és Szent István palástját a király lakosztályába, hogy a szükséges átalakításokat elvégezhessek. A koronát őrző ércláda kulcsait az a Drasche Lázár Alfréd államjegyző adta át a királynak, aki később – rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként – a trianoni szerződés egyik magyar aláírója volt.

29-én este Károly átvette az ország főrendjeitől és a képviselőktől a parlament által készített koronázási hitlevelet, majd 30-án reggel fél hétkor az országgyűlés két háza koronázási ülést tartott – volna, de ekkor már mindenki, kormánytagok, pártvezérek a Várba igyekeztek. *Jósika Samu* báró, a főrendiház elnöke a kupolacsarnokban bejelentette, hogy a szertartáson az országgyűlés két háza testületileg részt vesz, majd *Szász Károly* képviselőházi elnök be is rekesztette az ülést. Korábban megszavaztak koronázási ajándékként százezer aranyat.

A Mátyás-templom előtti, mintegy négyezer fő befogadására alkalmas dísztribünök és a templom széksorai – a ködös idő és a kezdetben sűrűn szitáló eső ellenére – zsúfolásig megteltek, a koronázási ünnepség útvonalán található ablakok két-három ezer koronáért keltek el. Az egész uralkodócsalád és a magyar arisztokrácia színe-java is a várakozók között volt. A párnákra helyezett koronázási jelvényeket – 21 ágyúlövés kíséretében – már előző nap a helyszínre szállították a koronaőrök, és a *Loretto*-kápolnában őrizték.

Az ünnepség a Citadellánál fél nyolckor eldőrdült ágyúlövéssel vette kezdetét. Hatalmas zászlóerdő alatt vonultak fel több órán keresztül a vármegegyék, a városok és az előkelőségek. Az utolsó díszkocsiban Tisza miniszterelnök és frissen megválasztott nádorhelyettes ült. A nádori méltóságot 1867 óta nem töltötték be. A református Tisza ragaszkodott ahhoz, hogy a nádorhelyettesi tisztséget ő tölthesse be. Az ellenzék jelöltje *József főherceg* volt, aki Tisza nyomására elállt a felkéréstől, sőt katonai elfoglaltságára hivatkozva el sem ment a koronázásra. Tisza részvétele miatt *Valfre di Bonzo* bécsi nuncius is csodálkozását fejezte ki. A vitát végül Csernoch hercegprímás döntötte el Tisza javára, amikor jellegzetes tótos kiejtésével kijelentette: „*Én jobban tudom, én vágyok kárdinális*”.

Udvari zenészek, fél századnyi huszár, a darabont testőrök és a magyar királyi testőrség tagjai kísérték a jeges úton a királyi pár nyolc hófehér paripa által húzott, a XVIII. század elején készült díszhintóját. Reggel 9 órakor a magyar himnusz hangjaira vonultak a templomba. *Bertényi Iván* írja, hogy Tisza nem sokkal korábban a parlamentben még „*ízléstelennek*” tartotta *Barabás Béla* képviselő javaslatát, hogy a Magyarországon népszerűtlen *Gott erhalte* helyett a magyar himnuszt énekeljék.

Éljen a király!

A kapuban Szmracsányi Lajos egri érsek és Hornig Károly báró bíboros, veszprémi püspök fogadták őket. A koronázási szertartás során Károly a következő esküt tette: *„Mi, Károly, Isten kegyelméből a magyarok leendő királya, valljuk és ígérjük Isten és az Ő angyalai előtt, hogy mostantól fogva gondoskodunk törvényről, igazságsággról és békéről Isten Egyháza és a reánk bízott nép javára.”*

A szentmise és Liszt Ferenc Koronázási miséje után a király letérdelt, a jobb csuklóján, könyökén és vállán megkapta a kenetet, majd a miniszterelnök és Csernoch hercegprímás a Szent István kardjával övezett Károly fejére helyezték a koronát. Tisza nádorhelyettes ekkor azt kiáltotta: *„Éljen a király!”* Az éljenzést követően ismét felhangzott a himnusz. Zitanak – annak jeléül, hogy férjével együtt viseli az uralkodás terhét – a jobb vállához érintették a Szent Koronát, miután az Erzsébet királyné koronázására készült, gyémántokkal és rubintokkal díszített ún. házi koronával őt is megkoronázták. A *„Te Deum”* közben zúgtak a harangok és dörögtek az ágyúk. A koronázás után Reisner Ferenc szerint így szólt a prímás intelme: *„Állj és tartsd meg ezt a helyet, amelyet a mindenható Isten jelölt ki számodra!”*

Ezután következett az aranyarsarkantyús vitézek felavatása. *„Kopott, foldozott csukaszínű egyenruhákban”* járultak az avatandók a király színe elé: *„mankósok, falábosok, kettéroppant, szürke emberroncsok”,* a harcterek egykorvult hősei. A negyven, más forrás szerint ötven vitéz felavatása után a Szentháromság-téren újabb eskütétel zajlott le. Károly, kezében kereszttel, a hercegprímás után mondta a koronázási eskü szavait, majd *„alig maradt szem szárazon”,* amikor Magyarország koronás királya a tömeggel együtt elénekelte a Himnuszt. Az eskütétel színhelyéül először a Halászbástyát javasolták, így a Duna partjáról több száz ezren követhették volna az eseményeket, de egy esetleges merénylet veszélyére hivatkozva végül eltekintettek ettől.

Károly almásszürke, más forrás szerint fehér, mindenesetre aranyarsarkantyús és aranyszerszámmal felszerelt bábolnai lován felvágatott a Szent György-téren, a hatvanhárom vármegyéből érkezett földből emelt koronázási dombra, és a négy égtáj felé tett kardvágással tett ígéretet az ország megvédésére. Mindez – fején a súlyos koronával, a kantárt bal kezében tartva – nem lehetett egyszerű mutatvány. Zita és Ottó trónörökös aggódva figyeltek a vár egyik ablakából. 1867-ben Ferenc József paripája is *„négyyszer szökött ágaskodva föl”*. A korona meg is billent néhányszor és csaknem le is csúszott Károly

fejéről. Egyszerűen túl nagy volt Károly feje, és nem sikerült – parafa hiányában rongyokkal – megfelelően kibélelni.

A hosszúra nyúlt koronázás alatt a mentők 21 alkalommal nyújtottak segítséget a rászorulóknak. A templomi lámpák fényereje kb. 26 ezer gyertya fényének felelt meg, a főpróbán fel is robbant egy lámpa az oltár felett. Az csak később derült ki, hogy a baleset elkerülése végett az oltár fölé helyezett vastag üveglap a szertartás végén szintén megrepedt, és „*csapóbárd éllel lezuhant az oltárra*”. A szertartás után a Mátyás-templomban három napra közszemlére tették a koronát.

A királyi palota nagy tánctermében 12 órakor megrendezett díszlakomán 19 fogásos ebédet szolgáltak fel, hogy aztán azokat egyből át is szállítsák a város hadikórházába, mert a háborúra való tekintettel a díszebéd és a koronázó bál is elmaradt. Tisza István tokaji borral töltött aranyserleggel a kezében köszöntötte a királyt. Egy szerény ebéd után az új magyar király és családja – szinte titokban – vissza is utazott Reichenaubá. Károly Tiszának küldött táviratában köszönetet mondott „magyar nemzetének” a koronázás során megnyilvánult hűségért és ragaszkodásért.

A koronázási tanú

A koronázás legfiatalabb hivatalos résztvevője a négyéves *Ottó* főherceg volt. Egy hónappal korábban Ferenc József halálos ágyára ibolyacsokrot helyezett, a temetésen pedig szülei oldalán kísérte a koporsót a kapucinusok kriptája felé. A Mátyás-templomba nevelője, *Georg Wallis* tábornok ujját fogva lépett be, és „*pici topánkájaival aprózva tipegett*” utána. Lelkesen üdvözölte az őt köszöntő urakat. Egy esetben tett kivételt. Az 1917-ben kiadott Koronázási Album szerint egy meg nem nevezett méltóságra nézve azt kérdezte kísérőjét, „*nem idegen-e az az úr, hogy neki nem köszön?*”

Ottóra, az egyetlen gyerekre a szertartáson az tett nagy hatást, hogy „*toronymagas felnőttek*” vették körül. *Felix Salten* író „*leheletfinoman és bánatosan felcsendülő, tavaszi dalhoz*” hasonlította a fehér ruhás gyermekeket. *Billy Wilder*, osztrák származású Oscar-díjas filmrendező is említi visszaemlékezéseiben a kis trónörököst. Ottó – akinek ragyogó fehér magyar apródi ruháját Benczúr Gyula festőművész tervezte – későbbi interjúiban többször felidézte első budapesti élményeit. A budai várból nyíló csodás panoráma mellett főleg az ragadta meg a figyelmét, hogy a sok díszes öltözetű magyar úr között csak

egyvalaki volt fekete díszmagyarban, a kálvinista Tisza István miniszterelnök. „A fekete ember” – Tisza később is így maradt meg Ottó emlékezetében.

A főoltár fölötti egyik páholyból az egész szertartást jól láthatta – volna. Ferdinánd bolgár király, egy „*vájtagyú öregúr*” folyamatosan a ceremónia „*teológiai és más részeibe*” akarta beavatni Ottót, akit inkább a koronázás érdekelt volna. Ferdinánd filozófiai előadásokat tartott neki egy-egy mozzanat szimbolikus jelentéséről. Ottó, aki szerint a bolgár király „*elrontotta a pompa élvezetét*”, egy szót sem értett az egészből és „*borzasztóan unta*”, de udvariasan figyelt. Talán nem végig kellett élveznie Ferdinánd társaságát, ugyanis van olyan filmfelvétel, amely a koronázási ünnepségek kellős közepén mutatja a bolgár királyt és feleségét, amint sétát tesznek a várban. Még ha bizonyára a sétát időrendben rossz helyre vágták is be a rendezők, Ferdinánd – aki már a koronázás előtt látni kívánta a koronát – talán a feleségével is váltott néhány szót.

A bolgár uralkodó, a királyné sógora, aki a londoni és szentpétervári koronázásoknak is rendszeres résztvevője volt, később elragadtatással nyilatkozott a koronázási szertartásról. Pedig kezdetben még sérelmezte, hogy a kis trónörökösrel tették egy helyre az emeleti oratóriumban és „*eldugták*”, holott ő volt az egyetlen uralkodó az ünneplő sokadalomban. Bánffy azzal nyugtatta meg, hogy mégiscsak a Monarchia második legfontosabb embere mellett ülhet. Ottó „*állandóan izgett-mozgott, sokszor szinte félni kellett, hogy örömeiben, ámulatában, csodálkozásában kiugrik a páholyból*”, ugyanakkor a Koronázási Album szerint „*gyakran integetett Ferdinándnak nevető, boldog mosolygással*”.

Élénk emlékképek maradtak meg Ottóban a koronázás pillanatáról, a koronázási dombra fellovagoló apjáról, a „*nagy lelkesedésről*” és a gyors visszautazásról is. Ráadásul az is megkönnyítette a helyzetét, hogy nem csupán látta, hanem értette is az elhangzottakat – legalábbis abban az értelemben, hogy a német mellett ekkor már magyarul is tudott. A királyi gyermekek az anyjukat sokszor helyettesítő *Melissza* nővértől tanulták a Monarchia második nyelvét.

Amit Ottó később nem idézett fel, az az ún. palota- és udvarképes hölgyek hódoló felvonulása volt a királyi vár egyik szalonjában Zita királyné és a mögötte apjával álló trónörökös előtt. Talán azért, mert a sok száz hölgy a hosszú és fárasztó nap végén, kissé megviselt ruha- és hajviselettel, „*sűrűn egymás mögött, összetorlódva és lihegve érkezett*” a királyi pár elé.

Zita királyné később így emlékezett a felemelő szertartásra: „*Ezeket a napokat soha, soha nem homályosította el semmi csalódás, semmi csapás, semmi*

tragédia”. A szemtanúk által „*mesebeli hercegeként, mosolygó kis királyfiként*” jellemzett Habsburg Ottóból, az utolsó budai királykoronázás utolsó szemtanújából nem lett király. „*Monarchistának lenni nem nagy élvezet*” – mondta egy későbbi interjúban. A száműzetés évei után az Európai Parlament képviselőjeként és a Páneurópa Unió elnökeként dolgozott az őt sokáig megtagadó Ausztriáért és Magyarországért, Európa mára gyakorlatilag megvalósult egységéért. Osztrák, magyar, német és horvát állampolgár volt. A rendszerváltás után a köztársasági elnöki jelöltséget udvariasan visszautasította. 2011. július 4-én, kilencvenkilencedik évében távozott az élők sorából, szíve Panonhalmán nyugszik. Halála előtt néhány nappal az osztrák parlament módosította a választójogi törvényt, a következő köztársaságielnök-választáson akár már Habsburg-jelölt is pályázhat a legfőbb osztrák közjogi méltóság elnyerésére.

„AKI VÉGET AKART VETNI AZ ŐRÜLET DIKTATÚRÁJÁNAK”

IV. Károly békekísérletei

Ferenc József már 1916 nyarán kijelentette, hogy a háborút „mindenképpen befejezi tavaszig”, mert különben birodalma „teljesen és menthetetlenül tönkremegy”. Halála után az új uralkodó, I. (magyar trónon IV.) Károly készen állt arra, hogy elszakadjon a németektől és megreformálja a soknemzetiségű Monarchiát. Az utolsó koronás Habsburg mindkét kísérlete elbukott. Hívei békecsászárként méltatták, ellenfelei árulónak bélyegezték.

Miközben a Monarchia 1916-ban három fronton harcolt, *Ottokar Czernin von und zu Chudenitz* gróf, bukaresti követ már egy békejavaslat konkrét pontjain dolgozott. Az elképzelést gróf *Tisza István* magyar miniszterelnök is támogatta. Czernin már 1913 novemberében írott magánlevelében „*korrupt, degenerált, lezüllött bagázs*” nevezte államát, melyben „*már minden zavaros és korhadt*”.

A támadások német segítséggel történt visszaverése sem változtatott a vezető államférfiak álláspontján, sőt *Stefan Burián* külügyminiszter 1916 októberében a német főhadiszálláson is előterjesztette javaslatát: a semleges államokon keresztül forduljanak konkrét békeajánlattal az antanthatalmakhoz. A decemberi közös jegyzék azonban a továbbra is a győzelemben bízó németek álláspontját tükrözve a „*legyőzhetetlen erejű*” központi hatalmak „*nagy-lelkű*” és elutasítás esetén minden további vérontásért az antantot okoló javaslatává vált. Az *Aristide Briand* francia miniszterelnök által megfogalmazott válasz „*háborús manővernek*” minősítette a német propagandaakciót.

Eleve bukásra ítélt kísérlet

Az új osztrák uralkodó tisztán látta, hogy a háborút a központi hatalmak nem nyerhetik meg, és az végveszélybe sodorhatja a háborús terheket egyre nehezebben viselő, az ellátás romlását és az államkassza kiürülését megaka-

dályozni nem tudó Monarchiát. A hadseregben tapasztalható erkölcsi bomlás, a stratégiai kérdésekben megnyilvánuló német katonai túlsúly, a nemzeti mozgalmak ébredése és a tömegek egyre fogyó türelme két következtetés levonását eredményezte. Egyrészt Károly megpróbált fokozatosan eltávolodni a Német Császárságtól, és bár mindig hivatkozott a „*nibelungok hűségére*”, folyamatosan győzködte II. Vilmost a béke szükségességéről. Másrészt az autonóm föderációk egységeként elképzelt és a később meghirdetett wilsoni alapelveknek is megfelelő „*Nagyausztriai Egyesült Államok*” irányában konkrét lépéseket kellett (volna) tenni.

IV. Károly 1916. november 21-én kiadott manifesztuma szerint mindent el kívánt követni azért, hogy „*újból megszerezze népeinek a béke áldásait*”, és biztosítsa a birodalom „*fennállását és zavartalan továbbfejlődését*”. A Monarchia új diplomáciai és katonai vezetői – Czernin külügyminiszter, Arthur Arz von Straussenburg vezérkari főnök, illetve főleg a hadsereg és a flotta főparancsnoki tisztségét átvevő császár – új utakat kerestek a kulisszák mögött a béke, sőt az esetleges különbéke érdekében. Bonyolult, több szálon futó békeakció-sorozat vette kezdetét.

A túlzottan jóhiszemű uralkodó szilárd támogatói bázis hiányában, sőt ellenérdekeltek (a strukturális kérdések terén főleg a magyarok, a fegyverszünet kapcsán bécsi és német körök) hálójában vergődve titokban, és még külügyminiszterét is gyakran kifelejtve próbálta érvényesíteni elképzelését. Az egy éven át tartó diplomáciai huzavona alatt erőteljesen módosuló nemzetközi helyzet, Oroszország kiválása és a közép-európai térség és ebben a felértékelődött kis államok antanttámogatása, a megromlott német-osztrák-magyar viszony és a Monarchia egyre inkább alárendelt szerepe egyenesen vezettek a Sixtus-bomba robbanásához.

Kettős játék

Több sikertelen, túlzottan óvatos vagy ügyetlen kapcsolatfelvételi kísérlet után 1917 februárjában Károly két sógora a francia kormánykörök tudtával Svájcban kétszer találkozott gróf *Erdődy Tamás* osztrák császári megbízottal. A kapcsolatot a berni katonai attasé hozta létre, az első levelet Zita édesanyja, Mária Antónia kézbesítette Neuchatelben. A belga hadseregben alantas tisztként szolgáló *Sixtus* és *Xavér* Bourbon-pármái hercegek belépési szándékát a francia hadseregbe származásuk akadályozta meg, a britek sem tartottak

igényt önkéntesen felajánlott tolmácsi szolgálataikra. Sixtus kiterjedt francia kapcsolatokkal rendelkezett, 1916 őszén Briand miniszterelnökkel is találkozott. A nagy iratcsomóval érkezett Erdődyvel való megbeszélésre már francia kormánykörökkel egyeztetett négyponthoz tervezettel jelent meg. Valószínű, hogy Czernint nem avatták be a konkrét részletekbe.

Mindez akkor történt, amikor a németek által a várható antantblokádnak és szárazföldi támadás kivédése érdekében kezdett korlátlan tengeralattjáró-háború gyakorlatilag lehetetlenné tette a közvetítői szerepet Németország, illetve Anglia és Franciaország között. (A Monarchia vezetése nagyvonalúan II. Vilmos 58. születésnapjára időzítette annak bejelentését, hogy hajlandó akceptálni a bűvárhajó-háború kiterjesztését.) Az oroszországi forradalmi helyzet és a változatlanul maximális német keleti hadicélok az oroszokkal kötendő különbékét irreálissá tették, a nyugati irányú puhatolózásokat pedig felgyorsították. A Monarchia belső helyzete és az Egyesült Államok várható belépése a háborúba szintén a sürgős cselekvés szükségességét igazolták.

1917. március közepén Bécsbe hívták *Theobald von Bethmann Hollweg* német kancellárt. A már hetekkel korábban kitűzött német–osztrák–magyar hadicél-konferencián Czernin közölte vele, hogy az ellátási gondok, a rossz termés kilátások, a nyersanyaghiány, stb. miatt „*a Monarchia erejének végéhez érkezett, és minden eszközzel azon kell lenni, hogy ebből a szomorú helyzetből a szükséges konzekvenciákat levonják ... minden szálát meg kell ragadni, amely elfogadható békéhez vezethet*”, mert „*kizárt, hogy ősznél tovább folytassa a háborút*”. Ugyanakkor meggyőződéssel vallotta, hogy a németekkel kötött szövetség „*abszolúte felbonthatatlan*”.

A kancellárnak nem volt kifogása a Franciaországgal tervezett és nem sokkal később Bernben létre is jött tájékoztató megbeszéléssel szemben (a korábbi császári és királyi londoni nagykövet, *Albert Mensdorff-Pouilly* utazott Svájcba), ugyanakkor továbbra is ragaszkodott Elzász-Lotaringia és Belgium megtartásához, és a Monarchia által kiküldött bizalminak abszolút tartózkodó magatartást javasolt. Emellett Károly titokban azt is közölni akarta Franciaországgal, hogy a nyugati rendezés kapcsán Bécs saját, a németekével ellentétes állásponttal rendelkezik és különbékére is kész, illetve ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek egyenlő autonómiát biztosít.

Március végén – párhuzamosan a Berlinben lezajlott újabb megbeszéléssel – Károly *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnöknek szóló négyoldalas, saját kezűleg írt levelet adott át a két hercegnek a laxenburgi kastély-

ban. A levél központi gondolata az volt, hogy a Monarchia támogatja az Elzász-Lotaringiára vonatkozó jogos francia követeléseket és Belgium szuverenitásának visszaállítást. Zita visszaemlékezései szerint Czerninnel telefonon tartották a kapcsolatot, azaz a pontos végeredményt megint csak nem tudta. A külügyminiszter Berlinben azt fejtegette, hogy „*egyetlen négyzetmétert*” sem hajlandók átadni Olaszországnak, ugyanakkor a „*birodalom területének egy darabját*” – így a németek – a franciáknak kellett volna átadni. Időközben Franciaországban megbukott Briand kormánya, de utóda, *Alexandre Ribot* az osztrák különbéke gondolatát *Lloyd George* előtt is felvetette április 11-i titkos találkozójukon, sőt Károly levelét is megmutatta angol kollégájának. *Giorgio Sonnino* báró, olasz külügyminiszter minden kapcsolatfelvételtől elzárkózott a Monarchiával, így *Lloyd George* és *Sixtus* találkozója is eredménytelen maradt.

A legfelső német hadvezetés április 3-ára látogatásra hívta meg az osztrák császári párt és Czernin külügyminisztert Bad Homburgba. Ezen a konferencián az osztrák diplomácia irányítója a német kancellár és külügyi államtitkára előtt ismételten kifejtette, hogy a Monarchia 1917 után képtelen a háború folytatására, és a központi hatalmak fennmaradása és tekintélye érdekében minden elfogadható eszközt, minden lehetséges békefonalat meg kell ragadnia és tovább kell szőnie. Óvott a mértéktelen annexiós törekvésektől, és új elemként utalt az oroszországi változásokra és a forradalmi áramlatok veszélyére a két monarchia belpolitikai helyzetét illetően. Kifejezte aggodalmát, hogy elhúzódó háború esetén a szocialista erők a kormányzók feje felett nemkívánatos megállapodásokat köthetnek. A kormányoknak nem lenne szabad kiengedni a vezetést a kezükből, amelyet mérsékelt békekötéssel lehetne megtartani. Bethmann-Hollweg egyetértett Czernin fejtegetéseivel, a szocialista béke réme pedig nagy hatást gyakorolt II. Vilmos német császárra. Az osztrák-magyar külügyminiszter tagadóan válaszolt a német érdeklődésre, készül-e a Monarchia újabb békeajánlatra. Viszont azt kérte, hogy a Németország által egyoldalúan folytatott békepuhatolózásokat lehetőleg gyorsan és lojálisan hozzák tudomásukra.

Az osztrák helyzetértékelés

Április közepén Károly – egyoldalú személyes levél kíséretében – megküldte II. Vilmosnak Czernin memorandumát. Károly pontosan látta a monar-

chiák bukásának lehetőségét: *„Új ellenség ellen harcolunk, amely veszélyesebb, mint az antant: a nemzetközi forradalom ellen, amely az általános éhezésben találja meg legerősebb szövetségését. Kérve kérlek, ne hunyj szemet e kérdés sorsfordító oldala felett és fontold meg, hogy a háború gyors befejezése – esetleg még súlyos áldozatok árán is – lehetőséget kínál arra, hogy sikerrel szembeszálljunk a készülő felforgató mozgalmakkal”*.

Czernin 1917 tavaszára felismerte, hogy a Monarchiát és dualista berendezkedését minden oldalról veszély fenyegeti, a németek is másodrendű hatalomként kezelik (*Lenint* is anélkül „csempészték” Oroszországba, hogy arról szövetségüket értesítették volna). Saját kezűleg gépelt, 6 oldalas memorandumában megállapította, hogy a Monarchia katonai ereje végéhez közeledik. Legfontosabbnak a békeszerződési tárgyalások mielőbbi megkezdését tartotta, mert szerinte – a belső problémák éleződését és az összeomlási jeleket látva – az antant a központi hatalmak teljes megsemmisítésére fog törekedni. Felhívta a figyelmet a forradalmi veszélyre és arra, hogy a háború során öt uralkodó veszítette el trónját. Az „elgondolkodtató és megdöbbentő” orosz példa ragadós lehet. Ráadásul ez a háború új korszakot nyitott a világtörténelemben, és nincsenek analógiák a mai eseményekre. Szerinte felelős államférfiaknak számolniuk kell a „széles tömegek dühös neheztelésével” és a szlávokra gyakorolt orosz forradalmi hatással is. Véleménye szerint – bár a németeknél katonai körökben „bizonyos kódósítések kezdődtek” – a szövetséges politikai tényezők is tisztában vannak az osztrák és a német helyzet komolyságával. *„Ha a központi hatalmak uralkodói alkalmatlanok arra, hogy a következő hónapokban békét kössenek, akkor azt a népek fogják megtenni a fejük felett, s akkor a forradalmi események hullámai mindazt elmossák, amiért testvéreink és fiaink még ma is harcolnak és meghalnak”* – írta. Czernin tisztában volt az amerikai hadüzenet jelentőségével, és kétségbe vonta a korlátlan tenger-alattjáró-háború hatékonyságát is, amikor arra utalt, hogy a németek hat hónap alatt térdre akarták kényszeríteni Angliát, de ennek félidőben nyoma sincs. Veszélyesnek tartotta, ha felcserélik „az igazságot utópikus illúziókkal”, és akkor javasolta a tárgyalások megkezdését, *„amikor az ellenség még nincs teljesen tudatában hanyatló erőnknek”*.

A német válasz „az idő lett legújabb szövetségesünk” jelszó jegyében azt hangsúlyozta, hogy a kimerült Anglia és Franciaország mellett a megbénult Oroszország a széthullás jelet mutatja, az Egyesült Államok pedig belátható időn belül nem tud beavatkozni Európában. A porosz államrend szilárdságában bízva azt hangoztatták, hogy *„éppen a mindenáron történő békekötés*

lenne végzetes, csupán a háború befejezése érdekében”. Május elején Károly újabb levelet küldött Erdődyvel a franciáknak, de az olasz kérdésben semmiféle ígéretet nem tett. Két vasat tartott tehát a tűzben. Bár a németek tudtak a tárgyalások tényéről, azok tartalmáról nem voltak pontos információik.

A Monarchia beáll a sorba

Czernin külügyminiszter a hónap közepén tartott újabb német–osztrák–magyar egyeztetésről azzal a megállapítással tért haza Bad Kreuznachból, hogy „*Németország világhatalomra tör*”, és a két hatalom területi status quoja helyreállításának elsődlegessége helyett Vilmos már az Egyesült Államoktól remélt 30 milliárd (!) dolláros jóvátételi követelés behajtásáról ábrándozik. Ludendorff tábornok pedig katonai tervet dolgoztatott ki a Monarchia megsemmisítésére és az uralkodó internálására – tehát még bőven a Sixtus-ügy kirombanása előtt. Augusztusban a német trónörökösnek írott levelében a Habsburg uralkodó a keleti lengyel és galíciai területeken szabad kezet ígért a németeknek, ha azok „*bizonyos területi áldozatokra*” szánják el magukat nyugaton. A katonai vezetés által uralt Németország hajthatatlan maradt, esetleg „*néhány határ menti beugrás és keskeny határcsík*” elcsatolását tudta elképzelni.

1917 nyarán az osztrák Nikolaus Revertera és a francia Abel Armand grófok kormányaik megbízásából tárgyaltak Svájcban. A Monarchia különbékéje a nyugati tengeri blokádtól szenvedő és Oroszország kiesésével tisztában lévő Anglia és Franciaország érdekeinek is megfelelt. A tárgyalásokba bevont olaszok azonban hallani sem akartak az integritását és balkáni pozícióit megőrző Monarchiáról (de a románok és a szerbek sem). Azaz a különbéke egyben a Monarchia felbomlásának elfogadását is jelentette volna – írta emlékiratában Czernin külügyminiszter, aki ekkortól ismét a németek melletti határozott kitartással látta megvalósíthatónak a minimális hadicélok megvalósítását. A tárgyalások megszakadtak. Ribot most már az olaszoknak is megmutatta a teljes levelezést. Sixtus pedig egy, a Downing Street 10-ben és a Buckingham Palotában tett látogatás után visszatért tüzérezredéhez.

1917 novemberében Julius Meinel kávé- és teakereskedő Svájcban arról informálta angol és amerikai tárgyalópartnereit, hogy a Monarchia a megváltozott helyzetben – az olasz fronton aratott győzelem és a formálódó keleti különbéke fényében – ismét felvenné a kapcsolatot az antanthatal-

makkal. *Jan Christian Smuts* angol tábornokkal folytatott svájci megbeszélésén *Mensdorff* gróf volt londoni követ kitért a különbéke elől, és a központi hatalmak közös békeajánlatának osztrák szándékát képviselte. A Revertera–Armand kapcsolat felélesztése kapcsán Czernin a német Elzász-Lotaringia elvét hirdette. Ugyan az amerikaiakkal tudatták, hogy a wilsoni alapelvek általánosságban elfogadhatók a Monarchia számára is, a különbékére most már a Monarchia sem hajlandó, sem – az erős német függés miatt – képes nem volt. A német győzelemtől várta fennmaradását és balkáni pozíciói megerősödését.

Diplomáciai botrány

Czernin 1918. április elején a bécsi községtanács előtt tartott beszédében azt állította, hogy Franciaország csak Elzász-Lotaringiáért „*ontatja katonái véré*t”. Ebből még nem is származott volna nagyobb diplomáciai bonyodalom, hiszen a revans 1871 óta határozta meg a francia külpolitikát. Czernin azonban – állítólag Károllyal is egyeztetve – azt is megemlíttette, hogy *Georges Clemenceau* francia miniszterelnök röviddel a nyugati offenzíva megindítása előtt tárgyalásokat kezdeményezett vele. Erre utóbbi röviden – telefonba mondott mérges szavakkal – így válaszolt: „*Czernin gróf hazudott*”. A Monarchia külügyminisztere erre nyilvánosságra hozta a februári Revertera–Armand tárgyalások tényét. Clemenceau válaszában arra utalt, hogy ezeket a megbeszéléseket jóval korábban a Monarchia kezdeményezte. Miután Czernin továbbra is kötötte az ebet a karóhoz, és arra hivatkozott, hogy nem a kezdeményező kiléte a fontos, hanem az a tény, hogy a franciáknak csak az elveszett terület visszaszerzése a fontos, a *Tigris* sajtóközleménnyel felelt. Ebben közölte, hogy Károly saját kezűleg írott levelében ismerte el a francia igény jogosságát Elzász-Lotaringiára, sőt azt állította, hogy a császár külügyminiszterével egyetértésben cselekedett. Erre Czernin, aki a levél tartalmát nem ismerte pontosan, „*az elejétől a végéig*” valótlannak minősítette a francia állítást, Károly pedig táviratában azt írta szövetségesének, hogy Ausztria válaszát majd az „*ágyúk adják meg nyugaton*”. Clemenceau nyilvánosságra hozta a Sixtus-levelet, tehát Ottokar Czernin diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkréciója folytán nyilvánosságra került a tárgyalások ténye. Az uralkodójával az ún. *Hughes*-készüléken egyeztető, de a németekkel is folyamatos kapcsolatban álló Czernin – aki csak a levél Elzász-Lotaringiával kapcsolatban

elutasító tervezetét kapta meg az uralkodótól, az eredeti a franciáknál volt – az inkriminált mondatot még mindig utólagos hamisításnak nevezte, majd hosszas viták és fenyegetőzések (Zita naplója szerint azt állította, hogy a Bourbon-hercegek élete is veszélybe került) után benyújtotta lemondását. Az egész diplomáciai adok-kapok kevesebb mint két hét alatt zajlott le. A németekkel kötött szövetséget olyannyira kikezdhetetlennek tekintette, hogy a császár környezetének véleménye szerint arra is képes lett volna, hogy ennek oltárán saját uralkodóját is feláldozza. Károly szintén kapkodott, és úgy tájékoztatta külügyminiszterét, hogy *„természetesen minden, amit Clemenceau rólam előadott, azt leszámítva, amit Ön már úgyis tud, merő kitaláció”*. Illetve, hogy *„a páрмаi hercegnek szóló levélben soha nem volt szó politikai dolgokról”*. Mindkét állítás alapvetően igaz, de félrevezette a sötétben tapogatózó, túlzottan becsvágyó és sértett Czernint.

Károly szavahihetőségét immár az eddig is bizalmatlan németek is megkérdőjelezték, ezért engedményekre kényszerült, és májusban szoros politikai, katonai és gazdasági szövetséget kötött a cserébe semmit sem nyújtó németekkel. A nyugati német offenzíva kudarca és az olasz front összeomlása után Károly ismét közvetlen közös békeajánlattal akart fordulni az antant-hatalmakhoz, de a német vezetés elutasította kívánságát. Szeptember 14-én, immár nem törődve a német ellenkezéssel, a Monarchia külügyminisztere jegyzékben szólította fel a hadviselő államokat, hogy *„a békekötés alapelvei felett való bizalmas és nem kötelező megbeszélésre küldjenek ki a semleges külföld egy helyére képviselőket”*. A wilsoni pontok alapján fegyverszünetet és béketárgyalásokat kérő jegyzék, Károly október 16-i uralkodói manifesztuma és a fegyverszünet aláírása már egy haláltusáját vívó, szétesett birodalom látszatlépései voltak csupán.

Anatole France így értékelte Károly békekötési kísérleteit: *„Ő az egyetlen tisztességes ember, aki a háború alatt vezető helyen állott. ... őszintén akarta a békét és éppen ezért gyűlölte őt az egész világ”*. A huszadik századi dinasztikus diplomácia legjobb szándékú vállalkozása egyben a legügyetlenebb is volt, és császári kezdeményezője számára a legkatasztrofálisabb következményekkel járt. A németek átkozták, és gúnyolták, hogy német területekkel akarta megvásárolni a békét (Károly hivatalosan még mindig Lotaringia hercege is volt), még az anschluss megelőző hónapokban is azzal volt tele a német sajtó, hogy a Habsburgok történetének árnyoldalai közül kiemelkedik Károlynak *„az egész német nép elleni árulása”*.

„KATONAKÉNT SZOLGÁLT, DE A BÉKÉT VÉDTE”

Boldoggá avatták IV. Károlyt, az utolsó magyar királyt

Batthyány-Strattmann László, „a szegények orvosa” után II. János Pál 2004. október 3-án boldoggá avatta az utolsó osztrák császárt és magyar királyt, Habsburg-Lotaringiai Károlyt. A vatikáni Szenttéavatási Kongregáció 2003. december 20-án, a katolikus egyházfő jelenlétében hozta nyilvánosságra azt a dekrétumot, amely elismer egy, a száműzetésben elhunyt uralkodó által végrehajtott csodát. Az excsászár legidősebb fiának, Habsburg Ottónak a jelenlétében elhangzott indoklás Károly példamutató keresztény életvitelét és a katolikus egyház szociális tanításának a király uralkodása idején játszott szerepét emelte ki.

Károly Ferenc József főherceg 1887. augusztus 17-én született Persenbeugban, Alsó-Ausztriában, Ottó főherceg, Ferenc József unokaöccse és Mária Jozefa szász hercegnő legidősebb fiaként. Mivel ekkor még Rudolf trónörökös is élt, senki nem gondolt arra, hogy az újszülött valaha is az Osztrák–Magyar Monarchia irányítója lehet. Károly bensőséges vallásosságát, jóhiszeműségét, fejlett igazságérzetét és szociális érzékenységét édesanyjától örökölte, aki a szabados életmódja és botrányai miatt „fess Ottónak” nevezett, és a családtól hamar eltávolodott férje halála (1906) után a jótékonykodásnak szentelte életét.

Rudolf tragikus halála után Károly Lajos főherceg elsőszülött fia, Ferenc Ferdinánd lett a kijelölt utód. A közvélemény csak akkor figyelte fel Károlyra, amikor nagybátyja 1900-ban morganatikus házasságot kötött Chotek Zsófia cseh grófnővel, és születendő gyermekei nevében ünnepélyes nyilatkozatban mondott le a trónöröklés jogáról.

Nem a trónra készült, békecsászár lett

A kis főherceg gyermekéveit Sopronban (apját az itt állomásozó huszárezred parancsnokává nevezték ki), majd Bécsben töltötte, ott végezte középiskolai

tanulmányait a bencések gimnáziumában, ezután Prágában jogi, majd katonai tanulmányokkal foglalkozott. A világháború kitöréséig alezredesi rangig emelkedett. 1911-ben vette feleségül Zita Bourbon-pármái hercegnőt, aki tökéletesen megfelelt a császár elvárásainak is. X. Piusz pápa egyfajta jóslatként a „trónörökös feleségeként” üdvözölte Rómában Zitát. A példamutató családapa alantas lovassági, majd vezérkari tisztként Csehországban, majd Galíciában szolgált, az állam kormányzásának ügyeibe azonban Ferenc Ferdinánd haláláig egyáltalán nem nyert betekintést, így nem rendelkezett politikai tapasztalatokkal sem ez a „jóravaló legény”, ahogy a császár jellemezte. Határozott és becsületes békeszándékához azonban nem fért kétség.

A szarajevói merénylet, a világháború, majd a birodalom jelképének számító agg uralkodó halála döntő fordulatot idézett elő a Monarchia és Károly életében. 1916. november 21-én kiadott manifesztuma szerint mindent meg kívánt tenni azért, hogy „újból megszerezze népeinek a béke áldásait”, biztosítsa a „Monarchia fennállását és zavartalan továbbfejlődését”, és „a társadalom munkás tagjai számára becsületes munkájuk gyümölcsét”. A magyar királlyá koronázás, a magyar történelem utolsó ilyen szertartása eleve lehetetlenné tette Károly egyik fő céljának megvalósítását, a birodalom föderatív átalakítását, hiszen a koronázási hitlevél az ország területi sérthetetlenségének megőrzését is előírta.

Károly megpróbált fokozatosan eltávolodni a Német Császárságtól, és bár mindig hivatkozott a „*nibelungok hűségére*”, nem telt sok öröme a hatalmas szövetségesben, és folyamatosan győzködte II. Vilmost a béke szükségességéről. A hadsereg főparancsnokságát személyesen irányította, új vezérkari főnököt nevezett ki. Miniszterelnökök sora váltotta egymást (köztük Károly két egykori tanára), hosszú szünet után összehívta az osztrák Birodalmi Tanácsot, de az egymással ordítózó képviselők tintatartókat és aktákat vagdosztak egymáshoz. 1917 júliusában, Ottó fia névnapján politikai amnesztiát gyakorolt főbenjáró bűnök esetén is, ezt sokan a „*dezertőröknek és árulóknak nyújtott menlevélnek*” tartották. Károly enyhített a spanyol etikett kötöttségein is, a világ az elsőik között alapított szociális minisztériumot.

Végül közvetlen tárgyalások, puhatolózások és a semleges külföldön keresztül létrehozott kapcsolatok révén próbálta egyértelművé tenni a Monarchia békés szándékait. Egy ideig kétségtelenül reménykedhetett abban, hogy az antanthatalmak nem kívánják Ausztria-Magyarország felbomlását. Lloyd George angol miniszterelnök ezt erősítő nyilatkozata mellett az USA a németekkel fennálló hadiállapotot nem rögtön (csak 1917 decemberében) terjesz-

tette ki a Monarchiára, másrészt úgy tűnt, a keleti front tehermentesítése után az ukrán gabonatartalékok segítségével biztosítható a lakosság ellátása. Károly a háború alatt parancsot ad arra, hogy a spanyol udvari lovasiskola lipicai ménésének fehér lovait a szeneskocsik elé fogják be, hogy ezzel is segítsék a nélkülözőket.

1917 márciusában, majd májusban Károly sógorai, a francia állampolgárként a belga seregben szolgáló Bourbon-pármai *Sixtus* és *Xavér* segítségével levelet juttatott el *Raymond Poincaré* francia államelnöknek, melyben kifejezte tárgyalási készségét, és késznek mutatkozott támogatni Franciaországnak Elzász-Lotaringia visszacsatolására benyújtott igényét, és ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek egyenlő autonómiát biztosítana. 1918 áprilisában aztán *Ottokar Czernin* diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkréciója folytán nyilvánosságra került a tárgyalások ténye. A németek előtt Károly külügyminisztere javaslatára tagadta a tárgyalásokat, sőt táviratában azt írta, hogy Ausztria válaszát majd az „*ágyúk adják meg nyugaton*”. Ezután *Clemenceau* francia miniszterelnök megjelentette Károly Sixtushoz írott levelét. Emellett más békeközvetítői megbeszélések is zajlottak az osztrákok, illetve a franciák és a britek között, de ezek a Sixtus-afférhoz hasonlóan megfeneklettek. *Anatole France* így értékelte Károly békekötési kísérleteit: „*Ő az egyetlen tisztességes ember, aki a háború alatt vezető helyen állott. ... őszintén akarta a békét és éppen ezért gyűlölte őt az egész világ*”.

A császár az utolsó pillanatig integrációs tényezőként próbálta feltüntetni magát – kevés sikerrel. *Woodrow Wilson* amerikai elnök nevezetes 14 pontja közül a tizedik csak a nemzetiségek autonóm fejlődésének biztosítását helyezte kilátásba, azonban az események túlléptek ezen. A Monarchia népeinek elszakadási proklamációira válaszul Károly 1918. október 16-án kelt manifestumában kinyilvánította, hogy „*legfelsőbb beleegyezését adja a Monarchia föderatív átalakításához*”, és a nyugati birodalomfélben létrejövő független államok szövetségének, a „*Nagyausztriai Egyesült Államoknak*” az élére kíván állni. A legenyhébb kommentár szerint „*a kiáltvány szövege most is csak a régi osztrák jelszót igazolja: későn és akkor is csak félig-meddig*”. Károly már 1917. májusi trónbeszédében egyik alapvető céljaként egyenjogú népek szabad, nemzeti és kulturális fejlődéséről beszélt, de ennek megvalósítására azért sem került sor, mert csak „*tanácskoztak és kotlottak az ügyön*”, ahogy ezt Károly maga is elismerte. A Pádva melletti *Villa Giustí*-ban aláírt fegyverszünet megpecsételte a Monarchia széthullását.

A száműzetésben

Károly írásban lemondott az államügyekben való további részvételről, kijelentette, hogy nem terheli felelősség a háború kirobbanásáért, és elfogad minden, az államformát érintő döntést, majd a morvamezei *Eckartsau* kastélyába költözött, amelynek ablakából arra a mezőre nyílt kilátás, ahol 640 évvel korábban *Habsburg Rudolf* az *Ottokár* cseh király elleni csatában megalapozta a dinasztia hatalmát. Miután a kormány az ellátásukat csupán a hatósági élelmiszerjegyek kiutalásával akarta biztosítani, és az exuralkodó télen annyira megbetegedett spanyolnáthában, hogy tolokocsiban tudta csak megnézni a gyerekek karácsonyfáját, 1919 márciusában családjával együtt Ausztria elhagyására kényszerült. Ugyanakkor a trónról továbbra sem mondott le, hiszen azt vallotta, hogy „*a korona nem képezheti kufárkodás tárgyát*”. Ezért utasította el az utódállamok képviselői által a lemondásért ajánlott hatalmas pénzüsszegeket is. Ausztriában törvény is született a Habsburg-Lotaringiai-ház kiutasításáról és vagyonának elkobzásáról.

A svájci száműzetésből tanácsadói hatására és lojális magyar körök segítségével kétszer megpróbálta visszafoglalni trónját, hiszen úgy vélte, hogy a fehérterrortól szenvedő nemzet jogrendet kíván. Azonban nem volt puccsista, nem akart vérontást, így kísérletei eleve bukásra voltak ítélve. Végül az antanthatalmak a Portugáliához tartozó Madeira szigetére internálták, a magyar nemzetgyűlés pedig külföldi nyomásra 1921. december 21-én kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Az ország államformája továbbra is királyság maradt, egészen 1946-ig.

Funchalba csak 1922 februárjában érkeztek meg a gyermekek, akikkel egy portugál bankár által felajánlott villába költöztek. Az exuralkodó különösen Ottóval töltött sok időt. A 35 éves Károly március közepén súlyosan megbetegedett, halottas ágyánál a tízéves Ottó is ott térdepelt, hogy lássa, „*mi a dolga ilyen esetben egy királynak, egy katolikusnak, egy férfinak*”. Utolsó szavaival Károly szeretett hazája jövőbeli boldogulásáért ajánlotta fel életét.

A boldoggá avatás hívei és ellenzői

A kapucinusok kriptájától messze, a funchali Nossa Senhora do Monte templomában nyugvó Károly császár és király boldoggá avatását először Wilhelm Miklas, kulturális államtitkár, későbbi osztrák szövetségi elnök kezdeményez-

te, aki 1923 húsvét vasárnapján levélben fordult Friedrich Gustav Piffl bécsi érsekhez. Arra kérte a kardinálist, hogy Ausztria katolikusai nevében mielőbb kezdeményezze az egyház komoly és szigorú eljárása miatt bizonyosan hosszsan elhúzódó beatifikációs eljárás megindítását, hogy *„az életében szerencsétlen sorsú, halálában győzelmet arató Károly még a földön részesüljön a katolikus egyház szentjeinek dicsőségében.”*

Emellett az 1925-ben egyháziilag jóváhagyott, az Osztrák–Magyar Monarchia volt országaiban és területein és számos tengerentúli országban tevékenykedő *„Károly császár imaegylet a világbékéért”* is évtizedek óta ezen fáradozott. A szervezet 1953-tól évkönyvekben hozta nyilvánosságra az összegyűjtött anyagot, többek között több csodás gyógyulást is ismertetve. A boldoggá avatási eljárás 1949-ben vette kezdetét, az iratok átadására 1954-ben került sor. 1972. április 1-jén Habsburg Ottó visszatért apja sírjához, hogy végrehajtsák az eljáráshoz szükséges ún. *cognitiót*, a sír felnyitását. Károlyt majdnem változatlanul fekvé találták, igen jó állapotban. Ottó egy osztrák tiszti uniformist fektetett atyja testére.

2003. április 12-én a Szenttéavatási Kongregáció a vatikáni Apostoli Palota Kelemen-termében, az egyházfő jelenlétében adta ki tizenhat szent életű személy, köztük IV. Károly erényeinek – illetve csodáinak – elismeréséről szóló határozatát. A magyar és magyar kötődésű szentek, boldogok és jelöltek táborát csaknem megduplázó II. János Pál, akinek az apja még Károly alattvalója és katonája volt, *„venerabilé”*-nek (tiszteletre méltónak) nyilvánította Károlyt, aki *„hősies fokon gyakorolta a keresztény erényeket”*, azaz a tökéletességre törekedve teljesítette mindennapi kötelességeit. December 20-án pedig nyilvánosságra hozták a post mortem csodát elismerő dekrétumot. Eszerint egy Károly boldoggá avatásáért imádkozó brazil apáca a hetvenes években orvosilag megmagyarázhatatlan módon meggyógyult érszűkületéből.

A vatikáni ceremónián José Saraiva Martins, a Kongregáció prefektusa azt hangsúlyozta, hogy Károly, az iratok szerint Carlo d’Austria *„igazságosan és szeretettel szolgálta népét, segítette a szegényeket”*, és a hit határozta meg minden lépését *„szenthez méltó”* haláláig. A csoda elismerésével és a 2004. októberi boldoggá avatással a Károly életét és tevékenységét vizsgáló hosszú egyházi eljárás végére került pont.

Sokan kérdőjelezik meg a három, független orvosi szakvélemény által is megerősített csodát, bár a IV. Károly közbenjárásának erejébe vetett hit valóban segíthette a brazíliai nővér gyógyulását. Mások szerint a mindennapos

összetűzéseiben edződő politikusok boldoggá avatása furcsa, még ha keresztény életet éltek is. Vannak, akik – kissé komikus módon – a második visszatérési kísérletekor első uralkodóként repülön utazó Károlyt tartják a történelem első gépeltérítőjének. A Károlyt kiutasító köztársasági Ausztria is ambivalens módon viszonyult a boldoggá avatáshoz.

Mindenesetre az eljárás okát és lényegét nem a csoda adja, hanem Károlynak a békéért tett fáradozásai, és szilárd katolikus hite jegyében telt „*példamutató keresztényi, házastársi, családapai és uralkodói*” élete. A vallásos köntösbe csomagolt Habsburg-nosztalgia vádját tagadó *Peter Broucek* osztrák történész szerint Károly tevékenysége a keresztény alapokon álló egységes Európa jelentős építőköve.

A lelkiismerete szavát követő Károly békeidőben bizonyosan kiváló, a szociális királyságot zászlajára tűző uralkodó lehetett volna, azonban olyan feladatokkal találta szemben magát, amelyeket egy, az uralkodásra jobban felkészült, erősebb személyiség sem tudott volna megoldani. „*Utolsó Károly*” uralkodása így rövid epizód maradt egy több száz évig regnáló dinasztia királyai sorában. Kérdéses, hogy határozott, akár az ausztriai német közvéleménnyel szembeszálló cselekvéssel ki tudta volna-e használni egyre szűkülő politikai mozgásterét, tettekre váltva a békevágyat. Talán egy erélyesebb fellépéssel ausztriai trónját még megmenthette volna, hiszen az ottani „*köztársaságiak nélküli köztársaságban*” a forradalom nem a „*tüntető lépéseinek tempójában, hanem úgy köszöntött be, ahogy egy ápolónő eloltja az elhunyt melletti mécset*”. *Kurt von Schuschnigg*, későbbi osztrák kancellár szerint Károlyra „*azt rótta a tragikus végzet, hogy emberi fogalmak szerint megoldhatatlan helyzetbe kerüljön*”, és ő „*becsülettel kiállta a próbát, amit emberként és Habsburgként kellett állnia*”. Tévedései, megkésétt és bátortalan lépései ellenére „*becsületesen és bátran ... a legjobbat akarta, és még balsorsában is sokkal tisztességesebben cselekedett, mint sokan mások...*”.

AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLYFI

1912. november 20-án született az alsó-ausztriai Wartholtz kastélyában Károly főherceg és Zita Bourbon-pármai hercegnő első gyermeke, Habsburg Ottó. A *Neue Freie Presse* című bécsi újság azt írta az örömteli esemény kapcsán, hogy Ottó „emberi számítás szerint bizonyára csak a huszadik század utolsó negyedében” léphet a trónra, hogy „ennek az államnak a sorsát a mainál remélhetőleg nyugodtabb napokban irányítsa”.

 A keresztelőn az agg császár mellett a morganatikus házasságban élő trónörökös, *Ferenc Ferdinánd* is jelen volt, aki 1900-ban ünnepélyesen lemondott fiai utódlási jogáról. A szarajevói merénylet, majd *Ferenc József* halála meghatározta Ottó további sorsát is. Kisgyermekként fehér díszmagyarban részt vett apja budai megkoronázásán, ahol a bolgár király „folyton beszélt”, pedig Ottó inkább „látni szeretete volna, hogy mi történik, és nem folyton a magyarzatokat hallani”.

Az első világháborús összeomlás után a család 1919 márciusában Schönbrunnban maradt, majd szociáldemokrata nyomásra Svájc, a két sikertelen visszatérési kísérlet után pedig Madeira szigete következett, ahol IV. Károly 35 éves korában elhunyt. Hamvai a Nossa Senhora do Monte templom baloldali mellékoltárában nyugszanak. A temetés után Zita így szólt fiához: „Most rajtad van a felelősség. Meg kell felelned neki”.

„Európa gyermeke”

XIII. Alfonz spanyol király meghívására a család a madridi *El Pardo* palotába költözött, míg *Wilhelm Wakonigg* volt osztrák–magyar konzul az Atlanti-óceán partján fekvő baszk halászfaluban, *Lequeitió*ban megfelelő házat nem talált nekik. A falu lakói által alapított Uribarren-bizottság vásárolta meg *Torregrossa*

gróf háromemeletes palotáját, hogy azt bérleti díj nélkül bocsássa Zita és gyermekei rendelkezésére.

A Svájcban és Portugáliában megkezdett általános iskolai tanulmányait a főherceg Spanyolországban osztrák és magyar tanterv alapján folytatta. Tanárai sorában *Bárdos Remig* pannonhalmi főapát által küldött magyar bencés szerzeteseket (*Blazovich Jákó*, *Wlassich Gyula*, *Wéber Jácint*), osztrák, angol és francia oktatókat találunk. Az ifjú Habsburg reggel hattól nyolcig és este öttől hétig írta a házi feladatait, kilenctől délig és kettőtől ötig zajlottak az órák. Ottó érettségi bizottságának elnöke a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Zichy János* gróf, tagja pedig többek között *Ady Lajos* tankerületi főigazgató, a költő testvére, és az osztrák *Friedrich Labenbacher* páter voltak. A tananyag összeállításában részt vett *Max Hussarek*, császári kultuszminiszter is. A szóbeli vizsgán a főhercegnek többek között *Karl Marx*-ról kellett értekeznie, írásban *Arany János* epikája szerepelt kifejtendő tételként. Ottó jog- és történelemszemléletét az a *Heinrich Degenfeld* gróf formálta, akinek az apja Ferenc Ferdinánd nevelője volt. A magyar közjoggal *Molnár Kálmán* professzor ismertette meg a trónörököst.

Egy rövid luxemburgi, a clairvaux-i bencés apátsági gimnáziumban töltött időszak után Ottó *Duc de Bar* néven beiratkozott a leuveni, az egyik legrégebbi és legjobb katolikus egyetemre. A család 1929 októberében szintén Belgiumba költözött. *D'Ursel* gróf brüsszeli házában 1930 januárjáig maradtak, majd *Jean Croix* márkí *Schloss Ham* nevű, 16. században épült kastélya szolgált „Európa gyermekének” otthonul, egészen a német bombázások megkezdődéséig. Lequeitio után most Steenockerzeel lett a monarchista mozgalom politikai központja. A falu harangja *Haydn* 'Gott erhalte'-jének dallamát játszotta. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni a himnusz húszas évek elején született új strófáját is:

*Gott erhalte, Gott beschütze
Unsern Renner, unsern Seitz.
Gott erhalt – man kann net wissen –
Auch den Kaiser in der Schweiz.
(Tartsa Isten, óvja Isten
Rennerünket, és Seitzot.
Tartsa Isten – sosem tudni –
A császárt óvó Svájcot.)*

1933-ban Berlinben fogadta a főherceget az osztrák és magyar rendjelekkel „ékesített” *Paul von Hindenburg* birodalmi elnök, a hatalomra készülő *Adolf Hitler*rel való találkozót azonban Ottó visszautasította.

A fiatal főherceg a Leuveni Egyetemen 1935-ben nyerte el a politikai és társadalomtudományi doktorátust. A 368 oldalas disszertáció címe „*A szókásjogon és törvényen alapuló paraszti örökösödési jog és a paraszti birtok oszthatatlansága Ausztriában*” volt. A főtéma mellett készült a magyar Alföld fásításából, az osztrák korporációs gondolatból és a dunai államok gazdasági együttműködéséből is.

„A Habsburg név politikai feladatot jelent, bármilyen körülmények között”

Ottó 1930. november 20-án töltötte be tizennyolcadik életévét, nagykorúvá vált, és apja uralkodói címeit is megörökölte. A „tanári kar”, illetve osztrák és magyar vendégek, összesen mintegy negyven személy jelenlétében zajlott a nagykorúsítás, amelyről csak a volt bécsi udvari fényképész készíthetett felvételeket. Zita királyné ünnepélyes nyilatkozatában fiát császárként és királyként köszöntötte. Ottó tanulmányainak befejezéséig továbbra is Zita határozta meg a dinasztia politikai sorsát, de azután is „*fifty-fifty*” partnerség maradt köztük. Ahogy később Ottó fogalmazott: „*Ő cselekedett, de állandóan megkérdezett előtte engem.*”

Magyarországon az *Apponyi Albert*, majd *Károlyi József* irányította Legitimista Főtanács, Ausztriában a *Friedrich Wiesner* és *Max von Hohenberg*, Ferenc Ferdinánd fia által vezetett *Eiserner Ring* nevű szervezet volt a törvényes királyság visszaállításáért folytatott küzdelem irányító szerve. Bár a trónörökös rendszeres kapcsolatban volt a magyar legitimistákkal is, akiket „*rendkívül értékes diplomáciai támasztéknak*” minősített, a harmincas évek második felétől egyértelműen az osztrák függetlenség megőrzésének kérdése és feladata kötötte le a figyelmét.

Az osztrák első köztársaság történetében a legitimizmus soha nem vált igazi tömegmozgalommá. *Gustav Wolff* ezredes *Kaisertreue Volkspartei* nevű szervezete az 1923-as választásokon a remélt 30–60 ezer helyett csupán 3474 szavazatot kapott, a leadott szavazatok 0,1%-át. 1928-ban *Michael Hainisch* szövetségi elnök azt állította, hogy Ausztriában már csak 5% monarchista van. Károly halála után a *Neuigkeits-Welt-Blatt* 1922. április 4-én közölte, hogy

a *schwarzelb* körök magyar elvbarátaikhoz hasonlóan elismerik Ottót, a legidősebb fiút, mint apja jogos követőjét, és ebben az irányban folytatják munkájukat. A legitimista erők egységes fellépését akadályozta belső felfogás- és stílusbeli megosztottságuk is. A császári család által nem autorizált szárny lapjában például a következő kirohanás jelent meg az anchlusspárti nagynémetekkel szemben: „Azoknak, akik a mi régi, tiszteletre méltó 'Gott erhalt' -nkkal szemben annak majomparódiáját, a 'Deutschland über alles' -t részesítik előnyben, csak azt az egy tanácsot adhatjuk, festessék a legértékesebb testrészüket majomfarszínű fekete-vörös-sárgára és ugrándozzanak ide-oda 'teutsch' Wotan-tölgyeiken”. Az egység majd csak közvetlenül az anchluss előtt valósult meg.

A húszas években a királykérdés hosszú időre eltűnt a nagypolitika színpadáról, majd a harmincas években egyre nőtt a monarchisták befolyása az anchlussveszély miatt, és a kormány értékes szövetségesévé váltak megalkuvás nélküli náciellenes magatartásuknak köszönhetően. Az osztrák monarchisták egyetlen politikai csoportként sohasem változtatták meg az anchlusszal kapcsolatos álláspontjukat, és nem tették azt taktikai megfontolásoktól függővé. Ugyanakkor Ausztriát Poroszországgal szemben mint a jobbik németiséget és második német államot határozták meg. A legitimisták osztráktudata fontos eleme volt az 1945 után kifejlődő osztrák nemzeti öntudatnak, a kormány által 1933-tól propagált Ausztria-ideológia részeként.

1930 júniusában az osztrák legitimisták, feladva korábbi, a *Pragmatica Sanctio* érvényességére vonatkozó álláspontjukat, lemondtak az ún. nagysztrák programról, és a monarchia restaurációját immár Ausztria 1920-as határai között képzelték el. Persze távlati célként továbbra sem adták fel a dunai monarchia visszaállításának tervét. 1933 őszén a korporatív eszmének, illetve a függetlenségnek és Ausztria különleges küldetésének hangsúlyozására jött létre a *Vaterländische Front* (Hazafias Front), a pártok betiltása utáni egyetlen politikai akaratkifejezési fórum, amelyhez a legitimisták már az alapítás pillanatában testületileg csatlakoztak. A harmincas évek közepétől hangsúlyozták, hogy Ausztria számára semmilyen kétoldalú szerződés nem tiltja a restaurációt, és az államforma megválasztása tisztán belpolitikai kérdés.

A Habsburg-mítosz erősödése

Az olasz nagyhatalmi támogatás következtében a harmincas évek elején megnöttek egy ausztriai restauráció esélyei. A *Volks-Zeitung* nevű innsbrucki

szociáldemokrata lap 1931-ben közölte azt az álhírt, hogy ötven tiroli helység díszpolgárává választotta Ottót. A legitimisták „felkarolták” az ötletet, és az anchlussig az osztrák községek több mint egyharmada, 1603 osztrák település (az összesen 4400-ból) követte Ampasst. A tiroli település elsőként adományozott Ottónak díszpolgári címet és a helybenlakáshoz szükséges ún. „*Heimatrecht*”-et. A városok közül elsőként Eisenstadt (Kismarton) követte a példát, ahol Ottó köszönőlevelének és az 1934-ben hazatért *Jenő* főherceg jelenlétének köszönhetően szabályos ünnepség alakult ki.

Nem választott, hanem a kormány által kinevezett, nagyrészt kisközségi testületek voltak ezek, ugyanakkor az is igaz, hogy a monarchisták felé megnyilvánuló szimpátia sokkal nagyobb volt, mint a tényleges tagság száma. Az 1934-ben kiadott ún. „májusi alkotmányból” kimaradtak a Habsburg-törvények, melyeket 1935 áprilisában hatályon kívül helyeztek. Ausztria „köztársaságból” „szövetségi állam” lett, amelyben az államfőt az ország polgármesterei választják. A hivatásrendi alkotmány életbe lépésével az Eiserner Ring újabb követelése teljesült. A hadsereg újra a régi osztrák egyenruhákban és a régi rendfokozati jelzésekkel pompázott, a csapattestek osztrák uralkodók és hadvezérek nevét vették fel. Ferenc József szobrának felállítására állami szintű gyűjtés indult, a történelemkönyvek felülvizsgálatára is sor került. A köztársaság proklamálásának napja (1918. november 12.) nem volt a továbbiakban állami ünnep, hanem „*a nyugalom, a megfontolás és az elgondolkodás napja ... nem több és nem kevesebb*”. Az állami címer a régi császári kétfejű sasos címerre emlékeztetett, újra divatba jöttek a történelmi indulók, állampolgári ismeretekből és Ausztria történetéből kötelező vizsgákat írtak elő a diákoknak.

Engelbert Dollfuss kancellár így vélekedett a királykérdésről: „*Nem vagyok legitimista, osztrák hazafi vagyok. Ha meggyőződöm arról, hogy a monarchia hasznára válik az országnak, akkor Ausztria inkább ma, mint holnap váljon monarchiává.*” Dollfuss a tradicionalizmust csak eszközként használta az osztrák önállóságért folytatott harcban.

A kormány és a szociáldemokraták közötti nyílt és véres összecsapás után 1934 februárjában sokan biztatták Ottót a hazatérésre, és a kaotikus helyzet kihasználására. A nácik által csak „*Millimetternich*”-nek gúnyolt Dollfuss elleni merénylet után az a *Kurt von Schuschnigg* lett a kormányfő, aki meggyőződéses legitimistaként a *Reichsbund der Österreicher* (Osztrákok Birodalmi Szövetsége), a meghatározó legitimista szervezet tagja volt. A hivatalos személyek részvétele a legitimista rendezvényeken korábban soha nem látott

publicitáshoz segítette a királypárti erőket. A Wiener Konzerthausban Wiesner 1937 végén már 1,2 millió legitimista érzelmű osztrákról beszélt, beleértve ebbe az Ottó védnöksége alatt álló szervezetek tagságát és az ún. „császárközségek” teljes lakosságát is. A munkásság megnyerését *Ernst Karl Winter*, Bécs alpolgármestere, a legitimisták „outsidere” szervezte. 1935 júliusában hatályon kívül helyezték a császári család kiutasításáról szóló passzusokat. Ugyanakkor Schuschnigg arra kérte „*Öfelségét*”, hogy a vele való előzetes egyeztetés nélkül ne térjen vissza Ausztriába. A magánvagyonát képező értékek visszaszolgáltatásáról tárgyalások kezdődtek. Ottó többször is találkozott titokban a kancellárral, rendszeres kapcsolatban állt *Karl Karwinsky* és *Wilhelm Zehner* államtitkárokkal, sőt Steenockerzeelben egyfajta árnyékkormány is működött. Az 1936. július 11-én aláírt német–osztrák szerződésről Schuschnigg előbb értesítette Ottót, mint Miklas szövetségi elnököt, igaz, őt is csak egy nappal az aláírás előtt.

Anschluss vagy restauráció

1936. november 6-án Schuschnigg egy *Mussolini*-hez írott memorandumában kifejti, hogy osztja a legitimista mozgalom vezetőinek álláspontját, hogy „*Ausztria végleges stabilizációja csak a restauráció útján valósítható meg*”. Az időponttal kapcsolatban azonban eltértek a vélemények, hiszen a legitimisták a júliusi egyezmény után a minél gyorsabb cselekvés mellett kötelezték el magukat, a kancellár azonban kül- és belpolitikai nehézségek miatt a kérdést „*nem aktuálisnak*” minősítette. A restaurációt, mint „*utolsó kártyalapot*” Schuschnigg azonban nem akarta kijátszani, mert nem kívánta, hogy „*német vér folyjon*”. Elutasított minden kísérletezést, a monarchistákat a kül- és belpolitikai körülmények figyelembevételére, és a Hazafias Frontba való betagozódásra ösztönözte. Ténylegesen létre is jött egy ún. *Traditionsreferat* (hagyományápoló referatúra) a Fronton belül, a tevékenysége azonban visszhang nélkül maradt. Schuschnigg úgy vélte, hogy „*nem lehet a monarchiát rögtön háládatlan feladatok elé állítani, és hagyni, hogy a számtalan súrlódás közepette felórlódjon. Nem neki kell felszámolnia a forradalmi törmelékét. Azt először el kell takarítani, mielőtt egy monarcha visszatérhet örökségébe ...*”

Ottó 1937 elején a „császárközségeknek” küldött újévi üzenetében tulajdonképpen cselekvésre szólította fel osztrák híveit. Mottója: „*Nicht geschossen*

ist auch gefehlt!” (Nem lőni ugyanaz, mint mellélőni) jegyében a legkisebb esélyt is meg kívánta ragadni a független osztrák államiség megmentése érdekében.

Schuschnigg 1937 februárjában a német külügyminiszter előtt is megerősítette kormánya szándékát, azonban azt a választ kapta, hogy a Habsburg-restauráció öngyilkossággal érne fel Ausztria számára. Sőt, a *Werner von Blomberg* birodalmi hadügyminiszter 1937. június 24-én kiadott háborús előkészületi utasítása egy osztrák restauráció esetére „*Ottó*” kódnev alatt fegyveres intervenciót helyezett kilátásba. Ugyanezen a találkozón a kancellár azt is kijelentette, hogy egy esetleges Habsburg-puccs esetén letartóztattná Ottót, még mielőtt Bécsbe érne. 1937 októberében Schuschnigg felszólította „*az urakat a legitimista oldalról, hogy ne olyan gyakran és ne olyan sok kérdést tegyenek fel neki, mert lehetséges, hogy ezekre nemmel kellene válaszolnia*”.

Az 1938. február 12-i berchtesgadeni Schuschnigg–Hitler találkozó után Ottó, bár meg volt győződve arról, hogy sem a kormányban, sem bármiféle ellenállási csoportban nincs meg a szükséges bázis, és hogy az aktív osztrák monarchisták számáról kissé „kozmetikázott” jelentéseket kapott, 17-én levélben fordult Schuschnigghoz. Javasolta, hogy a kormány a nyugati hatalmakhoz forduljon segítségért, tegyen meg mindent a szociáldemokratákkal való megbékélés és a hadsereg felfegyverzése érdekében, és a restauráció – legalábbis az adott pillanatban történő – háttérbe helyezésével a kancellári poszt átadását kérte abban az esetben, ha Schuschnigg nem tudna tovább ellenállni a Bécsre nehezedő német nyomásnak. „*Azért cselekszem így, mert kötelességemnek tartom, mert ha Ausztria veszélyben van, az Ausztriai Ház örökösének ezzel az országgal kell a vihart kiállnia vagy elbuknia*”. A kancellár egy hét gondolkodás után visszautasította Ottó ajánlatát, hiszen „*minden restaurációs kísérlet ... száz százalékos bizonyossággal Ausztria pusztulását jelentené*”. Horthy is hasonlóképpen érvelt Ottó apjával, IV. Károllyal szemben. A munkásság megnyerését a kancellár nem tartotta reális lehetőségnek, később erről így vélekedett: „*Talán tényleg jobb lett volna rábízni a császárra a dolgokat, talán sikerült volna valami. Bár kétkem, hogy a szocialisták együttműködtek volna...*”

Schuschnigg népszavazással próbált időt nyerni, amelynek az előkészületeit Hitler ultimatív levele után leállította, majd – bár február 24-i beszédében a végsőig való kitartásra utalt – 1938. március 11-én, éjjel 11 órakor lemondott. Ottó egészen 13-án éjjeli két óráig telefonos kapcsolatban volt a vezető legitimistákkal, akiket, miután sehol nem bontakozott ki ellenállás a benyomuló németekkel szemben, menekülésre biztatott. Pedig február óta

készen álltak a Királyi-Belga Aero Club gépei, hogy Ottót és kíséretét a legkisebb ellenállás hírére Ausztriába repítsék. A koncentrációs táborok első osztrák áldozata *Hans Karl Zessner-Spitzenberg* professzor, az osztrák nemzeti öntudat, az „osztrák” Ausztria legitimista hirdetője volt, aki 1938. augusztus 1-jén halt bele Dachauban a bántalmazásokba.

Helmut Wahnout, a téma osztrák szakértője szerint „nyitott marad a kérdés, hogy *Schuschnigg* a legitimizmus mögött álló belpolitikailag releváns szimpátia-potenciált a külpolitikai adottságok ellenére egy kicsivel több finom érzékkel nem tudta volna-e hatékonyabban bevetni az osztrák függetlenségi akarat megerősítése érdekében”.

A legitim királyság visszaállításának realitásával kapcsolatban érdekes a már említett Winternek a később megfogalmazott véleménye: „A monarchia restaurációjáról azt gondoltuk, hogy ugyanannak a fokozatos államcsínynek a formájában, amellyel *Dollfuss* megfojtotta a köztársaságot, politikailag lehetséges. ... A monarchia utolsó történelmi lehetőségének ebben az órájában már csupán egy álom volt, melyről sok osztrák álmodott, de nem volt reális erő, mely a konzervativizmus nagy esélyét megragadta és az osztrák sorsot még egyszer formálhatta volna.”

1938. március 20-án a náci párt központi lapjában, a *Völkischer Beobachter*-ben az első oldalon körözőlevél jelent meg Ottó ellen. Egészen 1966-ig kellett várnia, hogy a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság döntése nyomán visszatérhessen Ausztriába. Magyarországra 1987-ben látogathatott először hét évtizedes távollét után.

A CSÁSZÁR ÖRÖKÖSEI

A Habsburg-vagyon sorsa

A Habsburg Birodalomból 1918 őszén csak a dinasztia maradt meg, ennek ellenére a Habsburg-kérdés a huszadik századi Ausztria történetében folyamatosan jelen volt, sőt, gyakran központi szerepet játszott. A köztársaság egyik első törvényével kiutasította a császári családot az országból, és vagyonukat is elkobozta. A hivatásrendi állam által megkezdett, majd a náci korszakban leállított kártalanítást az 1945 után létrejött Második Köztársaság minden lehetséges módszerrel elodázta. Egy 2001-ben született törvény talán az utolsó esélyt kínálta a Habsburgoknak.

A Habsburgokhoz nehéz közömbösen viszonyulni. A népeket békében egyesítő Monarchia megszépítő messzesége, a *Sissi*-filmek álomvilága, vagy az utolsó császár és király, *IV. Károly* boldoggá avatása ugyanúgy *pró és kontra* érzelmeket vált ki, mint ahogy napjainkban a dinasztiával kapcsolatos hírek, viták, vagy legutóbb a Habsburg-vagyon kérdése.

A családi vagyon és a Habsburg-törvény

Lotaringiai Ferencet a történelem iránt érdeklődők leginkább *Mária Terézia* férjeként, esetleg a 16 gyermek nemzőjeként ismerik. Pedig megérdemelné „a császárnő üzletembere” címet is. Humoros álneveken birtokokat vásárolt, ahol új termelési eljárásokat próbáltatott ki, kerámia- és textilmanufaktúrákat alapított, és még a tőzsdén is kereskedett. A herceg, aki házasságkötésekor nem kapta meg menyasszonya hozományát, mert nem tudott mellé tenni ugyanolyan értékű nászajándékot, halálakor 18 millió forintot hagyott feleségére, aki a vagyon egy részéből a költségvetés hiányait foltozta be, egyharmadából pedig 1765. október 16-án létrehozták a családi ellátási alapot. Erdők, mezőgazdasági birtokok, bérházak, kastélyok és ipari üzemek képezték az alap egyre gyarapodó vagyonát.

Az első világháború végén azonban a „*régi birodalom háziúri lakásából a köztársaság szoba-konyha-dolgozószobás lakásába kellett költözni*”. IV. Károly az 1918. november 11-én kelt ún. *eckartsau-i levélben* lemondott az „*államügyekben való minden további részvételről*”, de a trónról való formális lemondást megtagadta. Másnap Német-Ausztria demokratikus köztársasággá alakult. Károly nevezetes *feldkirchi manifesztumában* tulajdonképpen visszavonta nyilatkozatát, és „*semmisnek*” nyilvánította a dinasztia sorsát érintő köztársasági döntéseket. Ez a tény az 1919. április 3-án született kiutasítási és vagyonelkobzási törvény egyik motívumaként is szolgált. A fiatal és erőtlen, köztársaságiak nélküli köztársaság nem nézhette tétlenül, hogy a Svájcba távozott volt uralkodója nyíltan a restaurációra tör.

A keresztényszociálisok tiltakozása ellenére egy szimbolikus ellenszavazattal elfogadott törvény szerint a Habsburg–Lotaringiai-ház Ausztriában elvesztette uralkodói jogait, és a család valamennyi tagját kiutasították az országból. A két szakaszból és 9 §-ból álló, október 30-án még pontosított törvény hatálya alá nem esett az, aki a Habsburg-házhoz való tartozásáról és uralkodói igényeiről lemond, illetve Ausztria hű polgárának vallja magát. Egyidejűleg az Osztrák Köztársaság tulajdonába ment át az állami vagyon, illetve a volt császári ház kezelésében álló udvari vagyon is. A Habsburg családi vagyont, kastélyokat, erdőket, birtokokat, továbbá magán- és családi pénzalapokat, értékpapírokat, készpénzt, sőt a Habsburgok borospincéjét az első világháború áldozatainak, az „*egészségkárosodást elszenvedettek és a család-fenntartójuktól megfosztott állampolgárok*” javára, a Hadikárosultak Alapjába (*Kriegsbeschädigtenfonds*) konfiskálták. Csak Károly kedvelt borából, a *Schilcherből* 1400 liter volt raktáron.

A néhány bőröndben és táskában magukkal vitt ékszerek, dokumentumok és némi készpénzösszeg, a Svájcba már korábban „kimentett” értékpapírok és családi ékszerek mellett két autó képezte a császári család régi-új vagyonát. Károly halála után az osztrák kormány további kötvényeket és készpénzt juttatott el az árvákhoz. Ausztriában egyetlen más főrendű család vagyonát sem kobozták el, míg az utódállamok közül egyedülként Magyarországon az itt élő Habsburgok vagyona sértetlen maradt.

Schuschnigg és Hitler

1930-ban a madeirai, spanyolországi, majd belgiumi száműzetésben élő *Habsburg Ottó* nagykorúvá vált, és édesanyjával együtt mindent elkövetett a vagyon visszaszerzéséért, a restaurációhoz, a monarchia visszaállításához vezető út első lépcsőfokaként. A keresztényszociálisok is erkölcsi kötelességüknek tartották a kérdés mielőbbi rendezését. Pártlapjukban *Ignaz Seipel* kancellár úgy fogalmazott, hogy „*az osztrák köztársaságnak nincs szüksége jogtalanul birtokolt javakra, de tiszta lelkiismeretre annál inkább*”.

1934 márciusában jelentette ki *Kurt Schuschnigg* igazságügy- és oktatási miniszter Innsbruckban, hogy a Habsburg-törvényeket el kell törölni, mert egyetlen jogi alapjuk az „*a történeti kutatás által már régen megcáfolt*” állítás, hogy a dinasztia felelős a háborúért. Májusban új hivatásrendi alkotmányt fogadtak el, a Habsburg-törvény kikerült az alkotmányerejű törvények sorából, egyszerű többséggel módosítható törvénnyé vált. *Engelbert Dollfuss* kancellár halála (1934. július 25., az osztrák nácik puccskísérlete során halálosan megsebesítették) előtt néhány nappal ígéretet tett *Max von Hohenberg*nek, Habsburg Ottó „főtárgyalójának” a Habsburg-törvények hatályon kívül helyezésére. Az új kabinettel folytatott tárgyalások során a császári család képviselői a feltétel nélküli beutazás és a szabad tartózkodás ígéretét is ki akarták csikarni a kormányból, a kancellár által instruált kormánydelegáció pedig a vagyonjogi kérdéseket helyezte előtérbe.

A származásánál és neveltetésénél fogva is monarchista érzelmű Schuschnigg már fiatal korában hangoztatta fenntartásait a köztársasági államformával szemben, nagy tisztelettel viseltetett a múlt iránt, és a hagyománytudatot kívánta politikája alapelvévé tenni. 1934 októberében egy követeknek szóló körlevél úgy fogalmazott, hogy a tervezett jóvátétel a létfenntartást segíti elő, abból semmiféle politikai változás nem következik. Ezután született meg egy minisztertanácsi határozattal és a „csonka parlament” jóváhagyásával 1935. július 13-án a 299. számú „*A Habsburg–Lotaringiai-ház kiutasításának feloldásáról és vagyonának visszaadásáról*” szóló, hét paragrafusból álló törvény. Ennek kapcsán a kancellár kiemelte, hogy a törvény Ausztrián kívül senkit sem érint, fenyeget vagy terhel. Nem készíti elő a teljes restaurációt, és nem a kormány gyengeségének a beismerése, a rendelkezés sokkal inkább az állam erejének és konszolidálódásának jeleként egy, a joggal ellentétes kivételes törvényt szüntet meg.

A beutazási tilalom, azaz az 1919/209. törvény 2. §-ának feloldása nem érintette a Habsburg-ház fejét, aki egy Schuschnigg-gal kötött *gentlemen's agreement* alapján *de facto* ki volt zárva a törvényben biztosított jog gyakorlásából, hiszen a kancellár arra kérte „*Öfelségét*”, hogy a vele való előzetes egyeztetés nélkül ne térjen vissza Ausztriába. Zita beutazásának engedélyezését is mindenekelőtt külpolitikai okok miatt halogatták. Az időközben Ausztriába visszatért *Jenő* főhercegnek is írásban kellett nyilatkoznia, hogy tartózkodni fog a politikai tevékenységtől.

A magánvagyonot képező értékek visszaszolgáltatásáról tárgyalások kezdődtek. Ezeknek a lezárását és a törvények teljes körű feloldását 1938 elejére tervezték. 1935. július 1-jétől havi 20 000 Schilling (mai értékén is tisztességes nyugdíj lenne) kártalanítás illette meg Ottót a vissza nem szolgáltatható vagyontárgyak ellentételezéseként. A költségvetési megszorítások miatt lassan előrehaladó, *Karl Karwinsky* államtitkár vezette tárgyalások eredményeképpen a Habsburgok ténylegesen visszakaptak 5 bécsi bérházat, néhány értékpapírt, használati tárgyakat, majd 1937/1938 fordulóján néhány birtokot 31,3 millió Schilling értékben. 1937. december 10-én döntött a kormány a Habsburgoknak visszaszolgáltatandó ingatlanokról, többek között az eckartsaui kastélyról a hadirokkantakat támogató alap felosztásával. Formálisan 1938. január elsejével történt meg az objektumok átadása. Minderről a közvéleményt kommunikében tájékoztatták. Az 1936. április 24-én szintén visszaállított Habsburg családi ellátási alapból azok nem részesedtek, akik 1919-ben lemondtak a Habsburg-házhoz való tartozásukról. A törvénnyel szemben csupán a kisantant államai nyújtottak át tiltakozó jegyzéket – bár ők a Hofburg kifestését is a restauráció biztos előjeleként értékelték.

A legtöbb ingatlant még be sem jegyezték a telekkönyvbe, amikor kezdetét vette az Otto-hadművelet, a hitleri Németország bekebelezte Ausztriát. Kevésbé ismert, hogy *Hitler* híres bécsi beszédének elején a királypártiakkal szemben fogalmazta meg Ausztria új, a nagynémet jövőbe vezető misszióját. Az Anschluss után Hitler személyes utasítására ismét lefoglalták a császári javakat, majd 1939. március 14-én törvény született a hivatásrendi állam döntéseinek visszavonásáról, a Habsburgok ismételt kiutasításáról, a családi ellátási alap kártalanítás nélküli felosztásáról. Eckartsau a *Hermann Göring* által irányított erdőgondnokság felügyelete alá került. A második világháború utolsó napjaiban a környék lakossága, majd a szovjet hadsereg módszeresen kifosztotta a kastélyt.

Az államszerződéstől a Habsburg-válságig

1945 októberében a Habsburg-testvérek, Ottó, Róbert, Károly Lajos és Rudolf Innsbruckba költöztek, de a szövetségesek tiltakozása és a (Habsburg-törvényt is magába foglaló) 1920-as szövetségi alkotmánytörvény, azaz az 1933-ig fennállt jogi állapot visszaállítása miatt ismét az ország elhagyására kényszerültek. Ottó az új osztrák Ideiglenes Kormányt a kommunisták trójai falovának tartotta. A Habsburgok mürzstegi vadászkastélya – bár Ottó is benyújtotta rá az igényét, de 1951-ben elutasították a kérvényt – azóta is a mindenkori köztársasági elnök nyári rezidenciája.

Az 1946 és 1949 között elfogadott hét kárpótlási törvény végrehajtását Oskar Helmer belügyminiszter álláspontja jellemzi leginkább: *„Amellett vagyok, hogy halogassuk az ügyeket”*. A Habsburg-vagyon visszaszolgáltatásának kérdése a bíróságok és hivatalok asztalainak elintézetlen aktái közt rekedt. A különböző nemzetközi egyezményekhez való csatlakozás során Ausztria kikötötte, hogy ezek hatálya az ország területén nem vonatkozik a Habsburg-ház tagjaira.

Az 1954. július 6-án elfogadott, az alapítványok és alapok újjászervezéséről hozott törvény *„Lex Habsburg”*-gá vált, miután egy frappáns jogi megfogalmazással kizárta a Habsburg családi ellátási alap visszaállítását, anélkül, hogy az alap nevét megemlégették volna a törvény szövegében. Az államszerződés is (főleg a szovjetek követelésére) megerősítette a bírák és a parlament *„soha többé”* álláspontját. A 26. cikkelyben ugyanakkor Ausztria kötelezettséget vállalt, hogy teljes mértékben visszaszolgáltatja a korábban elkobzott vagyonokat. 1956. január 23-án Habsburg Ottó beadvánnyal fordult a szövetségi kormányhoz – válaszra sem méltatták.

Ottó ugyanakkor nem tett le arról, hogy végre hazatérhessen: *„Egyszerűen nem életem az, hogy állandóan külföldön kell laknom. Ez még akkor is igaz, ha meggyőződéses európaiként sehol nem érzem magam Európában igazán idegennek.”* 1954-ben kérvényezte az osztrák állampolgárságot, és nevének pontos használatát is tisztázni akarta. Miután Otto Habsburg-Lothringen néven állampolgárságát elfogadták, ügyvédei már az 1919-es törvény által előírt lemondó nyilatkozatot fogalmazták. Az első változat 1958 februárjában így hangzott: *„Hogy visszatérhessek hazámba, a magam, a hitvesem és kiskorú gyermekeim nevében osztrák állampolgárként kinyilvánítom, hogy a jelenleg Ausztriában érvényes törvényeket elismerem, és a köztársaság hű polgárának vallom magam.”*

Bár a nyilatkozat ebben a formában nem felelt meg a törvényi előírásoknak, a vagyon visszaadásáról 1959/60-ban titkos tárgyalások kezdődtek. Amikor napvilágra került az egyeztetések, illetve Ottó és *Julius Raab* kancellár müncheni találkozójának ténye, a politika visszavonulót fűjt, több osztrák városban Habsburg-ellenes tüntetéseket tartottak. 1961. május 31-én aztán robbant a bomba, Ottó nem csupán uralkodói igényeiről, de (abszurd módon) a dinasztiahoz való tartozásról is lemondott, ezzel teljes mértékben kielégítette az 1919-es törvény elvárásait. Ottó egyébként már több hónappal a hivatalos dátum előtt, első fia, *Károly* születésének másnapján, január 12-én aláírta a „*fleppnit*”, ahogy a tulajdonképpen nevetséges iratot naptárában nevezte.

A kormány a szociáldemokraták tiltakozása miatt nem döntött a kérdésről, az alkotmánybíróság az ügyben illetéktelenségét deklarálta, és bár a közigazgatási bíróság kielégítőnek találta Ottó nyilatkozatát, a parlament a vizsgatérést nem kívánatosnak nyilvánította, a szociáldemokraták által a bírák ellen indított kampány pedig a koalíció bukását eredményezte. Ekkoriban a Népszabadság azt írta – olvashatjuk *Paul Lendvai*: Az osztrák titok című könyvében –, hogy a restaurációs erők intenzitásának az is bizonyítéka, hogy sok mosoda viseli a „Habsburg” nevet.

Több mint öt éves huzavona után – még *Adolf Schärf* szövetségi elnök sem válaszolt „*Európa gyermekének*” hozzá intézett levelére – Habsburg Ottó 1966. június 1-jén osztrák útlevelet kapott, és október 31-én ismét ősei földjére léphetett. Elsőként nagybátyja, Jenő főherceg sírját kereste fel Innsbruckban. Édesanyja, Zita királyné csak több mint másfél évtizeddel később, 1982-ben követhette. Lánya, *Etelka* sírját kereste fel – temetésére korábban még nem engedték be Ausztriába. 1972. május 4-én került sor *Bruno Kreisky* és Habsburg Ottó történelmi kézfogására a szövetségi kancellári hivatal egyik fogadásán.

A vagyon kérdése csak az 1970-es évek közepén került ismét terítékre. Osztrák monarchisták 1976. február 26-án memorandumban fordultak Kreisky kancellárhoz, majd Ottó testvérei, Károly Lajos és Félix fordultak többször osztrák bíróságokhoz, majd Strassburghoz. Nekik annyit sikerült elérniük, hogy formális lemondó nyilatkozat nélkül léphettek be Ausztriába, miután a kormány „*nem élő jog*”-nak minősítette a Habsburg-törvény 2. §-át. A Habsburg-törvény azóta is az osztrák alkotmány szerves alkotórésze. 1997-ben Ottó így nyilatkozott a lemondó nyilatkozatról: „*Megszaroltak ugyan, de az aláírásom érvényes. Nem támasztok uralkodói vagy vagyoni igényeket.*”

200 millió Euró

1998 októberében az osztrák kormány *Clemens Jabloner* vezetésével független történészbizottságot állított fel a nemzetiszocialista korszak vagyoneklobzásainak és a lehetséges kártalanítás módozatainak vizsgálatára. A 2000-ben nagy (részben túlzott) nemzetközi tiltakozás ellenére felállt néppárti–szabadságpárti koalíciós kormány egyik első lépéseként a holokauszt áldozatainak (zsidók, romák, homoszexuálisok) kártalanítását helyezte kilátásba. Az osztrák és az amerikai kormány között született *washingtoni megállapodást* követően felállított kártalanítási alap minden árjásított vagyontárgy pénzbeli megváltását irányozta elő.

2003. május 8-án *Christian Habsburg-Lothringen*, az utolsó császár unokája, egy Svájcban élő 48 éves bankár *Stuart Eizenstat* amerikai ügyvéd társaságában sajtótájékoztatót jelentette be, hogy a Habsburgok a 2001-ben elfogadott restitúciós alapról szóló törvény értelmében – önmagukat joggal a nemzetiszocializmus áldozatának tartva – kártalanítási igényt nyújtanak be elkobzott javaikért. Eizenstat, aki az osztrák-amerikai tárgyalásokon az USA főtárgyalója volt, úgy vélte, hogy a „nyilvánvaló igazságtalanság jóvátétele növelni fogja az ország nemzetközi presztízsét is”. *Christian Habsburg* egyetemi professzorok által írt, a kérdést történelmi, alkotmányjogi és nemzetközi jogi szempontból vizsgáló szakvéleményeket is mellékelte beadványához. Nem sokkal később Ottó – aki családfőként továbbra is a háttérben maradt – legidősebb fia, Károly is csatlakozott az igényt benyújtók táborához. 160 császári örökös, részben beteg és idős ember anyagi biztonságát kívánják az ismét létrehozott családi alap feltöltésével garantálni. A szociáldemokraták egyik vezető politikusa úgy fogalmazott a hír hallatán, hogy „*legjobb esetben is csak a schönbrunni kastély egy szobájának visszaadását tudja elképzelni, hogy mindig legyen ott egy Habsburg, aki integet a turistáknak*”.

Mint láttuk, a törvényhozók és a bíróságok 1920-ban, 1951-ben, 1954-ben és 1955-ben egyértelműen megerősítették az 1919-es törvényi rendelkezéseket. A Habsburg-család által 1919-ben, 1922-ben, 1925-ben és 2003-ban benyújtott szakvélemények erkölcsi és jogi alapon próbálták elősegíteni a politika frontján megoldhatatlan kérdés rendezését. Már régen nem volt szó restaurációról, egyelőre politikai tevékenységről sem, de a Habsburg-törvény továbbra is hatályban maradt – azért, mert 1918/19-ben a köztársasági alapító atyák szakítottak a monarchiával, annak minden következményével együtt.

Ugyanakkor a hivatalos Ausztria saját történelméhez való viszonyának változását jelzi, hogy Habsburg Ottó és (az időközben, 2010 februárjában elhunyt) felesége, *Regina von Sachsen-Meiningen* aranylakodalmán *Susanne Riess-Passer* szabadságpárti alkancellár és külügyminiszter asszony a kormány nevében „császári fenségnek” szólítva köszöntötte az Osztrák Köztársaság tekintélyét a 14-ek szankciói idején is szilárd elkötelezettséggel védelmező dr. Habsburgot. A Habsburg-család tagjai továbbra sem voltak választhatók osztrák szövetségi elnökké, de abban a szociáldemokrata–néppárti koalíció és az ellenzék is egyetértett, hogy a tilalmat mielőbb fel kell oldani – akár már a 2011 áprilisában esedékes elnökválasztás előtt. Végül június végén került erre sor. Izgalommal várhatjuk 2018-at.

ÁLDOZAT VAGY CSATLÓS?

Az anschluss

1918. november 12-én az osztrák nemzetgyűlés kimondta a Németországhoz csatlakozást. Ennek tényleges megvalósulását a saint-germain-i békeszerződés 88. cikkelye ugyan megakadályozta, de az anschluss gondolatát a nyomasztó politikai és gazdasági nehézségek közepette nem tudta kioltani. A demokrácia harmincas évekbeli meggyengülésével párhuzamosan került egyre inkább előtérbe a nemzetiszocializmus anchlusspropagandája, mellyel szemben az osztrák államtudat erősítésén fáradozó, a demokráciát 1933/34-ben felszámoló korporatív Ausztria ötéves harc után elbukott. 1938. március 12-én Hitler „virággyőzelmet” aratott, miközben a nagyhatalmak „a ceruzahegyezésnél maradtak”.

A Franz von Papen követ által képviselt „evolúciós megoldásig”, majd annak 1938. márciusi felgyorsításáig és lezárásáig az 1918/19-es anschlusseufórián, a tartományok 1921-es csatlakozási mozgalmán, a vámuniós tervek, illetve a Hitler által kezdetben kívánt „gyors megoldás” kudarcán keresztül hosszú volt az út.

A nemzetiszocializmus hatalomra kerülése után Németország gazdasági eszközökkel (az ún. „ezermárkás sorompóval”, mely az osztrák idegenforgalmat, és a gazdaságot akarta megbénítani a beutazni szándékozók megadóztatásával), majd robbantásos merénylettekkel és propagandaháborúval kereste a megfelelő módszert az osztrák belpolitika befolyásolására, az állam belülről történő felmorzsolására. Esélyeiket jelentősen növelte, hogy a kormány 1934 februárjában leszámolt a szociáldemokratákkal, így belső bázisa is megfogyatkozott.

Az 1926-ban létrejött, és közvetlenül Hitlernek alárendelt NSDAP Österreichs – Hitlerbewegung nevű szervezet tagjai között már ott találjuk az 1934. júliusi puccs néhány résztvevőjét is. Az első köztársaság utolsó nemzetgyűlési választásán, 1930-ban nem szereztek mandátumot az osztrák náciak, de az 1932-es tartománygyűlési, majd néhány községi tanácsi választáson már jut-

tattak képviselőket a különböző testületekbe. Tevékenységük azonban inkább a már említett terrorcselekmények elkövetésében merült ki, melyre a hatalom válasza a párt 1933. június 19-i betiltása volt. Az illegalitásban azonban – köszönhetően többek között a nácik nagy számban történő elbocsátásának a szövetségi hadseregből – hamar felépült egy ütőképes szervezet, és 1934. július 16-án már a végső tervek egyeztettek Münchenben.

Az első anschlusskísérlet

1934. július 25-én, a déli órákban 154 egyenruhás, a *Fridolin Glass* vezette 89-es ezredhez tartozó SS-puccsista behatolt a bécsi kancellária épületébe, ahol a kormánytagok közül csak *Engelbert Dollfuss* szövetségi kancellár, a tervekről nem sokkal korábban értesülő és hírt hozó *Emil Fey* alkancellár, valamint *Karl Karwinsky* államtitkár tartózkodott, továbbá három óránkénti váltásban összesen 19 biztonsági ember. A többi miniszter a kancellár utasítására már visszatért a saját minisztériumába. Az éppen esedékes őrsegváltást kihasználva jutottak be a lázadók az épületbe, akik az eredeti tervek szerint az egész kormányt akarták foglyul ejteni és lemondásra kényszeríteni. Az egyik támadó, *Otto Planetta*, a hadseregből elbocsátott őrmester rálőtt az egyik oldalsó kijáraton a Staatsarchivba menekülni akaró Dollfuss kancellárra, aki – miután se orvost, se papot nem engedtek hozzá, és a földön fekvő, haldokló embert a németekkel való viszony „megmérgezése” miatt szidalmazták – három óra múlva belehalt sérüléseibe. Két lövés érte, a halálos lövedék a nyakán keresztül a vállába fúródott.

Az eredetileg az előző napra tervezett puccsot az egyik összeesküvő, *Paul Hudl* fakeskedő elárulta, az erről szóló akta már 24-én a rendőrség asztalán hevert, és bajor SA-körök is részletes, neveket, fényképeket, személyi adatokat tartalmazó listával riadóztatták az osztrákokat. Egy *Johann Dobler* nevű kerületi rendőrfelügyelő szintén jelentést tesz a Hazafias Front, az önálló osztrák állam híveit tömörítő szervezet vezetőségének a küszöbön álló eseményekről. A biztonsági szervek azonban annyi ellentmondásos, és soha be nem következő puccsokról szóló információval rendelkeztek (például a Michaelerplatzon várták a Dollfuss elleni merényletet), hogy az utóbbiakat talán már nem is vették komolyan. A kormánytagok közül a várható eseményeket egyedül (már délelőtt fél 11-kor) megneszelő, mégis bizonytalan magatartást tanúsító, önmagát a végrehajtó hatalom új fejének kikiáltó,

a puccsistákkal való tárgyalás közben karrierjének előmozdításán ténykedő Fey később, a nácik bevonulásának napján családjával együtt az öngyilkosságba menekült.

Bár a lázadók (akiknek kétharmada állás nélküli volt) átöltözése a Német Tornászegylet csarnokában, ahol többször is elpróbálták a terv gyakorlati kivitelezését, hosszú időt vett igénybe, a muníciót szállító teherautó elakadt, és Glasst is letartóztatták, az akció az azt gyakorlatilag testközelből figyelő rendőri és biztonsági szervek tehetetlensége miatt így is célt ért. A hatalomátvételt, és az *Anton Rintelen*, római követ, egykori stájer tartományfőnök (ő az események alatt a Hotel Imperialban várakozott) által alakított új kormányt a szintén elfoglalt rádió épületéből jelentették be. A két mondatból álló nyilatkozat után – mivel mást a többieknek kaput nyitó öt puccsista nem talált – egy népszerű katonai induló lejátszásával is jelezték a fordulatot.

A rendőrség itt avatkozott közbe először, és a tűzharcban két rendőr, két vétn, és egy puccsista életét vesztette, további tizenhármat letartóztattak. Miután azonban a köztársasági elnök elleni támadás a Wörthi-tó melletti Veldenben az előző napon már megghiúsult, és a karintiai, stájerországi és alsó-ausztriai harcok 30-ára elcsitultak, továbbá a tárgyalások során kiderült, hogy Dollfuss meghalt, a letartóztatott lázadók közül a korábbi szabad elvonulási ígéret ellenére hetet kivégeztek. Az öngyilkosságot megkísérlő Rintelent életfogytiglani fegyházra ítélték, de 1938-ban, Schuschnigg kormányzása idején amnesztiával szabadult. 1934. július 25. összesen 269 emberéletet követelt, a sebesültek száma 430 és 660 közé tehető. *Kurt Rieth* német követ hiába próbált közbenjárni az akció végrehajtóinak érdekében, a nemzetiszocialisták elvesztették az első csatát. A bayreuthi ünnepi játékokon tartózkodó Hitler azonban, aki a Brenneren felvonultatott olasz erők láttán visszavonulót fűjt, és azonnal hazarendelte a német követet, továbbra is csupán naptári kérdésnek tekintette az anschluss megvalósítását.

Berchtesgaden és a végjáték

Miután Olaszország egyre inkább közeledett Németországhoz, az immár *Kurt Schuschnigg* korábbi igazságügyi és oktatási miniszter által vezetett Ausztriának nemigen volt más választása, mint hogy kiegyezzen a németekkel. Az 1936. július 11-én, Franz von Papen, a németek trójai falova közreműködé-

sével és Mussolini tanácsára aláírt egyezmény az azt kiegészítő *gentleman's agreement* azonban a vég kezdetének bizonyult. Schuschnigg a székértáborok kibékítésével, és a politikailag megosztott ország egybeforrasztásával keveset törődve ment a maga „német útján”, és Ausztria teljes szuverenitásának elismeréséért, illetve a két ország belpolitikai fejlődésének saját belső ügyként történő elfogadásáért cserébe engedményeket tett. A kancellár megállapodott az osztrák külpolitikának a németek „*békés törekvéseire*” tekintettel történő alakításáról, a náciknak a politikai felelősségbe való bevonásáról, amnesztia kihirdetéséről és a sajtóháború beszüntetéséről.

Schuschnigg nyilván tudta, mit ír alá. Egyetlen cél vezérelte, az időnyerés és a német nyomás enyhítése. Mindenesetre ekkor született az a hátborzongató tréfa, mely szerint „*a tengely lesz a nyárs, amelyen Ausztriát barnára sütik*”. A júliusi egyezmény diplomáciai körökben kedvező visszhangot váltott ki, és kérdés, hogy az adott helyzetben mi mást tehetett volna a kancellár. Papen egy évvel később pedig azzal védte meg az egyezményt az egyre türelmetlenebb Hitlerrel szemben, hogy az osztrákok törekvései a függetlenség nemzetközi garanciáinak megszerzésére sikertelenek maradtak, és a Habsburg-restauráció is *ad acta* került.

Miután a kormánynak nem sikerült megosztani a radikális és mérsékelt nemzetiszocialistákat, 1938 elején a náci felkelés, és német diplomaták elleni provokatív merényletek előkészületeiről tanúskodó ún. *Tavs-terv* borzolta a kedélyeket. Az osztrák rendőrség 1938. január 25-én a nácik irodáját átkutatva megtalálta az 1938-ra szóló akciótervet. Eszerint a nemzetiszocialisták áprilisra terveztek különböző szabotázsakciókat. Ezek között szerepelt volna von Papen meggyilkolása, akit monarchistának öltözött német ügynökök öltek volna meg. Ezután legitimista államcsínyt színlelve a német haderő automatikusan beavatkozott volna az eseményekbe. Az Alpokban lévő tartományokban február 20. után az öröm kifejezéséként hirdetett náci megmozdulások kapcsán mondta *Joseph Roth*, hogy „*onnan* (mármint az Alpokból) *származik az osztrák 'butaság'*”.

Február elején Hitler megszabadult a beavatkozást ellenző tábornokaitól, és 1938. február 12-én megbeszélésre hívta az osztrák kancellárt, aki, ha reménykedett is esetleg az újabb időnyerésben és az ellentétek elsimításában, hamar felébredni kényszerült. A kancellár később úgy emlékezett, hogy az egyik oldal „*nagyon hangosan beszélt, anélkül, hogy ordított, a másik halkabban, anélkül, hogy suttogott volna*”. Hitler háromnapos ultimátumot adott át az idegileg amúgy sem erős kancellárnak, melyben az osztrák kül-,

hadügyi, gazdaság- és sajtópolitikának a némethez történő igazítását, a náci szabad ténykedésének biztosítását, és Arthur Seyß-Inquart belbiztonsági miniszteri kinevezését követelte. A náci immár a hatalomátvétel küszöbére érkeztek.

Schuschnigg február 24-én elmondott beszédében az *„eddig és ne tovább”* álláspontját képviselte, és egy ülésen úgy fogalmazott, hogy *„nem hagyják magukat megfojtani és vízbe fullasztani”*. Ezzel Hitler február 20-i beszédére reagált, amelyben a birodalmi kancellár *„őszinte köszönetét”* fejezte ki az osztrák vezetőnek *„az európai békéhez való hozzájárulásáért”*. Jellemző a nyugati hatalmak itt nem részletezendő politikájára, hogy a Hitler-beszéd napján Michael Palairet, bécsi angol követ Habsburg Ottó vezetése alatti autonóm hercegséget javasolt Bajorország mintájára. Szerinte így meg lehetne felelni a német igényeknek, az olaszok biztonsági elvárásainak, és megmaradna Ausztria kulturális közvetítő szerepe is a *„teuton és a latin kultúra”* között. 1938. március 11-én Sigismund Schilhowsky gyalogsági tábornok elutasította Wilhelm Miklas szövetségi elnök és Schuschnigg előtt a kancellári hivatal átvételét, mert úgy vélte, hogy az adott körülmények között az ellenállás kilátástalan és nem képviselhető. Az egyéves hadkötelezettség bevezetése 61 ezer *„magasan képzett”* katonát eredményezett korábban, 1938 márciusában összesen 127 ezer embert lehetett volna mobilizálni.

Schuschnigg, aki Berchtesgaden után belátta, hogy a Birodalommal nem lehetséges megegyezésre jutni, kétségei közt győtrődve offenzívába ment át, és az osztrák állam függetlenségét megerősítő népszavazással próbált időt nyerni. Ennek az előkészületeit Hitler ultimatív levele után leállította, majd – bár korábban a végsőig való kitartásra utalt – 1938. március 11-én, éjjel 11 órakor lemondott. A népszavazással kapcsolatban nem valósult meg Schuschnigg 1935. február 15-én Linzben közölt elhatározása, hogy a referendum *„akkor lesz megtartva, amikor azt az osztrákok akarják, akkor, ha a Vaterländische Front és vezérkara a kormánnyal szoros együttműködésben biztosították az országnak a végleges szabadságot, és semmiféle anyagi vagy egyéb természetű befolyás nem tudja aláaknázni az országot”*. Utoljára talán a júliusi egyezmény kapcsán lett volna érdemes megtartani egy bizonyosan sikeres népszavazást, de akkor erre Miklas kérése ellenére nem került sor. 1938-ra azonban már teljesen megváltoztak a feltételek. Mindenesetre a kancellár határozott fellépésével a független Ausztria hívei számára egy rövid, nagy aktivitású fázis következett. Utolsó rádióbeszédében Schuschnigg kifejtette, hogy meghajol az erőszak előtt, majd *„Isten óvja Ausztriát!”* felkiáltással zár-

ta szavait. Miklas szövetségi elnök csak hosszas alkudozás után adta be a derekát.

A Heldenplatzon űrjögő 250 ezres tömeg (Bécs lakossága ekkor több mint 1,5 millió) üdvözölte a Führert. 13-án törvény született Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatlakozásáról, amelyet az április 10-i népszavazás 99,73%-os többséggel megerősített. Hitler 1938. március 12-én, „*Königgrätz unokáinak*” összecsapásában győzelmet aratott, a nyugati hatalmaknak a kérdéssel kapcsolatos magatartását jól jellemezte a már említett Joseph Roth, aki Európát ahhoz a bénához hasonlította, „*akinek a ravatal mellett, tolókocsijában kell őrizni egy halottat*”. Hitler soha annyit nem improvizált, mint az Anschluss előtt, mégis bevált a hazardjáték. A császári és a köztársasági sas egymással vívott küzdelmébe beavatkozó náci sas nevető harmadikként diadalmaskodott. Az Anschluss után az 1934-es puccs résztvevőit is rehabilitálták, sőt emléktábla hirdette tettüket, és tereket is neveztek el a kivégzettekről.

A Népszövetségnél csupán a Szovjetunió, Mexikó, Chile, Kína és a köztársasági Spanyolország tiltakozott az Anschluss miatt, a nagyhatalmak *appeasement* (megbékéltetési) politikája hamar napirendre tért az események fölött. Amikor egy német diplomata Párizsban családi ügyként próbálta beállítani a történeteket, Yvon Delbos francia külügyminiszter megadta a megfelelő, sajnos konkrét lépésekben nem tükröződő választ: „*Európa is egy család*”.

Az Anschluss megítélése

Az osztrák püspöki kar pozitív, az egyház érdekeit védeni próbáló állásfoglalása mellett a szociáldemokrata Karl Renner, korábbi kancellár és későbbi szövetségi elnök Anschlusspárti nyilatkozata is illúziónak bizonyult. A diktatúra mindennapjai, a Gestapo megjelenése bizonyos kijózanodást eredményeztek. A legkülönbözőbb világnézetű emberek részvételével kisebb ellenállási csoportok és külföldi emigrációs központok alakultak, amelyek tevékenysége, illetve a szövetséges külügyminiszterek moszkvai nyilatkozata reményt adtak a jövőt illetően a független Ausztria visszaállítására.

Az Anschlusszal kapcsolatos egyik nézőpont a Német Birodalom által kényszerített annexióra, Ausztriának és az osztrákoknak az agresszív német imperializmus „*első áldozataként*” való bemutatására helyezi a hangsúlyt. Ezzel szemben a korban, sőt részben ma is sokan a hőn óhajtott, az ausztriai

németek akaratának teljességgel megfelelő anchluss eljövételéről beszélnek. Ezen két, párhuzamosan futó interpretáció mellett ma, amikor Ausztria természetes jelenség, a múlt árnyalt bemutatása és kritikus szemlélete került előtérbe, bár a szembenézés még korántsem ért véget.

Az önmagát „életképtelennek” tartó köztársasági Ausztria húszas éveit a németekhez való csatlakozás igénye határozta meg. A harmincas évek elejétől kezdve azonban az osztrák nemzeti öntudat csíráinak megjelenésével párhuzamosan Németország került kezdeményező szerepbe az egyesítés kérdése kapcsán. A kormányzat meghátrálása, a gazdasági nehézségek megoldatlansága, és az új birodalmi mítosz felvállalása, a katolikus-konzervatív bolsevizmusellenesség, a baloldali antiklerikalizmus azonban átszakított minden gátat. Az anchlusszt megerősítő népszavazás eredménye – minden mellékkörülmény ellenére – tehát nem tekinthető teljességgel hamisnak, még annak tudatában sem, hogy a „nemzeti ellenzék” táborát maximálisan 25–35%-ra teszik a korszakkal foglalkozó történészek.

A 24. életévéig Bécsben szocializálódott Hitler nem csupán az egyre erősebb külpolitikai nyomásra alapozta az evolúciós elmélet sikerébe vetett hitét, hanem azzal is tisztában volt, hogy az osztrák államapparátust is egyre inkább ellepték a nácik szimpatizánsai. Ezért és a nyugati hatalmak tehetetlenségének ismeretében az osztrák kormány csak az időnyerésre építhette politikáját. Ám sem az 1936. júliusi, sem az 1938. februári berchtesgadeni egyezmény nem hozta el a remélt megnyugvást, hanem még inkább előmozdította a két állam közeledését.

Az antiszemita kispolgárság sokat profitált az üzletek, lakások árjásításából, osztrákok birodalmon belüli számarányukat meghaladó mértékben, jelentős számban ténykedtek a megszálló hatóságokban, az SS-apparátusban és a megsemmisítő táborok irányításában is. Minden negyedik felnőtt osztrák az NSDAP tagja lett, akik katonaként is önfeláldozóan küzdöttek a németek oldalán. Csak 1943-tól, a háborúban beállt egyértelmű fordulat hatására lankadt a lelkesedés.

Az anchluss az önálló osztrák állam végét, ugyanakkor a nemzeti önrendelkezés várakozással teli, rég vágyott megvalósulását is jelentette a nemzetiszocializmus belső, évek alatt előkészített, és a társadalmi csoportok nagy része által legalább részlegesen akceptált hatalomátvétele mellett. A második köztársaság önazonosságát természetesen csak a náci tézis tagadására építhette fel.

AZ OSZTRÁK ÁLLAMSZERZŐDÉS

Moszkvától Moszkváig

Ausztria 2005-ben több, az ország történelme szempontjából sorsdöntő esemény évfordulóját ünnepelte. A második világháború végén, hatvan évvel korábban – miután a részben kikényszerített anchluss függetlenségi nyilatkozatban semmisnek nyilvánította – nyerte vissza állami szuverenitását. 1955. május 15-én írták alá az osztrák államszerződést, amelynek értelmében Ausztria „örökös semlegességet” vállalt. A kelet-nyugati konfrontáció megszűnése után, tíz évvel az ünnepségek előtt, 1995-ben vált az ország az Európai Unió teljes jogú tagjává.

 1945 tavaszán a szövetségesek Ausztriát, és fővárosát – a legyőzött Németországhoz hasonlóan – négy megszállási zónára osztották, a bécsi történelmi belvárost pedig nemzetközi övezetté nyilvánították, és havonkénti váltásban igazgatták. Ausztria a második világháború kitörésekor, 1939-ben független államként már nem létezett, nem üzent hadat, így békét sem lehetett kötni vele. A probléma megoldásához az 1946-os New York-i külügyminiszeri konferencián a megszálló nagyhatalmak az 1919-ben elvetett *Hans Kelsen*-féle javaslatához tértek vissza, amely szerint az osztrák köztársaság nem tekinthető a Monarchia jogutódjának, ezért békeszerződés helyett államszerződést kell kötni vele. A megszállási státusz államszerződéssel való felváltását a hidegháború erőterében számos tényező késleltette: az 1949-ig a Szovjetunió által is támogatott jelentős jugoszláv területi igények, a szovjet övezetben lévő korábbi német tulajdon hasznosítására alapított gazdasági konszern, Dél-Tirol, illetve a NATO és a német újra-felfegyverkezés kérdése.

A pszichológiai hadviselés

Ausztria Harmadik Birodalomhoz való csatlakozását a nagyhatalmak minden további nélkül, *de facto* (sőt az angolok *de iure* is) tudomásul vették. A Szov-

jetunió Népszövetséghez való fordulásában is inkább a közép-európai hatalmi egyensúly féltése játszotta a döntő szerepet. A legkülönbözőbb irányzatok jelenléte és állandó civakodása miatt sem az ellenállási csoportok céljainak és tevékenységének összehangolására, sem osztrák emigrációs kormány, sem az amerikai hadsereg kötelékében tervezett önkéntes osztrák zászlóalj megalkotására nem kerülhetett sor. Sokan osztották *Emile Béthouart*, későbbi bécsi francia főbiztos véleményét: „Az osztrákok puhány, nőies faj, akik szinte kívánják, hogy erőszakot kövessenek el ellenük. Legutóbb a németek tették ezt velük. Legközelebb talán az oroszok. Nem csupán puhányak, hanem több szempontból keleties gondolkodásúak fatalizmusukban és abban a készségükben, hogy elfogadják az erőt, amelynek érzésük szerint nem tudnak ellenállni.”

Ausztria háború utáni helyzetét döntően meghatározta, hogy a nagyhatalmak az 1943-as moszkvai deklarációjukban a szuverenitás helyreállításáról határoztak. Ugyanakkor az osztrák menekülteket továbbra is „ellenséges németeknek” tartották, sőt néhány osztrákot „veszélyes külföldiként” internáltak, a britek csak 1947 közepén engedték szabadon az utolsó osztrák hadifoglyot. Ezek után érthetetlennek tűnik, hogy a nagyhatalmak külügyminiszterei első háború alatti, alapvetően katonai stratégiai kérdésekkel foglalkozó konferenciájukon éppen Ausztriát választották első és egyetlen országgként, és határozott háború utáni politikát jelöltek ki számára.

Ausztriát a délkelet-európai térség és a dunai medence problémáinak kulcsaként és a stabilitás zálogaként kezelték. Ugyan egy ideig ismét előtérbe került a délnémet-osztrák katolikus állam régi francia ábrándja, a brit kormány pedig még 1943 közepén is a dunai konföderáció mellett érvelt, ez azonban inkább Németország gyengítése miatt kerülhetett szóba, bár az első világháború utáni helyzethez hasonlóan kétségtelenül voltak pesszimista hangok Ausztria életképességét illetően. Egy washingtoni szakértői jelentés még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy amennyiben a többi vázolt megoldás nem lenne megvalósítható, még mindig jobb lenne, ha Ausztria a háború utáni demokratikus Németországhoz csatlakozna. Ezzel szemben *John Maynard Keynes*, az ismert közgazdász úgy vélte, hogy az osztrákok függetlenségvágyának és az ország életképességének erősítése érdekében tartózkodni kellene a háború utáni Ausztria bármiféle megbüntetésétől. Egy angol külügyi forrás szerint „amennyiben nem Németország és Ausztria külön államban tartásának stratégiai jelentőségéről lenne szó, a gerinctelenség vádjá nélkül hagyhatnánk megfőni ezt az országot a saját levében”.

Ezek után született az 1943. november 1-jei moszkvai nyilatkozat, amely – amellet, hogy Ausztriát a „*hitleri agressziós politika első áldozatának*” nevezte – „*bizonyos felelősségről*” is szólt, és fontosnak tartotta az osztrákok részvételét a felszabadításban. A tényleges háború utáni státusz rendezését egy későbbi, általános egyezmény döntéséhez kötötték. (Ausztria nem szerepelt *Sztálin* és *Churchill* 1944. október 9-i hírhedt „százalékos egyezményében” sem.) A döntést senki nem kommentálta, és egy amerikai bizalmas jelentés meg sem említette. Azaz a deklaráció egyértelműen a pszichológiai hadviselés részeként csupán propagandaeszköz volt a stratégiák kezében, ezt *Cordell Hull* amerikai külügyminiszter a sajtó előtt el is ismerte. A háborúban beállt egyértelmű fordulat hatására *Ernst Kaltenbrunner*, a birodalmi biztonsági hivatal főnöke pesszimista helyzetjelentésében „*Ausztria-tendenciáról*” számolt be. Az 1943-ban Olaszországon keresztül észak felé előretörő, és a németek morálját alábecsülő antant-erők számára az osztrák ellenállás támogatása hadászati jelentőséggel bírt. Az angolok számára is jól jött a nyilatkozat, amely elfeledtette azt a tényt a közvéleménnyel, hogy Hitler soha annyit nem improvizált, mint az Anschluss előtt, mégis bevált a hazárdjáték. *Joseph Roth* Európát ahhoz a bénához hasonlította, „*akinek a ravatal mellett, tolókosijában kell őrizni egy halottat*”. A nyilatkozat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1944-es év stratégiai terveiben az ország a Német Birodalom részeként nem játszott már semmilyen szerepet.

Az amerikai belpolitika kihatott a hivatalos Ausztria-politikára is. 1944 elején jelent meg az a tanulmány, amely azt kívánta igazolni, hogy az Egyesült Államok folyamatosan támogatta a megszállt Ausztriát és a független állam háború utáni visszaállítását. A választások küszöbén a közvélemény, és főleg a republikánusok, még az izolacionizmus korábbi hívei is egyre komolyabb érdeklődést mutattak a háború utáni nemzetközi rendszer tevékeny alakítása, és ezen belül Ausztria „felszabadítása” iránt. *Roosevelt* tehát praktikus okokból döntött a korábbi irányvonal megváltoztatása mellett. Ugyanakkor még 1945 után is ingadozott a szövetségesek politikája Ausztria második világháborús szerepének és jövőbeli státuszának megítélését illetően. Mindenesetre az amerikaiak 1947-ben lemondtak a megszállási költségek megtérítéséről, sőt 300 millió dollár értékben vissza is juttattak ilyen jogcímen elvont pénzt Ausztriába. Nem véletlenül nevezte *Leopold Figl* kancellár az amerikaiakat „*fizető vendégeknek*”.

Út az államszerződéshez

Új pártként jelent meg a politikai palettán a bizonyos fokig a keresztényszocialisták hagyományaihoz kapcsolódó Osztrák Néppárt (ÖVP), azonban a két világháború közötti időszak tanulságait levonva meghatározó személyiségei kezdettől fogva készek voltak együttműködni a szocialistákkal (SPÖ). A kommunistákra a nemzetgyűlési választásokon soha nem szavaztak 5 százaléknál többen, a szovjet megszálló hatalom jelenléte azonban erőteljes segítséget jelentett nekik. A szovjet zónában még a nyugati hatalmak bevonulása előtt létrejött és *Fjodor Tolbuhin* marsall által április 27-én elismert átmeneti koncentrációs (kelet-osztrák) kormánnyal kapcsolatban a kommunisták viszonylag magas részaránya miatt Nyugaton egy ideig fenntartásaikat hangoztatták. A kormánynyilatkozat azt hangsúlyozta, hogy „*be kell fejezni ezt a régen elvesztett háborút*”, amelyben tehát inkább a szövetségesek, és nem a Harmadik Birodalom volt a fő ellenfél. 1945 őszén aztán a nyugati tartományok képviselői is beléptek a kormányba. Az 1920-as alkotmány szellemében újjáalakult második osztrák köztársaság elnöke a novemberi szabad parlamenti választások után (ezen a kommunisták 4 mandátumhoz jutottak a 165-ből) a 75 éves szociáldemokrata *Karl Renner* lett.

Az 1946. júniusi ún. második ellenőrzési egyezmény értelmében a szövetségesek csak egyhangú kifogás esetén vétőzhették (volna) meg a törvényeket, ami a nézetkülönbségek miatt gyakorlatilag lehetetlen volt. A minisztertanács által egyhangúlag, tehát a kommunista energiagazdálkodási miniszter szavazatával együtt jóváhagyott Marshall-segély döntő jelentőségű volt a gazdaság helyreállításában és Ausztria nyugati gazdasági integrációjában, de hosszú távon több más probléma miatt a kommunisták kiválását is eredményezte a kormányból. Az amerikaiak nagyjából ugyanannyit pumpáltak az osztrák gazdaságba (az összes fogadó ország közül Ausztria kapta egy főre lebontva a második legtöbb támogatást; a segélyek 80%-a a nyugati zónákba került), mint amennyit a szovjetek a reparáció keretében kisajtoltak onnan (mintegy 1,5 milliárd dollárt). 1959-ben a magyarországi válság utóhatásaként a nemzetgyűlésből is kiestek a kommunisták. Az 1950-es kommunisták által kirobbantott zavargásokat leszámítva eltűntek a két világháború közötti korszakban a pártok önvédelmi alakulatai által provokált erőszakos cselekmények is a belpolitikai életből, bár gyakran kísérté demagóg propaganda a választásokat. Az ÖVP „*vörös macska*” vádjára a szocialisták a „*nyugdíjtolvajok*” címkével válaszoltak.

Az 1949-es párizsi külügyminiszteri konferencián már tulajdonképpen készen állt az osztrák kérdést rendező kompromisszumos tervezet, de a szovjetek akkor még megghiúsították annak aláírását. *George F. Kennan*, az USA moszkvai nagykövete 1952-ben úgy vélekedett, hogy a szovjetek számára „*Ausztria az adukártya, amit valószínűleg csak akkor fognak kijátszani, ha a német kérdés megoldása ténylegesen a küszöbön áll*”. *Karl Renner* ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy amennyiben ezen alkupozíció birtokában kellene aláírni a szerződést, annak napját nemzeti gyásznappá nyilvánítaná.

1953 áprilisában a néppárti „szürke eminenciás”, *Julius Raab* lett a kancellár, aki az osztrák államszerződésért és a szuverenitás helyreállításáért folytatott küzdelmet kedvezőbb nemzetközi légkörben folytathatta. 1952 decemberében az ENSZ plenáris ülése felszólította a nagyhatalmakat, hogy vessenek véget Ausztria megszállásának. Az osztrák külügyi vezetés indiai közvetítéssel a Szovjetunió tudtára adta, hogy Ausztria nem törekszik NATO-tagságra, területén nem engedélyezi idegen katonai bázisok létesítését, és kész semlegességi politikát folytatni. Sztálin halála után a szovjet külügyi vezetés rugalmasabb álláspontot hangoztatva egy sor békülékeny gesztus után kinyilvánította hajlandóságát az államszerződés megkötésére, ha Ausztria a német békeszerződés megszületéséig elfogadja a területén a szovjet csapatok állomásoztatását. *Vjacseszlav Molotov*, aki az NSZK újrafelfegyverzése és a NATO-ba történő integrálódása hatására belátta a korábbi szovjet külpolitika csődjét, 1955. február 8-án már nem a csapatok tartós jelenlétére, hanem a semlegesség biztosítására, Ausztriának a Finnországtól Svájcra át Jugoszláviáig húzódó blokkon kívüli államok közé való besorolására helyezte a hangsúlyt. Az amerikaiak is támogatták ezt a megoldást. *Raab* kancellár, akinek a tevékenysége hozzájárult Ausztria pozíciójának erősítéséhez a megszálló hatalmakkal szemben és elejét vette az ország és Bécs kettéosztásának, eltökélte magát, hogy megragadja a kedvező alkalmat. Belátta, hogy tekintettel kell lenni a szovjetek érzékenységre és biztonsági érdekeire, mert „*nem használ semmit, ha az osztrák kert közepén álldogáló orosz medve farka végét jól hangzó, de üres ünnepi beszédekkel megcsipkedjük*”. Ezért kormánya nevében kinyilvánította, hogy az *anschluss* veszélyével szemben minden hatékony biztosítékot és garanciát üdvözl.

1955 áprilisában *Hruscsov* moszkvai látogatásra hívta *Raab* kancellárt és *Adolf Schärf* alkancellárt. A britek még ekkor is óva intették az osztrákokat, hogy „*nem kell minden olyan nyúl után szaladni, amit az oroszok varázsolnak elő a kalapjukból*”. Sőt, *Geoffrey Harrison* helyettes államtitkár már *Kurt*

Schuschnigg 1938. februári berchtesgadeni kudarcának rémképét idézte fel. A tárgyalások eredményét rögzítő moszkvai memorandum a gazdasági kérdések rendezésével megtörte a jeget. A Szovjetunió készen mutatkozott arra, hogy az osztrák semlegesség fejében kivonuljon az általa megszállt területről. Ausztria is készen mutatkozott a szükséges nyilatkozat megtételére az államszerződés aláírása és a szövetséges csapatok kivonása után.

„Örökös semlegesség” és nyugati orientáció

1955. május 15-én a négy nagyhatalom képviselői, Molotov, *Harold MacMillan* angol, *John Foster Dulles* amerikai, *Antoine Pinay* francia, illetve Figl osztrák külügyminiszter a Belvedere palota márványtermében aláírták az osztrák államszerződést, melyben elismerték a független, demokratikus Ausztria területi sérthetetlenségét. Óriási embertömeg várakozott a palota előtt, és az egész ország a rádiók előtt ülve hallgatta Figl szavait: „*Ausztria szabad!*” Miközben a nagyhatalmak megbízottai az erkélyről integettek, a külügyminiszter felmutatta az államszerződést az ünneplőknek.

Az eredetileg a preambulumba beépített, az osztrákok bizonyos háborús felelősségéről szóló formula végül kimaradt. Ausztria tízéves megszállásával kezdetben senki sem számolt. *James Byrnes* amerikai külügyminiszter 1946-ban még azt ígérte osztrák kollégájának, hogy egy éven belül tető alá hozzák a szerződést. Ausztria nemzetközi státuszát azonban az a tény határozta meg, hogy nem csupán áldozata, de tevékeny részese is volt a nemzetiszocialista rezsimnek. Legyőzték és ezáltal felszabadították őket. Másrészt az alpesi köztársaság geopolitikai helyzete a nagyhatalmak játékszerévé tette az országot.

A második köztársaság kikiáltásának ötödik évfordulóján a kormány nyilatkozatban hárított minden felelősséget a nagyhatalmakra „*a jogtalan megszállás fennmaradása*” miatt. Egy felmérés szerint ekkor a megkérdezettek csupán 15%-a ismerte el Ausztria részleges felelősségét a háborúban törtétekért, sőt a németektől való elkülönülés odáig fajult, hogy a negyvenes-ötvenes évek iskolai bizonyítványjaiban az angol, francia és orosz nyelv feltüntetése mellett a német csupán „*az oktatás nyelveként*” szerepelt. A közvélemény remek szójátékkal *Felix Hurdes* oktatási miniszter nevéből „*hurdesztáninak*” keresztelte el saját anyanyelvét. A nácizmus pártolása miatti több mint 13 ezer elmarasztaló bírói ítélet ellenére Ausztria szembenézése saját múltjával így a későbbiekre maradt.

Az államszerződésben az Osztrák Köztársaság kötelezettséget vállalt, hogy ismét életbe lépteti az 1919. április 3-i Habsburg-detronizációs törvényt (ez a hatvanas évek elején *Habsburg Ottó* hűségnyilatkozata és beutazásának elhúzódo engedelyezése kapcsán kisebb belpolitikai válságot eredményezett), nem lép be egyetlen katonai tömbbe sem, területén nem birtokol atomfegyvereket és a 4. cikkely szerint végleg lemond a Németországgal való egyesülésről. A szerződés 7. cikkelyében kötelezettséget vállalt a szlovén és a horvát kisebbség jogainak szavatolására.

Ausztria ilyen módon Svájjal együtt ékként vágta el a NATO északi és déli szárnyát, és lehetetlenné tette a konfrontációt Európa szívében. Az államszerződésben egyetlen szó sincs a semlegességről. Ilyen módon az államszerződés és a semlegesség kérdése között politikai és nem jogi összefüggés van. 1955. október 25-én az utolsó idegen katona is elhagyta Ausztriát. Másnap Ausztria alkotmányos törvényben rögzítette az ország örökös semlegességét. A szövetségi kancellár beszédében a semlegesség katonai jellegére, és az állam (és nem az egyes állampolgárok) kötelezettségeire helyezte a hangsúlyt. A tizenhét év után visszanyert függetlenség megtartása az osztrák nép túlnyomó többségének akarata volt. Ausztria tehát a semlegesség eszközével megvásárolta saját függetlenségét, és lehet, hogy Raab kancellár Németország sorsától, a megosztottság állandósulásától mentette meg az országot azzal, hogy a szövetségesek Németország-politikájának árnyékából kimanőverezte Ausztriát. Ausztria „*annus mirabilis*”-a azzal ért véget, hogy az ország december 14-én az ENSZ tagja lett.

A semlegességtől az EU-tagságig

A különböző osztrák kormányok aktív semleges külpolitikával, és az európai integrációs folyamaton belül a gazdasági és külkereskedelmi területen való részvétellel igyekeztek biztosítani az ország függetlenségének megőrzését. Egy parlamenti képviselő megfogalmazása szerint Ausztria „*politikai értelemben független, gazdaságilag minden irányban terjeszkedni kíván, és ideológiai szempontból egyértelműen Európa-párti*”. 1956-tól a szovjet neheztelés ellenére Ausztria az Európa Tanács tagja lett. Több esetben adott otthont a nagyhatalmak magas szintű találkozóinak (így 1961-ben *John F. Kennedy* és Hruscsov eszmecserejének, *Leonyid Brezsnyev* és *Jimmy Carter* csúcstalálkozásának), az aktív jószomszédi politika és a fejlődő országok érdekében végzett diplomá-

ciai tevékenység mellett Ausztria részt vett az európai biztonsági és együttműködési konferenciák munkájában, és kezdeményező szerepet játszott a helsinki folyamat sikerében. 1972 és 1981 között az osztrák *Kurt Waldheim* töltötte be az ENSZ főtitkári posztját. (1985-ben osztrák köztársasági elnökké választották annak ellenére, hogy kiderült, elfelejtett beszámolni SA-főhadnagyi múltjáról.) *Bruno Kreisky* ambiciózus, „ideológiai cölíbatús nélküli” külpolitikája nem kevés ellenkezést váltott ki kül- és belföldön egyaránt. A közel-keleti kérdés megoldását összekapcsolta a palesztinok ügyének rendezésével, és megpróbálta „szalonképessé” tenni a Palesztinai Felszabadítási Szervezetet és vezetőjét, *Jasszer Arafatot*.

A bipoláris világrend megszűnésével megváltoztak Ausztria semlegességének keretfeltételei is. 1989. július 17-én az osztrák kormány – miután jogászai szakvélemény állt rendelkezésére a semlegesség és az európai közösségekbe való teljes integrálódás összeegyeztethetőségéről, és *Mihail Gorbacsov* is szabad utat adott a lépéshez – benyújtotta csatlakozási kérelmét az európai közösségekhez, majd 1990-ben azt közölte az aláíró nagyhatalmakkal, hogy a semlegességet a továbbiakban csak az alapvető katonai vonatkozásokban tartja érvényesnek. Ausztria részt vett az öbölháborúhoz szükséges katonai erők felvonulásában, a délszláv válság rendezését célzó ENSZ-békefenntartó erőfeszítésekben, a humanitárius akciókban, és komolyan vette keleti szomszédaival kapcsolatos hídfunkcióját is. Bár nem kötelezte el magát a szervezeti csatlakozás kérdésében (hiszen az az 1955-től hirdetett külpolitika tényleges végét jelentette volna), belpolitikai súrlódásokat kiváltva a NATO-n belüli békepartnerség aktív tagjává vált, és részt vett a Nyugat-Európai Unió ülésein is.

Miután az 1994. június 12-i népszavazáson (ahol tudatosan kerülték a semlegesség kérdésének kampánytémává válását) 82%-os részvétel mellett 66,6% szavazott az EU-tagságra, 1995 januárjában Ausztria az Unió teljes jogú tagja lett, és a politikai erők érettségéről tanúbizonyságot téve a két meghatározó párt nagykoalíciója vállalta a csatlakozáshoz szükséges megszorító intézkedések végrehajtását. A belépést követő tíz év belpolitikai villongásai és a szélsőséges *Jörg Haider* vezette Szabadságpárt (FPÖ) hatalomba emelése ellenére Ausztria az EU-hoz történt csatlakozással *Alois Mock* exkülgyminiszter szavaival „az osztrák történelem új fejezetét nyitotta meg”.

II.

Perek és merényletek

A TISZAESZLÁRI PER

Az Encyclopedia Judaica meghatározása szerint a vérvád „az az állítás, hogy a zsidók nem zsidókat gyilkolnak, különösen keresztényeket, azzal a céllal, hogy vért szerezzenek Pészachra és más rituális célra. Szándékos hazugságok, koholt vádaskodások és népi hiedelmek összessége”, mely „változatos formákat öltött, s a hozzá társuló mesékkel együtt a legszörnyűbb megnyilvánulása az emberi kegyetlenségnek és hiszékenységnak”. Az első magyarországi vérvádpert 1494-ben rendezték Nagyszombatban. A hosszú évszázadok során elsősorban az alföldi szegényparasztok vádolták a falvakban és a kisvárosokban élő ortodox zsidókat rituális gyilkosságokkal. 1882 áprilisában tűnt el a Szabolcs megyei Tiszaeszláron Solymosi Eszter.

Az európai politikai antiszemitizmus kialakulásának tényezői között az 1873-as gazdasági válságot, illetve annak következményeit, továbbá a zsidó és nem zsidó tőkések közti konkurenciaharcot kell megemlíteni. Főként Kelet-Európában pedig kormányzati igény is mutatkozott arra, hogy a belpolitikai feszültségeket antiszemitizmussal vezessék le.

A zsidóság Magyarországon az 1840-es évekig ki volt zárva a földbirtoklásból, és az értelmiségi pályákon is csak korlátozottak voltak a lehetőségei. Európához hasonlóan ezért a kereskedelmi és hitelélet terén kamatoztatták ismereteiket és szakértelmüket. 1867. december 20-án cikkelyezték be a szegedi országgyűlés által már 1849-ben elfogadott, de végrehajtásra nem került emancipációs törvényt, azaz a zsidóság politikai és gazdasági egyenjogúságát, a nagypolgárság és a felemelkedő közép- és kispolgárság körében egyre több zsidó származású került kedvezőbb gazdasági helyzetbe és próbálkozott politikai pályára lépni. Ugyanakkor a zsidó vallás, a mindennapokat is befolyásoló kultúra recepcióját nem említette a mindössze két paragrafusból álló törvény. Erre majd 1895-ben került sor. A zsidóság gyorsan integrálódott a magyar társadalomba, politikailag, nyelvileg és életvitelében is beilleszkedett, 1910-re 77%-uk vallotta magát magyar anyanyelvűnek, gazdasági elitjük a

tiltások és a befogadás kettősségében élve fontos szerepet játszott a kapitalista viszonyok meghonosításában.

A politikai antiszemitizmus

A század végén sokan a több mint 700 000 főnyi, eleinte többségében ortodox vallású nemzetiség sikeres üzletembereit és értelmiségét tartották minden bajok okozójának, ezért a lesüllyedéstől fenyegetettek körében hatott az antiszemitizmus ideológiája.

A zsidóság számaránya országosan 4–5% körül volt, ugyanakkor a diplomások 30%-a közülük került ki. Csak 3%-uk volt nagytőkés, illetve nagybirtokos, 38%-uk kispolgár, 34%-uk munkás, és 20%-uk volt értelmiségi. Ebből az is következik, hogy a zsidóság egésze nem volt abban a helyzetben, mint elitjük. Azaz a zsidóság megoszlása a társadalmi ranglétra különböző fokain alig tér el a társadalom általános rétegződésétől. A kispolgárság aránya nagyobb, és teljes mértékben hiányzik a parasztság.

Eötvös József, a harmadik felelős kormány kultuszminisztere már 1840 októberében, a *Budapesti Szemle* oldalain szükségesnek vélte, hogy fellépjen az előítéletek és az évszázados reflexek ellen. Ennek ellenére a társadalom deklasszáldott elemei hamis általánosításokkal az uzsorás, élősd, kozmopolita, hazafiatalan és megnövekedett számú zsidót jelölték meg hanyatlásuk okaként, ezt használta ki a '70-es évek közepén *Istóczy Győző* szabadelvű képviselő is, akinek 1875-ös parlamenti beszédétől számíthatjuk a politikai antiszemitizmus jelentkezését hazánkban. Nem sokkal később a zsidók Palesztinába telepítését javasolta, tiltakozott a vegyes házasságok engedélyezése ellen, majd kisebb frakciót szervezett maga köré birtokukat veszített nemesek részvételével. Felszólalásaik kezdetben csekély sikerrel jártak. Egy képviselőházi vita után „*párbajra került sor Istóczy és Wahrmann Mór között, de a segédek használhatatlan pisztolyokat adtak a kezükbe*”.

A vérvád

A tiszaezlári perben „*a modern antiszemitizmus megjelenése keveredik a középkori antijudaizmus továbbéltetésének kísérletével*.” Az eljárás bizonyíték arra, mennyire „meggyőzőek” lehetnek az ösztönös félelmekre építő vallásos ma-

gyarázatok, és mennyire erősen tartották megukat a misztikus előítéletek. 1882. április 4-én édesanyja jelentette be lánya, a 14 éves Solymosi Eszter eltűnését, aki a vallásos zsidó *Huri Andrásné* családjánál volt cseléd lány a 2700 lakosú szabolcsi kis faluban. Április elején meszelték Huriék házát, amikor a kékfestékért küldött lány eltűnt. Május 20-án már a fővárosban is terjesztették, hogy a falubeliek szerint a zsidók rituális okokból húsvéti ünnepükön „*elemésztették*” a keresztény leányt, a templomukba hívták, elvágta a nyakát, hogy vérét a pászkájukba keverjék. A gyilkosságot eszerint határmenti zsidók követték el, akiknek ezután nyoma veszett, a helyiek pedig abban bűnősek, hogy vallási parancsra kiszolgáltatták nekik a lányt. Pedig Szabolcs megyében már egy 1793-as határozat kimondta, hogy a vérvád „*gonosz abszurdum, amelynek senki se adjon hitelt, s amely rágalom ellen az országgyűlésnek kell törvényt hozni*”. Az eset egyetlen „tanúja” egy négyéves kislány volt. *Adamovics József* tiszzaeszlári lelkész „*Egy lány eltűnésének titokzatos esete*” címmel írt cikket a *Magyar Államban*. A parlamentben *Ónody Géza* tiszzaeszlári földbirtokos könyvet is kiadott a középkori vérvádesetekről, illetve *Istóczy Győző* képviselő uszító antiszemita beszédeket tartott. Istóczy szerint „*nem lehetetlen, hogy itt egy olyan titokzatos felekezeti gyilkosság, egy vallási emberáldozat esete forog fenn, amelynek kiderítése az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni*”. Hamarosan megkezdődtek a letartóztatások, a tizenhárom és fél éves *Scharf Mór*icot vizsgálati fogságba helyezték, saját későbbi elmondása szerint korbáccsal vallomásra kényszerítették, és „kiderült”, hogy a templom kulcslyukán keresztül látta a gyilkosságot. A *Függetlenség* című lap a zsidóságot korábban sújtó és gyakran megalázó törvények visszaállítását sürgette. A pesti zsidóiroda pedig ötezer forint jutalmat tűzött ki annak, aki megtalálja Solymosi Esztert.

Amikor június 18-án, Eszlártól húsz kilométerre előkerült a Tiszából a lány sértetlen holtteste, a vád összeomlani látszik. Ekkor újabb vád merült fel: egy másik nő holttestét csempészték oda a zsidók, csak hogy mentse a bőrüket. A zsidó templom melletti kertben kiterített oszló tetemben hirtelen már senki sem ismerte fel az eltűntet. Letartóztatták azokat a tutajosokat, akik ráleltek a lány holttestére a Tiszában, közülük többen „vallomást” tettek, miszerint két zsidótól kapott pénzért szállították azt a folyón.

A per nyomán főleg a Dél-Dunántúlon és az északkeleti megyékben, többek között Nagyszombaton, Pápán, Budapesten, Csurgón antiszemita zavargásokra, lincselésekre került sor, zsidó üzletek, lakások ablakait törték be, Pozsony megyében statáriumot hirdettek. Eszláron feldúlták a zsidó

templomot, kiforgatták a zsidó sírokat. Tisza Kálmán kormánya határozott fellépése, az Istóczy elleni sajtóper és a karhatalom bevetése ellenére sem csillapodtak a kedélyek. Tisza úgy fogalmazott, hogy *„egy lélegzet alatt szabadulvúnek, szabadságszeretőnek lenni és ugyanazon egy lélegzet alatt egy, az országban levő fajt vagy felekezetet vogelfreinak deklarálni, ez együtt nem fér”*. Maga Kossuth Lajos is megszólalt a per kapcsán, 1883 októberében tiltakozó levelet juttatott el a Függelenségi Párthoz, melyben a faj-, nyelv- és valláskülönbőség nélküli jogegyenlőség elve mellett érvelve felszólította őket, hogy *„ne nézzék összetett kézzel, tétlenül, miként uszítatik bele a közérzet a zsidókérdésbe, ... melynek absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben való kéjelgést, s hozzá még azt is német mintára...”*

„A nagy per”

A nyíregyházi törvényszék előtt Eötvös Károly ügyvéd, a függetlenségi ellenzék egyik vezére vállalta a védelmet, abból a megfontolásból kiindulva, hogy *„a vallásküzdelmek ürügye alatt hasonló szenvedések által ne sújtassék egy vallásfelekezet, milyenekkel őseim sújtattak”*. 1883 júniusától augusztus 3-ig, összesen 46 napos perben tárgyalták az eltűnt cseléd lány ügyét. A teljes gyorsírást jegyzőkönyvet tucatnyi lap jelentette meg, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór és Krúdy Gyula is foglalkozott vele. Mikszáth Scarron álnéven tudósította a *Pesti Hírlap*ot a per helyszínéről. Ő sem volt teljesen mentes az előítéletektől (*„Ez volt az első zsidó, aki olyan valamihez formált juss, aminek nincs semmi értéke... Mindjárt nem voltam olyan nagy antiszemita.”*), azonban az antiszemitizmust mint programot butaságnak és igazságtalanságnak tartotta. Másrészt kiérezte az apja ellen valló Scharf Móríc mondatfűzéséből, hogy betanították. Azt feltételezte, hogy a gyereket *„a megyei gyöngéd kezelés tette ilyen csodává”*.

Eötvös alaposan felkészült a védelemre, hétórás végbeszédében megcáfolta a vádpontokat. Alapos vizsgálat alá vették a lány csontvázát, ruháit, de az ezekről készült szakértői jelentéseket akkor nem ismerhette meg a védelem. Egy francia lap arról írt, hogy *„Kossuth szabad, nemes Magyarországá remélhetőleg nem fogja századunkat meggyalázní”*. Az egész ország és az egész kontinens figyelme mellett lezajlott addigi legnagyobb magyar bűnper jogerős ítéletében a királyi kúria 1884. május 10-én felmentette az összesen tizenöt vádlottat, maga a királyi főügyész, akit korábban Ónody az utcán megtámadott, ejtette el a vádat.

Az igazság diadala vagy egy út kezdete?

Istóczyt is felmentették az ellene izgatás vádjával indított eljáráson. A megvádoltak semmiféle elégtételben nem részesültek. Csak a község bírója kapott a királytól egy ezüst érdemkeresztet, mert a zsidókat agyonverni készülő tömeg elé állt. Pesten a felmentő ítélet hírére tíz napon át voltak zavargások. A vérvád utáni antiszemita légkörben a főrendiház leszavazta a zsidó-keresztény (vegyes) polgári házasságot engedő törvényjavaslatot. Egy év múlva Eötvöst tizenkét év parlamenti munka után nem választották meg képviselőnek. Harminc évvel később jelent meg *A nagy per, amely ezer éve folyik, és még sincs vége* című háromkötetes memoárszerű könyve. Krúdy 1931-ben írta meg *A tiszaezlári Solymosi Eszter* című kortörténeti regényét, melyet folytatásokban közölt a *Magyarság*. Ebben írja, hogy a vérvád körül ott volt „minden szükséges díszlet...: a sakterek, az eltűnt lány misztériuma, a mesebeli szerencsétlen özvegyasszony, a pompás csendbiztosok, akik mindenkit kivallattak, akik a kezük közé kerültek, a kétségbeesett zsidók, a tudattalan tutasok, a vizsgálóbíró, aki szenvedélyesen felkutatott minden nyomot, amit megmutattak neki. És ott volt főként az elferdített történelmi múlt, amely a zsidók hasonló eseteiről tud visszaemlékezést. És a néplélek hiszékenysége, amely hozzáértők mesterkedése révén jobban hajlott az antiszemitizmus felé, mint valaha”. 1937-ben a Tiszaezslárhoz közeli Hajdúnánáson az antiszemita városi hatóságok egy héten át kutattak egy eltűnt, majd megkerült keresztény lány után, akiről azt terjesztették, hogy „a vérét vették a zsidók”. A vérvád még a múlt század negyvenes-ötvenes éveiben is élt a legszegényebb társadalmi rétegek körében, példa erre, hogy 1946-ban Kunmadarason azzal támadtak a zsidókra, hogy „kolbászt csinálnak a gyerekekből”.

A korabeli antiszemita hangulatra jellemző, hogy Édouard Drumont francia újságíró 1886-ban megjelent *A zsidó Franciaország* című munkája a 19. század második felének bestsellere lett a franciáknál, egy év alatt 114 kiadást (összesen 200-at) ért meg abban az országban, ahol a lakosság 0,02%-a, 80 ezer ember volt zsidó. A tiszaezlári perben az a megdöbbentő, hogy a bíróság, az ügyészek és a korabeli sajtó hosszú időn át komolyan vette a vérvádat, ezzel erősítve az egyszerű emberek azon álláspontját, hogy a zsidók bűnösök, csak most elkerülték a büntetést. Eötvösnek nem volt kellő energiája, elszánása ahhoz, hogy végigvigye az ügyet, kiderítse, hogy mi történt valójában, és megnevezze azokat, akiknek érdekében álltak a történetek. Az 1894-es *Dreyfus*-perben nem elégedtek meg a felmentő ítélettel, hanem bíróság elé

állították a hamis vád kiagyalóit is. Solymosi Eszter neve az antiszemita mozgalom jelszavává vált. A vizsgálóbíró könyve először 1933-ban jelent meg Magyarországon, amikor Tiszaeszlár a „népi antiszemitizmus” legendájaként újjáéledt.

Istóczy a per kapcsán kijelentette: „... *de bizony van zsidókérdés és pedig a legeslegakutabb formában*”. 1884. október 6-án bontott zászlót az Európában ebben az időben kibontakozó zsidóellenesség hazai megjelenési formájaként az Országos Antiszemita Párt, Istóczy Győző és *Simonyi Iván* vezetésével. 12 pontos pártprogramjuk a zsidóság polgárjogainak korlátozását követelte. Azzal érveltek, hogy a magyarság nem „megtanulható” kultúra, és a zsidók csak úgy tesznek, mintha elsajátították volna, azzal a céllal, hogy a magyarságra telepedve annak kultúráját elkorcsosítsák. A választásokon 17 antiszemita képviselő jutott mandátumhoz. Később számuk 8-ra csökkent, majd ezek is beolvadtak valamelyik pártba. Az 1890-es évek elejére az antiszemita mozgalom is elhalt, és a válság éveinek terméke maradt.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ HALÁLA

1898. szeptember 10-én egy olasz anarchista Genfben merényletet követett el Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné ellen. A családi tragédiák által sújtott, visszavonultan élő asszony az anarchista mozgalom „merényletes” korszakának, a „tőr és a dinamit”, a „tisztá szívű gyilkosok” korának egyik értelmetlen áldozata lett.

A francia forradalom véres eseményei láttán William Goldwin angol protestáns lelkész *Vizsgálódás a politikai igazságosság körében* című 1793-ban megjelent könyvében megértést tanúsított a zsarnoksággal szemben érzett düh és elkeseredés kitörése iránt, de azzal is tisztában volt, hogy az milyen pusztító következményekkel járhat. Szerinte az emberekben csak a rossz környezet, és az emberiség által elkövetett bűnök hatására alakulnak ki negatív tulajdonságok. A háborúkért, a társadalom bajaiért, a vagyoni egyenlőtlenségért felelős államot el kell törölni – szólta a végkövetkeztetés.

Az anarchista alapelvek a 18. század végén jelentek meg és a 19. század folyamán szilárdultak elméletté. A század közepére már jelentős hatást gyakoroltak a politikai életre, és kiterjedt befolyással rendelkeztek Spanyolországban, Svájcban, Olaszországban, Franciaországban, Oroszországban, illetve az Egyesült Államokon kívül Latin-Amerikában is. Az anarchizmus állam- és tekintélyellenes ideológia és mozgalom, melynek célja mindenemű hatalom, hierarchia és centralizáció megsemmisítése és a szabadság birodalmának megteremtése. Egyik legismertebb képviselője, a militáns, forradalmi anarchizmus agitátora, Mihail Alekszandrovics Bakunyin *Államiság és anarchia* című, az „*anarchizmus Bibliája*”-ként emlegetett munkájában a szociális forradalomtól várta az állami intézményrendszer szétzúzását, az elnyomottak felszabadítását az őket kizsákmányoló kormányzati-politikai hatalom és bürokratikus gépezet uralma alól.

Anarchista merényletek

A 19. században az anarchisták szembenéztek azzal az alapproblémával, hogy szentesíthetik-e a célok az eszközöket? Az akcionista szárny úgy vélte, hogy a zsarnoksággal szemben minden eszköz törvényes. Az 1877 és 1881 között tartott anarchista kongresszusok a szóbeli és az írott propaganda nem megfelelő hatékonysága miatt elhatározták a „*tett propagandájára*” való áttérést. Ez elsősorban merényletekben és a bírósági tárgyalásokon tanúsított bátor kiállásban öltött testet. Az 1881-es ún. „*Fekete Internacionálé*” 45 küldötte előtt *Pjotr Kropotkin* herceg Londonban az „*élő szó, az írott szöveg, a tőr, a dinamit permanens, állandó forradalmának*” szükségességéről beszélt.

A köztudatban az anarchista mozgalom összekapcsolódott az erőszak és a terror fogalmaival. A politikai gyilkosságok már korábban sem voltak ismeretlenek, és az első szervezett terrorista akciót elkövető alakulatról már 11. századi források beszámoltak. Indiában is hosszú évszázadokon keresztül gyilkolt a „*thug*”-ok szervezete. Az anarchizmus mint elmélet nem tévesztendő össze a terrorizmussal mint módszerrel. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a társadalmi igazságtalanságok és a gazdasági különbségek ellen fellépő anarchista merénylők áldozata lett több európai koronás fő és politikus.

II. Sándor orosz cárt több sikertelen merényletkísérlet után (rálőttek, próbálták a vonatát és a cári palotát is felrobbantani) 1881-ben a cári rendszer ellen lázadó narodnyikok, a *Narodnaja Volja* (Népakarat) nevű forradalmi terrorista szervezet egyik tagja gyilkolta meg. Közvetlen közelről bombát dobott a cásra, és az szétszaggatta II. Sándor altestét. Az 1890-es években Franciaországot rázta meg egy merénylethullám. Az újságok „*Dinamit*” címmel napi rovatot rendszeresítettek, hogy beszámolhassanak a merényletekről, és a perekről. A politikai kiábrándultság légkörében a közvélemény egy része nyíltan rokonszenvezett az elkövetőkkel. *Sadi Carnot* francia köztársasági elnök nem gyakorolt kegyelmet a nemzetgyűlést felrobbantó egyik merénylő esetében, és ezért az anarchisták bosszút esküdtek. 1894-ben *Santo Ieronimo Caserio* egy újságpapírba csomagolt tőrrel leszúrta a lyoni ipari kiállításra igyekvő államfőt. 1897-ben *Michele Angiolillo* meggyilkolta *Antonio Canovas del Castillo* spanyol miniszterelnököt, 1898-ban Erzsébet királyné, 1900-ban *Umberto* olasz király, 1901-ben *William McKinley* amerikai elnök lett merénylet áldozata. A terrorhullám nem érte el célját, a szociális forradalom kitörésének meggyorsítását.

Errico Malatesta, híres olasz anarchista az anarchizmus fogalmával kapcsolatos félreértéssel szembeszállva úgy vélte, hogy az anarchia szó, melyet „*azelőtt általában a rendetlenség és a zűrzavar értelmében használták*”, „*olyan állapotot jelöl, melyben az emberek intézményesített hatalom, állam nélkül élnek*.” Azonban később egy „*egész tudományos iskola tűzte zászlajára a lehetségesnek és üdvösnek tartott anarchista célt*”, így csak a tájékozatlanok számára jelenti a szó még mindig a káoszt, és ennek az állapotnak a fenntartásában az anarchizmus politikai ellenfelei is tevékenyen közreműködnek.

Genf, 1898

A genfi *Hotel Beau Rivage* a Quai du Mont Blanc rakparton állt. Vendégekönve tanúsága szerint megszállt itt *Charles de Gaulle* tábornok, *John D. Rockefeller*, *Richard Wagner*, *Jean Cocteau*, *Charlie Chaplin* és sok más híresség. Erzsébet 1898. szeptember 9-én érkezett meg Genfbe, és a második emeleten található 119/120. számú lakosztályban szállt meg. Egy svájci újság – mint utóbb kiderült, tragikus módon – felfedte az inkognitóját. 1898. szeptember 10-én Erzsébet királyné udvarhölgyével, *Sztáray Irma* grófnővel együtt felkereste egy zenemű-kereskedő boltját, majd megitta szokásos pohár tejét, fél kettő után pár perccel pedig hajókirándulásra indult. A portás mélyen meghajolt előttük. Hirtelen egy zömök termetű, nagy fekete bajuszú fiatalember futott velük szemben, fellökte Erzsébetet, majd továbbrohant.

A két meglepődött hölgy felszállt a gőzhajóra, ahol a királyné rosszul lett. Nem kapott levegőt és pihenni akart. Az utasok között volt *Madame Dardall*, volt ápolónő, aki azt javasolta, hogy oldják ki a beteg fűzőjét. Sisi kockacukorra csöpögtetett étertől magához tért, azután hirtelen visszahanyatlott. Erzsébetet vissza kellett vinni a szállodába. Kiderült, hogy a fiatalember, aki már délelőtt megfigyelő helyére vonult, és hosszasan beszélt egy fehér szakállas, jól öltözött férfival, vésővel átszúrta a szívét. Az ibolyaszínű batiszt ingen egyre nagyobb volt a vérfolt.

Virieux genfi rendőrfőnök éppen ekkor akarta ellenőrizni, hogy a *von Hohenembs* grófnő álnéven utazó Erzsébet rendben távozott-e. Ezzel szemben azt látta, hogy a királynét két fedélközi fekvőszékből, más forrás szerint egy vitorlavászonból és két evezőből készített hordágyon hozzák a hajóról. *Golay* doktor megpróbálta megvizsgálni a sebet, de a fűzőbe szorított mellkast ért szúrás helye a zsinórok kioldása után már nem a belső seb fölött volt.

Madame Mayer, a szálloda tulajdonosnője is segédkezett, de az orvos már csak a halál beálltát tudta megállapítani.

A két nappal később megejtett boncolás során a bal kulcscsont alatt tizen négy centiméterre háromszög alakú, szúrt sebet találtak. A gyilkos eszköz nyolcvanöt milliméter mély sebet ejtett, áttörte a negyedik bordát és behatolt a bal szívkamrába. A szűk seb miatt a vér csak lassan szivárgott át a szívburóküregbe, ezért tudott a királyné még százhusz lépést megtenni a hajóig.

A merénylő

Luigi Lucheni az olasz merénylőknek a *II. Napóleon* életére törő *Felice Orsini*-vel kezdődő népes táborába tartozott. Szeptember 5-én érkezett Genfbe. A szabadkőműves és anarchista a merénylet után elfutott a helyszínről. Két fiákeres és két járókelő vette üldözőbe, és utol is érte az ellenállást nem tanúsító fiatalembert. *Kaiser* rendőrbiztos letartóztatta a gyilkost.

A huszonöt éves *Lucheni* Párizsban született 1873-ban. A pármai árvaházban nőtt fel, szüleit nem ismerte, és az árvaház után alkalmi munkából élt, máról holnapra. Húszévesen a hadsereg szolgálatába lépett, majd leszerelése után parancsnokánál, az aragóniai hercegnél, *Raniero de Vera d'Aragona* kapitánynál maradt három és fél hónapig. Svájcban, számtalan összeesküvő rejtkehelyén napszámosként és kőművessegédként dolgozott. Amikor egyszer megsérült a lábán, és ezért kórházba került, holmijai közül anarchista dalokat tartalmazó könyvecske került elő, ezért nevét közölték a rendőrséggel.

Anarchistának vallotta magát, és büszke volt tetteire. „*Egy Lucheni császárnékat és nem holmi mosónőket öl meg*” – vallotta. Gyűlölte a gazdagokat, és tiltakozásból gyilkolt. *Louise Michel* francia anarchista mondasát vallotta magáénak: „*minden hatalom megront*”. El kell tehát távolítani a hatalom képviselőit, méghozzá azért, hogy megszűnjön a hatalom. Elhatározta, hogy a háziilag, egy reszelőből készített törrel megöli az egyik, Genfben tartózkodó neves személyiséget. Eredetileg tört akart vásárolni, de ahhoz nem volt elég pénze. A magányos lázadó először *Henrik* orleans-i herceget akarta meggyilkolni, azonban nem sikerült a nyomára akadnia. Erzsébetet nem ismerte, bár azt vallotta, hogy évekkal korábban látta Budapesten. A gyilkos eszközt mene-

külés közben eldobta, de egy házmesternő megtalálta a fenyőfából készült fogantyúval ellátott, alig 1 centiméter vastag és 9 centiméter hosszú vésőt, és bevitte a rendőrállomásra.

Luchenit elfogták, és először a szállodában őrizték, ahol a tulajdonosnő férje, *Charles-Albert Mayer „alaposan arcon vágta”,* és egy fiatal osztrák báró is rá akarta magát vetni a gyilkosra. Letartóztatása után Lucheni levelet írt Svájc köztársasági elnökének, „*a legveszélyesebb terroristák egyike*” aláírással, és kérte, hogy Luzern kanton törvényei szerint ítélkezzenek felette, mert a genfi-ben eltörölték a halálbüntetést. A világ minden tájáról áradtak a levelek Lucheni címére, és sokan gyilkos tettét bátor cselekedetnek tartották. „*Bécs asszonyai és leányai*” hatezer aláírással ellátott levelükben „*vadállatnak és szörnyetegnek*” nevezték az olaszt. *Navazza főügyész,* a genfi kanton elismert jogásza derítette fel az ügyet. A védő csak azt tudta mondani, hogy Erzsébet, ha módjában állna, megbocsátana Lucheninek.

Lucheni végül életfogytiglani fegyházát kapott, amit „*Éljen az anarchia! Halál az arisztokráciára!*” felkiáltással fogadott. A börtönben azonban hamar lelohadt korábbi lelkesedése. Előbb egy szardíniásdoboz bontójából fabrikált késsel rátámadt a fogház igazgatójára, és a büntetésül kapott sötétzárkában öngyilkossági kísérletet követett el, majd 1910. október 19-én ismét magánzárkába kerülve szétverte a berendezést, és felakasztotta magát. Lucheni a párizsi Szent Antal lelencházban kezdett életét a genfi Szent Antal fogházban végezte.

Az anarchisták körében sem mindenki értett egyet az erőszak alkalmazásával. A *La Révolte* című anarchista kiadvány a Lucheniéhez hasonló merényletekről megállapította, hogy az ilyen „*egyéni terrorakciók többet ártanak, mint használnak az anarchista fejlődésnek*”, mert „*egyetlen tettel nem lehet lerombolni azokat a társadalmi szervezeteket, amelyek e tettek elkövetőinek szenvedéseit okozták*”.

1985. december 24-én a diplomatapostával érdekes dolog érkezett Bécsbe. A berni osztrák követség egyik tagjának poggyászában egy harminc centis üveg lapult, benne egy fej, félig lehunyt szemekkel, kissé felduzzadva és harmadnapos szakállal: Lucheni konzervált feje, ami „*az osztrák történetírás részére jelentős «corpus delictit» képez*”. A kölcsönadományt a bécsi Közkórház ún. „bolondok tornyában” őrzik, a patológiai-anatómiai múzeum látogatók elől elzárt részében. Hogy miért őrzik külön Lucheni fejét? Elmezavar-gyanús bűnügyi esetekben szokásos a tettes fejét amputálni és formaldehiddel teli üvegtartályban konzerválni.

A gyász

A karácsony napján született királynénak sok boldogságot és szerencsét jósoltak. Az udvari szokásokat nehezen viselő Erzsébet utolsó éveit azonban tragédiák sora kísérte. Miután még 1857-ben megbetegedett és meghalt magyarországi látogatásuk alatt *Zsófia* nevű lánya, és elidegenedett férjétől, 1886-ban öngyilkos lett *II. Lajos* bajor király, Erzsébet legkisebb húgának, *Sophie*-nak a jövendőbelije. 1889-ben a mayerlingi vadászkastélyban öngyilkosságot követett el *Rudolf* trónörökös *Vetsera Mária* bárónővel együtt. Ettől kezdve Erzsébet csak gyászruhában mutatkozott. Atyja halála után nem sokkal *Sophie* egy párizsi jótékonyági bazárban kiütött tűz áldozata lett. *Ferenc József* ellen is többször kíséreltek meg merényletet, így 1853-ban Libényi János szabósegéd a börtönben sínylődőként akart bosszút állni a Burg falánál.

A merénylet előtti napokban Erzsébet szokatlanul kiegyensúlyozott és elégedett volt. *Ferenc Józsefet*, aki aznap „*Édes szeretett lelkem!*” megszólítással írt levelet feleségének, fél ötkor értesíti főadjudánsa a merényletről, a császár zokogva hanyatlott székébe. Európa-szerte nagy volt a felháborodás, Magyarország is meggyászolta szeretett királynéját, bár a koporsó feliratán kezdetben csak az „*Erzsébet, Ausztria császárnője*” felirat állt. A tiltakozások hatására hamarosan hozzáírták: „*és Magyarország királynéja*”. *Jókai Mór* írta a *Nemzet* szeptember 11-i számában: „*mivel érdemlette e dicsőséges alak, ki életében oly fenséges türelemmel viselte martyrkoszorúját, ezt a vértanú halált?*”

Erzsébet a kapucinusok templomában nyugszik a Habsburg uralkodók között. Karácsonykor töltötte volna be 61. életévét. Erzsébet neve ma is az egyik legkedveltebb női név hazánkban. Halála után nem sokkal hidat neveztek el róla. Szobrát 1950-ben eltávolították, ám 1986-ban – ugyan a Duna másik partján – visszaállították.

1898 decemberében elkezdődött egy leendő emlékmúzeum tárgyainak összegyűjtése. Egy ideig a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában tárolták a jórészt Erzsébet lányai által adományozott értékeket, majd 1907 novemberében *Ferenc József* megalapította az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumot, amely a második világháború végéig a budai várpalota két termében működött. Ma a gödöllői kastély emlékkiállítással adózik a királyné emléke előtt. Erzsébetet, ezt a 19. századi modern nőt tömegek éljenezték, mégis sokan a régi rend megtestesítőjét látták benne. Értelmetlen halála felerősítette életében is érzékelhető kultuszát, amely napjaink „Habsburg-reneszánsza” idején is virágzik.

A TRÓNÖRÖKÖS HALÁLA

Az újkor legrosszabbul előkészített merénylete

Száz évvel ezelőtt, 1914. június 28-án gyilkolták meg szerb nacionalisták Ferenc Ferdinánd főherceget és feleségét, Chotek Zsófia grófnőt. A történelem egyik legközismertebb merénylete az elégtelen biztonsági intézkedések, Potiorek tábornok, tartományi kormányzó hibás döntései és a véletlenek összjátéka révén sikerrel járt. A casus belli lángra lobbantotta Európát, és a Monarchia végét is jelentette.

A mélyen katolikus Ferenc Ferdinánd főherceg 1863-ban született Grazban, szigorúan konzervatív nevelést kapott. Kiskorától hódolt vadászszenvedélyének, kilencévesen ejtette le az első vadat. 1890 és 1892 között a soproni Nádasdy-huszárezrednél szolgált, ahol ezredparancsnokká léptették elő. A nyelvet nem igazán jól sajátította el, ráadásul kedvenc városát, Prágát kellett otthagynia a katonai tanulmányút miatt. Ezután tíz hónapos világ körüli útra indult, élményeiről naplót vezetett.

A tüdőbajos agglégény trónörökös lesz

Ferenc Ferdinánd Rudolf főherceg öngyilkossága, majd apja, Károly Lajos főherceg halála után lett az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának első számú várományosa. A csalódások és a betegségek megkeseredett, kiszámíthatatlan emberre tették. Negyedszázadon keresztül várt arra, hogy átvehesse a Monarchia irányítását. Semmi olyan nem volt benne, amit az osztrákok szerettek egy Habsburgban. Anyjától örökölt súlyos tüdőbajban szenvedett, amit Egyiptomban, az Alpokban és a Földközi-tengeren sikerrel kezeltetett.

A becsvágytól fűtött unokaöcs nem ápolt jó kapcsolatokat az agg uralkodóval, például a haditengerészetet illető kritikáira úgy válaszolt Ferenc József, hogy azért nem ölti magára egy admirális jelmezét, mert „*még az unokái papírhajóit sem tudná elirányítani*”. A trónörökös Chotek Zsófia grófnővel

kötött morganatikus házassága tovább rontotta a helyzetét. Feleségével Chlutzban, *Frigyes* főherceg palotájában ismerkedett meg. Mindenki örült a házban, hogy tőlük kerülhet ki a trónörökös felesége. Ám Ferenc Ferdinánd egy teniszparti alatt zsebóráját a palotában felejtette, benne Chotek Zsófia udvarhölgy fényképével. Zsófiát rögtön eltávolították a palotából, de Ferenc Ferdinánd nem engedett, és – miután 14 hónapos idegtépő harc után elérte Ferenc József beleegyezését – 1900-ban feleségül is vette a „nem szép és nem gazdag” grófnőt.

Ugyanakkor (június 28-án) „*egész testében remegve*” esküt kellett tennie, hogy rangon alulinak ismeri el házasságát, és el kellett fogadnia, hogy az e frigyből származó utódok elvesztik a trónöröklés jogát. Három gyermek született a házasságból, *Maria Franziska* mellett a két fiú, *Maximilian Franz* és *Ernst Alfons* a két világháború között az osztrák legitimista mozgalom vezetői lettek, és az Anschluss után a dachauai koncentrációs táborba kerültek. A melegszívű apa kertészkedett, régiségeket gyűjtött és nagy utazásokat tett. Ferenc József Zsófiának később a *Hohenberg* hercegnői címet, és az ezzel járó „felség” megszólítást adományozta. Ennek ellenére még az is folyamatosan gondot okoz az udvarban, hogy hová üljön az asszony az asztalnál, sőt az operában sem ülhetett férje mellett a királyi páholyban.

Ferenc Ferdinándot egy ideig látványosan mellőzik. 1906-tól kezdve foglalkozott politikával, az uralkodó engedélyével a Belvederében saját katonai kabinetirodát, egyfajta második politikai központot, „ellenzéki árnyékkormányt” hozott létre. Önmagát „*Őfelsége leghívebb ellenzékének*” nevezte. Fokozatosan egyre nagyobb hatáskört szerez meg magának és tanácsadóinak. Főleg nemzetiségi és keresztényszociális politikusokkal épít ki jó kapcsolatokat. Külpolitikájának meghatározó eleme a Szerbia és Olaszország elleni preventív háború gondolata volt. A hozzá jellemében is hasonló *II. Vilmos* német császár barátságát kereste, közeledett Oroszországhoz, mert úgy vélte, hogy a három császár szövetsége biztosítani tudná a térség békéjét.

A trónörökös nem nagyon szívelte a magyarokat. Fel kívánta számolni Magyarország alkotmányos nemzeti jogait, és az általános választójog bevezetésével a nemzetiségeket akarta felhasználni a birodalmi egység megteremtésére. Szerinte minden magyar „*forradalmár és gazfickó*”. Homályos, nem kellően kidolgozott trialista terveket dédelgetett a felmerülő problémák közül a legsúlyosabb, a délszláv kérdés megoldása, illetve az államhatalom megmentése és az uralkodói autoritás erősítése érdekében. A délszlávoknak különleges státust biztosított volna a birodalmon belül, ezzel Szerbia vonz-

erejét akarta megtépázni. Korábban Svájc és az Egyesült Államok mintájára föderalista államszövetség megteremtését tűzte ki célul. A hagyomány szerint a hadsereg és a hivatalnoki apparátusra támaszkodó abszolút uralkodó kívánt lenni, ugyanakkor reformtervei a birodalom átstrukturálását is jelentették volna. Ferenc József állítólag úgy fogalmazott, hogy már fáradt, lemondana, „*de e veszélyes őrült javára soha*”.

A délszláv kérdés

A vallási és kulturális kérdések miatt megosztott szerbek és horvátok körében mélyen gyökerezett a szabadságvágy, és a radikális eszközök alkalmazásától sem riadtak vissza. 1804 és 1945 között Szerbia (Jugoszlávia) kilenc uralkodója közül négyet meggyilkoltak, négyet pedig száműztek. A török fennhatóság ellen a 19. század elején két alkalommal is fellázadtak, 1830-ban nyerték el az autonómiát, 1878-ban pedig fejedelemségként a teljes függetlenséget. Az 1882-ben létrejött Szerb Királyság és a Monarchia kapcsolatai az 1880-as évektől kezdődően fokozatosan romlottak meg. 1903. június 11-én tiszti összeesküvés döntötte meg az *Obrenović*-dinasztia hatalmát, megölték a királyi párt, a miniszterelnököt és még néhány személyt az udvarból. Ezután *Petar Karadjordjević* herceg lett az uralkodó, uralkodása alatt Szerbia a délszláv egység Piemontjaként egyre nyíltabban fordult szembe a Monarchiával, bár került a provokációkat. Mindenesetre új szakasz kezdődött a balkáni népeknek a térség átrendezésére irányuló nacionalista mozgalmában.

Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar okkupációja, igazgatási jogának megszerzése 1878-ban még csupán általános elégedetlenséget szült, az ún. disznóháború (kereskedelmi háború), majd az 1908/09-es annexiós válság hatására azonban Oroszország és Szerbia mozgósítást rendelt el. A Monarchia ugyanis óriási európai felzúdulást okozva az ún. ifjútörök mozgalom sikere láttán úgy döntött, hogy az esetlegesen feléledő török és egyre erőteljesebb szerb területi vágyaknak gátat vet a boszniai tartomány bekebelezésével. A török fennhatóság alatt lévő területek megszerzéséért indított Balkán-háborúkban elért siker fokozta a kétszeresére nagyobbodott országban élő szerbek harci kedvét. Bár a Monarchia szétzúzását és a délszláv birodalom létrehozását csak egy kis értelmiségi réteg támogatta, és a többség elfogadta a dinasztia, Ferenc József 1913 nyarán mégis úgy vélte, hogy a külpolitikai helyzet olyan súlyos, „*amilyen száz év óta nem volt*”. Akkor, a

napóleoni háborúk idején *I. Ferenc* császár előtt a birodalom felbomlásának rémképe is ott lebegett...

Bosznia-Hercegovina területén túlnyomó többségben szerb és muzulmán lakosság élt, akik megütközéssel értesültek arról a hírről, hogy a Monarchia szarajevói (XV). és raguzai (XVI.) hadtestének soron következő, 1914. júniusi hadgyakorlatát a trónörökös jelenlétében – egyfajta erődemonstrációként és a tartomány vezetése iránti bizalom kifejezéseként – Szarajevóban tartják meg. Ferenc Ferdinánd ellen korábban már három alkalommal próbáltak meg merényletet elkövetni, 1910 és 1914 között a tartományban 7 merénylet (vagy kísérlet) történt, ezért a figyelmeztető hangok mindenféle felesleges parádé elkerülésére intettek. Felmerült, hogy az uralkodó megbetegedése miatt elhalasztják a hadgyakorlatot, *Wilhelm von Montenuovo* herceg, császári főudvarmester is az utazás törlését javasolta. A biztonság növelésére tett javaslatok egyszer annyira felbőszítették a trónörököst, hogy zsebkendőjét kettészabva azt üzentte kabinetfőnökének, hogy „*tartsa meg ő egyedül a manővert!*”

„*Tégy, amit akarsz*” – mondta Ferenc József elbizonytalanodott unokaöcsésének, aki a Monarchia tekintélyének erősítése és saját presztízse érdekében végül az utazás mellett döntött. Felesége most első ízben jelenhetett meg az oldalán hivatalos reprezentáció alkalmával, hiszen az osztrák–magyar hadsereg főfelügyelőjének kijáró tiszteletet ő is élvezhette. Az udvarban egyre inkább elszigetelődő személyiségként Ferenc Ferdinánd saját helyzetét is meg kívánta erősíteni az utazással. Ez a mindenképpen kockázatos és provokatív lépés lehetőséget kínált a radikális elemek aktivizálódására is.

Merénylet készül

Június 28., Szent Vitus napja (*Vidov dan*) a szerb naptár ünnepi dátuma, az 1389-es, a szerb függetlenség végét jelentő rigómezei csata évfordulója, nemzeti gyásznap. A török győzelmet *Murád* szultán sem élte túl, akit *Milos Obilić* szerb vitéz keresztüldőfött. Ilyen módon Szent Vitus napja a szerb hazafiak kettős emléknapjává vált. Az illegális *Mlada Bosna* (Ifjú Bosznia) mozgalom és az *Ujedinjenje ili smrt* (Egyesülés vagy Halál) nevű szerbiai titkos tiszti szervezet merényletet készített elő.

Az Ifjú Bosznia mozgalom titkos diáktársaságok lazán összekapcsolódó csoportjaiból állt, és nem csupán az idegen uralmat akarta megdönteni, de

saját társadalmukat is fel kívánták emelni. *Danilo Ilić*, aki az 1911-ben *Dragutin Dmimitrijević* ezredes (fedőneve „Apis”), a szerbiai politikai élet szürke eminenciása által létrehozott, a kormány lavírozó politikájával elégedetlen Egyesülés vagy Halál nevű szervezetnek is tagja volt, tájékoztatta a tiszteket az ünnepélyes esküt tevő diákok elképzeléséről, akik 1914 tavaszán fegyverrel is ellátták és katonai kiképzésben részesítették a fiatalokat. A titkos mozgalom a *Pijemont* című lapban nyíltan is hirdette a szerb egység eszméjét. A Balkán-háborúk után az ezredest a katonai titkosszolgálat főnökévé léptették elő, a forradalmi-nacionalista propagandát hirdető katonai elit állam lett az államban. A szerb kormány május végén információt kapott a készülő merényletről, követte útján figyelmeztette Bécsbe, és a titkos szervezetre is megpróbált nyomást gyakorolni. A fegyvereket (hat bombát, négy revolvert és 100 töltényt) ekkor már egy szekéren becsempészték az országba, sőt *Gavrilo Princip*, egy postás kilenc gyermekének egyike rendőrileg is bejelentkezett Szarajevóban.

Ferenc Ferdinánd vasúton – egy első osztályú kupéba kényszerülve, mert szalonkocsijának egyik tengelye áttüzesedett – Bécsbe, majd egy elektromos zárlat miatt gyertyával megvilágított vasúti kocsiban Triesztbe utazott. „*Akár a kriptában*” – jegyezte meg. A *Viribus unitis* nevű csatahajón június 25-én érkezett meg a tartományba. Felesége egyedül utazott egy Szarajevó melletti üdülőhelyre, ahol külön kápolnát is berendeztek számukra a szállodában. Már ekkor villámlátogatást tettek a sarajevói bazársoron, Zsófia árvaházakat, templomokat, iskolákat keresett fel, majd a hadgyakorlatot tekintette meg a trónörökös. 27-én este egy ünnepi vacsorán Hohenberg grófnő elégedetten méltatta a szerbeket, akik „*igazi melegséggel*” fogadták őket.

A Vidov dan és következményei

Másnap a fellobogózott és a trónörökös képeivel teleaggatott Szarajevó készült a fényes fogadásra. A látogatás alkalmából utcát is el akartak nevezni Ferenc Ferdinándról. A zágrábi *Istina* napilap már márciusban apró betűs hírben számolt be a várható eseményről, a sajtó percre pontosan ismertette a vásárnapi programot. Az állomás melletti kaszárnya megtekintése után a hat kocsiból álló menetoszlop a városháza felé tartott. A harmadik, nyitott tetős, A-II-118 jelzésű autóban ülő Ferenc Ferdinándot, feleségét és *Oskar Potiorek* kormányzót a tömegben elvegyülve hét, alig húszéves

boszniai fiatalember várta, akik egy cukrászdában tartották utolsó megbeszélésüket. Egyikük, *Nedeljko Čabrinović* nyomdász – miután egy rendőrtől megkérdezte, melyik autóban ül a trónörökös – kibiztosított gránátját az autóra dobta, de az a kocsi lehajtott tetővaszonjáról az útestre pattant és csak a következő kocsi bal hátsó kereke alatt robban fel. Két tiszt, és vagy húsz bámészkodó sérült meg. A merénylőt, aki a patakba ugrott, rövid üldözés után elfogták.

A konvoj rövid tanakodás után továbbhaladt. A városházára érve a hebegő polgármester jelenlétében Potiorek, aki korábban teljes felelősséget vállalt a biztonságért, a program folytatását javasolta. A trónörökös üdvözlőbeszédét tartalmazó, előre megírt papíron a megsérült tiszt vére piroslott. Mégis folytatódott a parádé, anélkül, hogy a biztonsági intézkedéseket fokozták volna. Jellemző, hogy a hat kilométeres útszakaszon összesen csak 120 rendőr teljesített szolgálatot, a katonaság segítségét nem vették igénybe. Mindössze annyi változás történt, hogy először a sebesültek állapotáról kívántak tájékozódni a kórházban, majd múzeumlátogatás és ebéd következett volna. Az útvonalváltozásról azonban az első autó sofőrjét nem értesítették, aki ezért be is fordult az eredeti útvonalon a Ferenc József útra. Erre a harmadik autó is követni akarta, de Potiorek rákiáltott a sofőrre, aki fékezett, éppen a zsúfolt járdán várakozó, és eddig egy plakátokkal teleragasztott reklámtábla mögött megbújt Gavrilo Princip előtt. A merénylő két lépésről pontosan célzott. Nem habozott, mint a többiek, akik nem tudták elővenni revolverüket, vagy megsajnálták a főherceg feleségét.

Ezután méreggel teli kapszulát vett a szájába, de nem halt meg. Folyamatosan hányt, amikor a rendőrkapitányságra vitték. A nyakán sebesült trónörökös és ugyancsak meglőtt feleségét a kormányzói palotába szállították, ahol már csak a halál beálltát tudták megállapítani. Egy német jezsuita szentelte be a holttesteket, a trónörökös bal karjára tetovált színes kínai sárkány nem tudta megakadályozni a szerencsétlenséget. Ferenc Ferdinándot nem sokan siratták, állítólag Ferenc József így kommentálta a hírt: „*A Gondviselés helyreállította a rendet, amelyet én képtelen voltam biztosítani.*” Miután tudomást szerzett arról, hogy unokaöccse katona módjára halt meg, a hadgyakorlatról érdeklődött. A spanyol etikett szabályait csak halálában hagyhatta figyelmen kívül Chotek Zsófia, férjével együtt szállították Triesztbe, Bécsben aztán csak egy fehér kesztyű és egy legyező feküdt a férjénél egy méterrel alacsonyabban fekvő és sokkal egyszerűbb koporsója előtti bársonypárnán. A házaspárt csendben temették el Artstettenben.

Bár a románok ellenséges fellépésével is számoló *Tisza István* magyar miniszterelnök eleinte nemet mondott a szélsőséges szándékokra, a német hadvezetés meggyőzte a bizonytalankodó bécsi stratégiákat, hogy eljött a soha vissza nem térő alkalom. Ugyan a szerbeknek július 23-án átnyújtott ultimátum olyan terjedelmes volt, hogy a legtöbb európai államférfi hosszú nagyhatalmi huzavonára számított, mindenki blöffölt és fenyegetőzött, mégis hamarosan kezdetét veszi a történelmi Magyarországot is felszámoló világégés.

Az egy kivétellel (egy *Muhammed Mehmedbašić* nevű muzulmán) kézre került merényletök perét októberben tartották *Leo Pfeffer* bíró irányításával. Összesen huszonöt vádlott volt. Princip, Čabrinović és *Trifko Grabež* nevű társuk 20 év szigorított börtönt kaptak. A theresienstadi katonai börtön körülményeit, a súlyos bilincset, a hideget és a rossz ellátást legtovább Princip bírta, akinek minden hónapban egy böjtnapot kellett tartania, s minden év június 28-án sötétzárkába zárták, hogy ne felejtse el azt a bizonyos napot. Halálra kiskorúsága miatt nem ítélték, 1918. április 28-án halt meg csonttuberkulózisban. Ilicet 1915-ben kivégezték.

A vizsgálat vezetői tudták, hogy a szálak Belgrádba vezetnek, de ezt nem sikerült bizonyítani. Bár az ultimátum szövege az 1903-as puccsban is döntő szerepet játszott *Vojislav Tankosić* hadnagyot nevezte meg a merénylet értelmi szerzőjeként, Apis ezredes sem úszta meg a felelősségre vonást. 1915 végén letartóztatták, alkut színelve törbe csalták, és kivégezték. Két teljes órán át hallgatta az ítélet felolvasását. Később a náci párt lapja, a *Völkischer Beobachter* szabadkőművesnek és zsidónak titulálta Principet, és a brit Secret Service-t tartotta felelősnek a merényletért.

Gavrilo Principnek 1930-ban emléktáblát avattak Jugoszláviában, 1934-ben emlékbélyeget adtak ki a képével. Sok szerb szemében még ma is hős, pedig „*az ő startpisztolya indította el a huszadik század ámokfutását*”. Talán nem véletlen, hogy 2001-ben pontosan Szent Vitus napján fogták el és adták át a Nemzetközi Bíróságnak a hatalmától megfosztott *Slobodan Milosević*et, jelezve a világnak, hogy Szerbiában új korszak kezdődik. *Zoran Djindjić* miniszterelnök hamarosan merénylet áldozata lett.

AZ ÖRÖMSZERZŐ HÍRSZERZŐ

Mata Hari tragédiája

1917 októberében Párizs mellett kivégezték Margaretha Geertruida Zelle 41 éves vetkőző táncosnőt. Azzal vádolták, hogy a franciákkal hadban álló németeknek kémkedett és velük „hírszerzési célból üzleti kapcsolatot alakított ki”. 2002 óta tudjuk: a rettegett asszony – bár nem volt teljességgel ártatlan – koncepció per áldozata lett.

Mata Hari (a maláj szó jelentése: a hajnal szeme) a hollandiai Leeuwardenben született 1876. augusztus 7-én. Tán ez az utolsó tény, amiben a különböző források egyetértenek. A fekete szemű, kreol bőrű kislányt mint legidősebb gyereket és az egyetlen lányt apja isteníttette, hatodik születésnapjára díszített kis hintót kapott, amelyet erre idomított kecskék húztak. *Adam Zelle*, a jómódú kalapkészítő, bár nem volt nemesi származású, szívesen nevezte magát bárónak. Később a lánya is többször fordult névváltoztatási kérelemmel a királynő kormányához, de megtagadták tőle a *van Zelle* név használatát. Amikor az apai vállalkozás egy félresikerült tőzsdei spekuláció miatt csődbe ment, a szülők különváltak, a depresszióba zuhanó édesanya hamarosan tuberkulózisban meghalt, így a tizenhárom éves lány számára véget ért az idilli gyermekkor.

Boldogtalan

Apja csak két ikergyermekének nevelését vállalta, Geertruida (és egyik öccse) rokonokhoz került. Amszterdamban anyai nagyanyja vette gondozásába, majd frízföldi keresztapja Leyden óvónőképző intézetébe íratta be. Az intézmény igazgatója, a háromszor olyan idős *Wybrandus Haanstra* szemet vetett a majd' 180 cm magas lányra, de viszonyuk kitudódott, a lánynak távoznia kellett. Az éppen a *Taconis* nevű hágai nagybácsija felügyeletére bízott lány 1895-ben házassági hirdetést talált a *Nieuws van den Dag* című helyi lapban.

Egy reumaszerű betegsége miatt szabadságon lévő, skót származású holland tiszt, *Rudolph John MacLeod* negyvenéves (amúgy kopasz, jövődöbelijénél 6 cm-rel alacsonyabb és cukorbeteg) kapitány keresett feleséget. Zelle kisaszszony válaszelevele, melyben pozitív adottságait kellőképpen részletezte, illetve a mellékelt fénykép és egy titkos találkozó a *Rijksmuseum*ban megtette a hatását: kevesebb mint három hónap múlva, 1895. július 11-én összeházasodtak. Két évvel később együtt utaztak a *Prinses Amalia* nevű gőzös fedélzetén Jáva, majd néhány évvel később Szumátra szigetére, MacLeod helyőrségi parancsnoki állomáshelyére.

A házasság kezdettől fogva nem volt harmonikus. Margaretha csodálja a helyi kultúrát és a táncművészetet, gyaníthatóan fordításban olvasta a *Káma-szútrát* is, de élete értelmét a két közös gyermek, *Norman John* (aki már fél évvel a házasságkötés után megszületett...) és *Jeanne Louise* adja. Alkoholista férje takarékoságra inti, rendszeresen veri (gyakran a szolgálókat is), megalázza, elviselhetetlenül féltékeny, ugyanakkor bennszülött szeretőt tart. Az ifjú ara a fogadásokon, a fiatal tisztek körében jól érzi magát és 1898-ban egy színdarabban is fellép az ebben az évben trónra lépett *Vilma*, holland királynő szerepében.

1899-ben vagy a férje valamelyik haragosába szerelmes dadus, vagy egy terrorizált szolgáló megmérgezte a gyerekeket, a kislány életét nem lehetett megmenteni. Ezután a házaspár viszonya véglegesen megromlott, a férje által a gyerekek elhanyagolásával vádolt Margaretha egy másik tiszt oldalán vigasztalódott. MacLeod leszerelése és Hollandiába való visszatérésük után elváltak, és bár a bíróság az édesanyának ítélte, a kislány az apjával maradt, mivel az – anyagi lehetőségei hiányára hivatkozva – megtagadta a törvény szerint kirótt tartásdíj fizetését. Az exférj később újra megházasodott, de az a frigy is zátonyra futott. A maláj nyelven *Nonnak* (a szó jelentése kislány) becézett Louise ígéretet kapott édesanyjától, hogy egyszer gazdagon visszatér majd érte.

Bámulatos

Margaretha előbb a volt férje vidéki rokonánál húzta meg magát, majd színésznői karrieréről álmódva Párizsba ment. Szerepet nem kapott, egy rendező szerint azért, mert egyáltalán nem tudott táncolni. Cirkuszban szeretett volna lovas artista lenni, a Montmartre-on, festők és szobrászok

műtermeiben állt (főleg akt)modellt, bár állítólag volt olyan festő, aki anyyira nem volt meglegedve Lady MacLeod testével, hogy csak az arcát volt hajlandó megfesteni. Azt is csak azután, hogy a csalódott nő elájult, és a festő megsajnálta.

Miután *Madame Kiréevsky* szalonjában 1905 januárjában sikerrel fellépett kigyótáncával, felfigyelt rá az úri közönség, és 1905. március 13-án, *Émile Guimet* mecénás Keleti Művészetek Múzeumában, tudósokból, művészekből és diplomatakból álló közönség előtt megszületett a sajtóban *Síva* templomában nevelkedett indiai hercegnőként bemutatott Mata Hari. Azt terjesztette magáról, hogy Dél-Indiában, a Malabar partján, Jaffuapatam szent városában jött a napvilágra, anyja, egy tizennégy éves templomi táncosnő belehalt a szülésbe, és ő az istennőt dicsőítő erotikus rítusoknak szenteli az életét. Európába pedig azért jött, hogy „*művészetével szentséget és kéjt hozzon erre a világra*”. Egy másik verzió szerint egy fiatal brit tisztt szöktette meg, akinek gyermeket is szült. A kisleányt megmérgező fanatikus szolgát pedig – indiai szokás szerint – saját kezével fojtotta meg. Indiai származásában, bár folyamatosan színezte a múltját, egészen 1930-ig nem kételkedtek, ekkor egy *Charles S. Heymans* nevű újságíró rántotta le végleg a leplet a mítoszról.

Mata Hari egyedül 1905-ben harmincöt előadáson lépett fel, többek között *Henri de Rotschild* báró szalonjában. Egy estén tízezer frankot keresett. A *Théâtre du Trocadéro* kritikusa „*az indiai vallások misztériumainak nemes életre keltéséről*”, egy másik újságíró „*távoli tájakról, a forró napról és a trópusi esőről mesélő sötét bőréről, telt ajkairól és ragyogó szeméről*” áradozott. Egyik fellépése után *Giacomo Puccini* is virágot küldött neki. 1906-ban *Jules Cambon* madridi francia követ közbenjárására a spanyol fővárosban is fellépett, majd Monte Carlóban egy operában kapott táncos szerepet. Rómából levélben kért találkozót *Richard Strauss*tól, de az írás nem jutott el a címzetthez.

Bár előadásai alatt végig testszínű harisnya és (*Jan Stradling* szerint „*pótlással jótékonyan megemelt*”) díszes melltartó fedte bájait, a „*végtelenül macskaszerű, nőies és tragikusan fenséges*” táncosnő hamar meghódította többek között Kairó, Berlin és Bécs előkelő szalonjait, a milánói Scalát és Szentpétervárt. Korán megtanulta, hogyan kell ébren tartani a közvélemény érdeklődését, 1905 végén azt terjesztette el magáról, hogy egy kelet-európai herceg felesége lesz. A nagykövetségi estélyek vendégei is a lába előtt heverték, képeslapokról, cigarettás és kekszdobozokról mosolygott a vásárlókra. Miközben hét színes fátyolból lassan kibontotta magát, „*testének ezernyi íve és mozdulata ezernyi ritmusban lüktetett*” – írta egy megbabonázott rajongó. Miután 1906.

december 15-én fellépett a bécsi Apollo Theaterban, így tudósított az új csillagról a *Neues Wiener Journal*: „*Isadora Duncan meghalt, éljen Mata Hari!*” Egy másik újság, a *Deutsches Volksblatt* versben üdvözölte a művésznőt:

„*Mata Hari háromszor jött elő, / Közben egyre több ruhát vesztett el ő, / És az utolsó, vékony lepelben / elpibent az ünnepélyes csendben, / Egy kedves intés a színpad felől / S eltűnt a közönség szeme elől. / Bár sokan bíztak, most jön a java, / Ruhás úr lett ezek jutalma, / Ki szól: Menjenek, nincs több muri, / Ma ennyit mutatott Mata Hari!*” (A szerző saját fordítása.)

Bár feltevések szerint Budapesten is járt, ennek a korabeli periodikákban nincs nyoma. A magyar közönség minden bizonnyal 1906 végén és 1907 elején Bécsbe zárandokolt az újszerű látványért. A korszak meghatározó táncosnői közül a már említett, szintén tragikus sorsú ír-amerikai Isadora Duncan 1902-ben, a kor által obszcénnek tartott kanadai *Maud Allan* és a keleti kultúrákban jártas amerikai *Ruth St. Denis* 1907-ben lépett fel nálunk, és vendégszereplésük élénk visszhangot váltott ki, de a magyar felmenőkkel rendelkező *Adorée Villany* meztelensége is foglalkoztatta a sajtót néhány napig 1912-ben. 1928-ban pedig maga a *Bronz Vénusz*, *Josephine Baker* kergette örületbe a város erkölcsöszeit.

Balek

Párizsban egyre többen kezdték utánozni, elsőként *Suzy Deguez*, a *Folies Bergère* táncosnője, de Mata Hari „művészeti-tudományos és esztétikai szempontból” kritikusan szemlélte a konkurenciát, és azzal vádolta őket, hogy nem értik a táncok komoly vallásos jelentését. A hatalmas pénzeket kereső ünnepelt sztár, aki egyszer még megkísérelte visszaszerezni a lányát (az iskolából hazafelé akarta elrabolni), az első világháború felé rohanó, bezárkózó Európában egyre kevesebb felkérést kapott, még pereskedett is kétségbe vont tánctudásának igazolására (megnyerte a pert). Kezdték rájönni hamis játéka-ira is. Amikor Guimet-nek Berlinből azt javasolta, hogy adjanak elő a múzeumban egy egyiptomi balettet, a mecénás így válaszolt: „*Egy egyiptomi balett bemutatása kiváló ötlet, feltéve, ha az valóban egyiptomi*”. Az amúgy a nők iránti szenvedélyéről híres *Pablo Picasso* tehetségtelen csalónak nevezte.

Mata Hari berlini szerződését az első világháború kitörése megghiúsította. Ezért részben új megélhetés után nézett: az előkelők Párizsának első osztályú kurtizánja lett. Mindig is vonzódott az uniformist viselőkhöz, és saját elmon-

dása szerint nem a nemzetiségük vonzotta, sokkal inkább az, hogy minél magasabb rangú legyen az illető és befolyásos körökben mozogjon. Legismertebb szeretője *Frigyes Vilmos* német koronaherceg volt. Állítólag azt is elismerte, hogy egy gazdag bankár és egy szegény katonatiszt közül is inkább az utóbbit választaná. Pedig egyszer egy holland pénzember, *Will van der Schalk* fizette ki a kiegyenlítettlen számláját egy szállodában, sőt vonatjegyet is tőle kapott.

Innentől fogva a történet *Hahner Péter* szerint olyan, mintha egy *James Bond*-filmből olvasnánk részleteket. Mata Hari németországi fellépésén többek között az ottani kémhálózat fejét, *Traugott von Jagow*-t tüntette ki társaságával, aki a feltevések szerint rávette, hogy az *Elisabeth Schragmüller*, ismertebb nevén a „Vörös Tigris” antwerpeni kémiskolájában tizenöt hét alatt sajátítsa el a szükséges kémtechnikákat, sőt ekkor kapta a *H21* kódnevet is. Más forrás szerint hosszú kölni külvárosi sétákon tanulta meg a „kémkedés egyszeregyét”.

Amikor vissza akart térni Hollandiába, kihallgatta az *MI5*, majd Párizsba való visszatérésekor a francia kémelhárítás állított rá nyomozókat. A sok férflátogató között Mata Hari szeme leginkább egy huszonegy éves orosz pilótán, *Vlagyimir Maszlovon* akadt meg. Olyannyira, hogy életében először és utoljára talán igazán szerelmes lett. Amikor Maszlov egy gáztámadás során megsebesült a fronton, és az asszony a hadi zónában található *Vittelben* fekvő kórházban meg akarta őt látogatni, a *Deuxième Bureau*, a katonai kémkedést és kémelhárítást irányító szervezet és annak szakértője, *Georges Ladoux* újra gyanút fogott. Találkozójukon Margaretha tagadta, hogy titkos küldetése lenne, ugyanakkor nem tudta visszautasítani a kapitány ajánlatát: ha eddig nem is kémkedett a németeknek, ezután tegye ezt meg a franciáknak – egymillió frankért! A pénz megtette hatását, a határtalanul naiv sztriptíztáncosnő beadta a derekát.

Első küldetésén, Brüsszel felé kifecsegte az őt megint feltartóztató és négy napig Londonban kihallgató angoloknak (köztük a kémelhárítást irányító *Sir Basil Thompsonnak*), akik összetévesztették *Clara Benedix* német kémnővel, hogy ő valójában a franciák szolgálatában áll. Ladoux még azt is letagadta, hogy ismeri egyáltalán, és azt javasolta az angoloknak, hogy küldjék a feltételezett kémét Spanyolországba. Margaretha Madridban – konkrét utasítás híján – sem tétlenkedett: a német katonai attasét, *Arnold Kalle* őrnagyot csavarta az ujjá köré. Legalábbis látszólag. Az őrnagy ugyanis hamis információkat adott át neki, majd olyan üzenetet küldött Berlinbe, amelyben

„felbecsülhetetlenül értékesnek” nevezte és 5000 frankkal jutalmazandónak minősítette a H21-es munkáját. Olyan kódot alkalmazott, melyről tudta, hogy a franciák megfejtették. A mit sem sejtő Mata Hari sorsa megpecsételődött. Lehet, hogy a németek az ő lebuktatásával akarták fedezni a tényleges párizsi hírszerzőiket.

Bűnös!

Mata Harit 1917. február 13-án Párizsban, a *Plaza Athénée* Hotelban letartóztatták és a *Saint-Lazare* női börtönben tartották fogva, ahol egy apáca felügyelt rá a cellájában. *Pierre Bouchardon* katonai ügyész összesen tizennégy alkalommal hallgatta ki. Tömegek lepték el az utcát, amikor az *Albert Ernest Somprou* alezredes vezette katonai törvényszék 1917. július 24-én zárt tárgyalásra ült össze az Igazságügyi Palotában. Másfél napra volt csupán szükségük.

Miután a táncosnő bevallotta, hogy *Karl H. Cramer* amszterdami német konzultól kapott húszezer frankot, és egy kisebb összegről szóló német csekket is találtak nála, ellene fordult a közhangulat. Hiába mondta, hogy soha nem végzett ezért a pénzért semmit, és csak jóvátételként tartotta magánál azokért a csomagokért, melyeket akkor vesztett el, amikor 1914 őszén német katonák leparancsolták egy vonatról. A csekkről pedig azt állította, hogy „szolgáltatásaiért” kapta. Még azt is a szemére vetették, hogy németimádatának fényes bizonyítékaul Wiesbadenben töltötte mézesheteit. Mata Hari nem adta ki egyik magasrangú francia hódolóját, egy bizonyos *My*-t, csak évekkel később bizonyosodott be, hogy *Adolph Pierre Messimy*, korábbi hadügyminiszter volt a bizalmas levelek aláírója.

A védőnek, a hetvennégy éves *Edouard Clunet*-nek, Margaretha egykori feltételezett szeretőjének, de mindenképpen rajongójának esélye sem volt, hogy segítsen az asszonyon. Nem csak azért, mert alapvetően a nemzetközi jog és a gazdasági szerződések szakembere volt, hanem a korabeli, elég furcsa szabályok szerint sem a vád, sem saját tanúihoz nem tehetett fel kérdéseket. Amit Margaretha fogamzásgátló tusnak (más forrás szerint fertőtlenítőszernek) mondott, a bíróság szerint láthatatlan tinta volt. Hahner Péter felidézi egy külügyi tiszt (szintén egykori szerető) vallomását. Eszerint a három együtt töltött nap alatt egy szót sem beszéltek háborús ügyekről, csak a filozófiáról, az indiai művészetről és a szerelemről esett szó – közölte *Henri Robert de Marguerie*, majd a vádlott előtt meghajolva távozott a teremből.

A keleti front összeomlása és jelentős német erők gyors nyugati átcsoportosításának veszélye 1917-ben félelemmel töltötte el a francia vezetést, a kémeknek ebben a helyzetben nem volt kegyelem. *Zubreczki Judit* így idézi *Georges Clémenceau*, új francia miniszterelnök rövid programját: „*Belpolitika? Csinálom a háborút! Külpolitika? Háborút csinállok. Oroszország elárul minket? Folytatom a háborút. A szerencsétlen Románia kapitulálni kényszerül? Tovább folytatom a háborút, egészen a legutolsó negyedóráig, mert ez a miénk lesz!*” A nemzeti morált megerősítő és a háborús vereségeket is magyarázó, a kémelhárítás ballépéseit elfedő bűnbak szerepére a szabados életű kurtizán, egy ízig-veéig *femme fatale* épp megfelelt. Mata Hari az utolsó szó jogán kijelentette: „*Nem vagyok francia, jogom van hozzá, hogy barátaim legyenek más országokban, még olyanokban is, amelyek hadban állnak Franciaországgal. Én semleges maradtam. Francia tiszt urak, számítok az önök jó szívére.*”

Messalinához, *Claudius* császár bujának és vakmerőnek tartott, szép és fiatal feleségéhez hasonlították, akit a férje parancsára meggyilkoltak. A huszadik századi bírácoknak sem kellett egy óra sem, hogy kimondják a verdiktet: golyó általi halál! A kegyelmi kérvényt *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnök elutasította, a holland külügyminisztérium közbenjárása is sikertelen maradt. Az elítélt asszony csak szombatonként tudott aludni, mert vasárnap soha nem volt kivégzés. Búcsúlevelet lányának és Maszlovnak írt. Mata Hari 1917. október 15-én elegáns szürke ruhában, nagy szalmakalapban, és kesztyűt viselve – a szemkötőt visszautasítva – lépett a kivégzőosztag elé. Utolsó mozdulatával állítólag csókot hintett feléjük. Ugyanott végezték ki, ahol 1804-ben, a Bourbon-pártiak megfélemlítésének céljával – Napóleon, első konzul utasítására – sortűz végzett *Enghien* hercegével. Testét a Sorbonne orvosi fakultására vitték, állítólag külön őrzött feje később eltűnt az anatómiai múzeumból.

Bűnös?

A halálos ítéletet *Paul Peysonnié* katonai főügyész indítványozta, aki korábban három évig Mata Hari szeretője volt. *André Mornet* ügyész beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy a több nyelven is beszélő táncosnőt „*jelentős kapcsolatait, körmönfont módszerei és hidegvére*” mellett leginkább „*kiemelkedő intelligenciája és laza erkölcs*” keverte gyanúba. Később elismerte, hogy „*szabad szemmel alig látható mennyiségű*” bizonyíték állt a bíróság rendelkezésére. Egy

ápolónő, aki vallomásában azt állította, hogy két német titkos ügynököt kihallgatva értesült arról, hogy a H21-es egy táncosnő, 1928-ban öngyilkosságot követett el, állítólag lelkiismeret-furdalás miatt. Maga Elisabeth Schragmüller is úgy nyilatkozott később, hogy Mata Hari már csak azért is ártatlan volt, mert alkalmatlan lett volna ilyen feladatok véghezvitelére.

Kronstein Gábor szerint Mata Hari a részben általa „könnyelműen felidézett veszedelmek áldozata” lett. Egy tragikus múltú, ugyanakkor hazardőr természetű táncosnő és luxusprostituált, félve attól, hogy elfelejtik nevét és művészetét, sajátos módon gondoskodott neve fennmaradásáról. A pénzsóvár örömszerző a kéjsóvár hírszerzők közé keveredve értéktelen információk szállításától remélt busás összegeket, de a vele végső soron csak játszadozó nagyobb erővel nem tudott megküzdeni.

A kivégzés után Margaretha vagyonát a perköltség biztosítása érdekében elárverezték, két évvel később lánya – útban Holland Nyugat-Indiába – agyvérzést kapott és fiatalon elhunyt. Mata Hari meghihlette a rendezőket is, a filmvásznon eljátszotta Greta Garbo, Jeanne Moreau, Sylvia Kristel és Asta Nielsen is. A frízöldi Leeuwarden 1976 óta életnagyságú szoborral, 1997 óta állandó kiállítással emlékezik híres szülöttjére.

Bár az akták az eredeti tervek szerint csak 2017-től lehettek volna kutathatók, az angol Russel Warren Howe életrajzíró nyomására titkosságukat feloldották. Az MI5 már 1999-ben hiányolta a súlyos ítéletet alátámasztó szilárd bizonyítékokat, majd 2002-ben a francia igazságügy-minisztérium is helyt adott Léon Schirmann műkedvelő történész, a Mata Hari Alapítvány és Leeuwarden város perújrafelvételi kérvényének és kimondta: Mata Hari ártatlan. Schirmann úgy fogalmazott, hogy „Mata Hari nem volt született kém. Csupán felhasználták a németellenes háborús kampányban. Csupán egy nő volt, aki élvezni akarta az életet, és nem fogta fel, hogy a háborúban semmi sincs úgy, ahogy azelőtt volt”. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a kurtizánna lett táncosnő neve örökre összefonódik az árulással és a kémkedéssel. A kor táncművészetét forradalmasító hölgyek listájára pedig nem került fel azóta sem.

„ENNEK ÍGY KELLETT TÖRTÉNNIE”

Merénylet Tisza István ellen

1918. október 31-én négy katona tört be Tisza István Hermina úti bérelt villájába. Az első világháborús szenvedésekért felelősnek tartott politikust szabályszerűen kivégezték. Hogy pontosan ki, vagy kik adták le a gyilkos lövéseket, azóta sem sikerült tisztázni. Az őszirózsás forradalom miniszterelnöke, Károlyi Mihály koszorúja is ott volt a ravatalon „Legnagyobb politikai ellenfelemnek az emberi kiengesztelődés jeléül” felirattal.

 A jogi és közgazdasági tanulmányokat folytató és 18 éves korában politikai tudományokból doktorátust is szerző Tisza István huszonöt éves korában lépett apja, a „generális” Tisza Kálmán nyomdokaiba. „Politikai tudományokra nem azért adtam magamat, mintha a politikai pályát a legháládatosabbnak tartanám, akár nálunk, akár másutt, hanem kötelességérzetből. Noblesse oblige; annak, aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élet fenntartásáért folytatott küzdelemtől, más bajával is kell egy kicsit törődnie” – vallotta ekkor.

A haderőreformról szóló parlamenti vita idején apját vasbottal kísérte, nehogy az utcán megtámadják. Az első és egyetlen vita apa és fia között a honossági törvény (a külföldön élő magyaroknak magyar állampolgárságuk fenntartását valamelyik osztrák–magyar konzulátuson kellett igényelniük), Kossuth Lajos állampolgárságának fenntartása kérdésében zajlott le a képviselőházban. Miközben a miniszterelnök olyan értelemben kívánta módosítani a törvényt, hogy az a Ferenc Józsefet elismerni nem hajlandó Kossuth állampolgárságát ne érintse, Tisza István szerint Kossuthnak vannak múltbéli érdemei, de ha nem fogadja el 1867-et, az uralkodót, akkor elkerülhetlenné válik minden politikai kapcsolat megszakítása vele. Tisza Kálmán – a külvilág számára Kossuth ügyének védelmében lemondott, a helyét pedig a Szabadelvű Párt élén, annak meghatározó egyéniségéként hamarosan Tisza István vette át.

Az elveihez makacsul ragaszkodó, nagy formátumú konzervatív-liberális politikus az osztrák–magyar dualizmus szerepét a kárpát-medencei magyar szupremácia, és benne az arisztokrácia és a dzsentrí vezető pozíciójának megőrzésében látta a „szlavizmussal” szemben. Úgy vélte, hogy a történeti Magyarország csak akkor maradhat fenn, ha egy szilárd, a jelentős társadalmi reformigényeket határozottan elvető Habsburg-monarchia készül fel a várható nagy háborúra.

Pethő Sándor bő egy évtizeddel Tisza meggyilkolása után így foglalta össze a politikus történelmi szerepét: „*Hős volt, nagy kormányzó, tüneményes pártvezér, problematikus államférfi és gyarló diplomata. [...] küldetéses embernek tartotta magát. [...] A maga csalhatatlanságának és árnyalattalan lelkiségének tartozott vele, hogy nem törődött eszközeinek erkölcsi tartalmával. Azt hitte, hogy helytelen utakon is lehet jó állomást, etikai szempontból aggályos és elítélendő fegyverekkel is lehet diadalmas, a percek életén túlterjedő eredményeket elérni. Azt hitte, hogy bizonyos tekintetben a magyart keleti módon szabad, sőt kell kormányozni.*”

A „Magyar Glóbusz mindenható kormányzója”

Politikai pályáját rajongás és gyűlölet övezte, de ő mindig a maga útját járta, eszméibe, tetteibe vetett, kálvinista küldetéstudaton alapuló hite vezette. Jelleme sokban hasonlított *Görgey Artúré*hez – meg is ismerkedtek, és nagy tisztelettel nyilatkoztak egymásról. Már 1898-ban felmerült házelnökké választása, de ahogy *Mikszáth Kálmán* Tiszához írott leveléből kiderül, az ellenzék „fel volt dühödve” és a „végletekre készült”, és a pártba is „éket vert volna” a kérdés. Első miniszterelnöki periódusa idején Tisza eszközölte ki az uralkodónál az 1904-ben hozzá intézett kéziratot, melyben *Ferenc József II. Rákóczi Ferenc* hamvainak hazahozatalával bízta meg. Sőt, a kézirat eredeti szövegét is ő maga fogalmazta.

Fanatizmusa, az évtizedes múltra visszatekintő parlamenti, alapvetően technikai obstrukció („százféle csínnyel megakasztják az ország szekerét” – fogalmazott Tisza) keménykezdő, a házszabályok megsértésével történt letörése népszerűtlenné tette, de ő ezzel nem törődött: „Itt egy dolog marad hátra: vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának”. Először az ún. „ugrai” levelében jelentette be, hogy szigorítani kívánja a házszabályokat, mert a „parlament nem lehet játékszer jelentéktelen töredékek kezében”.

Aztán 1904. november 18-án sor került az ún. *Lex Dániel*, az állami szükségletek (költségvetés, újoncmegajánlás) záros határidőn belüli elintézését tartalmazó törvény szavazására. A nagy hangzavarban az elnöklő Perczel Dezső elővette zsebkendőjét, erre a szabadelvű párti többség felállt, és az elnök a házszabály-reformjavaslatot elfogadottnak nyilvánította. Perczel később arra hivatkozott, hogy csak izzadó homlokát törölte meg zsebkendőjével, az ellenzék a zsebkendőszavazásra válaszul megrongálta a képviselőházi terem bútorzatát, az elnöki asztalt és a vörös bársonyszékeket pedig összetörték. A romhalmazból barikádot emeltek, és egyesek diadalittasan „zigarettára” gyűjtöttek. A parlamentet feloszlatták, az uralkodó új választásokat írt ki.

Mindez oda vezetett, hogy a Szabadelvű Párt elvesztette 1875 óta őrzött abszolút többségét, és feloszlott. Tisza még ezután is védte korábbi álláspontját: *„A választás csakis a közt lehet, hogy a formát tartsuk-e meg, a lényeg feláldozásával, vagy a lényeg megmentése végett tegyük-e túl magunkat a formán.”* Tisza ezután háttérbe vonult, mert belátta, hogy jelenléte *„nem a közelmúlt ellentéteinek és az ezekből származott sebeknek megszüntetését és meggyógyulását, de ezeknek akarata ellenére fenntartását jelentené”*.

1910-ben az általa vezetett, a rend helyreállításának jelszavával fellépő Nemzeti Munkapárt visszatért a hatalomba, de Tisza egyelőre csak a háttérből irányította a kormány politikáját, a párt és a ház működését. 1912-ben házelnök lett, másnap a hat halálos áldozatot követelő vérvörös csütörtökön tömegtüntetés volt erre a válasz. Ady a *„bujtó, új kan Báthori Erzsébetnek”*, *„vad geszti bolondnak”* nevezte, ugyanakkor azt is elismerte, hogy *„a mester jött meg a kontárok után”*. Tisza a véderőtörvényt vita nélkül fogadtatta el, az emiatt tiltakozó ellenzéki képviselőket az 1848. évi házszabályra hivatkozva karhatalommal távolíttatta el az ülésteremből, majd a *„temető rendjéhez”* hasonlító új házszabályokat fogadtatott el. 1913-ban Ferenc József ismét őt kérte fel kormányalakításra.

„Ezt a háborút elvesztettük”

A szarajevói merénylet után összeült kormánytanácsban egyedül maradt azzal az álláspontjával, hogy nem szabad háborút indítani, világháborút kockáztatni, mielőtt a békés diplomáciai megoldás lehetőségét ki nem mértették. A német nyomás és a román semlegességi garancia hatására végül

beállt a sorba, így az antant propagandája őt is a központi hatalmak háborús főbűnösei közé sorolta. 1915-ben visszautasította a felajánlott közös külügyminiszeri tárcát. Miközben sikerrel erősítette Magyarország pozícióját Ausztriával és Németországgal szemben, a belpolitikában tanúsított érzéketlen kompromisszumképtelensége újabb ellenfeleket szerzett neki.

Az új uralkodó, IV. Károly – akinek Csernoch János hercegprímás mellett nádorhelyettesként ő tette a fejére a koronát – támogatását is hamar elvesztette. Károly lemondásra szólította fel, de Tisza továbbra is befolyásos politikus maradt. 1917 nyarán, 56 éves korában ezredesként frontszolgálatra vonult be. Megérkezése után nem sokkal meglátogatta az első vonalakat, ahol is kíséretével együtt ellenséges tűzbe került. Ahogy a golyók körülötte csapkodtak, Tisza a rá jellemző malíciával a következőt mondta: *„Ez nekem akart üdvölvés lenni? Még kisül a végén, hogy a harctéren sem vagyok biztonságban.”*

1918 szeptemberében IV. Károly megbízottjaként tényfeltáró körútra indult a Monarchia déli területén. Az olasz frontról ment Zágrábba, aztán Királyvárosba, Zárába, az útját Horthy Miklós tengerész főtitest biztosította. Tisza egy nemzetiségi küldöttséget Szarajevóban így oktatott ki: *„Ha komolyan akarunk beszélni, hagyják a nemzeti önrendelkezési jog jelszavát békén! ... Azért jöttem én ide, hogy ezt a butaságot meghallgassam?”* Majd emelt hangon azzal fenyegette meg őket, hogy *„Magyarország elég erős arra, hogy ellenségeit szétzúzza, mielőtt maga is elpusztulna”*. Tisza meg volt győződve arról, hogy a dualizmus alkalmas keretet biztosíthat továbbra is az itt élő népek számára, de ez a lehetőség a nemzetiségeket akkor már nem érdekelte.

Október 17-én nagy feltűnést keltő beszédet mondott a képviselőházban. Windischgrätz Lajos herceg emlékiratában így számolt be az ülésről: *„A Ház zsúfolt volt, a karzatok roskadásig teltek. ... És feláll Tisza. ... nyugodtan, fegyelmezetten beszél ... a teremben nagy csend ... Amit mond, öngyilkosság, harakiri. ... teljes dezavualása eddigi politikájának.”*

Az azóta gyakran idézett mondatok annak az embernek a szájából hangzottak el, akit a közvélemény a fő felelősnek tartott a háborús szenvedésekért: *„Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály t. képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük”*. Vermes Gábor így idézi fel egy szemtanú beszámolóját a megrendült Tisza beszédéről: *„Amit meg ezután mondott és tett, az egy ébren alvó, félhalott, világtól eltávozott ember reflexmozdulatainak voltak”*. Ugyanakkor még ezután is operettforradalmároknak nevezte az utcai tüntetések résztvevőit. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a nemzet érdekeit a közeljövőben

megindítandó tárgyalásokon megfelelően kell biztosítani. Ekkor *Fényes László* képviselő, akit később a Tisza ellen elkövetett merényletben való részvétellel vádoltak meg, így kiáltott: „*Csapataink nem akarnak többé harcolni, a háborúnak vége!*”

A negyedik merénylet sikeres volt

Tisza István ellen korábban is követtek el merényleteket. 1912. június 4-én *Kovács Gyula* függetlenségi párti képviselő az újságírói karzatról leugorva fegyvert rántott, és „*Van még itt egy ellenzéki!*” felkiáltással háromszor Tiszára lőtt, a negyedik golyóval pedig öngyilkosságot kísérelt meg. Tisza nem sérült meg, a golyók az elnöki emelvénybe fúródtak (az egyik nyoma ma is látszik a faburkolaton), a képviselő is életben maradt, később a törvényszék „*mélyebb öntudatzavarra*” hivatkozva felmentette. Tisza az ülésen megszakítás nélkül tovább elnökölt, és abban a tudatban, hogy *Kovács* meghalt, csak ennyit mondott: „*Tisztelt Ház! A most lefolyt eset egy szerencsétlen örültnek cselekedete volt, aki elvonta magát az igazságszolgáltatás keze alól.*”

Aztán bizonyos források szerint egy huszártiszt, majd a kommunista *Lékai János* próbálta megölni, de az első esetben a golyó nem talált, a fegyverhasználatához nem értő *Lékai* pisztolya pedig csütörtököt mondott a parlament épületénél. A fegyver *Demény Pál* visszaemlékezése szerint attól a *Friedrich Istvántól* származott, aki a tanácskormány bukása után pár nappal puccsal vette át a hatalmat.

Amikor 1918. október 31-én *Károlyi Mihály* a Nemzeti Tanács pártjainak részvételével koalíciós kormányt alakított, Tisza Pesten, a Róheim-villában tartózkodott. Bár egy ismeretlen figyelmeztette a veszélyre, és inasa is a menekülést javasolta, Tisza a villában maradt: „*nem ugrom én sehova, ahogy életem, úgy fogok meghalni.*”

Délután 5 óra körül a *Hermina út* 35. szám alatti villalakás előtt csoportosulás volt, amelynek résztvevői Tisza-ellenes jelszavakat kiabáltak. Nem sokkal később két vászontetős katonai teherautó érkezett, rajtuk több katonaruhás egyénnel és fegyverekkel. Nyolc katona az épület hátsó részénél átugrotta a vaskerítést, lefegyverezték a villa őrzésére kirendelt rendőrök közül az egyetlen hátramaradottat, majd több csoportra oszoltak. Egy négyfős csoport belopózott a villába, ahol lefegyverezte az inast is. Utána három fegyveres a hallba lépett, ahol – pisztollyal a kezében – Tisza István, a felesége, *Tisza*

Ilona és unokahúga, Almássy Denise tartózkodott. Rövid szóváltás után („*miattad rohadtam a lövészárokban négy évig*” – kiabált állítólag az egyik katona) három lövés dördült, amelyből kettő – a jobb hónalj alatt behatolva, illetve a hasat találva – Tisza grófot érte és halálra sebezte, a harmadik csak súrolta Almássy grófnő arcát. Látna a haláltusáját vívó grófot, a fegyveresek eltávoztak. A „*vasgróf*” utolsó szavai ezek voltak: „*Ennek így kellett történnie*”. Tisza Istvánt Geszten, a családi kriptában temették el.

Az elkövetők neve ma sem ismert

A Károlyi-kormány idején indított nyomozás a gyilkosság körülményeinek tisztázására és elkövetőinek felderítésére eredménytelen maradt. A forradalmak idején több százan dicsekedtek azzal, hogy részt vettek Tisza meggyilkolásában, később már tagadtak, és alibit kerestek. 1920–21-ben, a *Teleki*- és a *Bethlen*-kormány alatt lefolytatott, katonai és polgári részből álló koncepció perben annyi vált csak bizonyossá, hogy az ügyészi vádiratban foglaltakkal ellentétben sem a Nemzeti Tanács, sem Károlyi Mihály nem felelős a merényletért. Almássy grófnő és a villa személyzete egyik vádlottat sem ismerte fel határozottan. Az egyik vizsgálóbíró, *Kovács Lajos* a per során öngyilkos lett. Kiugrott az emeletről a tárgyalás közben.

Fényes Lászlót, Az Est, majd a Népszava újságíróját, volt képviselőt, Tisza egyik legkövetkezetesebb politikai ellenfelét, akit azért tartóztattak le, mert korábban állítólag kijelentette, hogy „*forradalmat nem lehet szenteltvízzel csinálni*”, bizonyítékok hiányában szabadon engedték. A Károlyi szűkebb környezetéhez tartozó *Kéri Pál* újságíró, akit azzal vádoltak, hogy október 31-én aranyórájára nézve kijelentette: „*Tisza másfél óra múlva már nem él*”, a szovjet kormánnyal kötött fogolycseré-egyezmény segítségével Moszkvába került. (Valójában egy ismert színésznővel volt a merénylet idején.) Később Fényes-
sel együtt Bécsbe, majd Amerikába távozott.

Perbe fogták Friedrichet is, de megszökött, és a kulisszák mögötti szerepét nem sikerült igazolni. A Bécsbe menekült *Pogány József* volt népbiztos, és *Csernyák Imre*, a 11-es Katonatanács elnöke kiadatását Ausztria elutasította. *Dobó István* tengerész, akit a kihallgatások alatt többször összeverték, a per idején meghalt. A csonttuberkulózisban szenvedő *Hüttner Sándor* főhadnagy, aki előbb a tanú, majd a tettes szerepét is vállalta, kijelentette: „*Most már nem tudom különválasztani az általam tudott és a másoktól hallott dolgokat*”. 1923-

ban meghalt a börtön kórházában. *Sztanykovszki Tibor* joghallgató letöltötte a 17 éves fegyházbüntetést, majd 1938-ban belépett a nyilas pártba.

Pölöskei Ferenc szerint Bethlen a Tisza-gyilkosság ügyének lezárásával „*akarva, nem akarva, szükségszerűen eltüntette – úgy tűnik, immár örökre – a Tisza-gyilkosság rejtélyéhez vezető nyomokat*”. Ráadásul a perbe fogottak között volt egy bizonyos *Horvát-Sanovics Tivadar*, akit nem lehetett megidézni, mert eltűnt. *Krúdy Gyula* írta, hogy Pesten azokban a napokban délszláv csoportok, fegyveresek is igazoltattak. A történész professzor ezért nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a merénylet elkövetői nem magyar, hanem a hadseregben szolgáló délszláv nemzetiségű katonák voltak, illetve, hogy a gyilkosság kiváltó oka lehetett Tisza azon törekvése, hogy a nemzetiségeket a monarchia keretein belül tartsa.

Ifj. Bertényi Iván helyesen állapította meg, hogy Tisza pontosan és mindenki másnál korábban érzékelte, hogy ez a háború élet-halál harc lesz, nem csupán a Monarchia, de a történeti Magyarország számára is. Ezért vállalta a népszerűtlenséget és gyűlöletet. Tragikus pályájának végén a fővárosban maradt, és szembenézett gyilkosai puskacsővével. Az általa eleinte ellenzett világháborúnak ő volt az utolsó magyar áldozata. Az a politikus, aki – *Mikszáth* szavaival – „*egyformán beszélt mindenkivel, és egyformán nem hallgatott senkire*”.

MATUSKA, A MAGÁNYOS (?) TETTES

A biatorbágyi merénylet

1931. szeptember 12-én Torbágy község a másnapi búcsúra készülődött. Közvetlenül éjfél után a viaduktnál pokolgép robbant, a bécsi gyorsvonat utasai közül 22-en életüket veszítették. A merényletet először a kommunisták nyakába akarták varrni, majd annak elkövetésével Matuska Szilvesztert vádolták meg. Teljes biztonsággal ma is csak az állapítható meg: köze volt az „attentátához”.

A gazdasági világválság aláásta a Bethlen István miniszterelnök nevével fémjelzett konszolidációs korszak eredményeit. 1931 elején, a növekvő társadalmi elégedetlenség láttán Horthy Miklós összehívta az ún. „koronatanácsot”, hogy a kormányt erőteljesebb rendszabályokra vegye rá. Bethlen azonban nem pártolta a statáriális eljárás bevezetését, a sajtószabadság korlátozását és a Nemzeti Bank kamatpolitikájának módosítását sem. A kormányzó bizalma megingott a kormányfőben. A gazdasági mozgástér beszűkülése miatt és a politikai küzdelmekbe belefáradva Bethlen augusztus 19-én lemondott, utóda a „spórolós” Károlyi Gyula lett (gyalog járt be a Parlamentbe és a Siklón a Várba), aki vállalta azoknak a népszerűtlen intézkedéseknek a meghozatalát, amelyekről az elődje meg kívánta kímélni magát. Csökkentették az állami és közigazgatási alkalmazottak bérét, 50%-kal emelték a kereseti adót, az igazi reformlépések helyett azonban egy váratlan merénylet döbbsentette meg az országot: Biatorbágnál a mélybe zuhant a Bécsbe tartó expresszvonat több kocsija. Egy héttel később a kormány bevezette, illetve kiterjesztette a húszas évek óta érvényben lévő statáriumot, amit csak egy évvel később oldottak fel. A statárium lehetőséget adott rá, hogy 1932. július 28-án halálra ítéljék és aznap ki is végezzék Sallai Imrét és Fürst Sándort, az illegalitásban ténykedő kommunisták két vezetőjét.

Nemzetközi kommunista banda a felelős

Biatorbágy 1884-ben, *Baross Gábor* minisztersége idején, a Budapest és Újszõny közötti egyvágányú vasútvonal építésekor kapcsolódott be a vasúti közlekedésbe. A második vágány völgyhídját 1898-ban adták át a forgalomnak. Az autóknak és gyalogosoknak szánt műút lent vágott keresztül a völgyön. A falu lakói hozzászórtak a vonatok zajához.

1931. szeptember 13-án éjjel éppen akkor történt a detonáció, amikor a Bécsen, Passaun és Kölnön keresztül Ostendébe tartó gyorsvonat odaért. A mozdony és az első hat kocsi a mélybe zuhant, a szerelvény roncsai között 22 ember lelte halálát, 17-en súlyosan megsebesültek. 5 kocsi, köztük 3 személykocsi a vágányon maradt. A helyszínen egy töltött vulkánfber strandböröndből, egy zseblámpaelemből és egy mérőlécből álló pokolgépet találtak.

A detektívek figyelmét a töltés mellett talált felhívás kötötte le, melyről „bizonyították”, hogy *Leipnik Márton*, zsidó származású kommunista elektrotechnikus műve. A szöveg jogokat és munkaalkalmat ígért a munkásoknak, és a végén az akciók folytatására tett ígéretet: „*Mindent a kapitalisták fizetnek meg. Ne féljete, a benzin nem fog el*”. A lapok és a nyomozó szervek egyértelműen „*Moszkva fanatikussai*” nyakába akarták varrni a merényletet. A hisztérikus légkörre jellemző, hogy egymást érték a téves bombariadók, a minden alapot nélkülöző letartóztatások. Többek között egy biatorbágyi pincért is letartóztattak, akit elhagyott szerelme jelentett fel. A merényletet követő tíz napban több mint ötezer bejelentést kaptak a nyomozók, a MÁV a nyomravezetőnek 50 ezer pengő jutalmat tűzött ki.

Szeptember 14-én tanácskozás volt a Várban, a döntést a statárium kiterjesztéséről bizonyára már ekkor meghozták, ám az igazságügy-miniszteri rendelet csak 19-én látott napvilágot. Szeptember 17-én került sor a Vérmezõn a robbantás 19 áldozatának gyászünnepeére (a három biatorbágyi áldozatot helyben már eltemették). A gyászbeszédet tartó *Zsitvay Tibor* igazságügy-miniszter szerint „*szegény, kicsiny, ilyen rémtettekhez soha nem szokott szenvedõ magyar hazánkban*” a bomba a „*halál demokráciáját*” valósította meg.

Tanúból gyanúsított

Matuska Szilveszter a Szabadka melletti Csantavéren született. Szülei papi pályára szánták, végül kántortanító lett. Az első világháborúban a szerb és az

orosz fronton harcolt, két kitüntetést is kapott. A háború után konfliktusba kerekedett az iskolaigazgatóval, mert üzleti útjaival többet foglalkozott, mint a tanítással, ezért a tanítói állást feladta: gazdálkodott és hiánycikkekkel kereskedett. Több forrás valószínűsíti, hogy katonatiszt, fehérterrorista különítményes volt, és Gömbös Gyulával is (talán csak közvetett) kapcsolatba kerülhetett. Később Pesten fűszerüzletet nyitott, majd Bécsbe költözött, ingatlanokat vásárolt, kft.-t alapított és különböző „találmányokkal” próbált üzletelni (a per során 82 ilyen patenntal dicsekedett). Ausztriai környezetében több, nyugdíjas magyar katonatiszt is volt, erről fénykép is tanúskodik. Nőügyei miatt többször kapott nemi betegséget. („*Kvantitativé túlzott vita sexualis*”-a miatt az elmeorvosi szakértők a per során többször zárt tárgyalást javasoltak.) A válság éveiben a család anyagi helyzete folyamatosan romlott, 1928 és 1930 között 18 esetben vezettek végrehajtást ellene, felesége tüdőbajának kezeltetése is sok pénzt emésztett fel.

A merénylet helyszínén sebesülteket segített a váróterembe, és sírva állította, hogy a legelső vagonban utazott ő is, és onnan zuhant ki a töltésre. Az arcán és a nyakán horzsolásokkal jelentkezett a mentőknél. Legalább egy tucatnyi embernek bemutatkozott (egy bécsi részvénytársaság igazgatójaként), négy embernek megadta címét és foglalkozását az állomás vendéglőjében. Tanúk szerint a „*kormos arcú civil*” elmagyarázta a bomba szerkezetét, sőt a vasúti kocsi alól kihúzott egy villamos huzalt is. Elment a templomba is hálaimát mondani a megmeneküléséért. Miután egy ismerős detektív, akivel együtt szolgált a katonaságnál, igazolta, hazautazhatott. A bécsi magyar konzulátuson kártérítési igényt jelentett be, háziorvosa pedig „sérüléseiről” vett fel látlevelet.

A sorozatmerénylet

Matuska az első merényletét az ausztriai Anzbachban követte el. 1930. december végén üzlettársa, *Darvas Elemér* előre megbeszélt szövegű táviratot küldött neki Csantavérre, és a kft. ügyében Bécsbe hívta. Matuska álnéven megszállt Anzbach környékén, majd munkához látott. Franciakulccsal eltávolított négy anyacsavart, ezt azonban időben észlelték, de csupán műszaki rendellenességnek minősítették. 1931. január végén álruhában vasrudakat vásárolt Bécsben, a vonat teljes kisiklása azonban most sem sikerült, csupán a mozdony első két futókereke ugrott ki a sínekből. „*Munkások! Vegyétek észre, hogy itt egy hatalmas ember áll mögöttetek*” – kezdődött a helyszínen

hagyott felhívása. 5000 schilling jutalmat tűztek ki annak, aki a tettesekről használható információt szolgáltat. Később egy teherfuvarozó, akinek az autójával Anzsbachba szállították a szükséges dolgokat, azt vallotta, hogy Matuska zseblámpájával – valószínűleg tettestársainak – jelzéseket adott le. Az osztrák büntetőtörvénszék 1932. június 17-én 6 évi börtönre ítélte.

Ezután a Berlin melletti Jüterbog következett. A merénylet előtt Matuska azt mondta feleségének, hogy Alsó-Ausztriába kell utaznia telekügyben. Az áprilisi első kísérlet alkalmával első világháborús román közlegénye néven és stockholmi mérnökként mutatkozott be, amikor a merényletbe vádgyűjtőket vásárolt. Ám mivel nem tudott olyan erős lángot fejleszteni, ami a vasúti sínt is átvágta volna, hazautazott. Annyira belefeledkezett az előkészületekbe, hogy elfelejtett életjelt adni magáról a feleségének, aki már a rendőrséggel is kerestette. Augusztusban ismét a helyszínen volt, és az ekrazittal töltött csöveket a Frankfurt am Mainból Berlin felé tartó gyorsvonat előtt felrobbantva „sikeres főpróbát” tartott – a poroszországi választások előtt egy nappal. 108 ember sérült meg. A merénylet helyszínén egy táviratpóznára a náci *Angriff* címlapját erősítette, és horogkereszteket is rajzolt tinteruzával. A címlapon található Hitler-cikk címét (Schlagt den Feind! – Üssétek az ellenséget!) egészítette ki a Jud, Attentat, Sieg, Revolution (zsidó, merénylet, győzelem, forradalom) szavakkal. A sínnyelvtől 160 méterre is találtak síndarabot. 100 ezer márkás jutalmat tűztek ki a nyomravezetőnek.

A magányos (?) tettes

Egy csendőrtiszt helyettes úgy emlékezett később, hogy „*egy emberről fel sem lehet tétélezni, hogy egy-két óra alatt előkészíthet egy ilyen nagyarányú robbantást*”. Sőt, a rendőrségi jelentések is jó ideig három emberrel számoltak, „*egyik lehetett a helyszínnel ismerős, a másik a szakember és a harmadik az irányító*”.

Szeptember 17-én, amikor Márkus Miksa biatorbágyi nyugdíjas vasutas a pesti rendőrség politikai osztályán bejelentette a gyanúját Matuska Szilveszterrel szemben, ott kinevették. Néhány nappal később Veress Károly pályafelügyelő megerősítette Márkus Miksa közlését. Amikor Bécsbe küldték az egyik nyomozótisztet (Hain Pétert), hogy hallgassa ki Matuskát mint gyanúsítottat, a rendőrség vonakodva, de beidézte a bérháztulajdonost, akinek ekkor még sikerült tisztáznia magát. Október 6-án az államrendőrség budapesti főkapitányságának politikai nyomozója, a nyomozást vezető Schweinitzer

József utazott Bécsbe, és rávette Matuskát, hogy elismerje, részt vett a merényletben. Nem tartható kizártnak, hogy Schweinitzer már előbb, akár szeptember 13-án gyanította: Matuska részese a bűnténynek, csak felsőbb utasításra útjára kellett engednie, hogy időt nyerve érvényt szerezzenek a statáriumnak.

Matuskát október 7-én tartóztatták le Bécsben. Kihallgatásán maga számolt be az ausztriai Tradigistben lévő kőbánya-bérletéről, az ott használt ekrazitról (mint kiderült, Biatorbágnál is csőbe helyezett ekrazittal szakították fel a sínszálat és siklatták ki a vonatot) és tattendorfi vasöntődjéről. Az egyik társtulajdonos szerint „*valóságos rombolási dühben szenvedett*”. A kőbánya tulajdonosa a magyar Forgó házaspár volt, akik egy osztrák csendőr-jelentés szerint „*adósságokba keveredtek, és alkalmazottaikat volt magyar katonatisztek köréből fogadják fel...*” Ebben a jelentésben szerepelt az a *Szeletzky István*, aki a biatorbágyi merénylet helyszínén volt az egyik mentőautó vezetőjeként. Aztán Matuska arról is beszélt, hogy a nagytétényi Export-hotelben hipermangánnal kezelte nemi betegségét, és ezért sárgultak meg az ujjai. Október 13-i kihallgatását így kezdte: „*most az igazságot fogom előadni*”. Közölte, hogy egy bizonyos *Bergmann* volt a merényletek értelmi szerzője, aki 30 napos hallgatási fogadalomra kényszerítette, különben kiirtják a családját. Három nappal később már azt mondta, csak akkor tesz beismerő vallomást, ha feleségét részesítik a nyomravezetői jutalomból. Aztán azt javasolta, peréről készüljön hangosfilm, és annak bevételeiből az áldozatok hozzátartozóit és a feleségét segítsék. Végül egy bizonyos *Leót* emlegetett, aki lánya szerint „*biztosan hipnotizálta apukát és biztosan kommunista volt...*” Matuska állítása szerint *Leó*, akivel 40–60-szor találkozott, „*foszforszállt is*”.

Egy *Háblí Júlia* nevű prostituált a merénylet előtti napokban együtt volt Matuskával egy közeli csőszkunyhóban (vagy ahogy Matuska nevezte, az „*Attentäterwohnung*”-ban), sőt a merényletet is végignézte. Ő azt állította, hogy Matuskának két segítője is volt. Mivel a lányról kiderült, hogy öngyilkossági szándéka miatt elmeógyógyintézetben ápták, vallomását nem vették komolyan. Fél év múlva meghalt „szívhűdésben”. Egy, a vonaton utazó postás a robbanást követő pillanatokban „*egy halló kiáltást hallott és reá a túlsó oldalról ugyancsak egy halló kiáltás válaszolt...*” Többen a helyszínen együtt látták Matuskát egy „*nála 5–6 évvel fiatalabb, hátra fésült szőke hajú*” ismeretlennel. Ő nagy valószínűséggel *Feiner Rudolf* osztrák állampolgár volt, akinek a keze Matuskáéhoz hasonlóan barna volt az ekrazittól, később mégis eltűnt a neve a vádiratból, 1932 júniusában kiutasították az országból. Korábbi barátnője szerint *Feiner* elmondta neki, hogy „*jönni nagy szörnyeteg, egyszerre csak egy*

nagy világos, aztán sötétség és nagy jajgatás ...” A hölgy átadta a nyomozóknak a Feiner zsebében talált zsebkendőt, a rajta lévő sárga elszíneződésről bebizonyosodott, hogy ekrazittól ered. Később azonban megtagadta a vallomástételt, mert egy csendőrszázados többórás kihallgatás után nyomatékosan erre kérte. (Más forrás szerint egy sárga foltos törülköző is a bűnjelek közé tartozott, egy biatorbágyi házban ebbe törölte a kezét Matuska.) Ugyanígy tett egy másik tanú is, aki egy „*markáns arcú, szúrós szemű*” egyént látott fotózni a viadukt körül a merénylet előtt, őt is egy csendőrségi nyomozó győzte meg.

Matuska Bécsből csempészett be az országba 63 ekrazitpatront, egy tucat gyújtógyutacsot és izzóhengert, illetve 20 darab 6–8 méteres gömbvillanyzsinórt. Pesten, a Lehel téren *Kohn Adolf* kereskedésében 12 darab vascsövet is vásárolt. Előzetesen több alkalommal járt a helyszínen, egyszer egy gyutacs idő előtti felrobbanása miatt futva menekült. Majd egy nagytétényi szállodában pihengetett. A torbágyi állomás felől nézve a bal oldali völgyhíd Budapest felőli hídfőjének jobb sínszálát választotta ki. Szeptember 9-én jegyezte fel a vonatok közlekedését, saját elmondása szerint a menetrend szerint előbb érkező tehervonat felrobbantása után éppen a szerencsétlenül járt gyorsal akart Bécsbe menni. Azt állította, hogy a 4,6 kg-os vascsöveket egyedül vitte fel a töltésre. Egy 50 méterre lévő betonalapzaton egy felhívást helyezett el. A nyomozás során az is felmerült, hogy esetleg a kormányzó különvonatát, a Turánt akarta felrobbantani. Az valószínű, hogy a különvonat áthaladásakor, szeptember 7-én este Matuska a helyszínen volt és az előkészületekkel foglalkozott.

Per Marseille árnyékában

Az „*Eisenbahn Attentátor*”, ahogy önmagát nevezte, egykedvűen nézegette az áldozatok fényképét. A nyomozás a legapróbb részleteket is feltárta, de a lényegyet illetően ellentmondásokkal teli és homályos ítélet született a pestvidéki törvényszéken.

A tárgyalás 1934. november 5-én kezdődött, és 20-án *Márton Albert* bíró már ítéletet is hirdetett. Matuska védelmét – Bécshez hasonlóan – ingyen látták el. (Más forrás szerint Matuskáné egy háromemeletes bérház árát költötte az ügyvédekre.) A per két másik esemény miatt eléggé háttérbe került. Horthy országglásának 15. évfordulóját ünnepelte háromnapos ünnepségsorozattal az ország, és a marseille-i merénylet számai is Magyarországra vezet-

tek. 1934. október 9-én ölték meg a horvát nacionalisták Marseille-ben *I. Sándor* jugoszláv uralkodót, egy eltévedt francia rendőrgolyó pedig *Louis Barthou* francia külügyminisztert. A jugoszláv hatóságok olyan adatok birtokába jutottak, melyek szerint Magyarországon, Jankapusztán képeznek ki merényletek elkövetésére horvát terroristákat, s azok onnan is érkeztek Marseille-be. A jugoszláv kormány 1934. november közepén a Népszövetség elé terjesztette a magyar kormány elleni vádjait, amelynek mind a nemzetközi, mind a hazai visszhangja messze túlharsogta a Matuska-ügyet. A lapok kezdeti érdeklődése is hamar alábbhagyott.

Ennek ellenére még a törvényszék folyosóit is ellepték az emberek, nyolc külföldi újságíró mellett *Kosztolányi Dezső*, *Márai Sándor* és *Karinthy Frigyes* is tudósított a perről, a tárgyalóteremben, ahová csak külön jeggyel lehetett bejutni, feltűnt *Csontos Gyula* is. Márai cikkében „gigantikus kéjgyilkosságról” beszélt, Karinthy Matuskában „tipikusan politikai csizmadiát”, Kosztolányi „értelmes elmebetegét” látott. A pert tárgyaló Márton Albert a vádlott által emlegetett predesztinációt „predesztimációként” ejtette (amit Matuska azonnal ki is javított), Leót pedig Trockijjal akarta azonosítani.

Lévai Tibor védőügyvéd stratégiáját arra építette, hogy Matuskát elmebetegnek állítsa be, sőt azt is indítványozta, hogy a vádlottat injekcióval elkábítva késztessek „érdekeitől független, teljesen őszinte vallomástételre”. Az általa felkért *Donáth Gyula* professzor szerint Matuska „érzéksalódásos idült tébolyban szenved”, ami „kóros hazudozással és szadizmussal” párosul. Matuska a védőbeszéd alatt „hol az egyik, hol a másik lábát nézte, topogott, általában úgy viselkedett, mintha a legkevésbé őt érdekelné mindaz, ami a védő emelvényről elhangzott” – írta a *Pesti Napló*, ugyanakkor az utolsó szó jogán kijelentette: „Meg vagyok győződve róla, hogy az én ügyemben a királyi törvényszék már határozott”. A halálos ítéletet kis szünetekkel hét órán keresztül olvasták fel. Mellékbüntetésként még tízévi hivatalvesztéssel is sújtották. Az indoklás motívumként azt feltételezte, hogy Matuska a merényletekkel akarta rávenni a vasutakat találmányai átvételére. A politikai indítóokot elvetették, bár utaltak „erős kommunista gondolkodására”. A bíróság előtt Matuska Bécs korábbi keresztényszocialista polgármesterét, *Karl Luegert* nevezte politikai példaképének.

Az egyik törvényszéki szakértő – megerősítve osztrák kollégái véleményét – Matuskát „laza pacáknak” nevezte, ugyanakkor megállapította, hogy „a vádlott degenerált, rafinált, etikailag fogyatékos, kedélybelileg sivár jellemű egyén ugyan, de az elmebetegséget kitartóan színleli csupán...”. Ennek a szimulálásnak

volt része a Leóról és a „*vallásos kommunista szekta*” tervezett alapításáról a bíróság előtt előadott meséje is. Egy másik szakértő ugyanakkor „*akaratbeli képességét kizáró nagyzsáros, világmegváltó, feltalálási, befolyásoltatásos és megmérgeztetési tetteszmékekben szenvedő, paranoiás elmebetegnek*”, népnyelven „*okosbolondnak*” tartotta.

Matuskát, aki más helyszíneken is (Újpesten, Amszterdamban) merényleteket tervezett, Ausztria korábban azzal a feltétellel adta ki Magyarországnak, hogy halálos ítéletét nem fogják végrehajtani. Bécsi fogságában rádió- és hangosfilm-szerepre készült, elkezdte összesen 400 oldalnyi önéletrajzát, a pesti börtönben film-forgatókönyveket (többek között „A császár mint paraszt” címűt), novellákat, verseket írt, festett (önarcképét közölte az *Est* című újság is, tájképein nagy műgonddal minden falevelet külön árnyékol) és feljegyezte álmait is. A kormányzó 1936. február 28-án adott kegyelmet Matuskának, aki ausztriai büntetésének letöltése után, 1937 végén került a váci fegyházba. 1939-ben, miután Ausztria mint önálló állam és ilyen módon a vállalt magyar kötelezettség is megszűnt, Horthy ki akarta végeztetni Matuskát, nehogy „*ez az emberszörnyeteg ... kiszabadulhasson és ... újabb rémtetteit végrehajthassa*”. Az igazságügyi szakértők azonban felhívták a figyelmét arra, hogy a kegyelmi aktus nem vonható vissza.

Tisztul a kép a Matuska-alagútban?

Vargyai Gyula történész szerint a jobboldal számára az lett volna kedvező, ha a tettesek nem kerülnek rendőrkézzre. Ennél már csak az lett volna jobb, ha van tettes és az kommunista. A statárium kiterjesztése azt jelentette, hogy statáriális eljárással ítéleztek a gyilkosságot elkövetőkön kívül azok felett is, akik az 1921:III. tc-ben meghatározott, a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló politikai bűncselekményeket követtek el. Ezt csak kommunisták ellen alkalmazták.

Azt a kísérletet, hogy ha már nincs kommunista tettes, akkor egyáltalán ne is legyen, Matuska kuszálta össze feltűnő viselkedésével. Ezután lépett be kényszermegoldásként, hogy Matuskát egyedüli tettesként szerepeltetve fedezzék a háttérben lévő bűntársakat és azokat a politikai tényezőket, aki valószínűsíthető módon a per alakulását befolyásolták vagy jóváhagyták. Cserében Matuskát életben hagyták, tán családja megsegítésére is ígéretet tettek, és narcisztikus személyiségének az is hízelgő volt, hogy híres merényle-

lőként ismerhette meg a világ. *Bozsik Péter* Matuskáról írott történelmi regényében a vádlott ez utóbbi jellemvonását emelte ki. A feldolgozásokat áttekintve nem zárható ki, hogy az egykori szegedi kemény mag, a húszas évek elején háttérbe szorított különítményesek egyikeként, vagy részben Ausztriában élő társaságuk tagjaként Matuska a statárium kiterjesztéséhez kívánt ürügyet nyújtani az azt már régóta szorgalmazó egykori feletteseinek, anélkül, hogy akár közvetett kapcsolatban állt volna velük.

Soha nem derült ki, miért indult a bécsi gyors megcsappant utaslétszámmal, nem tisztázódott, miért várakozott egy tehervonat a ferencvárosi pályaudvaron majd' tíz percet, hogy végül csak a gyors megérkezése után fusson be Biatorbágyra (bár a MÁV tájékoztatója szerint a merényletet megelőző két hónapban 65 esetből 11-szer fordult elő, hogy a tehervonatnak késés miatt félre kellett állnia), és miért helyeztek át a merénylet napján forgalomirányítókat bizonyos állomásokra. Az viszont ma már teljesen egyértelmű, hogy a Munkások! kezdetű felhívást nem Matuska írta. (A per során Matuska elismerte, hogy tőle származik a felhívás, ennyi elég is volt a bírónak, írásszakértőt már nem is hallgattak meg.) Az utasok közül voltak, akik két robbanást is hallottak, voltak, akik egyet sem. A fennmaradt iratok alapján nehéz választani a lehetséges magyarázatok között: Matuska akár magányos örültként, akár szélsőjobboldali terroristaként, akár politikai manipuláció kiszolgáltatót eszközeként cselekedett, a megfajtás örökre rejtve marad. Mindenesetre felmerült, hogy az 1931 végén leleplezett tervezett szélsőjobboldali puccskísérlet Horthyban és Gömbösben is csalódott, egykori különítményes vezetői közül *Schill Ferenc* nyugalmazott csendőrtábornoknak azért kellett a fogságban meghalnia – a hivatalos verzió szerint felakasztotta magát a WC csövére a nyakkendőjével –, mert túl sokat tudott a Matuska-ügy hátteréről. A nyomozás és a per ez esetben sem tárta fel a puccsot tervező tisztici csoport kapcsolatrendszerét.

Matuska további sorsáról ellentmondó információk állnak rendelkezésre. 1944 végén rávette nevelőtisztjét, hogy rövid eltávozást kapjon. Egy anekdota szerint a váci gyógyszertárban bemutatkozott az ott várakozóknak: „*Matuska Szilveszter vagyok, a biatorbágyi rém*”. Egyesek szerint Csantavéren felismerték és agyonverték, mások szerint a szovjetek, vagy a jugoszláv állambiztonsági szervek tartóztatták le, és a börtönben öngyilkos lett. Neve az 1947-es svédországi vonatrobbantás kapcsán is felmerült. Van olyan feltevés is, mely szerint Németországba menekült, és 1967-ben bekövetkezett haláláig együtt élt lányával (ő valóban oda távozott *Kuti Gabriella* néven).

A biatorbágyi merénylet körülményeiről, az őrültnek tartott Matuska lelkivilágáról 1959-ben *Várkonyi Zoltán* forgatott filmet, *Básti Lajos* főszereplésével. 1982-ben magyar–német–amerikai koprodukcióban *Simó Sándor* Matuska életének azon egy évét dolgozta fel, ami alatt a merényleteket végrehajtotta.

A viaduktot 1931 októberében ismét forgalomba helyezték. A vasúti töltésen őrődé állt. 1944-ben a németek tervbe vették a völgyhidak felrobbantását, de a községben élő legenda szerint a felelős katonai parancsnok sajnálta elpusztítani őket, ezért feletteseit megtévesztendő a völgyfenéken lévő Füzes-patak hídját robbantotta fel. 1977-ben megszűnt a közforgalom a völgyhídon. Nemrég a községben emléktáblát avattak.

„MIÉRT LŐNÉNEK RÁM A CSEHEK?”

A harmadik számú náci vezető halála

1942. május 27-én a cseh Josef Gabčík és a szlovák Jan Kubiš merényletet követett el Prágában Reinhard Heydrich SS-tábornok, a Cseh–Morva Protektorátus helyettes birodalmi protektora, a Biztonsági Szolgálat (SD) és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) főnöke ellen. A „prágai mészáros” néhány nap múlva belehalt a sérüléseibe. Ez volt az egyetlen sikeres merénylet egy magas rangú nemzetiszocialista funkcionárius ellen – szörnyű következményekkel.

Reinhard Tristan Heydrich 1904-ben született Halléban. Apja zeneszerző és operaénekes volt, a másodszülött fiú második keresztnévét a Richard Wagner iránti rajongás ihlette. Az iskolában fejhangja, lányos csipője és apja állítólagos zsidó származása miatt állandó élcélődéseknek volt kitéve, de a haditengerészetnél sem találta a helyét. A vívás, a vitorlázás és a hegedű mellett a nők oldalán vigasztalódott. 1930-ban eljegyezte Lina von Ostent, egy elemi iskolai tanító lányát, miközben egy hajóépítési főtanácsos lányának is csapta a szelet, akinek csak egy rövid értesítőt küldött az eljegyzésről. Becsületbíráóság elé került az ügy, és tiszthez méltatlan magatartás miatt elbocsátották. Fél évvel később feleségül vette Linát, aki utóbb kijelentette, nem ment volna hozzá, ha Heydrich nem hegedült volna olyan szépen. Az evangélikus szertartás alatt fenyőágakból készült horogkereszt „díszítette” az oltárt, a végén pedig Heydrich apjának saját szerzeménye is felcsendült.

Alba hercege Prágába készül

Lina tanácsára Heydrich Münchenbe utazott, ahol az influenzás, hálókabátos Heinrich Himmler, az SS mindenható ura előtt felvázolta, hogyan képzelné el egy hírszerző szolgálat munkáját – bár ekkor még csak az angol titkosszolgálatról szóló kémregényekből nyert információkra támaszkodhatott. Né-

hány hónapos hamburgi kitérő után a pártközpontba rendelték, és egyre feljebb emelkedett a SS ranglétráján, bár állítólag soha nem olvasta végig a *Mein Kampf*-ot.

Walter Schellenberg hírszerző tiszt szerint Heydrich volt „a rejtett tengely, amely körül a náci gépezet forgott”. Az ún. hosszú kések éjszakáján egy szava sem volt, amikor barátját, egyben nagyobbik fia keresztapját, Ernst Röhmöt is a likvidálandók listájára helyezték és kivégezték. A „birodalmi kristályéjszakán” írásbeli utasítást adott a pogrom résztvevőinek. Eszerint az intézkedéseknek „a célszerűség keretein belül” kellett folyniuk. Csak olyan zsinagógát lehetett felgyújtani, amelyről nem terjedhet tovább a tűz, illetve csak annyi zsidót lehetett letartóztatni, amennyi zárka rendelkezésre állt. Hermann Göring őt bízta meg a zsidókérdés teljes megoldásának előkészületeivel, így ő elnökölt a *wannsee*-i konferencián is 1942 januárjában. Szintén Heydrich titkosszolgálatának a találmánya volt az ún. *Kitty szalon*. A Berlinben létrehozott luxusbordélyban prostituáltak és technikusok bevonásával nyertek információkat az ott szórakozó politikusoktól és katonáktól. Heydrich volt a gleiwitzi német rádióállomás elleni színlelt támadás egyik megszervezője. Bár Hitler személyesen gratulált neki, ő mégis megírta aznap a végrendeletét.

Eközben otthonában szűk baráti köre számára Haydnt és Mozartot játszott. A bayreuthi ünnepi játékokra sohasem hívták meg. Berlinben rendezett zeneestjeinek állandó vendége volt *Wilhelm Canaris* tengernagy, a katonai elhárítás vezetője, akivel *Anna Maria Sigmund* szerint kiválóan együtt tudott működni – már ha utóbbi éppen nem zárkózott be tacsksóival játszani és beszélgetni. A Birodalom egyik legfontosabb embere szenvedélyes repülő hírében állt. A *Luftwaffe* tartalékos őrnagyaként 1941-ben kényszerleszállást hajtott végre az orosz front vonala mögött, eltűntnek nyilvánították, de kétnapi bolyongás után visszatért az egységéhez. Amikor kinevezték Prágába, felesége, aki addig sem sokat látta férjét, így dohogott: „*Jobb lett volna, ha postásnak mégy!*” Lina a négy közös gyermek ellenére sohasem vált a nemzetiszocialista nőideál megtestesítőjévé. 1940 őszén a háború elhúzódásával számolva motorjával faluról falura járva csirkéket, libákat vásárolt, és élelmiszertartalékokat halmozott fel. Később szenvedélyes vadász, porcelángyűjtő, majd Prága melletti harmincszobás kastélyuk héthektáros parkosított kertjében koncentrációs táborok foglyaival dolgoztató gazdálkodó lett.

1941. szeptember 27-én a Cseh–Morva Protektorátus birodalmi helytartóját, a még *Paul Hindenburg* szövetségi elnök által Hitler megfékezésére kiszemelt *Konstantin von Neurath* korábbi külügyminisztert – betegségére

hivatkozva – „kényszernyugdíjazták”. 1939. márciusi kinevezésekor Hitler azt emelte ki, hogy személyét az angolszász világ is elfogadja. Mögötte kezdettől ott állt a helyi viszonyokat ismerő szudétanémet *Karl-Hermann Frank* államtitkár, tandemjük azonban nem volt kellőképpen sikeres abban, hogy „egyszer fakalapáccsal sújtsanak oda, másszor meg cukros kenyérrel magukhoz csalogassák” a cseheket. A helytartó utolsó, 1941. szeptember 15-én kelt jelentésében a cseh ellenállás jelentős megerősödéséről, az élelmiszerellátás nehézségeiről, németellenes hangulatról, sztrájkokról és szabotázsakciókról számolt be. A látszatra ügyelő konzervatív politikus állítólag nem kívánt a csehek nemzeti ünnepe, október 28. előtt kemény fellépést, és nem mutatott kellő erélyt a környező négy tartomány (*gau*) vezetőinek azon törekvéseivel szemben sem, hogy a protektorátus területét maguk között osszák fel. Neurath, aki hivatalosan továbbra is, egészen 1943 augusztusáig betöltötte a pozícióját, többször próbálkozott a visszatéréssel – sikertelenül.

Korbács és cukor?

Az új helyettes protektor, aki megbízatását „*barci feladatnak*” tekintette, így fogalmazta meg a vele szemben támasztott elvárásokat: „*Azon leszek, hogy a cseh lakosság tudomására hozzam – hovatartozását és a Birodalom iránti engedelmességét illetően –, nem hagyhatja figyelmen kívül a valós helyzetet*”. A protektorátus 7,5 millió lakosából csak 225 ezer volt a németek száma. A cél ettől függetlenül már Neurath helytartósága alatt is az volt, hogy a csehek nagyobb részét elnémetesítsék. A változás abban állt, hogy Heydrich érkezésével konkretizálódott egyrészt az eszköz, hogy „*azokat, akik nem akarnak németté válni, kényszeríteni kell, vagy le kell lőni*”. Másrészt egyértelművé vált, mi lesz a többiek sorsa: „*kitelepítés*”, „*szelektálás*”, „*különleges elbánás*” és „*kiirtás*”. A csehek jó és rossz fajúakra, illetve engedelkeny hajlamúkra és gondolkodásukban tévelygőkre osztotta, akiknek „*végeredményben semmi keresnivalója nincs*” a Birodalom szívében. A munkába állított, helyesen gondolkodó, de faji szempontból nem megfelelő embereket sterilizálásnak vetették volna alá. A legveszélyesebbnek minősített helytelenül gondolkodó, fajilag jó embereket pedig egyszerűen „*falhoz akarta állítani*”.

A „*rendteremtő és újjászervező munkálatok*” során a Hradzsin új urának biztosítania kellett a cseh hadiipari termelési kapacitások totális kihasználását, és ennek érdekében le kellett szerelnie a csehek szabotázsakciókban és sztrájk-

kokban megmutatkozó ellenállását. Heydrich nem sokat tétlenkedett. Szükségállapotot, statáriumot és esti kijárási tilalmat rendelt el. Hivatali ideje első három hónapjában ötszáz halálos ítélet született, és több mint ötezer embert tartóztattak le. Elsőként *Alois Eliaš* tábornok, protektorátusi miniszterelnök került sorra, akiről többek között a magyar kormány által 1940 tavaszán átadott dokumentumokból tudták, hogy kapcsolatban áll a cseh ellenállással és a londoni emigráns kormánnyal is. A birodalmi főügyészség négy hetet igényelt a vádirat összeállításához, ezért *Hans Ulrich Geschke*, a Gestapo (később Magyarországon az Eichmann-kommandót felügyelő) prágai főnöke vette át az ügyész szerepét, és huszonnégy óra alatt el is készült a vádirat. Eliašt húszezer cseh kivégzésével fenyegették meg, erre a tábornok együttműködésre szólította fel honfitársait, elhatárolódott az ellenállástól és elismerte, hibázott, amikor nem jelentette a németeknek „a meggyőződésével szemben cselekvő” csehek terveit és tetteit. Még egy *Lažnovský* nevű cseh kollaboráns újságíró megmérgezésével is meg akarták vádolni, de végül csak a Heydrich elleni merényletet követő megtorlások során végezték ki.

Az 1942 januárjában újjáalakult kormány létszámát csökkentették, a kulcspozíciónak számító gazdasági és munkaügyi tárcát *Walter Bertsch*, *SS-Oberführer* kapta, aki egyben a birodalmi protektorátusi hivatal gazdasági osztályát is irányította. A kormányfőt, *Jaroslav Krejčí*t csupán az elnöki titulus illette meg, nem tartottak kormányüléseket, mellőzték a szavazásokat, csak az utasítások gyakorlati végrehajtásáról egyeztethettek a szakminiszterek. A cseh lakosság autonómiáját felvető Krejčínek így felelt a helytartó: „*A cseh bizonytalan fogalom, miniszter úr, biztos, hogy a maga szép két szeme sem tisztán cseh*”. Miután a kormányelnök elismerte, hogy egyik dédnagyanyja német volt, a vitát lezárták.

Máig tartja magát az az álláspont, hogy „*a cseheken elkövetett erőszak idővel csábítássá szelídült*”. Nehéz tisztán látni a kérdésben, mert a Heydrich által *Martin Bormann*-nak küldött beszámolók alapvetően a helytartó hatalmi pozícióját erősítő propagandajelentések voltak. Ezeknek a zöme egyébként a prágai tartózkodása első két hetéből származik. A kivégzésekről szóló beszámolókat egy idő után „*optikai okokból*” leállították. 1941 novemberére csak huszonnégy hivatalosan közölt halálos ítéletet „terveztek be”, hogy a nyugalom látszatát keltsék. Ugyanakkor, ha valahol szabotázsakciót követtek el, a kivégzésről a többi üzemben is plakátokat ragasztottak ki. Amikor Louny városában senki sem segített fel egy, a járdán elesett német katonát, harminc embert tartóztattak le, és a város százezer koronás büntetést kapott.

Igaz, hogy 1,8 millió (főleg nehéz fizikai munkát végző) dolgozó zsírfejadagját napi 15 grammal emelték, de eközben ezek családjának, a maradék 5,4 milliónak nem változott a fejadagja, ráadásul a többi élelmiszeradag folyamatosan csökkent, és az ellátás is akadozott. A propaganda természetesen az előbbi tényt szajkózta. A brutális terrorral kísért „padlássöprések”, a feketepiac és az illegálisnak minősített kereskedelem elleni fellépés még inkább felverte az árakat, a reálbérek szintje pedig még 1942 júliusában is alacsonyabb volt, mint Heydrich érkezése előtt. Az ipar bruttó termelése 1942-ben csak 1 százalékkal haladta meg az 1939-es szintet – derül ki egy cseh történészek által összeállított dokumentumkötetből. Persze az sem feledhető, hogy – mint azt *Deák István* hangsúlyozta – a Škoda-művek kollaboráló mérnökei és munkásai, a deportálásokban közreműködő köztisztviselői kar és rendőrség szintén ennek a Csehországnak a háború alatti tevékenységét jellemzik.

1941. május 27.

Heydrich 1941 szeptemberében Frankkal együtt három napon át ült Hitler ebédlő- vagy vacsoraasztalánál és hallgatta a Führer instrukcióit. Ezután személyesen csak kétszer, 1941 októberében és decemberében referálhatott Hitlernek. A birodalmi kancellária évente megrendezett hivatalos fogadásain sem nagyon beszéltek egymással. Bár 1942. január végén más vezető funkcionáriusokkal együtt a prágai helyettes helytartó meghallgatta Hitler monológiáját a cseh nép elpusztításának tervéről, de itt már nem jutott szóhoz. 1942. május 16-án, néhány nappal a merénylet előtt írott jelentésében a fejadagok csökkenéséről, angol berepülésekről, ejtőernyősök ledobásáról, a suttogó propaganda mérgező hatásáról számolt be. Azt javasolta, hogy „*a kellő pillanatban villámgyorsan*” kell jelezni, ki az úr a háznál. Azzal bizonyára tisztában volt, ha elolvasta a prágai SD 58/42. számú, 1942. április 18-án kelt napiparancsát, hogy „*ejtőernyős ügynökök merényletet követhetnek el a helyettes birodalmi protektor ellen*”.

A több ezer protektorátusi letartóztatott között volt *Paul Thümmel*, az A-54-es ügynök, az *Abwehr* prágai munkatársa is, akiről kiderült, hogy 1936 óta kapcsolatban állt a csehszlovák katonai hírszerzéssel és Londonnal is. Az angol *Special Operations Executive* nevű titkos szervezet – amelyet *Winston Churchill* az „*úriemberhez méltatlan hadviselés minisztériumának*” nevezett – kiképzőtáborában több tucat cseh ügynök készült „*az ellenség ellen írá-*

nyuló felforgató és szabotázstevékenységre”. 1940. december 28-án egy Halifax típusú gép emelkedett a levegőbe a RAF egyik bázisáról. Az útközben ellenséges vadászgépekkel is találkozó és légelhárító tűzbe is keveredett gép utasai, a Plzeň mellett ledobott ejtőernyősök hónapokig készültek az *Anthropoid* fedőnevű akció végrehajtására. A cseh ellenállással sikeresen felvették a kapcsolatot, és többek között egy a prágai vár gazdasági hivatalában dolgozó asztalos, egy órás és egy takarítónő segítségével feltérképezték a kiszemelt áldozat mozgását.

1942. május 26-án Heydrich a protektorátusi újságírók előtt elmondott utolsó beszédében „*ballatlanul kemény fellépést*” ígért a defetista, németellenes suttozó propagandának felülők és a szabotázsakciókat elkövetők ellen. Este a Prágai Zenei Hetek rendezvényén apja egyik operáját mutatták be. A közönség felállva, náci karlendítéssel üdvözölte a feleségével megjelent vezetőt, aki másnap a helyzet megtárgyalására indult volna Berlinbe.

A két ejtőernyős, Gabčík és Kubiš Prága Libeň nevű kerületében, egy vilamosmegálló melletti hajtűkanyarban várta Heydrichet. A környéken nem volt sem cseh rendőrőrs, sem német laktanyák. *Josef Valčík* ügynök egy zseb-tűkörrel jelezte a zöld, nyitott Mercedes 320 C közeledését. Gabčík, aki a későbbi Gestapo-jelentés szerint mindössze másfél méterre volt az autótól, előrántotta a gépfegyverét, de a *Sten Gun* csődöt mondott. Heydrich megálljt parancsolt *Johannes Klein* nevű sofőrjének és a pisztolyához nyúlt. Kubiš ekkor elhajtotta a kibiztosított kézigránát, amely a jobb hátsó keréknél felrobbanva belső sérüléseket okozott Heydrichnek. Az éppen érkező villamos ablakai is betörték, a repeszekről megsérült Kubiš és a lövöldözésben Klein is. A merénylők elmenekültek.

Heydrichiáda

Heydrichet egy bútorszállító teherautóval a *Na Bulovce* kórházba szállították, ahol a műtétet követően eleinte javult az állapota. Három órán belül lezárták a Prágából kivezető utakat, ellenőrző pontokat állítottak fel. Másnap kihirdették a szükségállapotot, és megkezdődött a csehek által *Heydrichiádának* nevezett, brutális megtorlásokat eredményező időszak. Sokáig annak ellenére nem sikerült kézre keríteni a merénylőket, hogy egy országos nagyrazzia keretében több mint ötezer települést vizsgáltak át, több mint háromezer embert tartóztattak le, hangosbeszélőkön és a rádión keresztül, illetve az

újságok első oldalán naponta közölték az összesen több mint ezerháromszáz kivégzett nevét. Azért is halál járt, ha valaki helyeselte a merényletet. A merénylők fejére húszmillió koronás vérdíjat tűztek ki.

A cseh protektorátusi kormány oktatási és népfelvilágosítási minisztere, Emanuel Moravec rádiónyilatkozatban ítélte el a történeteket: *„Mit ér a tisztes csehek munkája, ha bűnözők és örültek bandája mindent romba dönt, amit izzadsággal megteremtettünk? Hároméves tapasztalat bizonyítja, hogy a megbízható Nagynémet Birodalom révén minden hűséges cseh ugyanolyan felelős és fontos pozíciókba kerülhet, mint egy német.”*

Heydrich sebei elfertőződtek, és a helyettes helytartó 1942. június 4-én elhunyt. Halála előtt nem sokkal járt nála Himmler is, akinek „szilárd hangon” elszavalt egy verssort apja egyik operájából: *„A világ csupán kintorna, amelyet az Úristen maga teker. Mindnyájunknak arra a dallamra kell táncolnunk, amelyet bevésték a forgóhengerre”*. Heydrich holttestét a Várban felravatalozták, majd a Károly hídon, az Óvároson és a Vencel téren keresztül a főpályaudvarra, onnan pedig különvonattal Berlinbe szállították. Az állami búcsúztatásra – Wagner gyászindulójával *Az istenek alkonyá-ból* – a birodalmi kancellária mozaiktermében került sor június 9-én. A merényletről egy órán belül tájékoztatott Hitler első reakciója az volt, hogy Heydrichnek mint *„nemes vadnak”* tisztában kellett volna lennie a rá leselkedő veszéllyel. A második reakciója a bosszú, elsőként főleg értelmiségi foglyok kivégzésének az elrendelése volt.

1942. június 10-én a földdel egyenlővé tették a Prágához közeli, ötszáz lakosú kis bányászfalut, *Lidicét*. Bizonyára itt is hallgatták a külföldi rádióátlomásokot és olvasták a cseh ellenállók röplapjait, de a merénylettel semmilyen összefüggésbe nem hozható, ártatlan embereket sújtott a német megtorlás. A *Gestapo* embereit egy tragikus félreértés vezette a településre. Egy Kladno melletti gyárban felbontottak 1942. június 8-án egy levelet, amelyben – mint kiderült – egy *Václav Riha* nevű házasember akarta lezárni szerelmi kalandját. Biztosította szeretőjét, hogy él, egészséges, és egy utolsó találkozót szeretne. A gyanús levelet az üzem tulajdonosa vitte a rendőrségre. Kihallgatták a levél címzettjét, *Anna Maruscakovát*, aki azt is elmondta, mi állt a levél végén: *„Üdvözlnek Pepík Rohak szülei Lidicéből”*. Rohak a csehszlovák emigráns hadsereg katonája volt. Beindult a gépezet.

Bár a házkutatások nem hoztak eredményt, a Berlinben tartózkodó Frank államtitkár, miután egyeztetett Hitlerrel és Himmlerrel, kiadta a parancsot Lidice likvidálására. Összesen 184, tizenhat évnél idősebb férfit végeztek ki,

198 nőt *Ravensbrück*be, az elnémetesítésre nem alkalmas 90 gyereket *Chelmo* koncentrációs táborába szállították, legtöbbjüket az ottani gázkamrákban gyilkolták meg. Az elszállításukat előíró parancsban feltüntették a gyerekek kor szerinti megoszlását is. Tizenkét gyerek került bajorországi német családokhoz. A település házait felgyújtották, illetve felrobbantották, a romokat elszállították, a temető köveit prágai kaszárnnyák építésénél használták fel. Még a falu tavát is feltöltötték, és egy kis patakot is eltereltek. A kivégzésekről a protektorátusi német rádió közleményben számolt be. *Frank Knox*, amerikai tengerészeti miniszter 1942. június 13-án kijelentette: „*Ha az eljövendő generációk megkérdeznék majd minket, miért harcoltunk ebben a háborúban, Lidicéről fogunk mesélni nekik*”. Máig vannak világszerte Brazíliától az amerikai Illinois tagállamig olyan települések, amelyek Lidice nevét vették fel.

Azt a megtalált bűnjelek (például az angol gyártmányú kézigránát) alapján kezdettől fogva tudták a hatóságok, hogy a merényletet Angliából jött ejtőernyősök hajthatták végre. A kollaboráns Moravec *Eduard Beneš*t, a cseh emigráns kormány fejét és „*zsidó hordáit*” azzal vádolta, hogy „*a történelem valaha volt legundorítóbb játékát játsszák a csehek vérével*”. Moravec ugyanakkor kezeskedett, hogy „*az, aki ennek a söpredéknek a nyomára vezet, kegyelmet kap, ha bűnös is volna*”. A bűnjeleket, egy ballonkabátot, két aktatáskát, egy sapkát és egy női kerékpárt még aznap közszemlére tették a Vencel tér egyik cipőáruházának kirakatában, és mellékeltek az utasítást is a feljelentés módozatairól. A mozik filmhíradói szintén bemutatták a tárgyakat. Ennek ellenére a Berlinből érkezett, mintegy százfős nyomozócsoporthoz egy helyben toporgott.

A merényletőket végül egy volt bajtársuk, *Karel Čurda* őrmester feljelentése alapján azonosították és találták meg. A cseh rendőrségre befutott több száz névtelen levél egyikét ő írta: „*Hagyják abba a kutatást Heydrich gyilkosai után; hagyják abba ártatlan emberek letartóztatását és kivégzését. Nem bírom tovább.*” Čurda felfedte a rejtekhelyeket, az ejtőernyősök parancsnokának, *Alfred Bartoš* főhadnagynak a levéltárát is megtalálták, így a Gestapo a merénylet minden körülményével tisztában volt. A Borromeói Szent Károlyról elnevezett, később Szt. Cirill és Metód nevét felvett görögkeleti templomban elrejtőzött összesen hét ejtőernyős nyomára egy ellenálló házaspár lelkileg meggyötört és fizikailag is megkínzott fia vezette a hatóságokat. 1942. június 18-án hajnalban a Gestapo és az SS emberei körülvették, majd szabályosan megostromolták a rejtekhelyet. Könnygázt vetettek be, vízzel akarták elárasztani a kriptát, de a merényletőket nem sikerült élve elfogniuk. A járdára kihúzott oltárszőnyegre fektetett halottakat Čurda azonosította.

1942. június 24-én a Pardubice mellett a mindössze ötven lakosú, összesen nyolc házból álló *Ležaky* is Lidice sorsára jutott. Harmincnégy felnőttet azonnal kivégeztek, öt gyermek koncentrációs táborban pusztult el, csak kettőt találtak alkalmasnak az elnémetesítésre. Itt valóban voltak cseh ellenállók és egy, a londoni cseh emigráns kormánnyal kapcsolatot tartó rádióadó is működött a faluban.

Egyért ötezret

Számtalan feltételezés látott napvilágot arról, hogy miért iktatták ki a harmadik számú nemzetiszocialista vezetőt. Himmler biztosan veszélyes vetélytársat látott benne, mindenesetre Heydrich halotti maszkja néhány hónapig az SS vezetőjének íróasztalát díszítette – *Jacques Delarue* szerint nem tudni, kegyeleti aktusról volt-e szó, vagy a sikeresen megvívott hatalmi harcra emlékezett ilyen sajátos módon. Egyesek szerint a néhány héttel korábban Párizsban járt Heydrich Franciaországba akarta áttenni a székhelyét, és így megghiúsult volna a hónapokig előkészített akció. Azt is felvetették, hogy Canaris, a kémelhárítás főnöke kapcsolatban állt a brit *Secret Intelligence Service*-szel, és az angoloknak meg kellett szabadulniuk a tábornagy üzelmeit kiszimatoló Heydrichtől. Mások szerint Heydrich túl sokat tudott a házassági botránya miatt lemondani kényszerült *VIII. Edward*, a németekkel szimpatizáló későbbi windsori herceg és Hitler feltételezett kapcsolatairól.

A legvalószínűbb magyarázat azonban a legkézenfekvőbb. A szimbolikus merénnyel (egy nemzetközi jogi szempontból tiltott eszköz bevetésével) az emigráns cseh kormány egyrészt elérte, hogy Nyugaton a csehek és szlovákok legitim vezetőinek ismerték el őket, illetve a hazai ellenállóktól érkezett figyelmeztetésekkel dacolva és a várható megtorlással is számolva jelezni kívánta, hogy sem a csehek, sem Európa más népei nem hódolnak be Németországnak. A londoni cseh emigráció Heydrich halálának napján német nyelvű rádióadásban arra hívta fel a figyelmet, hogy a helyettes protektor „*mindenki másnál nagyobb felelősséget visel az alávett Európában megvalósított rémuralomért. Bestiális kegyetlenségeiért igazságos büntetést kapott.*” Utódja Prágában az a *Kurt Daluge* lett, aki paralízisét jött kezeltetni egy protektorátusi klinikára. Az RSHA élére nyolc hónappal később az osztrák *Ernst Kaltenbrunner* került.

Heydrich családja csak a háború végén menekült el Prágából. Lina később visszakapta családi házukat, hadiözvegyként járadékra is jogosult volt, majd

egy finn színházigazgató feleségeként panziót tartott fenn az északi-tengeri *Fehmarn* szigetén. Memoárja *Életem egy háborús bűnös oldalán* címmel jelent meg. Čurda jutalma egy ötmillió koronás betétkönyv és egy új személyazonosság lett. *Karel Jerhot* német nőt vett feleségül és besúgásból élt. 1945-ben megmaradt pénzével Nyugatra próbált menekülni, de akasztófán végezte. 1943-ban a német megszállók szobrot emeltek Prágában Heydrichnek. A helyieknek ugyanúgy köszönteniük kellett az SS-katonák által őrzött mellszobrot, mint a 13–14. század fordulóján *Gessler* helytartó botra tűzött kalapját a svájci *Wilhelm Tell* legendájában. Ugyancsak 1943-ban mutatták be az osztrák származású *Fritz Lang* – az emigráns *Bertolt Brecht* forgatókönyvéből készült – *A hóhérok is meghalnak* című náciellenes filmjét. A három nemzeti hősnek csak 2009-ben állítottak emlékművet a helyszínen. Lidicét háromszáz méterre a régi településtől újra felépítették, a lerombolt falu helyén ma emlékmúzeum áll. 2011-ben film is készült Csehországban a mészárlásról.

„NEM BAJ, HA NEM ÉRTENEK, A LÉNYEG, HOGY HIGGYENEK NEKEM”

Szálasi népbíróági pere és kivégzése

Az Egyesült Államok hadserege 1945 tavaszán megkezdte a háborús bűnösök felkutatását. Szálasi Ferencet 1945 októberében adták át a magyar szerveknek. A Zeneakadémia zsúfolásig telt nagytermében Jankó Péter tanácsvezető bíró elnökletével megtartott tárgyalások anyaga 36 kötetet tesz ki. Szálasi Ferencet hat társával együtt a népbíróság emberiség elleni és háborús bűntettekért halálra ítélte. 1946. március 12-én kivégezték.

Az új, demokratikus magyar állam által felállított, egyúttal a koalíciós pártok közötti küzdelem terepéül is szolgáló népbíróságok működését a nem teljesen elfogulatlan eljárások, a gyakran felkészületlen bírók, a bűnösök megnevezése mellett tetten érhető bünbakképzés, a számos méltánytalanság és az érzelmileg túlfűtött légkör miatt manapság sok kritika éri. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a második világháború értelmetlen pusztításai után az újrakezdést, a múlttal való szakítást is szimbolizáló felelősségre vonás a bukott rendszer, a Horthy-korszak és a Szálasi-féle adminisztráció politikai vezetőivel szemben nem maradhatott el.

Szálosjánból Szálasi

Az apai ágon örmény származású Szálasi dédapja Erdélyben még a *Szálosján* családnevet használta. Nagyapja részt vett az 1848/49-es szabadságharcban, majd vasúti altisztként Bécsben telepedett le és német nőt vett feleségül. Apja, *idősebb Szálasi Ferenc* katonai iskolát végzett, számvevőségi tiszti rangot elérve lépett feljebb a Monarchia társadalmi hierarchiájában. Szlovák és ruszin felmenőkkel rendelkező felesége, *Szакmár Erzsébet* négy fiúval és egy lánnyal ajándékozta meg. A mélyen vallásos asszony „keresztül-kasul itatta hittel” a gyermekeit. A testvéreihez hasonlóan katonai pályára lépett ifjabb Szálasi Ferenc 1944-ig édesanyjával lakott. A bécsújhelyi katonai akadémián tanult Szá-

lasi hadnagy az első világháborúban teljesített frontszolgálatáért több kitüntetést is kapott.

1918–1919 zavaros időszakát a háttérben átvészelve és a spanyolnáthából is kigyógyulva a miskolci lóópótlási alakulatnál kezdte meg gyors katonai karrierjét. 1925 végétől vezérkari tisztt, akit debreceni alárendeltjei kedveltek, tisztársai tájékozott, jól felkészült, ugyanakkor tudátelekos, önhitt századparancsnoknak tartottak. 1933-ban, harminchat évesen, az évfolyamelsőként letett törzstiszti vizsga után vezérkari őrnagy lett.

1927 májusában ismerkedett meg a nála kilenc évvel fiatalabb *Lutz Gizella* tisztviselőnővel, akit „*édesasszonyomnak*” és „*kislánykám*” nevezett és – főleg anyagi okok miatt – csak 1945 áprilisában vett feleségül. Ma már ismert, hogy Szálasinak a pesti Hollán Ernő utcában és gyaníthatóan Egerben is volt szeretője, és titkárnője, *Kováts Klára* is rajongott a jó kiállású férfiért. „Szerelmi kaland nincs. Nemi kaland van.” – vélekedett a kérdésről Szálas a börtönaplójában. A háború után hazatért Lutz Gizellát bebörtönözték, 1957-ben feltételesen szabadlábra helyezték, majd 1975-ben a Fővárosi Bíróság mentesítette a büntetett előéletéhez fűződő jogkövetkezmények alól is.

A sokat olvasó és töprengő, többek között Marxot is tanulmányozó és a szociáldemokratákkal is kapcsolatot kereső Szálasiban az 1920–30-as évek fordulóján – *Sipos Péter* történész szavaival – „*nemzetmegváltó ambíciók támadtak fel*”. Már az is feltűnést keltett, hogy debreceni tisztársaitól olyan ezüst cigarettatárcával búcsúzott, amelybe a „*Viszontlátásra a barrikádokon!*” felirat volt bevésve. Búcsúbeszédében pedig – *Kádár Gyula*, későbbi vezérkari ezredes szerint – így fogalmazott: „*Én most olyan útra térek, amelyik a csillagokba visz, és ha felérek, nem fogok megfélekezni rólatok.*” Aztán 1933 márciusában engedély nélkül kiadta és számos közéleti személyiségnek is elküldte A *magyar állam felépítésének terve* című félszázoldalas könyvét. A politizáló katonatisztet kizárták a vezérkari testületből, Egerbe került, majd – saját kérésére – 1935 márciusában nyugállományba helyezték. A havi 341 pengős nyugdíj tisztes megélhetést biztosított neki.

A békés nyugdíjas évek helyett pár nappal később megalakította a Nemzeti Akarat Pártját, továbbá *Cél és követelések* címmel a pártprogramot is kidolgozta. Ekkor már több éve léteztek Magyarországon nevükben „nemzetiszocialista” pártok, a nyilaskereszt a szélsőjobb általános és ismert jelképe volt, és a zöld egyenletet is 1928-tól viselték a német példát követni kívánók. Társadalmi támogatottságuk azonban minimális volt, az 1935. évi országgyűlési választásokon a Budapesten leadott negyedmillió voksból összesen

1584 jutott a szélsőjobb politikai erőire. Négy évvel később Szálasi mozgalma 29 mandátummal a legnagyobb ellenzéki párt lett. Mindezt olyan demagóg programmal, mely Szálasi meggyőződése szerint „*a poltronok, trehányok, panamisták, begyöpösödött fejűek uralmát*” volt hivatott megdönteni.

Rövidebb idő alatt jutott a csúcsra, mint Hitler, de Hitler nélkül nem juthatott volna ilyen magasra. Nehezen elképzelhető, hogy Szálasi 1936. októberi németországi útjáról csak szervezési kérdésekkel és a propaganda erősítésével kapcsolatban kapott ötletekkel és üres zsebbel tért volna haza, bár egykorú bizonyíték ezt jelenleg még nem támasztja alá. 1937 novemberében arról beszélt amerikai újságírók előtt, hogy csak „szellemi kapcsolat” van az NSDAP és a nyilasok között.

Katonatisztból politikus

Szálasi, aki 1935-ben visszautasította a Gömbös Gyula által felkínált kormánypárti képviselői helyet, pártjában feltétlen engedelmességet, katonai fegyelmet és „*anyagi hozzájárulást*”, azaz tagdíjat követelt meg. Totális hatalomra törő, harcias, forradalmi jelszavakat hangoztató és egyre szélesebb rétegeket megfertőző, 1935 és 1944 között hat alkalommal is nevet változtató pártját többször betiltották, Szálasit „*az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló szövetkezés*” miatt folyamatosan bebörtönözték. Ennek ellenére 1937-ben, miután „életszövetséget” kötött a fajvédő Endre Lászlóval, Gödöllő főszolgabírójával, több kisebb-nagyobb frakciót egyesítve létrehozta a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, és az 1936-ban létrehozott titkos hungarista mozgalom is működőképes maradt a hatalomátvételig. Szálasi, aki a *Mein Kampf*-ot csak 1937-ben olvasta el, a rendszeres pártfelosztások és újraengedélyezések közepette zavartalanul folytathatta nyílt politikai tevékenységét, ráadásul számára egyre kedvezőbb, a fasiszta hatalmak sikereit hozó nemzetközi és az ezt élénk figyelemmel kísérő hazai politikai környezetben.

A nyilas vezető várakozásával ellentétben 1938 elején még nem róla szóltak a hírek, hanem Ausztria bekebelezése, az anchluss okozott akkora riadalmat, hogy Horthy rádióbeszédben próbálta megnyugtatni a közvéleményt. Az üldöztetés éveként jellemzett 1937 után csupán a „*vajúdas éve*” következett Szálasi börtönnaplója szerint. „*Jövünk és levesszük a keresztről a reáfszított Hungáriát*” – hirdették a rölapok. A nyilas párt tömegbefolyásának jelentős növekedését hozó 1939. évi pünkösdi választások idején Szálasi

ismét börtönben ült, de 1940 szeptemberében kormányzói amnesztiával szabadult. „Akadályoztatása” idején egy lefordított szék és egy szál virág jelezte a vezér helyét a gyűléseken és értekezleteken. A decemberi névnapján minden pártszervezetben megtartott „rabvacsorán” – *Szerencsés Károly* szerint – börtönkosztot fogyasztottak a „testvérek”. Eközben Szálasi elolvasott mintegy 160, érdeklődési körének megfelelő könyvet, és gyarapította elméletieskedő írásos fejtegetéseinek számát. Az általa vezetett mozgalmi naplóban egyes szám harmadik személyben beszélt magáról.

Darányi Kálmán miniszterelnök még belebukott abba, hogy közvetítők útján tárgyal Szálasisal, nem sokkal később már senkit sem lepett meg, hogy *Teleki Pál* fogadta a nyilasok vezetőjét, sőt, kormányzói audienciával is kecsgettette. Szálasi pártjának befolyása a világháború kitörését követő gazdasági konjunktúra hatására rohamosan csökkent, egyre kevésbé vették komolyan, egy gúnyirat így figurázta ki a „dücső vezér” jelszavait: „*Követeljük a megalkuvás nélküli célcsomogást! Követeljük a céltörténelem igazmányának bávatagságát! Rögvalóság és rögeszme! Éljek! Éljek! Háromszor is Éljek!*” Csak az ország német megszállása után fogadta őt – két alkalommal – a kormányzó, Hitler pedig egészen 1944. szeptember végéig nem mutatott nagy érdeklődést a túlzottan öntudatosnak és zavarosnak tartott magyar szatellitpárt és vezetője iránt.

Maga Szálasi is tartott attól, hogy mozgalma az *Antonescu* kedvéért kiiktatott *Vasgárda* sorsára juthat. Ekkor azonban *Edmund Veessenmayer*, a Führer teljhatalmú magyarországi megbízottja közölte Szálasisal, hogy a németek immár „*felelős tényezőnek*” tekintik, majd néhány nap elteltével hozzátette, hogy fel kell készülnie a miniszterelnöki, illetve az államfői és legfőbb hadúri méltóság átvételére. Ez a felkészülés, Szálasi megfogalmazásában „*a kibontakozás politikai rendészeti szelvényének tervezése és rögzítése*” nagyrészt kidolgozott tervek alapján, az államigazgatásba fokozatosan beépülő funkcionáriusok segítségével több éve zajlott. Ezzel kapcsolatban 1944 nyarán két memorandumot is eljuttatott Hitlerhez.

A nyilasok saját erőből bizonyára soha nem jutottak volna hatalomra, de jellemző 1944. október 15–16. kaotikus viszonyaira, hogy elegendő volt a németek politikai támogatása, a katonáknak szinte meg sem kellett mozdulniuk ahhoz, hogy Szálasi rövid úton Magyarország nemzetvezetője legyen. *Ormos Mária* szerint a kiugrási kísérlet anélkül bukott meg, hogy akár a németek, akár a nyilasok érdemben megmozdultak volna. A fia életével zsarolt *Horthy* megtette azt a szívességet a németeknek, hogy aláírásával hozzájárult Szálasi „legális” hatalomátvételéhez.

A hungarizmus

„Én nem vagyok fanatikus. Én több vagyok ennél. Bennem igazság van, melyben hiszek... Arról nem tehetek, hogy a hungarizmus alapigazsága bennem és nemzetünkben született meg” – írta 1945-ben, börtönnaplójában.

Szálasi elmeállapotát fogsága alatt többször vizsgálták, megkérdezték tőle azt is, hogy mit szólna, ha beszámíthatatlannak nyilvánítanák. *„Ezzel csak azt bizonyítanák, hogy én vagyok az egyedüli józan ember ebben az országban”* – hangzott Szálasi felelete. A peranyagok között van egy utalás arra, hogy még aktív vezérkari tisztként Gömbösnek elküldött kéziratára azt írta a honvédelmi miniszter: *„zavaros, maradjon meg a katonai pályán”*. Karsai László szerint ugyanakkor Gömbös saját alteregóját látta benne, sőt miniszterelnökként utódjaként is el tudta volna képzelni. Teleki *„orvospszichológiai jelenségnek”*, Kállay Miklós *„elborult agyú, nyomorult pojácának”* tartotta. A per során a tanácsvezető bíró *„a nemzet gyilkos Mefisztójának”* nevezte. Veessenmayer jelenlétében *„nem őszinte, ügyes taktikus, szellemileg nem különösen kiemelkedő”* politikusként mutatta be. A nevének mellőzéséhez ragaszkodó Gartner Pál, pszichoanalitikus orvos szakvéleménye szerint Szálasi, aki származása miatt akart magyarabb lenni a magyarnál, nem volt elmebeteg, hanem *„szkizoid pszichopata”* (életidegen kóros személyiség). *„Eszméi túlértékelt ideák, melyekben az Én értelmi részének kevés ellenőrző szerepe van. Logikai lóugrásait is ez magyarázza. Vélekedéseiben rendkívül határozott, anélkül, hogy a véleményalkotáshoz szükséges precíz tudással rendelkezne. ... Halálos biztonsággal definiál, mert megszokta, hogy akikkel eszmét cserél, nála kevesebbet tudnak. ... Autodidakta a szó rossz értelmében”* – írta Gartner. A Szálasi pszichohistória tükrében vizsgáló Malkovics Tibor (Bibó István nyomán) *„hamis realistának”* nevezi.

A hungarizmus kifejezést a leendő nemzetvezető *Prohászka Ottokár* katolikus püspöktől kölcsönözte, akinél a fogalom a keresztény magyarság védelmét jelentette. Szálasi hungarizmusa az istenfélelmet, hazaszeretetet és bajtársiasságot megkövetelő honvédségi szolgálati szabályzat továbbfejlesztett, Krisztus, a nacionalizmus és a szocializmus hármasságát hirdető változata volt. A nyilas program a *„vezetőpolitikus”* által irányított diktatórikus, korporatív nemzetiszocialista munkaállamot, államosított hadiipart és földreformot sürgetett. Az *Út és Cél* című, 1938-ban kiadott programfüzetében Szálasi kifejtette, hogy az önkormányzatokat felszámoló etatista rendszerében a tömeg népszavazással szentesíti az egyetlen politikus, a vezér terveit. Igazságos és szociális jövedelemelosztást hirdetett, a keresztény népközösség érde-

keit előtérbe helyező társadalmat vizionált. A zsidótlanított történelmi Magyarország helyreállítását tűzte ki célul, a „Kárpát–Duna Nagy Haza” csak „talajgyökeres és honképes” népcsaládoknak adott volna helyet.

1945 októberében született vallomásában azt írta, hogy a „százszázalékos tiszta gondváni törzsfajta” kitenyésztése volt a céljuk, de csak húszezer tisztségviselő vizsgálatáig jutottak el a későbbre tervezett „fajbiológiai és fajlélektani vizsgálatok” előmunkálataként. Az első vizsgálatot önmagán végeztette el a Horthy szerint – örmény, szlovák és német elődei okán – „legfeljebb csak negyedrészen magyar” Szálasi. Ő maga számolt be arról, hogy „keletbalti alapfajiságú, hun-török és dinári beütéssel”. A per során kifejtette, hogy a zsidótörvények végrehajtása során hozott intézkedéseket megnyugvással vette tudomásul, de a „zsidókérdés végrehajtása során történt megdöbbenő kilengéseket elítéli”.

A nem faji, hanem vallási alapon zsidógyűlölő Szálasi 1944 novemberében hat csoportba osztotta a hazai zsidóságot. A kiszállítandó „külföldi menleveles zsidók” és a Németországban a magyar nemzet javára (!) munkaszolgálatot teljesítő „kölsönzsidók” mellett a Magyarországon „egyelőre visszamaradók” gettókban tömörítendőek. A korábbi mentesítéseket felül kívánták vizsgálni, az egyházi személyeket „belátható időn belül” külföldre áthelyezni, a „zsidófajú külföldi állampolgárokat” pedig kéthetes határidővel az ország elhagyására kötelezték. 1942 januárjában, a nyilas Nagytanács előtt elmondott beszédében világossá tette, hogy „választani kell: vagy Berlin, vagy Júda”. A perben Szálasi tagadta, hogy tudott volna a koncentrációs táborok borzalmairól és a nemzetközi tiltakozásokról. A halálmenetekre pedig azért volt szükség szerinte, mert „az összes közlekedési eszközök bénára voltak bombázva”.

Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, Szálasi így fogalmazott: „Sok baromságot tapasztaltam, de ilyet még nem!” Naplója szerint ennek ellenére meg volt győződve arról, hogy a háborút a németek fogják megnyerni (a „liberális reakció” csak átmenetileg kerekedhet felül), „ellenben a békét a Hungarizmus fogja megnyerni”. Felfogása szerint „a jövő a Krisztus tana, a nacionalizmus és szocializmus gyakorlati élete”. Végző célja érdekében arra is hajlandó lett volna, hogy akár az egész magyarságot kitelepítse a Német Birodalom területére.

Az utolsó csatlós

Bár a rádióban már október 15-én este beolvasták Szálasi kiáltványát a hatalom átvételéről és a háború folytatásáról, a német őrizzetben lévő Horthy csak

másnap nevezte ki miniszterelnöknek. Kormányát csak a Vatikán, Spanyolország és Törökország ismerte el. Szálasi hadparancsa szerint az ország *„szabadságharcot vív”*, amelynek az alapelve a *„vagy megsemmisítünk, vagy megsemmisülünk”*, a *„biztos győzelem”* záloga pedig az a Hitler, aki *„a nacionalista és szocialista Európa-közösség minden egyes népének jólétét, életbiztonságát és életösszhangját alakítja ki”*. Tersánszky Józsi Jenő így fogalmazott ezekben a napokban: *„Vége Magyarországnak, nem lehet rajta segíteni. Egy nép, melynek most megadatott az utolsó alkalom, hogy ebből a borzalomból valamennyire megmenekedjen, úgy dönti el sorsát, hogy ő nem akar megmenekülni, ő harcolni akar, ő vérezni akar, egy idegen hatalom érdekében – ez a nép elveszett. Finis Hungariae!”*

Szálasi 1944. november 4-én, a Szent Korona előtt tette le a nemzetvezetői esküt. A koronát a hatalomátvétel előestéjén a koronaőrség szenespincéjében elásták, majd október 16. után visszakerült a Vár alatti óvóhelyre. A hónap végén titokban Veszprémbe vitték és a Magyar Nemzeti Bank értékei mellett egy sziklabarlangban őrizték. Onnan hozták a fővárosba. Az ún. Nemzeti Összefogás Kormánya mozgósította az ország katonai és gazdasági tartalékait, miközben a frontvonal már november elején Budapest közvetlen közelében húzódott. Az *„Országépítés első terve”* Gömbös Nemzeti Munkatervéhez hasonlóan 95 pontból állt. Ungváry Krisztián említi, hogy amikor a szovjet páncélosok az Üllői út végén jártak, Szálasi a japán–magyar kereskedelmi kapcsolatok előnyeit ecsetelte a Vár nagytermében tartott beszédében. Foglalkozott egy *„hungarista kulturális városrész”* felépítésének tervével is. Szálasi önmagát kívánta kinevezni a munkások rendje vezetőjének, a hadseregben, a közigazgatásban előírt köszöntés (Kitartás! Éljen Szálasi!), a nemzeti címerbe foglalt nyilaskereszt és sok más szimbolikus döntés és ígéret azt mutatta, hogy a nyilasok örök időkre, de legalábbis nem néhány hónapig kívánják gyakorolni a hatalmat.

A Nemzeti Számonkérő Szék előtt és az utcákon tombolt a nyilas terror. Fenyő Miksa, a Nyugat egyik alapítója írja visszaemlékezésében, hogy azok a nyilasok, akikben *„cselekvési vágy támadt”*, a csillagos házakból elhurcolt zsidókon *„gyakorolták a géppuskázást”*. Ennek ellenére Szálasi 1946. február 11-én született naplóbejegyzése szerint neki köszönhetik az életüket azok, *„akik az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek vagy élve maradhattak”*. Csak az adatokat tekintve tény, hogy a Sztójay-kormány idején több zsidót fosztottak meg jogaitól, deportáltak és gyilkoltak meg, mint a Karsai László szerint *„csak vonakodva”* deportáló Szálasi idején. A nemzetvezető a németek akarta ellenére, a semleges államok elismerésére vágyva 1944. november végén

leállította a halálmeneteket is. Ám a végeredményt tekintve ez csupán árnyalhatja a Szálasiról és rendszeréről alkotott képet. A nyilaskeresztes rezsim valóságához sokkal inkább hozzátartozik a tömegsírba lőtt *Radnóti Miklós*, az agyonvert *Szerb Antal* és a több tízezer ismeretlen áldozat: a deportált, Dunába lőtt, munkaszolgálatra elhurcolt zsidók, az utcákon és a kórházakban lemészároltak, a gettóban, az erődítési munkák során, a fronton és a bombázások következtében elpusztultak.

A totális mozgósítás elrendelése, két, magyar fiatalokból álló SS hadosztály felállítása és a német hadigazdasági érdekek maradéktalan kiszolgálása hatására Szálasiról elérte, hogy Hitler 1944 decemberében személyesen fogadta Berlinben. (*Meskó Zoltán*, az első magyar náci párt vezetője már 1933 áprilisában találkozott a birodalmi kancellárral.) Meghatódottságában szinte meg sem szólalt, de figyelmesen hallgatta Hitler monológjait. *Mussolini*hoz már nem sikerült eljutnia, és tervezett hétkötetes népnevelő munkáját sem tudta befejezni. A csonka nyilas országgyűlés Sopronba, a nemzetvezetői hivatal Kőszegre költözött. 1945 márciusában nagy mennyiségű aranyat, a királyi koronát és a koronázási ékszereket is magával vitte, amikor elhagyta az országot. Pedig munkanaptárában 1945. április végére „országjárást” tervezett. Szálasiról néhány hónap múlva – háborús bűnösként – visszatért, a Szent Korona csak 1978 januárjában követhette.

Szembesítés

A háborús bűnösök kiadatásáról szóló kormányrendeletet még 1945 januárjában adta ki az Ideiglenes Kormány, miután a szovjetekkel aláírt fegyverszüneti egyezményben erre kötelezettséget vállalt. A többek között a két korábbi miniszterelnököt, *Imrédy Bélát* és *Bárdossy Lászlót* szállító repülőgép 1945. október 3-án érkezett meg Budapestre. Amikor megmutatták Szálasinak a romokban heverő fővárost, így reagált: „Nagyon mélyen meghajlok Budapest város hősi lakosságának hőskölteménybe illő hősiessége előtt, hősi áldozatkészsége és hősi élni akarása előtt. A hős Budapest hősi romjait és hősi lakóit láttam”.

Szálasiról a népbíróság előtt még mindig „Magyarország nemzetvezetőjének” vallotta magát, és *Tildy Zoltánnal*, *Rákosi Mátyással* és *Szakasits Árpáddal* kívánt tárgyalni a múlt és a jövő kérdéseiről. Úgy gondolta, hogy csak azért nem jöhet szóba miniszterelnökként, mert „már egyszer elrontotta”, a háborús bűnösök kiadatását „játéknak”, „komédiának” minősítette. A fogságban töb-

bek között a Szovjetunió és a bolsevik párt történetét, illetve Sztálin titkári beszámolóit tanulmányozta, és készült *„élete legfontosabb ténykedésére, nemzetének szóló igazoló jelentésére”*. Karácsonyra fenyőgallyat kért és kapott, *„szépen díszítve vattával, piros-fehér vékony szalaggal, egy cserépbe erősítve”*.

A vádiratot 1946. január 22-én kapta meg, a per február 5-én kezdődött és kevesebb mint egy hónap alatt, tizenkilenc tárgyalási nap után be is fejeződött. A Zenekadémia fűtetlen nagytermében mindenki télikabátban ült, illetve állta végig a tárgyalást. A per során Szálasi *Frank László* népügyész szerint *„szobrot alakított, nem is túl jó szobrot, és önmagából bálványt csinált”*. Pritz Pál említi, hogy a Szabad Nép szerint *„a fővádlott jóvoltából majdnem kabarét »élvezett« a közönség”*. Szálasi azt állította, hogy 1944. október 15-én nem adott ki hadparancsot, és azt csak *„második vagy harmadik olvasásában hallotta a rádióból a német követségen”*. A kormányzó további sorsát illetően nem voltak konkrét terveik, ugyanakkor a per során többször hangsúlyozta, hogy a Horthy *„kezdemenyezésének elutasításával a nemzet akaratát hajtották végre”*. Tanúként is meg akarta idéztetni az egykori államfőt. Állítása szerint nem jutott el hozzá a Sopronkőhidán kivégzett *Bajcsy-Zsilinszky Endre* kegyelmi kérvénye sem.

Az utolsó szó jogán Szálasi majdnem négy órán keresztül beszélt. Többek között kifejtette, hogy a németek világnézete *„feküdt legközelebb”* a magyar felfogáshoz, *„mindig bízott és hitt”* a németek győzelmében, végül köszönetet mondott azoknak, akik a *„súlyos úton”* követték. Az öregeknek, az árváknak, a hősi halottaknak és a rokkantaknak is megköszönte, hogy *„szent áldozatokat hoztak”*. Végül – felidézve 1944. októberi hadparancsát – azt kívánta a nemzet tagjainak *„lelkébe égetni”*, hogy a nemzet szolgálatában *„meg lehet halni, de elfáradni soha”*. Viszontválaszában pedig hozzátette: *„Igen nagy az az igazság, amit én hirdetek, ha itt ilyen nagy és fékezhetetlen gyűlölet nyilvánul meg velem szemben.”* Vádlott-társai közül külügyminisztere, *Kemény Gábor* és a helyettes miniszterelnök, *Szóllósi Jenő* gyakorolt csak önkritikát.

Szálasi tisztában volt azzal, hogy halálra fogják ítélni, és az ítéletet azonnal végre is hajtják. Az ítélethirdetéskor kegyelmet kért, majd ceruzával írott végrendeletében mindent feleségére hagyott. A Népbíróságok Országos Tanácsa elutasította kegyelmi kérvényét. Miután a Nürnbergi Katonai Törvényszék nem kívánta tanúként meghallgatni, *Bogár János* állami ítéletvégrehajtó felakasztotta. Holttestét közszemlére tették, majd jeltelen sírba temették.

A HUSZADIK SZÁZAD PERE

1945. november 20-án a nürnbergi Igazságügyi Palotában Geoffrey Lawrence, a Nemzetközi Katonai Törvényszék elnökének vádbeszédével kezdetét vette a második világháború német főbűnösének felelősségre vonása. A német rádióadók naponta kétszer tudósítottak a perről, az újságokban közölt tanúvallomások és kommentárok részletesen feltárták a náci uralom rémtetteit. Bár a vádlottak padján ülő huszonegy egykori nemzetiszocialista vezető egyike sem tartotta magát bűnösnek, még Göring, a per fővádlottja is elismerte: „éppen elég, ha csak 5 százaléka igaz ezeknek a szörnyűséges történeteknek”.

 Nürnberg, az egykori náci pártrendezvények helyszíne a háború végén „egyetlen törmelékhalom” volt. A tárgyalótermet is újjá kellett építeni. A per 218 napon át tartó, összesen 403 nyilvános ülés után 1946. szeptember 30-án fejeződött be. Az ülések 16 ezer oldalnyi jegyzőkönyve mintegy 4 millió szóból áll. A bíróság több mint ötezer bizonyítékot vizsgált és 240 tanút hallgatott meg. A vád bizonyítékai között az egyik legfontosabb az ún. *Hossbach-jegyzőkönyv* volt, amely azt bizonyította, hogy *Hitler* már 1937 végén kifejtette háborús céljait a hadsereg vezetői előtt. A tárgyalóteremben több, főleg németek által készített filmet is levetítettek a koncentrációs táborokról. A bíróság előtt megjelent a később az NDK-ban letelepedett *Friedrich Paulus* vezértábornagy, a sztálingrádi vesztes és *Rudolf Höss*, Auschwitz lágerparancsnoka is. A vádiratot már korábban kézhez kapták a vádlottak, ezért például *Rudolf Hess*, *Hitler* egykori helyettese a tárgyalások alatt legtöbbször könyveket, bajor történeteket, indiai útleírásokat olvasott.

Az előzmények

1914 előtt Hágában és Genfben már számos egyezmény született a hadviselés nemzetközi normáiról. Az antanthatalmak már az első világháború után azt

tervezték, hogy a háborús bűnösök ellen nemzetközi bírósági eljárást indítanak. A versailles-i szerződés 227. cikke *II. Vilmos* volt német császár vád alá helyezéséről rendelkezett (ezt főleg *Lloyd George* angol miniszterelnök követelte), méghozzá a „*nemzetközi erkölcsnek és a szerződések szentségének súlyos megsértése miatt*”. A 228–230. cikkek pedig a szövetséges hatalmak katonai bíróságai jogává tették a „*háború törvényeivel és szokásaival ellenkező cselekményekkel*” vádolt személyek elítélését.

Ugyan a német kormánynak sikerült elérnie, hogy csupán 45 fő került a háborús bűnösök végleges (korábban 854 személyt tartalmazó) listájára, a Hollandiába menekült excsászár kiadatását pedig a hágai kormány megtagadta, mégis sor került tizenkét vádemelésre – a lipcsei Birodalmi Bíróságon. Kórházhajók elsüllyesztéséért, hajótöröttek ellen kiadott tűzparancsért és hadifoglyok bántalmazásáért enyhe börtönbüntetést szabtak ki hat német tengerésztiszt ellen. Ezek a perek mégis precedenst teremtettek, mert a továbbiakban a háborút lezáró általános amnesztia gyakorlata helyére a személyes felelősség elve lépett.

A második világháború kitörése után nem sokkal, 1940-ben már hivatalosan tiltakozott a brit, cseh, francia és lengyel kormány a németek által elkövetett bűntettek miatt. 1941 októberében *Roosevelt* amerikai elnök nyilvánosan elítélte „*ártatlan túsók egész sorának kivégzését*”. Az 1942. január 13-án, a londoni St. James Palace-ban elfogadott nyilatkozatban kilenc, németek által megszállt ország képviselői nyilvánították „*egyik legfontosabb hadicéljuknak a bűntettek felelőseinek megbüntetését*”. Ugyanakkor óvtak a bosszú vezérelte megtorlástól és a törvényes eljárás szükségessége mellett tettek hitet. 1943 őszén felállították az Egyesült Nemzetek háborús bűnöket vizsgáló bizottságát (*United Nations War Crimes Commission*, a Szovjetunió nem vett részt ennek munkájában), majd a nagyhatalmak külügyminisztereinek október 30-i nyilatkozata a bűnösök általuk történő megbüntetését helyezte kilátásba.

Sztálin 1943 végén, a teheráni konferencián elmondott pohárköszöntőjében legalább 50 ezer náci nyilvánosan kivégeztetését javasolta. Kevésbé ismert, hogy *Winston Churchill*, angol miniszterelnök is úgy vélte, hogy leginkább a statáriális eljárások szolgálnák az elrettentést. *Henry Morgenthau* amerikai pénzügyminiszter 1944 őszén pedig azt indítványozta, hogy fosszák meg Németországot az iparától, és kollektív büntetésként kényszerítsék a németeket arra, hogy a földművelésből próbáljanak megélni. Eleinte *Roosevelt* is hajlott a demonstratív büntetésre, a peres eljárást haláláig kizárta, bár

külgügyminisztere, *Henry Stimson* próbálta meggyőzni annak helyességéről. Csak Truman elnöksége idején változott meg az amerikai álláspont. Sztálin azonban valószínűleg nem gondolta komolyan a javaslatát, ugyanis már 1942 novemberében a londoni szovjet követ, *Ivan Majszkij* egy, *Anthony Eden* angol külgügyminiszterhez eljuttatott jegyzékében nemzetközi bíróság felállítását indítványozta. Churchill és Eden ekkor még az ún. „napóleoni precedens”, azaz a gyors, per nélküli eljárás hívei voltak (Napóleont is per nélkül száműzték Szent Ilona szigetére). Sztálin volt az, aki 1944 októberében Churchill-lel tárgyalva ragaszkodott ahhoz, hogy „*egyetlen halálos ítélet sem születet bírósági per nélkül*”.

A közös bírói testület felállításáról Truman amerikai elnök felhatalmazásával *Robert Jackson* szövetségi bíró tárgyalta a Szovjetunió és Nagy-Britannia képviselőivel 1945 májusában. Innentől fogva az amerikaiak vették át a kezdeményezést. „*Hibetetlen történeteket kell megerősítenünk hiteles bizonyítékok segítségével*” – írta Jackson egy jelentésében.

A Nemzetközi Katonai Törvényszék felállításáról végül hosszas egyeztetés után az 1945. augusztus 8-i londoni egyezmény intézkedett. Figyelemre méltó, hogy négy, különböző jogi tradíciókkal rendelkező és eltérő politikai nézeteket valló nagy ország meg tudott állapodni egy közös, elfogadható alapot nyújtó dokumentumban. A Törvényszék székhelye Berlin, az első tervezett per tárgyalásainak helyszíne – Jackson javaslatára – Nürnberg lett. Az itteni 22 ezer négyzetméteres igazságügyi épület károsodásait viszonylag gyorsan ki lehetett javítani, ráadásul itt 530 iroda, 80 terem és a közelben egy börtönépület is rendelkezésre állt a törvényszék mintegy 1000 munkatársa részére. Az egyezményhez csatolt statútum szerint a bíróság illetékessége a béke elleni bűntettek, a háborús bűncselekmények, az emberiség elleni bűntettek és az összeesküvés vádjának vizsgálatára terjedt ki. Eltörölték a parancsra cselekvők jogi védelmét is. (Ráadásul a Nürnbergben perbe vontak maguk is részt vettek a döntések meghozatalában.)

További személyek büntethetőségére teremtett jogalapot, hogy amerikai javaslatra bűnös szervezetnek mondták ki a náci párt védelmi osztagát (az SS-t), biztonsági szolgálatát (az SD-t), a politikai rendőrséget (a Gestapót) és a náci párt politikai vezető testületét. Ugyanakkor a háborús felelősség eltérő értelmezése következtében a birodalmi kormány, az SA, a vezérkar és a hadsereg főparancsnoksága nem minősült a háborús és az emberiség elleni bűntettekben közvetlen tettestársnak.

A nürnbergi perek előjátékaként a luxemburgi Mondorf-le-Bains-ben felállított, „hamuvödör” fedőnevű központi vizsgálati fegyházban, összesen tizenhat szobában már megkezdődött a letartóztatott náci vezetők kihallgatása. Hermann Göring tizenhat egyforma, monogrammal ellátott bőrrönddel, egy vörös kalapdobozzal és inasával érkezett. Később a per során 12 napon át védekezett, és több mint harminc kilót fogyott.

Az ítéletek és fogadtatásuk

A Nemzetközi Katonai Törvényszék a szövetséges hatalmak két-két (egy szavazati joggal rendelkező és egy helyettes) képviselőjéből állt össze. Egy fogoly elítéléséhez a négy rendes tag közül három szavazata kellett. A legyőzött Németország 22 háborús főbűnöse ellen indított nürnbergi perben tizenkét halálos ítélet született, életfogytiglani börtönbüntetést három náci vezető kapott (köztük Hess, aki 1987-ben követett el öngyilkosságot Berlin-Spandau börtönében), 10 és 20 év közötti szabadságvesztésre négy személyt ítélték. Három esetben – a szovjetek tiltakozása ellenére – felmentő ítélet született. Egyikük, a Reichsbank egykori elnöke, *Hjalmar Schacht* korábban Hitler börtöneiben raboskodott, és egyik vádlott-társa, *Ernst Kaltenbrunner* volt korábban a börtönőre. *Karl Dönitz* tengernagy már a per kezdetekor úgy vélekedett, hogy „végeredményben egyik vádpontban sem érintett. Tipikus amerikai humor.” A vádlottakat egyenként vezették a tárgyalóterembe, hogy közöljék velük büntetésük mértékét. Leginkább *Fritz Sauckel*t, Hitler munkaügyi főmegbízottját törte meg az ítélet, aki kijelentette, hogy „kétségtelenül egy fordítási hibának köszönhető minden”, és korrigálni fogják a döntést. *Wilhelm Frick*, egykori belügyminiszter arról beszélt az utolsó szó jogán, hogy az őket ismerők közül senki nem fogja elhinni, hogy ők „az emberiség elleni bűntetteket követték el és háborús bűnösök voltak”.

Göring két órával a kivégzések megkezdése előtt öngyilkosságot követett el. *Martin Bormann*t, a kancellária egykori irányítóját távollétében ítélték halálra (ő már korábban életét vesztette Berlinben), a súlyos beteg, 1944-ben közlekedési balesetet szenvedett *Gustav Krupp*t, a német fegyveripar szimbolikus alakját pedig megkímélték a pertől. (1948-ban aztán Alfred nevű fiát 12 évre és vagyoneklkobzásra ítélték.) A börtönben még az asztalokat is úgy tervezték, hogy egyetlen ember súlya alatt összeroppanjanak, és a foglyoknak alvás közben a takaró fölött kellett tartani a kezüket, a cellákat pedig rend-

szeresen átkutatták. Mégsem sikerült megakadályozni a Luftwaffe egykori feje mellett sem *Robert Ley*, a Német Munkafront egykori vezetője, sem *Leonardo Conti*, az orvosi kísérletek kezdeményezője öngyilkosságát. Elfogásakor ciánkálival teli fiolát találtak *Joachim von Ribbentrop* egykori külügyminiszternél, *Hans Frank*, Lengyelország egykori főkormányzója szintén öngyilkosságot kísérelt meg. Göring búcsúlevelében azt közölte, hogy a fiolát korábban a végbelében és a köldökében rejtegette. 2005 tavaszán egy volt amerikai börtönőr, *Herbert Lee Stivers* azt állította, hogy egy „elbűvölő” német lány kérésére ő adta át Göringnek a méregkapszulákat.

Az akasztófákat az Igazságügyi Palota tornatermében állították fel. *Burton C. Andrus* ezredes, a börtönparancsnok csak az utolsó pillanatban akarta közölni a foglyokkal a kivégzés pontos idejét, ezért előző nap még engedélyt adott az amerikai örök két csapata közötti szokásos kosárlabda-mérkőzésre is. Október 16-án, az éjjeli órákban végrehajtották az ítéleteket, a holttesteket elégették, majd az Isar folyó egyik kis mellékágába szórták.

Jackson, az amerikai fővádló már nyitóbeszédében is azt hangsúlyozta, hogy a bíróságnak „*soha nem szabad elfelejtenie, hogy a történelem később ugyanolyan mércével fogja mérni őket, amilyenvel ők mérik ma a vádlottakat*”. Fontosnak tartotta, hogy világossá tegyék minden német számára, hogy a vezetőik nem azért állnak a bíróság előtt, mert „*elvesztették, hanem, mert elkezdték a háborút*”.

Jogi aggályok

A per során és a későbbiekben is több jogi probléma merült fel a bíróság tevékenységével kapcsolatban. Talán ez az oka annak, hogy sok, a nemzetközi joggal és a 20. század történetével foglalkozó szakkönyv egyszerűen említést sem tesz a nürnbergi perről. A támadó háború indítását és a polgári személyek lemészárlását is vizsgáló eljárás alapját *ex post facto* alkotott jogi szabályozások képezték, tehát visszamenőleges hatályú igazságszolgáltatás folyt. Kétségtelen, hogy Németország kilépett a Népszövetségből, de a támadó háború tilalmát kimondó és azt a nemzeti politika eszköztárából törölő *Briand-Kellogg*-paktumot nem mondta fel, még ha az 1928-as egyezmény nem is rögzítette, hogy bűncselekményt követnek el az azt megszegők. A bíróság úgy ítélte meg, hogy jogszerűen elítélendő az, aki tudatában van jogszerűtlen cselekedetének, és éppen az lenne jogellenes, ha nem büntetnék meg őket.

Az 1907-es hágai egyezmények az egyéni felelősség elvét is rögzítették az emberiség elleni bűntettek kapcsán, és a német büntető törvénykönyv is büntetendőnek mondta ki az ilyen cselekményeket elkövető személyeket.

Olyan bűnöket is vizsgáltak, amelyek mindkét fél hadviselési gyakorlatát jellemezték. A *tu quoque* erkölcsi elvét végül Karl Dönitz és *Erich Raeder* tengernagyok esetében figyelembe is vették. Ugyanis az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának parancsnoka, *Chester William Nimitz* tengernagy kijelentette, hogy országa is korlátlan tengeralattjáró-háborút folytatott, azaz a felfegyverzett amerikai hajók is azt a parancsot kapták, hogy támadjanak meg és süllyesszenek el minden német tengeri járművet. A német városok, főleg Drezda és Hamburg szőnyegbombázására tekintettel nem került a vádiratba Rotterdam, Coventry és London német bombázása, illetve a szovjetek által elkövetett katyúi mészárlást, és a *Molotov-Ribbentrop* paktumot sem említették. *Németh István* megjegyzi, hogy az emberiség elleni bűntett fogalmát megalkotó londoni egyezmény aláírása előtt két nappal dobták le Hirosimára az atombombát. A védők arra is hivatkoztak, hogy a londoni egyezmény nem kötelezte semmire Németországot, hiszen ők nem írták alá azt. Azonban *Kardos Gábor* úgy látja, hogy a háborús vesztes nem gyakorolta szuverenitását, ezért beleegyezésére sem volt szükség, a megszálló hatalom jogosult akár törvények meghozatalára is.

A védők kizárólag német, a vádlottakat terhelő anyagokra támaszkodhattak, levéltári iratokat nem használhattak. Ugyanakkor a vádlottakkal jól bántak, mind a börtönben, mind a tárgyalóteremben, védőiket – egy listáról – maguk választhatták ki. Dönitz védője például egy német katonai tengerészeti ügyész volt. A győztesek vesztesek feletti bíraskodása semleges és német bírák előtt, vagy néhány szövetséges katonai vezető perbe fogása saját államuk hadbírósa előtt fel sem merült. Előbbi az első világháború utáni tapasztalatok és az a feltevés eredményezte, hogy a német bíróságok nem tudnának objektív módon ítélni. Mindenesetre erkölcsi szempontból csak Nagy-Britannia és Lengyelország volt jogosult a nácik elítélésére.

Nürnberg után

A japán háborús bűnösök felelősségre vonása a londoni egyezmény elveivel összhangban kezdődött meg 1946 májusában. Tokióban 11 ország bírái hat halálos ítéletet hirdettek ki. 1958-ban az utolsó elítélteket is kiengedték a

japán börtönökből, sőt a halálra ítélteket vértanúként tisztelik. 1946 és 1949 között 199 vádlott ellen folytattak le 12 pert Nürnbergben. Ezekben a perekben összesen 36 személyt ítétek halálra (köztük *Karl Brandt*ot, az eutanázia-program felelősét). Az utolsó elítéltek között volt *Edmund Veessenmayer*, Magyarország náci helytartója is, aki húszéves börtönbüntetést kapott. A náciellenes rendeletek révén további náci szervezetek bűnösségét szankcionálták. Más országok még további mintegy 900 pert bonyolítottak le náci háborús bűnösök ellen. A háborút követően az oroszok és az amerikaiak vezető német katonai szakembereket, tudósokat is foglalkoztattak. A CIA alkalmazta többek között *Klaus Barbiet*, a „*lyoni hóhért*” és *Otto Skorzeny* SS-ezredest is.

A náci párt gyűléseinek a helyszínét a háború utáni időkben „*csak ott hagyták úgy, ahogy volt, üresen és elhagyottan a gazzal, és néhány nosztalgizva emlékező öregemberrel*”, írja *Mary Fulbrook* brit történész. A nürnbergi perek lezárulta után a németek úgy érezték, hogy a győztesek megbüntették a háborús bűnösöket, több tárgyalásra nincs szükség. A közöny és az elutasítás miatt a bűnösök üldözése is csak félgőzzel folyt. A tettesek egyre inkább áldozatokká váltak. Egy SPD-képviselő a Bundestagban a „*németek elleni diszkriminációról, bosszúról és megtorlásról*” beszélt. *Konrad Adenauer* kancellár 1949-ben kijelentette, hogy véget kell vetni a „*bosszorkányüldözéseknek*”. Kormányának tagja lett *Hans Globke*, a nürnbergi törvények kidolgozója is. Húsz év telt el a második világháború vége óta, mire az általában nagyon enyhe ítéleteket eredményező auschwitzi per befejeződött. Egyetlen nemzetiszocialista bírót sem ítétek el jogerősen a több mint 40 ezer halálos ítélet meghozatalában való részvételért. A múltért való felelősség kérdése azonban egyre inkább a viták homlokterébe került, és ott van ma is.

Gustave M. Gilbert, a foglyok viselkedését figyelemmel kísérő és erről naplót vezető amerikai pszichológus szerint *Albert Speer* „*tárgyilagos és őszinte*” volt. Nemrég azonban olyan dokumentumok kerültek elő a szabadulása után állandó megbánást tanúsító és az NSZK-ban szalonképpé váló Speerről, amelyek lerántják a leplet Hitler kedvenc építészeről. 1943 októberében ugyanis részt vett egy közigazgatási előjáróknak rendezett konferencián, ahol Himmler férfiak, nők és gyermekek megölésének szükségességéről beszélt. Tudott a koncentrációs és munkatáborokról, miniszterként ő adott pénzt több krematórium és gázkamra építésére. A zsidó vagyonok elkobzásában is aktív részt vállalt.

Az ENSZ 1946. decemberi közgyűlése egyhangú szavazással nemzetközi jogi érvényűnek nyilvánította a nürnbergi ítéletet, majd 1948-ban kihirdették a népirtás elleni konvenciót, 1950-ben pedig megfogalmazták a „*hét nürnbergi elvet*”, köztük azt, mely szerint a felsőbb parancs nem mentesít a felelősségre vonás alól. Az Emberi Jogok Általános Nyilatkozata még tiltotta az ex post facto-törvénykezést, azonban az 1952-es emberi jogi konvenció már úgy fogalmazott, hogy azon cselekedetek büntethetősége megmarad, amelyek „*elkövetésük idején a civilizált népek által elismert jogi alapelvek szerint büntethetők voltak*”. 1974-ben a támadó háború fogalmát rögzítették egyezményben, büntető intézkedés kilátásba helyezése nélkül. (A Szovjetunió 1933-ban, Hitler hatalomra jutása után tett hasonló javaslatot a népszövetségi leszerelési konferencián.) 1969-ben ENSZ-egyezmény született a háborús és az emberiség elleni bűntettek elvülésének tilalmáról, 1993-ban a volt Jugoszlávia területén és Ruandában elkövetett népirtás hatására a Biztonsági Tanács eseti törvényszékeket állított fel. 1998-ban egy állandóan működő, általános hatáskörű nemzetközi büntetőbíróság felállításáról döntöttek a római szerződés aláírói. A hágai Nemzetközi Bíróság joghatóságát az ENSZ-tagállamok többsége nem fogadja el.

Nürnbergben a történelem során először vontak felelősségre és büntettek meg államférfiakat (és nem csupán államokat) támadó háború indításáért és a szervezett népirtásért. A nürnbergi elveket nem csak Németországra és a nemzetiszocialistákra, hanem – ahogy azt Robert Jackson többször hangsúlyozta – a későbbiekben minden más nemzet támadó fellépésével szemben kívánták alkalmazni. A per célja tehát egyrészt az volt, hogy a vádlottak személyében a náci rendszer kulcsszervezeteit idézzék a bíróság elé, és ezáltal dokumentálják a barbár cselekedeteket, másrészt a jövőre nézve elrettentő példát adjanak bármilyen agresszív szándék ellen. A jogi aggályok ellenére a per – *Deák István* szavaival – a kor viszonyaihoz képest rendkívül korrekt volt, és az ítékezés elveit támadó *Hans Kelsen*, ismert jogtudós sem tartotta a meghozott ítéleteket jogellenesnek.

„NEM VOLT BELESZÓLÁSOM SEMMIBE, A PAPÍRMUNKÁT KIVÉVE”

Adolf Eichmann elfogása és pere

1960 májusában az izraeli titkosszolgálat ügynökei Argentínában elfogták az SS apparátusának azt az alezredesi rangú tagját, aki 1941 és 1944 között Európa zsidóságának sorsa felett rendelkezett, és aki személyesen irányította a magyar zsidó lakosság deportálását. Adolf Eichmann jeruzsálemi perében halálra ítélték. Hamvait a Földközi-tengerbe szórták.

 Osztrákok jelentős számban tevékenykedtek az SS-ben, a megsemmisítő táborok irányításában és a Wehrmachtban is. Az elgázosítás technikáját Linz mellett fejlesztették ki, és az első zsidódeportáló vonatok a Német Birodalom területéről Bécsből indultak Lengyelország felé. Csak 1943-tól, a háborúban beállt egyértelmű fordulat hatására lankadt a lelkesedés. 2006-ban Heinz Fischer köztársasági elnök úgy vélekedett, hogy az osztrákok „milliónyi, hősiességgel és vétkekkel, kollaborációval és elutasítással, bátorsággal és gyávasággal teli külön-külön életutat jártak be”. A tettesek közül kiemelkedik a gyakran „a Harmadik Birodalom fő hóhérijának” is nevezett Karl Adolf Eichmann.

Szocializáció az antiszemita Ausztriában

1938 márciusa, az anchluss nélküli anchluss megvalósulása előtti több mint fél évszázadban már tetten érhetőek voltak az osztrák belpolitikában és publicisztikában azok a latens, majd egyre nyíltabban megfogalmazott, és szalonképpé vált követelések, amelyek a keresztény antijudaizmus és a modern faji antiszemitizmus elemeit magukba olvasztva a nagyobb részben elnyugatosodott, negyedrészt ortodox zsidóság kirekesztését hirdették, létrehozva ezzel egyfajta társadalmi konszenzust is.

A Rajna-vidéki Solingenből származó család az első világháború kitörésekor költözött Linzbe. Az iskolában ugyanaz a *Leopold Poetsch* volt Eichmann

történelemtanára, mint néhány évvel korábban Hitlernek. Az osztrák–magyar és a cári hadsereg harapófogójába került galíciai és bukovinai zsidóság menekülthulláma hamarosan elérte a *Karl Lueger* polgármestersége óta az „*antiszemizmus európai fővárosának*” nevezett Bécsset. Bár csupán az összes háborús kiadás 2,36%-át fordították a menekültek ellátására, az egyre nyilvánvalóbbá váló háborús vereség bűnbakképző mechanizmusa hamar megtalálta a zsidóságot – a parlamentben, a sajtóban és az utcai tömegdemonstrációkon egyaránt. A Monarchia felbomlása után (a karintiai szlovéneket nem számítva) az egyetlen megmaradt kisebbség, a zsidóság lett a felelős a nemzeti megaláztatásért, a politikai instabilitásért és a gazdasági válságért is. A saint-germain-i békeszerződésben és az alkotmányban is rögzített kisebbségi jogok biztosítása az antiszemita légkörben szocializálódott politikai-egyházi elit és a nagyrészt antiszemita programmal fellépő politikai pártok kezébe került. Az „Ostjude” „*minden fájdalmat csillapító és minden szegényt eltörlő varázsszóvá*” vált.

Keresztényszociálisok és nagynémetek, sőt még a számottevő liberális irányzat híján a zsidóság mentsvárának számító szociáldemokraták sem maradtak immunisak a „veszéllyel” szemben. A pártok szónokai a német-árja származás fontosságáról, a menekültek koncentrációs táborokba zárásáról, de legalábbis záros határidőn belül történő kiutasításáról, a mindenhol ott „*pöffeszkedő zsidó kalmárszellem*” elleni fellépés keresztényi kötelességéről értekeztek, miközben röplapokon hívtak fel a zsidó üzletek bojkottjára, rendszeresek voltak az „*antiszemita sétáknak*” nevezett utcai és egyetemi zsidóverések.

Eichmann ekkoriban főiskolai hallgató volt, de az amúgy lusta tinédzser tanulmányait – főleg anyagi okok miatt – a középiskolához hasonlóan nem fejezte be. Linzben ismerkedett meg *Ernst Kaltenbrunner* ügyvéddel, aki 1943-tól a Birodalmi Biztonsági Hivatal főnöke lett.

A Monarchia „hagyományait” idéző, a zsidóság kirekesztését célzó, általában keresztényszociális képviselők által benyújtott, az alkotmányba ütköző törvényjavaslatok mellett különböző egyesületek és tömegszervezetek ún. „*árjaparagrafuszt*” vezettek be, több tucat község és idegenforgalmi szövetség minősítette nemkívánatosnak a zsidókat. Az ún. „*nyaralási antiszemizmus*” gyakorlati alkalmazása pedig azt jelentette, hogy felheccelt tömegek a nyaralóhelyek azonnali elhagyására szólítottak fel zsidó, vagy annak tartott bécsieket.

Bár az ezután a beköszöntött gazdasági stabilizáció az antiszemiták befolyásának csökkenését is magával hozta, még egy 1927-ben kiadott útikönyv is

megemlítette, hogy Bécsben vallási hovatartozástól függetlenül mindenki, bárkivel kapcsolatban azt kérdezi először: „Zsidó az illető?” 1925 márciusában meggyilkolták Hugo Bettauer zsidó író, aki 1922-ben *A zsidók nélküli város* címmel jelentetett meg szatirikus-profetikus (de a háború utáni évek osztrák valóságára is reflektáló) regényét. Az 1928–1929-ben Innsbruckban lefolytatott „osztrák Dreyfus-pernek” is nevezett Halsmann-per pedig reflexszerűen aktiválta a társadalom antiszemita beállítódását. Egy lett zsidó egyetemistát vádoltak meg azzal, hogy egy hegyi túra során megölte édesapját. Elítélték, majd elnöki kegyelemmel kiutasították Ausztriából. New Yorkban telepedett le, Philippe Halsman néven a *Time* magazin híres fotója lett, ő készítette mások mellett Salvador Dalí, Albert Einstein és Marilyn Monroe több ismert fotóját.

Ebben a légkörben szocializálódott Eichmann, aki ennek ellenére azt írta börtönben született feljegyzéseiben, hogy csak a Versailles szó láttán kapott vérszemet, „akkor és ott szó sem esett zsidóságról vagy zsidókról”.

A „zsidószakértő” karrierje

Egy olajipari cégnél betöltött ügynöki állását a gazdasági világválság miatt veszítette el. A „*stabil egzisztencia nélkül ódöngő*”, de ambiciózus Eichmann 1932-ben lépett be az ausztriai náci pártba és az SS-be. Tehát csak azután, hogy a számára imponáló külsőségekkel operáló párt áttörést ért el a németországi választásokon. A dachau koncentrációs táborban működő SS kiképző iskola (ahová Kaltenbrunner ajánlólevelével érkezett) után a biztonsági szolgálat (SD) szabadkőműves páholyokkal foglalkozó, majd zsidóügyi referatúrájának munkatársa lett Berlinben. Felettesei írásos értékelése szerint „*a nemzetiszocializmushoz való viszonya – feltétel nélküli; szakismerete – nagyon jó; különleges képességei – kiválóan tárgyal, beszél és szervez*”.

Tanulmányozta az izraelita vallást, a cionizmust, illetve Palesztinában próbált tájékozódni, de vízum hiányában az angolok nem járultak hozzá a beutazásához. Majd miután héber és jiddis nyelvórákat is vett, Sipos Péter történész szerint megtalálta szerepkörét: az SD és az SS első számú, hidegfejű és német alapossággal dolgozó zsidószakértője lett. Az Anschluss utáni Bécsben hozta létre a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalát, majd Prágában tökéletesítette tovább a kényszeremigráció technikáját. A per során erről így vélekedett: „*Futószalagot képzeltem magam elé, amelyre elől ráhelyezik a kérvényt és más okiratokat, hátul pedig kihull az útlevél*”. Bécsben alig több mint fél év alatt naponta

ezer ember kivándorlási papírját bélyegezték le nagy „J” betűvel. Eközben Eichmann a *Rotschildok* limuzinjával járt be hivatalába. A háború kitörése után mintegy 3 millió lengyel zsidó és cigány gettókba zárásának és deportálásának megszervezéséért volt felelős. Több egyedi, bizalmas vizsgálatot is el kellett végeztetnie, például Hitler diétás szakácsnőjéről sikerült megállapítani, hogy a nürnbergi törvények értelmében harmincketted részben zsidó származású. Hitler halála előtt feleségül vette ezt a diétás szakácsnőt, *Eva Braunt*.

1941–1942 fordulóján – immár a Birodalmi Biztonsági Hivatal (RSHA) IV–B–4 zsidóügyi referatúrájának vezetőjeként a berlini Kurfürstendamm – Eichmann SS *Obersturmbannführer* irányította Európa német befolyási övezetében a zsidóság deportálását. *David Cesarani* írja, hogy Eichmann a németországi önkéntes és kikényszerített zsidó kivándorlás szervezőjéből az egész Európára kiterjedő tömeges fajirtás fő intézőjévé vált. Az 1942 januárjában megtartott wannsee-i konferenciára ő írta alá a névre szóló meghívókat, pontos kimutatást készített az Európa „átfésülése” során szóba jöhető zsidókról, jegyzőkönyvvezetőként ténykedett, és „megelégedést” érzett. Gyakran látogatta a haláltáborokat, Auschwitzban legalább fél tucatszor járt, közvetlenül utasította a birodalomban mindenütt jelen lévő megbízottait, szemtanúja volt mészárlásoknak és elgázosításoknak. Bár a látvány mélységesen megrázta (egyik beosztottja szerint állandóan tartott magánál egy kis üveg slivovicát), folytatta a tevékenységét, és azt is elismerte később, hogy saját apjával is végzett volna felsőbb parancsra, ha megfelelő okot szolgáltat rá. Nem lázadt, nem keresett kibúvót. *Simon Wiesenthal*, a híres „nácivadász” szerint „ha azt parancsolták volna neki, hogy ölje meg a vörös hajúakat, vagy a telefonkönyvben K betűvel kezdődő neveket, megtette volna”. Az ő javaslatára alakították „mintagettóvá” a Prágához közeli Theresienstadtot.

Magyarországon személyesen is megjelent a német megszállás után, hogy az utasításnak megfelelően „villámszerű gyorsasággal” – a magyar szervek együttműködésével – távolítsa el a zsidóságot. Ötvenhat nap alatt mintegy 430 ezer embert deportáltak Auschwitz-Birkenaubá. Utóbb Eichmann úgy nyilatkozott, hogy a svábhegyi *Hotel Majestic*-ben berendezett főhadiszállásán „csak egy apró irodával rendelkezett, ahol többnyire teljes csend uralkodott”. A nyilas puccs után az ő ötlete volt, hogy gyalog hajtsanak mintegy ötvenezer embert Bécs felé. Állítólag – bár ezt utóbb Eichmann tagadta – *Endre Lászlóval*, a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkárával kancatejjel ittak áldomást az ügy ilyen „elegáns” elintézésére. Utolsó berlini beszéde szerint boldogan ugrana a sírba, azzal a tudattal, hogy ellenségei millióit viszi magával.

Ricardo Klement és a titkosszolgálatok

A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék amerikai tagja, *Francis Biddle* bíró – meglátva Eichmann nevét a bíróság egyik anyagában – a név mellé csak ennyit írt: „*Ki ez?*” *Rudolf Höss*, Auschwitz egykori parancsnoka említette Eichmann nevét a kihallgatásán, majd Wiesenthal – átolvasva a per iratait – is érdeklődni kezdett iránta.

Eichmann menekülésének és elfogásának részleteire csak 1990 után derült fény. 1945 után különböző álneveken Ausztriában és Németországban bujkált, volt amerikai hadifogolytáborban és kétszer ki is hallgatták. *Otto Henninger* néven dolgozott egy Bréma melletti erdészetben, majd baromfitenyésztéssel foglalkozott. A *Kameradenwerk*, a náci háborús bűnösöket menekítő titkos szervezet közvetítésével Genovában egy ferences szerzetestől *Juan Perón* Argentínájába szóló hamis vöröskeresztes útlevelet kapott. Az argentin elnöki palotában külön információs hivatal működött az európai nácik, több ezer „*kommunistaellenes harcos*” kimenekítésének megszervezésére. A Vatikánban pedig *Antonio Caggiano* bíboros vezetésével bizottságot állítottak fel hasonló céllal.

Eichmann 1950 júniusában hagyta el Európát, 1952-ben követte őt, azaz „*Ricardo nagybácsit*” Buenos Airesbe felesége és három fia. Először egy vasgyárban, majd egy vízierőművekre specializálódott építővállalatnál helyezkedett el. Mosodát, textiltoltot nyitott, angóranyúl-farmot vezetett, végül Buenos Aires északi ipari elővárosában, a Mercedes-Benz gyárában helyezkedett el hegesztőként és szerelőként. A város mintegy 80 ezer fős német közösségből legközelebbi barátja, *Otto Skorzeny*, az ismert kommandós parancsnok, *Mussolini* kiszabadítója és *Horthy* fiának elrablója volt. Ő mutatta be *Willem Sassen* félig holland, félig német nácinak, aki azt javasolta, hogy Eichmann összesen hatvanhét kazettára felvett visszaemlékezéseiből és mintegy nyolcvanoldalnyi jegyzetből készítsenek beszámolót a „végső megoldásról” – a nácik szemszögéből. Bemutatták *Josef Mengelének* is, de Eichmann elutasította annak felajánlását az ingyenes orvosi kezelésre.

Vera Eichmann korábban már kihallgatták Altausseeben, és bár még fényképet sem tudott adni a férjéről, elkövette azt a hibát, hogy férje halottá nyilvánítási eljárásához az állítólagos prágai haláletet tanújaként saját sógorát vitte magával. Majd 1959 áprilisában egy linzi központú újságban közölt gyászjelentésben *Vera Eichmann* neve (tehát nem a leánykori nevét használta) is feltűnt a gyászolók között. *Vera* anyja azt közölte az őt kihallgató ügy-

nökkel, hogy lánya feleségül ment egy Klement nevű emberhez. A kör bezárult. Most már csak a pontos tartózkodási helyét kellett felderíteni.

Azt ugyanis ekkor már tudták, hogy biztosan Argentínában van. 1957-ben akadt a nyomára az izraeli titkosszolgálat – a németek segítségével. *Lothar Hermann*, zsidó származású német emigráns ügyvédől származott az információ, aki 1938 végén vándorolt ki Argentínába. Hermann *Sylvia* nevű lánya több alkalommal találkozott egy bizonyos *Klaus Eichmann*-nal, aki az „após-jelölttel” folytatott beszélgetésekben úgy vélte, hogy a németeknek a második világháborúban maradéktalanul rendezniük kellett volna a zsidókérdést, és azt is megemlíttette, hogy apja a német hadsereg tisztje volt. A család megszakított minden kapcsolatot Klausszal, de amikor egy, a háborús bűnösök frankfurti perével foglalkozó újságcikkben felbukkant Eichmann neve, Hermann 1957 szeptemberében azonnal levelet írt – nem a nációkkal gyaníthatóan szimpatizáló ottani német követségnek, hanem – a frankfurti hatóságoknak. *Fritz Bauer*, Hessen tartomány főügyésze, a németországi Auschwitz-perек kezdeményezője – szintén a szolgálati út megkerülésével – eljuttatta az információt Izraelbe. A jó ideig még szkeptikus *Moszadon* kívül csak *Georg August Zinn* hesseni miniszterelnököt tájékoztatta, nyilvánosan később sem beszélt a szerepéről. Úgy vélte, hogy „*ha elhagyja szobáját, az ellenséges külföldön találja magát*”.

Nyugat-Németországban ugyanis a „*kommunikatív agyonballgatás*” jegyében sokáig szemet hunytak a meghatározó politikai személyiségek múltjában található sötét foltok fölött. *Hans Globke*, aki zsidóügyi társreferensként a nürnbergi fajvédelmi törvények „tudományos” kommentárját készítette, egy évtizeden át a szövetségi kancellária államtitkári tisztét töltötte be. *Timothy Naftali* amerikai történész szerint *Konrad Adenauer* kormánya 1958 márciusában tájékoztatta a CIA-t Eichmann tartózkodási helyéről, de ezt az információt nem osztották meg az izraeliekkel – nehogy Eichmann és Globke korábbi kapcsolatai napvilágot lássanak. Később, amikor a *Life* magazin részleteket közölt a Sassen-anyagból, szintén a CIA közbelépésére a Globkéra vonatkozó terhelő megjegyzést kihúzták a cikkből. 1963-ban az eseményeket árgus szemekkel figyelő NDK-ban lefolytatott kirakatperben távollétében életfogytiglani börtönre ítélték Globkét. A német titkosszolgálat (BND) Eichmann-nal kapcsolatos anyagai máig titkosak, a CIA 27 ezer oldalt kitevő aktái 2006 óta kutathatók.

Izraelben ezekben a hónapokban heves viták zajlottak a zsidó vezetők holokauszt alatti tevékenységéről, főleg a Kasztner-ügy vert nagy hullámokat.

Kasztner Rezső, a budapesti Segélyező és Mentőbizottság ügyvezetőjeként Eichmann-nal tárgyalta a magyar zsidók (legalább egy részének) megmentéséről. Végül 1948 ember távozható a semleges Svájcba. Kasztner a háború után izraeli állami tisztviselő lett, és miután megvádolták azzal, hogy „*eladta a lelkét a Sátánnak*”, 1957 márciusában a nyílt utcán lelőtték. Bár posztumusz rehabilitálták, a múlttal való szembenézés nem állt meg.

A Moszad ügynökei hosszas előkészítő megfigyelés és kisebb malőrök után (beletolattak az autóval egy gödörbe) 1960. március 21-én nyertek végső bizonyosságot Eichmann személyazonosságáról, amikor kerti ünnepséget rendezett az ezüstlakodalmán. 1960. május 11-én este lépre csalták a buszmegállóból hazafelé tartó Eichmann, rövid dulakodás után ártalmatlanná tették, és kilenc napig őrizték egy rejtkehelyen. A bal hóna alatti duzzadt heg (ahol a SS-eknek a vércsoportjelzést tetoválták a bőrükbe) alapján azonosították. Eichmann szerint elrablása „*derék munka volt, a tervezést és a megvalósítást tekintve is valódi mestermű*”. Elkábítva, utaskísérő egyenruhában vitték fel arra a gépre, mely az argentin függetlenség évfordulós ünnepségén Argentínában járt izraeli kormányküldöttséget szállította haza. Családja nem lépett kapcsolatba a rendőrséggel. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ellenszavazat nélkül ítélte el az izraeli akciót. Amikor *David Ben Gurion* miniszterelnök 1960. május 23-án bejelentette a knesszetben, hogy elfogták, és bíróság elé állítják Eichmann, szavait döbrent csend fogadta. Más beszámolók kitörő tapsviharról beszélnek.

Per a „nép házában”

Eichmann háromszor négy és fél méteres cellájában állandó megfigyelés alatt állt. Szemüvegét kicserélték egy műanyag lencsés darabra, az *Avner Less* főfelügyelővel hét hónapon keresztül folytatott összesen 275 órányi beszélgetés egyikén megemlítette, hogy 1960 januárjában egy jövőmondó azt jósolta neki Buenos Airesben, hogy még abban az évben bíróság elé állítják, és nem éri meg az ötvenhatodik születésnapját. *Gideon Hausner*, legfőbb államügyész „*két kocsirakomány könyvvel és aktával*” készült a *Beit Ha'amban* (a nép házában), egy új jeruzsálemi kulturális központban tartott perre. Első beszéde a „*lelkiismeret nélküli zsoldos*” ténykedéséről két és fél napig (!) tartott. Nem meglepő, hogy többször előfordult, hogy „*nem egy ember nyitott szájával, látványosan elaludt*”. Eichmann kacifántos, hosszú magyarázataira (egyik mon-

data huszonhat sort tett ki a bírósági jegyzőkönyvben) a bíró így reagált: *„Tisztában vagyunk azzal, hogy a német nyelvben az állítmány a mondat végén található, de túlságosan sokáig tart eljutni eddig az állítmányig”*. Ráadásul a kubai és a berlini kérdés fejleményei hamar lesöpörték az újságok címlapjáról a perről írott beszámolókat.

A nyomozók fő információforrása a nemzeti emlékközpont, múzeum és irattár, a *Jad Vase*m volt. Mintegy 1600 dokumentumot gyűjtöttek össze. A vádlott ugyanis semmit sem tett írásos parancs nélkül, és az ezekről készült másolatokat is megőrizte. Eichmann védelmét *Robert Servatius* kölni ügyvéd látta el, aki Eichmannt, ezt a szerinte *„egy közönséges postáséhoz hasonló jellemű”* embert csupán a parancsok továbbbítőjaként, a nagy gépezet *„kis kerekcskéjeként”* kívánta láttatni. A per alatt külföldön, eskü alatt tett írásbeli nyilatkozatot többek között Darmstadtban *Edmund Veessenmayer*, Hitler egykori magyarországi teljhatalmú megbízottja is.

Mivel egy amerikai társaság nyerte el a közvetítés jogát, és a tárgyalóterem 750 székének háromnegyedét újságírók, diplomaták és VIP-vendégek foglalták el, kezdetben alig néhány tucat izraeli, főleg középkorú és idős túlélő (összességében a százhuszonegy tárgyalási nap során mégis mintegy 83 ezren) láthatta a tárgyalást. Napi összefoglalót sugárzott *„Tárgyalási napló”* címmel egy éjszakai rádióműsor. Nyugat-Németország több tudósítót küldött Jeruzsálembe, mint bármelyik másik ország. Nem véletlenül: *Németh István* írja, hogy 1959 karácsonyán közel ötszáz helyen mázoltak horogkeresztet Németországban zsinagógákra és más épületekre – ez ismét ráirányította a figyelmet a náci múlttal való őszinte szembenézés szükségességére. Eichmannon elvégezték a magyar *Szondi Lipót* által összeállított ún. ösztöndiagnosztikai tesztet, melynek során a vizsgált személy rokonszenves és ellenszenves emberek fotóit válogatja ki különböző fényképcsoportokból. A professzor nem tudva, ki a tesztalany, megállapította, hogy *„egy hatalomvágytól fűtött, gyilkolásra hajlamos, rendkívül veszedelmes ember tipikus jegyeit”* mutatják az eredmények.

Amikor 1960. április 11-én kezdetét vette a tárgyalás, és a teljesen átlagos megjelenésű és az orrát zsebkendőjével törölgető Eichmann belépett a terembe, és elfoglalta helyét a golyóbiztos üvegfülkében, Hausner *„szinte hiányolta a karmokat és az agyarakat”*. A vádlottak padján *„egy ötvenes évei derekán járó, sovány testalkatú, középtermetű, jelentéktelen külsejű férfi ült, akit amolyan kishivatalnoknak nézne az ember”* – írja *Ítélet Jeruzsálemben* című munkájában. A per során kiderült, hogy mostohaanyja révén Eichmann-nak is voltak zsidó rokonai, akiknek segített 1943–44-ben elhagyni Németorszá-

got. A főtárgyalás befejezése és az ítélethirdetés közötti hónapokban Eichmann könyvet írt *Bálványok* címmel a jövő generációinak okulására, de Cesarani szerint csak egy „hosszú, zavaros apológia” sikeredett az önmagát a „sok befogott ígásló egyikének” nevező Eichmann tollából. Az önvallomás hosszú ideig szigorúan titkos dokumentum volt, Magyarországon 2000-ben jelent meg *Tárgyalástól ítéletig. Feljegyzések a börtönből* címmel. Eichmann a per során gyakran vitatta a bemutatott dokumentumok valóságát, a levetített megrendítő képsorok közben azonban csak egyszer fakadt ki: akkor, amikor melegítőben és pulóverben vezették be egy képi bizonyíték előzetes megismerésére, és néhány újságíró ezért nem a szokásos sötétkék öltönyében látta.

A 211 oldalas ítéletet tizenöt órán keresztül olvasták fel. Eichmann fellebbezését elutasították. William Hull protestáns misszionáriuson kívül csak feleségét fogadta. Linzben élő ügyvéd testvére levélben tudatta vele, hogy a bizonyítékok miatt nemsokára szabadon fogják bocsátani. Kivégzése előtt egy üveg bor társaságában írta meg utolsó leveleit. „Éljen Németország, éljen Argentína, éljen Ausztria!” – ezek voltak az utolsó szavai. 1962. május 31-én, éjfél körül felakasztották. Testét egy egyszer használatos krematóriumban elégették, és hamvait a haditengerészet egyik motoros hajójáról a tengerbe szórták.

Eichmann a tárgyalás végén bocsánatot kért a zsidó néptől és kifejtette: „Sajnálom és kifogásolom a zsidók elleni gyilkos bűncselekményeket, amelyekre az akkori német államvezetés adott parancsot. Ezzel együtt azonban nem bújhatam ki a bőrömből. Egyszerű eszköz voltam a nagyobb erők, és egy elkerülhetetlen sors hatalmainak kezében”. Ezek a „nagyobb erők” a történelemben egyedülálló módon az állam hivatalos politikájának szintjére emelték egy népcsoport totális kiirtását.

A „nagyüzemi” népirtás, a „menetrend szerinti tömeggyilkosság”, az 1933–1945 közötti európai zsidóüldözés krónikáját is feltáró per hatására kezdték el feszegetni a Vatikán erősen vitatható szerepét a második világháborúban, és az azt követő „nácimentésben”, illetve egyre több információ látott napvilágot arról, hogy a CIA fedezett és a hidegháborúban kémként alkalmazott volt nácikat. A pert követő tíz év alatt kétszázötven túlélő emlékiratait adták ki. 2007-ben mozifilm is készült Eichmann életéről és peréről.

III.
Horthy-Magyarország

OPERETTHÁBORÚ VAGY KEMÉNY HATALMI HARC?

IV. Károly visszatérési kísérletei 1921-ben

IV. Károly, az utolsó magyar koronás fő 1921-es visszatérési kísérletei kétségkívül a 20. század legizgalmasabb fejezetei közé tartoznak. 1918-ban az 56 milliós kettős monarchiából csak a dinasztia maradt meg, továbbá egy király nélküli királyság (Magyarország) és egy „köztársaságiak nélküli köztársaság” (Ausztria). Károly – két ún. eckartsaui levele után, melyekben előre elismerte az osztrák és a magyar nép által választandó jövőbeli államformát, és lemondott az államügyekben való minden további részvételről – Ausztriából való távozásakor, 1919. március 24-én kiadott, de nyilvánosságra nem hozott feldkirci kiáltványában nyitva hagyta a restauráció kérdését. Pontosan két év múlva el is indult Magyarország felé...

A legitimizmus ügye a háború elvesztésével még nem szenvedett vereséget. Elméleti síkon sokan a monarchista államformában, egy keresztény birodalomban vélték megtalálni a (közép-)európai béke, az egység és a rend, illetve a népek egymás mellett élésének és együttműködésének biztosítékát. Az csak később, a két eleve kudarcra ítélt puccs és a király korai halála után tudatosult, ahogy ezt Ignaz Seipel prelátus, későbbi osztrák kancellár megfogalmazta, hogy a legitimizmus „személyes ragaszkodás szempontjából ideális, de politikailag kilátástalan, ezért gyakorlatilag használhatatlan” volt.

Ausztriában és Magyarországon valójában már 1918 őszétől létezett egy átmenetileg pártpolitikai formákat is felvevő mozgalom a monarchia helyreállítására. Jelentősebb népcsoportok támogatásának híján azonban a legitimizmus az *ancien régime* híveinek, a nemesség egy részének, egykori tiszteknek és részben nyugdíjazott állami hivatalnokoknak, a klérusnak, illetve a korábbi államhatalomhoz kötődő polgári elemeknek az ügye maradt. Jellemző példa, hogy egy 1919 elején tartott bécsi megbeszélésen, ahová hatszáz legitimistának vélt tiszt volt hivatalos, összesen huszonhárman jelentek meg.

A visszatérési kísérleteket, melyek siker esetén Károly eredeti terve szerint legalább Ausztria és Magyarország újraegyesítését eredményezték volna, illet-

ve a porosz ambíciók útjába egy erős bajor–osztrák–magyar együttműködést állítottak volna, osztrák és magyar legitimisták a király tanácsadóival közösen készítették elő. A legitimizmus földrajzi, közigazgatási és katonai bázisa Nyugat-Magyarországon, illetve a szomszédos osztrák tartományokban volt. Az ellenforradalom győzelme után tömegesen léptek be a honvédségbe volt k.u.k. tisztek. Az 1919. április 12-én, Bécsben létrejött Antibolsevista Comité (ABC) *Szmrecsányi György* vezette szárnya a stájerországi Feldbachban *Lehár Antal* báró, az operettkirály testvére irányításával önálló magyar zászlóaljat állíthatott fel. Később Zalaegerszegen, illetve Csóton egy ún. osztrák légiót, majd az osztrák menekültek osztagát hozták létre. A költségek fedezésére rabolta ki 40 magyar tiszt *Takách-Tolnay József* vezetésével 1919. május 2-án a magyar követség bécsi épületét. A nagy mennyiségű valutából 69 millió koronát *Boroviczény Aladár*, Károly bizalmasa a rendőrségnek juttatott el, úgy, hogy a pénzt tartalmazó bőröndöt az Ostbahnhofon egy megőrzőben helyezte el, és erről névtelenül bejelentést tett. *Johannes Schober*, aki már a Monarchia idején is Bécs rendőrfőnöke volt, elnézte a követség kirablását.

Az első kalandos tervek

1919 végén, 1920 elején Pinkafőn született az a terv, melynek értelmében *Szmrecsányi Mercedes* autójával hozták volna a királyt Magyarországra egy autóverseny keretében, az autóhoz a hóláncot *Albin Schager Eckartsau* bárónak, a Habsburg-vagyonkezelőség irányítójának kellett biztosítania. *Horthy* katonai elhárítói azonban tudomást szereztek az előkészületekről, melyekbe *Beniczky Ödön* belügyminiszter, illetve *Windischgrätz Lajos*, a genfi központtal működő legitimista propagandaszervezet irányítója is be volt avatva. Ez volt az ún. Kovács Gáspár-affér (Károly útlevele *Windischgrätz* komornyikjának nevére volt kiállítva). Másodszor *Horthy* alkalmazottja, egy bizonyos *Miske* nevére szólt az útiokmány, *Schager* ekkor ugyanolyan szemüveget szerzett Károlynak, mint amilyen *Miskének* volt. Állítólag 1920 elején egy bizonyos *S.* névre kiállított igazolvány is létezett.

Maga *Horthy* 1920 őszén bécsi képviselőknek azt ajánlotta, hogy katonai erővel elfoglalja Bécset és átadja a keresztényszociálisoknak. (Ezt a javaslatát több forrás szerint Károlynak is megismételte 1921 márciusában.) A bajorok bevonása ugyancsak ekkor szintén felmerült. 1921 januárjában *Gratz Gusztáv* külügyminiszter *Berzeviczy Béla* vezérkari főnöktől átiratot kapott

„Jobbra-eset” címmel. Az osztrák belpolitika irányváltását célzó katonai beavatkozás tervét a külügyminisztérium megvétőzte.

A magyar kormány 1920 első felében összesen 10 millió koronával támogatta a *Leopold Hartig* és *Johannes von und zu Liechtenstein* által irányított osztrák legitimista szervezetet, a *Bund für Ordnung und Wirtschaftsschutz*-ot (Szövetség a rendért és a gazdaság védelméért). Titkos tárgyalásokon Nyugat-Magyarország és Ausztria rossz gazdasági helyzetének orvoslása volt a két fő téma. *Friedrich Wiesner* báró, vezető osztrák legitimista 1919. október 18-án Sopronban és Szombathelyen tett látogatása után kijelentette, hogy a lakosság túlnyomó többsége nem akar Magyarországtól elszakadni, mert itt egy szabályozott viszonyokkal bíró monarchia van kialakulóban, és jobbak a gazdasági lehetőségek, mint az anarchiában élő Ausztriában. *Villani Frigyes* magyar osztálytanácsos ugyanakkor 1920 júliusában azt jelentette, hogy a vitatott terület 70–80%-a Ausztriát választaná. (A soproni népszavazás zárta le a kérdést 1921. december 14–16. között, amikor összességében 65%-os többséggel Sopron és környéke magyar maradt.) Gratz és *Masirevich Szilárd* bécsi követ 1921. március 13-án találkozott Seipellel és *Otto Czernin* gróf volt külügyminiszterrel, ahol már az osztrák kabinet legitim úton történő felváltása volt a téma.

IV. Károly és családja Svájcban először Warteggben, majd Pranginsban élt. Az első visszatérési kísérletet követően egy rövid időre a luzerni Hotel National, majd 1921. október 20-ig Hertenstein következett. Szintén Svájcban működött az *Agence Centrale*, egy osztrák iparmágnás, *Veitschberger* báró által létrehozott, kívülről politikamentes, gazdasági témákra koncentráló hírügynökség, valójában monarchista propagandaszervezet, amelynek luzerni vezetője *Otto Forst de Battaglia*, párizsi kirendeltségének irányítója *Marc Henri* volt. Sixtus hercegen és a már említett Windischgrätzen kívül egy *Karl Seeholzer* nevű ügyvéd és *Charmant Oszkár* láttak el bizalmi feladatokat. Követek útján biztosította támogatásáról Károlyt *Csernoch János* hercegprímás, magas rangú osztrák egyházi személyiségek és a Vatikán is. *Gustav Piffel* bíboros, bécsi érsek azt közölte a nunciussal, hogy Károly az antant hozzájárulásával Budapestre utazott. *Sigismund Waitz* püspök újságcikkben tette egyértelművé, hogy „az egyház, mint ahogyan a Szentírás is félreismerhetetlen előszeretettel bír a monarchista államforma iránt”. A Svájcban járt személyiségek közül Seipel emelendő ki, akit baloldali osztrák körök már 1919-ben „a Habsburgok bécsi szálláscsinálójának, ravasz rókának” tituláltak. Az osztrák közvélemény Magyarországon ugyanezzel a jelzővel Horthyt illette.

Az első visszatérési kísérlet

Reálpolitikai és taktikai megfontolások alapján a visszatérési kísérlet kiindulópontja Magyarország lett. A magyar karlisták nemzeti királyt akartak egy független és szuverén országban, ezért – bár Károly „*Magyarország jövő nagyságának és területi épsége helyreállításának biztosítékát*” Magyarország és Ausztria egy uralkodó fősege alatti újraegyesülésében látta – az exuralkodó nyilatkozatot tett a *Pragmatica Sanctio* érvénytelenségéről és arról, hogy „*az uralkodói hatalmat egy más államban csak egy ... egyezmény létrejövetele vagy ... Magyarország teljes állami függetlenségének megóvása után*” vehetné át.

Egy-két legitimista kivételével sem Magyarországon, sem Ausztriában nem sejtettek semmit, amikor „*a számára kellemesen hangolt*” párizsi és egyéb hírek birtokában Károly 1921. március 24-én útnak indult Magyarország felé. Károly koronázási esküről vallott valláserkölcsei felfogása, a jogrend visszaállításának szükségességébe vetett hite, a tanácsadói befolyása és a túlzott jóhiszeműsége szilárdabbnak bizonyultak a politikai belátásnál.

Az exuralkodó a francia határ átlépése után autóval Strassbourgba, majd a Párizs–Bécs expresszsel, *William Code* néven, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársaként Bécsbe ment. Az útlevelet a párizsi spanyol követség állította ki. Az 1717-es hálókocsi utasán kívül a Westbahnhofon leszálló harmincnégy utas között volt többek között a volt közös pénzügyminiszter, a Habsburg-vagyonkezelőség bécsi ügyvédje, és – nyilvánvalóan a király kísé-rőjeként – Windischgrätz is. Bécsben Károly beszállt egy bizonyos Petrak A XII 265-ös rendszámú taxijába, és gyerekkori barátjához, *Erdődy Tamás* grófhhoz hajtatott a Landskrongasse 5-be. Másnap a szükséges útiokmányok birtokában, korábbi császári sofőrök segítségével Magyarországra indultak. Egyébként – húsvét lévén – szinte senkit nem találtak otthon az elvbarátok közül, Schager például vadászaton volt. Közben Bécsben kihallgatták Petrakot, aki átadta a rendőrségnek Károlynak az autóban felejtett sétapálcáját, továbbá beszámolt arról, hogy Károly 50 frankos borraivalót adott neki. Erdődyt április 8-án kiutasították a városból.

Valamennyire az utódállamokban élő legitimistákkal összehangolt akció-ra utal, hogy a prágai német vezetők aktivizálódása mellett Bécsben állítólag egy horvát és montenegrói felkelést készítettek elő, továbbá Ausztriában és Magyarországon aktív tiszteknek a császár és király nevében behívóparancsot kézbesítettek ki. A magyarországi eseményekre nem térek ki részletesen, annyit érdemes azonban tényként leszögezni, hogy mivel valamennyi nagyha-

talom tudomást szerzett a visszatérési kísérlet előkészületeiről, de semmit nem tett, ezért a siker a magyarországi fogadtatáson múltott. A lapok esemény- és fantáziadús beszámolóí közül kiemelendő az osztrák *Tagespost* jelentése, mely szerint a király „*gyalog ment át a Lánchídon (!) a Siklóhoz, érdeklődött a miniszterelnök portásánál, hol van a kabinetfőnök*”. Horthy pedig éppen a húsvéti tojásokat kereste a gyerekekkel a palota kertjében. Károly a több forrásból is ismert, Horthyval folytatott sikertelen eszmecsere után 28-án visszatért Szombathelyre, majd néhány napnyi időhúzás után – ami alatt többek között két francia, kitartásra buzdító táviratot is kapott – elhagyta az országot. Amire a szélesebb közvélemény számára kiderült a „*magyar epizód*”, már el is dőlt a hatalmi játszma.

Visszaút incidensekkel

Véget ért tehát a „*húsvéti kirándulás*”, ahogy az utat egy osztrák képviselő nevezte. A visszaút kapcsán az is felmerült, hogy Károlyt autóval szállítják jugoszláv területen keresztül Spanyolországba, végül a király betegsége miatt a titokban tartott vonatút (Fehring – Graz – Bruck an der Mur – Feldkirch) mellett döntöttek, Ausztrián keresztül Svájcba. Miután a magyar katonaság dörgő „*Éljen*”-kiáltásaitól és az osztrák *Volkswehr* „*zavart álldogálásától*” kísérve az exmonarcha átlépte a magyar határt, Ausztriában egy jelentősebb incidens zajlott le Bruck an der Murban, amely majdnem azt eredményezte, hogy visszafordították a szerelvényt. „*Az elszánt és részben fegyveres tömeg*”, mintegy háromezer ember *Anton Pichler* szociáldemokrata polgármester vezetésével azt vette tervbe, hogy „*meg fogják mondani neki a munkásság véleményét*”. Éjjel 2 óra 46 perckor már csak pár száz ember fogadta nagy kiabálással (például: Tömeggyilkos!) a vonatot. Az alatt a tíz perc alatt, amely a mozdony cseréjéhez kellett, „*csak a fegyverek tudták féken tartani a tömeget*”. Ausztria Feldkirchben katonai tisztelegéssel, illetve egy tiszti egyenruhás felakasztott bábuval búcsúztatta az uralkodót.

A legitimisták és a konzervatívok megfontolt politikai vezetői szerint a király esete nagy csapásként hatott törekvéseikre, hiszen ők a belső és külső megerősödés elsődlegesnek tartott feladata után kívánták rendezni a királykérdést. Ausztriában *Egon Glanz* bel- és hadügyminiszter, Magyarországon a kompromittálódott *Teleki Pál* miniszterelnök bukott bele a hatalomátvételi

kísérletbe. Seipel időleges visszavonulását a politika színpadáról a másik oldal „egyértelmű monarchista demonstrációnak” tartotta.

Két visszatérési kísérlet között

„A Hertenstein-kastély fekvése megkönnyíti a teljes izolálást, mivel a gőzös megállóhelyétől csak egy hosszabb kerülőúton közelíthető meg” – írta megnyugvással Leo di Pauli, Ausztria berni követe Bécsbe. Ennek ellenére minden fővárosban jól tudták, hogy a legitimisták rendszeres érintkezése és tanácskozása nem szünetel. Másrészt, mint ahogy az egy Schober rendőrfőnökhöz írt informátori levélből kiderül, a lakosság széles köreibben terjedt el az a nézet, hogy valamilyen formában, ha nem is mostanában, de feléledhet a monarchia. Karl Werkmann, a király politikai titkára 1921. április 22-én Schagerhoz írt levelében kijelentette, hogy ehhez csak a *fait accompli* hiányzott. Ezt pedig csak megfelelő katonai háttérrel lehet megteremteni, ezért Sopron és Kismarton térségében az Ostenburg-csapatokat magyar és osztrák monarchista katonákkal erősítették meg. Egészen a második visszatérési kísérletig havonta terjedt el a hír, hogy Károly ismét megpróbálja véghezvinni a restaurációt, amely ekkor már egyértelműen egy katonai puccs képét öltötte. Várták Károlyt a Bécs–Belgrád expresszhajón, az újságok a legapróbb részletekig kidolgozott tervekről cikkeztek. A magyar ún. „9-es” intézőbizottság tárgyalásokat folytatott osztrák és bajor monarchistákkal, az első puccshoz hasonlóan előkészületeket tettek horvát, cseh és szlovák területen is.

Október 3–4-én Rakovszky István nemzetgyűlési elnök lakásán megbeszélések folytak, a tanácskozás eredményeiről a 8-án csatlakozó Schager vitt tájékoztatást október 14-én Hertensteinbe. Külpolitikai összefüggésekről Gratz, a belpolitikai háttéréről Rakovszky, a katonai feltételekről Lehár beszélt. Az osztrák hírszerzés ugyanekkor egy bizalmas jelentésben azt feltételezte, hogy az osztrák fővárosban magyar propaganda- és hírszerzőközpont működik. Ezért a nagyszámú magyar tiszt mellett ekkor hat-hétszáz más magyar állampolgárt, és osztrák legitimistákat is figyeltek. Találtak olyan levélpiszkozatot is, amelyben egy lelkes monarchista, Peter Horschitz kétszáz-ezer embert ígér, ha megkapja a szükséges eszközöket. Fel is jelentették hazatérés vádjával.

A katonai puccs

A forgatókönyvet a politikai vezetők Bécsben, a katonai irányítók Szombathelyen véglegesítették. A végső lökést a cselekvésre az adta meg, hogy Horthy környezete *Albrecht* főherceget akarta megtenni a Lajtabánság vezetőjének, majd az ország „választott” királyának, és *Rupprecht* leendő bajor királlyal összefogva a két állam közösen valószínűsítené meg határainak erőszakos revízióját. Továbbá a nyugat-magyarországi kérdést rendező velencei jegyzőkönyv megkötése után az Ostenburg-zászlóaljat Budapestre akarták rendelni. Így megszűnt volna a restauráció fegyveres bázisa. Október 19-én Schager táviratot küldött Budapestre *Hunyady József* grófhhoz „boreladási” ügyben: „*Dolli soll zur Mama fahren*”. Az elküldendő távirat szövegét, kódját és időzítését Schager Boroviczenyvel beszélte meg. A táviratot Hunyady eljuttatta Rakovszkyhoz és Gratzhoz. A megbeszélte távirat csak 12 órával Gratz tervezett elutazása előtt jött meg. Ugyanakkor más források arról szólnak, hogy az a bizonyos távirat meg sem érkezett, és a szövege „*A gallért október 20-án varrják fel*” volt. A magyarázat az eltűnésére pedig az, hogy a csempész- és feketepiaci üzletek miatt a helyi szervek azt az utasítást kapták, hogy időről időre semmisítsenek meg magántáviratokat, amelyek külföldről jöttek.

Ha elfogadjuk a források hitelességét, csak egy módon oldhatjuk fel a fentebb vázoltakban rejlő ellentmondást. Feltételezem, hogy két táviratról van szó: egyet a politikai vezetőknek Pesten, a másikat pedig a katonai előkészítőknél kellett volna megkapniuk. Lehár Antal valószínűleg nem kapta meg az üzenetet, így leállította a vasúti kocsik összeállítását. Tény ugyanakkor, hogy a „boreladásról” szóló távirat későn érkezett meg.

Miután október 16-án megszóvegezték az uralkodó végrendeletét, 1921. október 20-án a király és felesége saját autójukon elindultak Hertensteinből, Uster és Rapperswil között az országúton átszálltak egy Austro-Daimlerbe, amelyet Schager és Boroviczeny vásároltak, és a dübendorfi reptérre hajtottak. 12 óra után levegőbe emelkedett a Junkers cég *Ad Astra* gépe, fedélzetén a három pilótán kívül Károly, Zita és Boroviczeny. A gép motorja többször leállt, de végül *Czirák József* gróf dénesfai birtokán sikeresen földet értek. A landolás könnyítésére jelzőtüzeket gyújtottak, ma ezen a helyen emlékkápolna áll. Másnap Sopronba mentek, 22-én este pedig feltűnő lassúsággal elindultak Budapest felé.

Az előkészületek most sem voltak ismeretlenek a nyugati hatalmak és Ausztria számára. *Hans Cnobloch*, budapesti osztrák követ október 19-én je-

lentette, hogy a legitimista gondolat egyre inkább teret nyer, és újra felmerült a királykérdés. „Az a benyomásom, hogy Károly hívei, akikhez ma az aktív és az egykori tisztek többsége sorolandó, az európai helyzetet már most érettnak tartják céljaik keresztülvitelére; ez a szilárd elhatározásuk...” Mindkét érintett országban azt terjesztették, hogy a király kíséretében osztrákok is voltak. A Tagespost értesülése szerint a zalaegerszegi táborból egykori osztrák tisztek tartottak a királlyal. Az ÉME kiáltványában az állt, hogy „a király Magyarországot osztrákokkal és csehekkel támadta meg”. Az MTI két osztrák századról, a Bécsi Magyar Újság 300 osztrák és kb. 60 bajor monarchista tisztről tudott. A válóságban 1 osztrák állampolgár, egy 17 éves katonai akadémista vett részt az akcióban.

Masirevich egy titkos jelentése szerint Schober, aki ekkor már kancellár volt, „reményének adott kifejezést, hogy Öfelségének sikerülni fog magát Magyarországon tartani. Ez esetben a hatás Ausztriára idővel ki nem maradhat, és ez vezetne a nyugat-magyarországi kérdés legtermészetesebb megoldására és a két ország szoros viszonyára.” Fennmaradt politikai hitvallásában írja: „A monarchia az egyetlen eszköz, hogy az egységet és rendet a dunai térségben biztosítsuk, és az európai békét fenntartsuk”. A király 1920. november 10-én kelt levele arról tanúskodik, hogy Schober hozzáfordult, hogy tanácsát kérje, elvállalja-e a kancellári felkérést. „Isten adjon Önnek erőt, hogy kivezesse Ausztriát a forradalmi zűrzavarból!” – írta a császár, aki – bízva egykori rendőrfőnöke tevékenységében – mielőbbi visszatérést remélt szeretett városába, és Schober belátására bízta, hogy egy osztrák kormány élére álljon.

Vége az első fejezetnek

Káosz, zűrzavar, és az elsőhöz hasonló eredménytelenség kísérte a második visszatérési kísérletet is. A királyt szállító vonat majdnem két nap alatt tette meg a Soprontól Budaörsig tartó utat, Károly útközben miséket tartatott, katonákat esketett fel, a fegyverek eldördülése után szinte azonnal tárgyalni kezdett, röviden: nem volt puccsista alkat. A királyi párt a Portugáliához tartozó Madeira szigetére szállították, ahol az exuralkodó ágynak esett. 1922. április 1-jén az utolsó magyar koronás király 35 éves korában elhunyt.

A legitimisták politikai vezetői a királykérdés későbbi rendezésének lehetőségében hittek, elsődlegesnek a külső és belső megerősödés feladatát tartva. A katonák azonban provizórikusnak tartották a létrejött új államok belső

felépítését, és ebben a helyzetben könnyebbnek vélték megvalósítani a restaurációt, másrészt maga a császár és király is úgy gondolta, hogy a szociális és egyéb problémák megoldásához szükségszerű – békehozóként – a visszatérése. Ugyanakkor az is tény, hogy a politikai vezetők is mindent megtettek az események pozitív kimenetele érdekében.

IV. Károly megkísérelte visszaszerezni a trónt, de kísérletei, melyek a Monarchia visszaállítására, vagy akár Ausztria és Magyarország egyesítésére, illetve egy dunai birodalom, a népek föderációjának létrehozására irányultak volna idővel, elbuktak. Ezzel lezárult az ausztriai és a magyar legitimizmus történetének első fejezete. Hosszú időre eltűntek a nagypolitika színpadáról a monarchisták, befolyásuk a harmincas években növekszik meg újra, főleg Ausztriában, az anchlussveszély miatt.

„WISST IHR, MAGYAROK MARADTUNK!”

A soproni népszavazás

Nyolcvan évvel ezelőtt, 1921. december 14–16. között zajlott le a magyar történelem rendszerváltás előtti egyetlen népszavazása, mely az egyetlen tartós, a nagyhatalmak egyetértésével történt békés területi revíziót is jelentette a trianoni békediktátummal szemben, így precedenst is teremtett. A plebiszcitum több mint 65%-os magyar többséget eredményezett a többi elszakított terület-hez képest jóval kisebb jelentőségű országrészben, Sopronban és közvetlen környékén. Az osztrák közvélemény egy része még ma is Burgenland természetes fővárosának elvesztéséről és „soproni büntetről” beszél. Azonban a város – Illyés Gyula szavaival: „amikor minden körülmény az ország még további megcsorbítását követelte – kitartott. Kitörölhetetlen nyomot hagyott ezzel a nemzeti tudatban.”

 Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt osztrák békeszerződés mintegy 4500 km², 350 ezer lakos és három város, Ruszt, Kismarton és Sopron Ausztriának történő átadását rendelte el, népszavazás nélkül, mert a térség nemzetiségi viszonyai – 68% német és csak 18% magyar – ennek szükségességét nem látszottak igazolni. (Nem véletlen, hogy Ausztria alig egy hónap alatt, míg a magyar kormány az időhúzás politikáját választva csak jó egy év elteltével ratifikálta a békeszerződést.) Korabeli vélemény szerint ez a terület nem jelentett mást Ausztria számára, mint „egy font húst szövetséges társa testéből”. 1920-ban magyar anyanyelvű volt Sopron város lakosságának 48,8%-a, német 48%. Utóbbiak kétharmada beszélt magyarul. A hivatalok 1945-ig kétnyelvűek voltak. Már 1918 végén született kormányrendelet a németiség autonómiájáról, a tanácskormány idején Kun Béla sem akart „egy négyzetcentimétert” sem veszíteni Nyugat-Magyarországon.

A nyugat-magyarországi felkelés

A Burgenland nevet az itt található négy vár nevééről kapta a terület (Pressburg – Pozsony, Wieselburg – Moson, Ödenburg – Sopron, Eisenburg – Vasvár). A területi döntéssel az egyik vesztes országot gyarapították a másik kárára, mert Ausztriát kárpótolni akarták az Anschluss tilalmáért, és végleg le akarták söpörni az asztalról a szláv korridor-tervet. Emellett Ormos Mária szerint a tanácskormány rövid fennállása „*csupán adalék volt a játszmában*”. Sőt a magyar kormány is hivatkozott a „vörös Bécsre”. A népszavazás gondolata többek között azért került a nagyhatalmak látókörébe, mert Ausztriát a francia külügy a túlzott Anschluss-agitáció miatt büntetni akarta. Az Anschluss hosszú távú stratégiai cél maradt, azonban a létfontosságú kölcsönökhöz csak egy önálló, bár magát Német-Ausztriának nevező állam juthatott hozzá.

A szláv korridor elképzelése már 1848-ban felmerül Ján Kollárnál, a pánszláv gondolat atyjánál, majd 1914-ben Thomas Masaryk és Eduard Beneš csehszlovák igényként vetik fel ismét a gondolatát. A történelmi magyar határtól 100 km szélességben húzódó sáv összekötötte volna az északi és déli szlávokat, a csehek tengeri kikötőhöz jutottak volna, megszűnt volna minden szorosabb osztrák-magyar kapcsolat lehetősége, illetve védőgát jött volna létre bármilyen német vagy magyar revíziós kísérlettel szemben.

Ugyanakkor az új határok megváltoztatására csak ebben a térségben volt reális lehetőség, mert a vitatott terület – egyedüliként a világháború befejezésekor – még magyar uralom alatt állt. Másrészt a trianoni békeszerződéshez csatolt és Alexandre Millerand, a békekonferencia elnöke által aláírt ún. „Kísérőlevél” is kilátásba helyezte, hogy van esély a helyi érdekek és nyelvi hovatarozás figyelembevételére a határok megállapításakor. Továbbá az antanthatalmak sem vetették el a két ország békés megállapodását. A magyar alkupozíciót erősítette, hogy a békeszerződések csak az átadás tényét rögzítették, annak módozatát nem.

Villani Frigyes követségi tanácsos azt írta jelentésében, hogy „*talán Sopron és környéke megmenthető Magyarország számára... Úgy a lakosság hazafias érzelmek, mint gazdasági szempontok is némi reményt nyújtanak arra, hogy az esetben, ha a franciák germanofóbiáját, valamint Olaszország határozott ellenkezését a nyugat-magyarországi cseh–szerb korridor létesítése ellen ügyesen kihasználjuk, esetleg némi eredményt lehetséges lesz elérni*”.

Szerencsére a kétoldalú tárgyalások során mindkét fél hajlott az ésszerű kompromisszumra, ezért ez az epizód nem terhelte meg hosszú távon a két

ország kapcsolatát. Történt ez annak ellenére, hogy Ausztriában 1921. január 25-én a Burgenland helyzetéről rendelkező törvény 1. §-a kimondta, hogy „*Burgenland tartományi fővárosa Sopron*”, és *Thomas Cunningham* ezredes, a brit katonai misszió bécsi vezetője 1919-ben többször hangsúlyozta, hogy az antant elnézné a terület osztrák katonai megszállását. A magyar kormány is csak fokozatosan hajlott egyre nagyobb engedményekre, kezdetben csak vámszövetségre, területi autonómiára, illetve a területért cserében gazdasági segítségre gondolt. A tárgyalásokon azt is hangsúlyozták, hogy Sopron elcsatolása Ausztriának nem lehet érdeke, mert ilyen módon 20–30 olyan osztrák vállalatot veszítene, melyeket éppen a magyar piac megszerzéséért hoztak létre. Volt olyan osztrák – bár nem hivatalos – elképzelés is, mely szerint Burgenland sorsáról csak egy 10 éves átmeneti periódus után döntené népszavazás. A békeszerződésekkel szemben kirobbant fegyveres ellenállás nem egyedi esemény, hiszen a Fiumében, Karintiában, Sziléziában lezajlott mozgalmak után a Vas megyei Muraszombatról a horvátokat, Balassagyarmatról a cseheket, a Zala megyei Alsólendváról a szerb-horvát megszállókat űzte el a helyiek és a katonaság összefogása.

Minden tárgyalás előfeltételül az osztrákok a nyugat-magyarországi terület átadását követelték, annak birtokában valószínűleg ők sem lettek volna ilyen szívélyesek. A nagyhatalmi nyomás végül oda vezetett, hogy a magyar kormánynak nem maradt más esélye két egyenrangú fél tárgyalásának kikényszerítésére, mint a „spontán” népi felkelés beindítása.

A nyugat-magyarországi helyzet gyakran került az újságok címlapjára, nem csupán azért – ahogy azt egy korabeli munka állította –, mert a Magyar Távirati Iroda felelős szerkesztője, *Zimmer Ferenc* soproni származású volt, ezért nagyobb számban adott le szülővárosához kötődő anyagot.

Az átadás-átvétel 1921. augusztus 28-án kezdődött meg, melynek az azt felügyelő Szövetségekközi Tábornoki Bizottság (*Commission de Generaux Alliés*) augusztus 20-i kiáltványa szerint 29-én 16 óráig kellett befejeződnie. A korábban sok véres akciót irányító *Prónay Pál* mellett a kormány kérésére Kis-martonba vonult *Ostenburg-Moravek Gyula* egy csendőrzászlóaljjal, továbbá *Friedrich István*, volt miniszterelnök és *Héjjas Iván*, a rettegett különítményes szintén megjelent embereivel a térségben. Helybeli lakosok, fehérterroristák, bosnyákok, német és osztrák katonatisztek és az ország egész területéről, de főleg a Duna-Tisza közéből érkezett önkéntesek voltak a felkelők, összesen mintegy 2700 ember. A tervezett átadás időpontjában *Ostenburg* zászlóalja díszszemlét tartott a Széchenyi téren, ahol kijelentette, hogy élve nem hagy-

ja el Sopront. (Az események után borkereskedő lett belőle.) Október elejétől Ostenburg antantkérésre marad a városban.

A magyar kormány a felkelők tevékenységét nem akadályozta, sőt azok fegyverhez is juthattak. Az ellenállásról az ún. szabadcsapatok vezetői a balfi fürdőépületben, illetve a soproni Pannónia szállóban tartott megbeszélésen döntöttek. Az első napon 11 osztrák csendőri és vámőri alakulat lépte át a határt. Puskatűz fogadta őket először Pinkafő, majd Ágfalva térségében. A *Fogarassy László* által részletesen feltárt harcok, melyek első áldozata az összesen hetven közül *Baracsi László*, egy 13 gyermekes kecskeméti család fejlődést kapott fia volt, rövidesen kiterjedtek az átadásra ítélt terület egészére, sőt az osztrák Kirchsclag mellett is volt összecsapás. Az ellenállásban részt vett az Etelközi Szövetség „Feltámadás” fedőnevű szervezete is *Gömbös Gyula* vezetésével.

Szeptember 7-én, egy ágfalvi gyűlésen *Robert Davy*, Burgenland skót származású tartományfőnöke kijelentette, hogy másnap bevonulnak Sopronba. A szeptember 8-i második „*ágfalvi csatában*” a felkelők végleg visszavetették az osztrák csendőröket. Az osztrákok minden bizonnyal az ágfalvi vízműkutat birtokbavételével akarták térdre kényszeríteni a várost. A négy óránál is hosszabb ütközetnek 3 magyar és egy osztrák áldozata volt, őket Sopronban, a sebeibe később belehalt másik osztrák áldozatot Bécsújhelyen ravatalozták fel. Temetésükön *Thurner Mihály* soproni polgármester a hazaszeretet hőseiről, *Sigray Antal* kormánybiztos a parlamentben arról beszélt, hogy „*a magyar mindig hálás marad anyanyelvre való tekintet és különbség nélkül azokkal szemben, akik a hazát... önfeláldozóan szolgálják*”.

A terület átadását az is hátráltatta, hogy a magyar kormány arra hivatkozott, hogy a jugoszlávok sem távoztak a baranyai háromszögből. Sikerült a két kivonulás között junktimot kimondatni, de a Nagykövetek Tanácsa csak 1921. október 4-ig adott haladékot. Ugyancsak október 4-én, Felsőőrön kiáltották ki az ún. „Lajtabánságot”, élén a Vas megyébe rendelt Prónay Pállal, aki, tán a fehérterrorban játszott szerepét feledtetve egy ideig Doborján Pálnak hívatta magát. Ez a senki által el nem ismert önálló állam október végén el is tűnt, maga után csak pár kiadott bélyeget és hivatalos lapjának két számát hagyva. Prónay, aki az összes felkelő feletti parancsnokságra vágyott, már szeptember végén úgy nyilatkozott, hogy „*fütyül a magyar kormányra*”. Először a feleségével beszélt *Bánffy Miklós* külügyminiszter, mikor az asszony októberben téli ruhákért járt Pesten, majd a kormányzó 31-én magához rendelte a férjet is. Miután Horthy korábban leghűségesebb katonája ígéretet

kapott arra, hogy visszakapja egy korábbi párbajbotránya miatt elvett zászlóalját, ő is távozott a térségből. Egyébként már 1918 őszén az osztrákok is foglaltak el határ menti németlakta településeket, sőt önálló állam (*Heanzenland*) kikiáltására is sor került.

Győz a Sopron-formula

A kialakult helyzetben *Della Torretta* olasz külügyminiszter közvetítésével 1921. október 11–13. között tárgyalóasztalhoz ült az osztrák és a magyar fél, *Bethlen István* és *Johannes Schober* kancellár vezetésével. A velencei *Municipio* palotában aláírt jegyzőkönyvben a felkelők eltávolítása fejében népszavazást helyeztek kilátásba Sopronban és a környező nyolc községben. Az olasz jegyzőkönyvvezetőnek eleinte láthatólag problémát okoztak a magyar nevek, Bethlent például egy ideig csak „*magyar delegátusnak*” nevezi. Schober mindent megpróbált a várható hazai ellenállás kiküszöbölése érdekében, végül beadta a derekát, és otthon arra hivatkozott, hogy a békeszerződés a pontos határok megjelölését későbbre halasztotta, és ebbe belefér a soproni népszavazás is. Tulajdonképpen igaza volt a *Daily Telegraph*nak, amikor azt írta, hogy Magyarország „*prémiumot*” kap a szerződések megsértéséért.

Az osztrák követ október 18-án jelezte, hogy az Ostenburg-csapatok Sopronba mennek, az illetményük fejénként napi 1000 korona, 1 liter bor és dohány volt. A monarchista Ostenburg IV. Károly hamarosan elbukott puccskísérletéhez csatlakozott. Az osztrák csapatok egyből támadást indítottak. A kormánynak így az egyre önállósuló felkelők mellett még egy problémát kellett megoldania. Bár a csehek a puccs kapcsán egyből megvonni javasolták Magyarország népszavazáshoz való jogát, a nagyhatalmak a magyar kormány lojális magatartását és határozott fellépését látva csendre intették őket. Ormos Mária szerint már csak Sopron megtartása érdekében is tető alá kellett hozni a Habsburg-detronizációt.

Ezután eléggé bizonytalanná vált a helyzet. *Zsembery István* főispán egy ünnepségen csak úgy tudta elérni a Himnusz eléneklését, hogy a *Gott erhalte* éneklésébe is beleegyezett. A terület pacifikálása a felkelők távozása, illetve eltávolítása után december 3-ára fejeződött be, és december 8-án *Marini* olasz ezredes vezetésével, három különvonattal 150 francia, 120 olasz és 40 angol katona érkezett Felső-Sziléziából a városba. A nemzetközi segédrendőrség

pedig 200 városi polgárból állt, akik A. F. I. (a felügyelő antanthatalmak nevének kezdőbetűiből) feliratú karszalagot viseltek. (A soproniak ezt másként olvasták: „Ausztia! Fuss Innen!”) December 13-tól az osztrákok az általuk észlelt és nem kellően orvosolt szabálytalanságok, magyarul mondvascsinált indokok alapján (pl. osztrák rendőröket akartak Sopronba hozni) nem vettek részt a szavazás előkészítésében és lebonyolításában. Ezzel kapcsolatban mondta Carlo Antonio Ferrario tábornok, a Szövetségsközi Tábornoki Bizottság vezetője: *„Biztos csatavesztés, ha az ember a vereségtől való félelmében visszavonul!”*

December 14-én Sopron, 15-én Brennbergbánya, 16-án pedig Ágfalva, Balf, Fertőboz, Fertőrákos, Harka, Kópháza, Nagycenk és Sopronbánfalva lakossága járult az urnákhoz. A Tábornoki Bizottság által kiadott szabályzat szerint szavazati joggal az 1921. január 1. óta állandó soproni lakóhellyel rendelkezők bírtak, akik betöltötték a 21. életévüket, továbbá akik Sopronban születtek, vagy itteni illetőségűek. Ez utóbbinak azért volt jelentősége, mert a város 1921. február 19-én a Selmechányáról átkerült főiskola 400 hallgatóját, tanári karát és a családtagokat soproni illetőségűnek ismerte el. Osztrák tiltakozásra azonban ők végül nem szavazhattak.

Propagandapénzből 3–400 vidékit utaztattak Sopronba. Villani állítólag néhány évvel később elismerte Theodor Hornbostel követnek, hogy számos rég elhunyt és eltemetett is szavazott a város maradása érdekében. Volt, aki a voksoláskor 108 éves lett volna. Még a Budapesten lakó és dolgozó soproniakról is „kiderült”, hogy van egy kis szobájuk szülővárosukban is ... Ugyanakkor ezek aránya nem lehetett túl magas, hiszen a szavazásra jogosultaknál mintegy 3000-rel kevesebb szavazat került leadásra.

A várost nyolc szavazóközre osztották. Minden szavazó 1921. november 25-én keltezett, a városi tanács aláírásával és a bizottság francia körbélyegzőjével ellátott szavazóigazolványt kapott. Ennek ellenében a szavazáskor két színes lapot és egy borítékot kapott a polgár a szavazatszedő bizottságoktól. Ha valaki Magyarországra akart szavazni, úgy épen tette a borítékba a kék lapot, és eltépve a sárgát. A szavazólapon magyarul, németül és horvátul szerepelt a két ország neve. A lezárt borítékot a bizottság egy tagja dobta a szavazó jelenlétében az urnába. A kék cédula vékony papírból, a sárga vastag kartonból készült – egyrészt a vakok miatt, másrészt, mert így az „exit pollt” készítő jó hallású főiskolások majdnem pontosan, végül 10–12% eltéréssel becsülhették meg a várható eredményt, hiszen Ausztia kartonja „hangosan reccsent”.

Propagandaharc a városban

Az elcsatolás híreről a soproniak először a bécsi lapokból értesültek. 1920. január 21-én a Szövetségek közti Ellenőrző Bizottság létrejöttének, és az olasz *Frederico Vigna* ezredes vezetésével a városban tett látogatásának másnapján 15 ezer ember tüntetett a polgármester vezetésével. A bizottság osztrák képviselőit már a pályaudvaron többezres tömeg fogadta záptojásokkal, rothadt almával és fokhagymával. Ez a szervezet 1921 szeptemberében beolvadt a Tábornoki Bizottságba.

Március idusán *Laky László Vilmos* győri bencés tanár 8–10 ezer embert esketett meg, hogy életük árán is megvédik Nyugat-Magyarországot. Területvédő Liga is alakult *Thirring Gusztáv* soproni születésű statisztikussal az élén. A város kiürítésének hírére augusztus 20-án misét tartottak a „feketébe öltözött” Szent Mihály templomban. Utána a katonaság felvonulása kisebb tüntetésbe torkolt az antant ellen. A közvélemény figyelmének felkeltése céljából még országos dalostalálkozót is rendeztek a városban. *Tormay Cécile* a soproni asszonyok nevében adott át tiltakozó memorandumot az antant-miszsióknak, *Stráner Vilmos*, az evangélikus teológia igazgatója hazafias verseket írt, a város képviselője, *Klebelberg Kunó* a parlamentben, illetve a Magyar Területvédő Liga Pest vármegye közgyűlési termében lezajlott ülésén kérdezte: „... meri-e, akarhatja-e egy nép elalélt szomszédja földjét elrabolni?” Az átadási tervzet (*Plan de Transfert*) aláírására először a Széchenyi palotát jelölték ki, de a család megbízásából eljáró *Östör József* ügyvéd panaszára alálltak ettől.

Költöztek a hivatalok, jellemző a sietségre, hogy a megyei levéltár anyagait vasvillával hányták a kocsikra. Ezeknek az iratoknak a rendezése aztán 5 évbe tellett. A teológia Kőszegre, a gimnázium Győrbe, a tanítóképző Bonyhádra költözött. A fontos szerepet betöltő diákság azonban a helyén maradt, és a Csengery utcai központi irodából irányította a magyarpárti propagandát. A „*telhetetlen mostohaapa*” című röplapon Ausztria botra támaszkodó kol-dusként követeli a szép Hungáriától a saint-germain-i árvaszék által neki ítélt gyereket, Nyugat-Magyarországot.

A Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskola 1918 decemberében hagyta el Selmechányát, és Sopronban kapott új helyet. 1920 májusában oktatási szünetet rendeltek el egy tüntető nagygyűlés napjára. 1921. augusztus 23-án az Ifjúsági Kör levelet küldött a távol lévőeknek: „*Kedves Barátom! A haza hív! Kényszer nincs. Aki teheti, önként és azonnal jöjjön el Sopronba, ahol ellátásáról gondoskodunk. A választmány megbízásából: Sopron, 1921. augusztus*

havában Leich Ottó s.k. ifj. köri elnök”. A professzori kar 28-án szintén kijelentette, hogy soha le nem teszik a hűségesküt Ausztria kezébe.

Október végén már Budapestről sürgetik a főiskola működésének megkezdését, a beiratkozások és a vizsgák lehetővé tételét. A rektor is figyelmeztette a hallgatókat, hogy szerezzék be a Sopronba való utazáshoz szükséges beutazási engedélyt, és október 29-ig jelentkezzenek a főiskolán. A diákok november 9-én beadványukban, ahogy azt *Hiller István* feltárta, az ifjúság „*nemzetmentő munkájára*” és arra hivatkoztak, hogy „*nem lehet és nem szabad kicsinyes vizsgaterminusok forszírozásával az ifjúság egyöntetű munkáját megosztani és megzavarni*”. „*A haza érdeke mindenek előtt*” mondathoz *Jankó Sándor* rektor ceruzával odaírta: „*Az is a haza érdeke, hogy előbb levizsgázzon*”. A főiskolai tanács is a diákok mellé állt, akik a várost 10 ellenőrzési körzetre osztva osztrák propagandaanyagok után kutattak, illetve magyar propagandaanyagot helyeztek el. Volt olyan körzet, ahol kétórás váltásban éjjel-nappal járőröztek. Közükben lovaglópálcával már a pályaudvarokon is ellenőrzéseket tartottak, ahol főleg osztrák röplapokból lehetett csemegézni, mivel 100 osztrák röpiratra csak egy magyar jutott. A magyar propaganda nagy része német nyelvű volt. A fegyveres harcokban részt vevő diákok központja Nagymartonban volt, ők október 21-én szereltek le Sopronban. A főiskolások mellett a kereskedelmi iskola és a bencés gimnázium cserkészei küldöncként segítették a szavazás lebonyolítását, illetve budapesti műgyetemisták is utaztak a helyszínre.

Az osztrákok már 1919. augusztus 17-én agitáltak Nyugat-Magyarországon, amikor 251 helyiségben Ausztria melletti gyűlések zajlottak le, melyeket *Lehár Antal*, a terület katonai parancsnoka szétzavart. Az osztrák agitáció központi szervezete az *Oedenburger Heimatdienst* volt, *Alfred Walheim* bécsi professzor irányításával és helyiek részvételével. Kiadványuk, a *Der freie Burgenländer* és agitációjuk leginkább a zöld fenyőgallycsomóval jelzett „*Buschenschank*”-oknál volt sikeres, ahol a gazdapolgár *poncichterek* a saját boruk időszakos kimérését végezték. Itt a diákok „*repülő rajai*” fejtettek ki ellenpropagandát. Az osztrákok a német borpiac előnyeivel kecsegtették a poncichtereket, a magyarok pedig állami pénzen vásárolták fel a borokat. A Balfi utcai *Holzmann-féle* kocsmában osztrák propagandapénzből ingyen itatták az embereket. A tulajdonos később kormányzói amnesztiával menekült meg a felelősségre vonástól. Az osztrák röplapok sárga papíron fekete betűkkel hirdették: „*Sopron körül szövetségi csapatok állnak. Ne féljete! Készek a védelmetekre*”. Sőt, magyar nyelvű röpiratot is kiadtak a kommunizmus veszélyéről. Ezen kívül a vásárokon a nép közé vegyülve pénzt is ajánlottak

szavazatokért. Osztrák oldalon az egyik legnagyobb tüntetés 1920. június 17-én volt a bécsi Városházán, ahol követelték 300 ezer „*honfitársuk visszatérését*”. Egy évre rá a Schwarzenberg téren magyar zászlót égettek és téptek szét. Egy *Edmund Steinacker* nevű, Debrecenben született osztráknál, aki már a karintiai népszavazást sikeresen előkészítő „marketingcsapatban” is dolgozott, olyan iratokat találtak, melyek szerint bánáti sváb diákokat akartak Sopronba hozni provokáció céljával. Osztrák kiküldöttek házról házra járva agitáltak, őket nemes egyszerűséggel elverték a soproni diákok. Az összetűzéseknek halálos áldozata nem volt, de egy főiskolásnak, *Kresadló József* bányamérnök-hallgatónak „*parittyamódra zsebkendőbe kötött vassúlyokkal*” kiütötték a szemét.

A nevezetes szerda

1921. december 14-én reggel 7 órakor istentiszteleteket tartottak szerte a városban. Innen harangzúgás közepette diákbizalmik kísérték a szavazókat az urnákhoz. A propagandairódák minden szavazóközrészben ellenőrizték, hogy minden jogosult leadta-e a szavazatát. Lefoglalt járművekkel, hordágyakon a betegeket és rokkantakat is a szavazóhelyiségbe szállították, ők soron kívül szavazhattak. Egy 94 éves anyókat a diákok a karjukra ültetve cipeltek fel a lépcsőn. *Horváth Zoltán*, a téma soproni levéltáros-kutatója írja le, hogy az I. kerület szavazóhelyiségének lépcsőzete leszakadt, 17 sebesült és egy halott lett a következmény. Az orsolyiták Bauer-féle házában, a Széchenyi téren történt baleset sérültjei csak a szavazás után fogadták el az orvosi ellátást, mondván: „*először jön a kötelesség és csak azután az egészség*”. A nemzetgyűlés is ülést tartott, ahol éljenzés és taps közepette Bánffy külügyminiszter melegen üdvözölte Sopron város magyar és német ajkú polgárait.

A szavazatokat a Rákóczi utcai Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet földszinti ebédlőjében számolták össze, és december 17-én délután 4 órakor állapították meg az eredményt a Templom utca 4. alatti Esterházy-palotában. A 26 900 szavazásra jogosult közül 24 063 adta le a szavazatát, 502 érvénytelen szavazat mellett Magyarországra 15 334 fő (65,16%), Ausztriára 8227 fő (34,84%) szavazott. Sopron városában a 37 509 lakó közül 18 994-nek volt szavazati joga. Ezeknek több mint 90%-a, 17 298 fő szavazott, 72%-nál is nagyobb arányban Magyarország mellett. A Nagykövetek Tanácsa jóváhagyta a szavazás eredményét, amit először – az emeletre fellopakodva – a közeli

evangélikus templom harangozója hallott meg, aki azonnal megkongatta a templom öregharangját. Követte őt egy egész órán át a többi 10 templom is. Harangzúgás közepette ünnepeltek ezek Sopron utcáin. Schober Zsembéry főispán telefonján érdeklődött, egy olasz tiszt közölte, hogy „*majd a soproni harangok megadják a választ*”, így a telefonkagylón át a kancellár is hallhatta a helyiek ünneplését. A kivilágított ablakokba kicsiny zászlócskák kerültek „*Magyarok maradtunk!*” és „*Wir bleiben Ungarn!*” feliratokkal.

Ausztriára szavazott a soproni 3. kerület (Balfi utca, Halász utca stb., a soproni gazdapolgárok – poncichterek – által lakott terület, de ők is csak 55,9%-os /1133–905/ többséggel, sőt egy poncichter majdnem összeverekeedett egy francia tiszttel), Brennbergbánya, és hat falu többsége is. Ugyanakkor tény, hogy a nyelvileg és mentalitásában asszimilálódott német ajkúaknak nem volt szerves kapcsolata Ausztriával, és sokan a falvakban sem akartak elszakadni Magyarországtól és Soprontól. A nem szavazott oszt-rák-pártiak egy részét a diákok tartották távol az urnáktól.

1922. január 1-jén az Ödenburger Tagblatt piros-fehér-zöld keretes címlapján a „*Nun danket alle Gott!*” (Most mindannyian mondjatok köszönetet Istennek!) volt olvasható. 12 órakor a szavazatok számlálásának helyszínén került sor az átadási jegyzőkönyv aláírására, majd *Guillaume Árpád* ezredes átvette a várost. Az antantcsapatok, a „*körgallérba öltözött olaszok, lapossipkás francia alpesi vadászok, megtermett elegáns angolok*” január 5-én díszszemlével búcsúztak a várostól. Ferrario nemes gesztussal köszönt el Soprontól. Augusztusban a tábornok a Templom utca 6-ba, *dr. medgyesi Schwartz Miklós* özvegyének házába költözött – persze tisztes lakbérért, ez időre a család a rokonságnál húzta meg magát. Átvételi listát készítettek, legalábbis az ét-készletről biztosan. Ugyanis januárban kiderült, hogy egy ezüstkanál eltűnt. A tábornok saját monogramjával ellátott szép ezüstkanalat ajándékozott cserébe a ház asszonyának. Érdemes megjegyezni, hogy Ferrario előre lejátszott színdarabnak tekintette a népszavazást, elődjét, Vignát is magyarpártisága miatt menesztették. A bizottság tagjai közül a francia *Jules Camille Hamelin* később katonai attaséként akart visszatérni Magyarországra, az angol *Reginald Gorton* is magyarbarát volt a szíve mélyén. 31-én kiadott közleményükben a szövetséges tábornokok „*kifejezést adnak abbéli meggyőződésüknek, hogy a lakosságban, amelyet megismertek, és amely nagyrabecsülésüket kiérdemelte, a két nemzetiség találkozása nem lesz a gyűlölködésnek és az ellenségeskedésnek szülőforrása, hanem ellenkezőleg. Ez a körülmény arra fog szolgálni, hogy a két szomszédos nép a legszorosabb baráti kapcsolatokkal fűződjék egy-*

máshoz, aminek folytán a két nemzet között a legjobb viszony, és egy áldásos barátság fejlődhetik ki.”

A főiskolások 6-án fáklyás menettel köszöntötték a várost. A polgármester a Fő téren köszönetet mondott ennek a „számműzött, szélvert seregnek”. Szintén köszöntötte a községek 2000 fős küldöttségét, „ezeket a derék, becsületes németeket, akik hazájukat nem árulták el”.

A város nemzetgyűlési képviselője, Klebelsberg Kunó tulajdonképpen szintén csak az ünnepségekre érkezett Sopronba, jelenlétét a kritikus napokban sokan hiányolták. Amikor január 10-én a Széchenyi téren a helyőrségi zászlóról lekötötték az augusztus 27-én felkötött gyászszalagot, a diákok egy része Ostenburgot éltette. Egyiküket egy budapesti detektív le is akarta tartóztatni, de a többiek zúgolódását észlelve elállt tervétől. A városházi díszközgyűlésen Bethlen táviratát olvasták fel.

A magyar országgyűlés az 1922. évi XXIX. tc. 3. §-ában megengedte Sopron városának, hogy „*Civitas fidelissima*” (a leghűségesebb város) felírással egészítse ki 1622-ben kapott barokk címerét. Az így kiegészített címert a m. kir. belügyminiszter 35.663-1925. II. szám alatt küldte el a városnak.

Formális népszavazás?

A hozzáférhető forrásanyag és a történeti munkák alapján elég nagy bizonyossággal állítható, hogy a népszavazás merő formalitás volt csupán. A különböző jelentésekből 1919 óta a nagyhatalmak előtt is világos volt, melyik állam bírja a lakosság rokonszenvét a térségben. A Kovács István által szervezett helyi központi népszavazási iroda nyomtatott gyűjtőívei is egyértelmű magyar fölényt jósoltak.

A magyar hatóságok által előkészített és magyar karhatalom jelenléte mellett lebonyolított szavazás végkimenetele a népszavazás napján is működött magyar propaganda mellett az osztrákok előtt sem volt kérdéses. Egy titkos cseh külügyi jelentés szerint Schober kancellár elmondta Masirevich Szilárd bécsi követnek, hogy nem tulajdonít nagy jelentőséget a soproni kérdésnek. De Magyarország „legalább az előírt formalitásokat respektálja” a két ország további jó kapcsolatát nem veszélyeztetve. A népszavazással az osztrák közvéleményt akarták megnyugtatni, és a külügyi bizottságban a velencei jegyzőkönyv ratifikálását kívánták elősegíteni, továbbá igazolni Ausztria lemondását egy, a békeszerződésben neki ítélt területről. Bethlen

pedig már október 21-i keltezéssel azt írta a felkelőknek, hogy *„Sopron és környéke, melyet már elveszettnek kellett hinnünk, miénk marad!”* Az Oedenburger Heimatdienst december 18-i gyűlésén is azt állították, hogy az osztrák kormány már Velencében elárulta érdekeit. Mindenesetre tény, hogy a magyar hatóságok és a helyi lakosság korántsem voltak nyugodtak a népszavazás kimenetelét illetően. Abban egyetértés volt, hogy a szavazás eredményét a soproni szavazatok döntik el. A magyar kormány nem véletlenül ragaszkodott hozzá, hogy először Sopronban történjen meg a szavazás, és csak azután a környéken.

Emlékezés és próbatétel

1922-ben Horthy Miklós kormányzó is részt vett a népszavazási ünnepségen. *„A trianoni szerződés betűivel szemben győzött az igazság ereje”* – mondta, és a túlfűtött légkörre jellemzően ezt a választ kapta: *„Üdvözlégy Kormányzó! A halálra szántak üdvözölnek téged az ország kapujában, a magyar jövő kapujában!”* Történt ez azután, hogy IV. Károly 15 főiskolás testőrért Horthy korábban letartóztatta, akik egy ideig Esztergom-Kenyérmezőn raboskodtak.

Az 1921 októbere óta Sopronban tartózkodó határmegállapító bizottság által 1922/23-ban lebonyolított osztrák–magyar határkiigazítás után újabb 10 község tért vissza Magyarországhoz. (Bár 65, többségében magyar és horvátlakta község Ausztriánál maradt.) Ekkor kapta a Vas megyei Szentpéterfa a „Leghűségesebb község” (*Communitas fidelissima*) kitüntető címet. Thurner Mihály 1922-ben a bécsújhelyi rendőrség adatai szerint a Népszövetséghez kívánt fordulni, 18 községben a népszavazás lehetőségét kérve. Magyarország 1922-től tagja volt a Népszövetségnek, és a szervezet alapszabálya lehetővé tette a békés, megegyezéssel területi revíziót. Magyarország és Ausztria között gyakorlatilag egyébként 1526 óta nem volt határ, sőt, az első világháború után sem írták elő a két ország szétválásának szükségességét. Végül az első világháború után meghúzottak közül a legidőtállóbb határ ebben a térségben jött létre.

A népszavazás emlékére készült el 1928-ban *Hikisch Rezső* tervei alapján a Hűségkapu, és a fölötte lévő szoborcsoport, *Kisfaludi Strobl Zsigmond* alkotása, melyen Hungáriának hódolnak a hű soproniak. A Hűségkapu avatásán 1928 októberében megjelent Bethlen miniszterelnök is, aki szerint *„a magyar nemzetnek Sopronnal szemben becsületbeli adósságai vannak”*. A húszas években még az uppsalai egyetem magyar tanszékén is született cikk a soproni kérdésről.

A 10. évfordulóra állította a város az Erdészeti és Faipari Egyetem kertjében található felkelők emlékoszlopát, illetve a Széchenyi téren *Storno Miksa* tervei alapján *Molnár Gyula* domborművével a Hűségzászlót. A 20. évfordulóra készült el a Kurucdomb alján lévő Szent István templom árkádsorában található emlékmű, melyen István király a második ágfalvi csata két hőst, *Machatsek Gyula* erdőmérnököt és *Szechányi Elemér* bányamérnök hallgatót karolja át. *Haich Erzsébet* 1942-ben felavatott alkotását az öreg bányász-, erdész- és kohászhallgatók soproni találkozóikon rendszeresen megkoszorúzzák.

1941-ben *Dietrich von Jagow* német nagykövet jelenlétében népszámlálást tartottak, mely egyben népszavazás is volt a város sorsa fölött. 1939 óta egyre erősödött a térségben a pángermán agitáció, a német röpiratok szerint a népszavazás svindli, Sopron a németeké, Sopron német volt és az is marad. Másnap az ellenröpirat büszkén hirdette, hogy „*Sopron magyar és sohasem lesz más*”, illetve „*Civitas fidelissima, légy önmagadhoz is hű*”. S bár a harmincas években a lakosság 41,6%-a vallotta magát németnek, a lakosság tömege „*a magyar szempontból előnytelen időpontban kitartott a magyar gondolat mellett*”. Magyar nemzetiségűnek 34 335, németnek csupán 7698, tehát 18% vallotta magát.

Az 1987-es Burgenland-történetben *August Ernst*, a burgenlandi tartományi levéltár vezetője még mindig veszteségről és büntetről ír Sopron kapcsán. 1992-ben az *Aula* című folyóirat névtelen nacionalista szerzője pedig ekképpen vélekedik: „*Die „Civitas fidelissima” ist in Wahrheit eine „Civitas schwindelissima*”. Ezt lefordítani sem szükséges...

A Sopron történelmének legfontosabb eseményét jelentő népszavazás végkimenetelében fontos szerepet játszott a helyiek lokálpatriotizmusa és a vegyes anyanyelvű lakosság osztrákok által is irigyelt hazafias érzülete, amit egy 1921-ben a „Turistaság és alpinizmus” nevű kiadónál megjelent német nyelvű soproni útikalauz is szükségesnek vélt hangsúlyozni. Itt még „*a nyelvet nem ismerő is matyarnak mondta magát*”. Bebizonyosodott, hogy a város Ausztriához fűződő sokoldalú kapcsolata semmit sem von le a magyar haza iránti hűségből. A nemzeti akarát kifejezéseként a magyar nemzeti kultúra egyik ősi városa magyar maradt, bár egy „*csonka vármegye határszéli székvárosaként*” élhette csak tovább életét. Az ezt követő korszakban a turizmus mellett főleg a textilipar fejlődött, olyannyira, hogy eléggé erőteljes túlzással „*magyar Manchester*”-ként kezdték emlegetni a várost.

A ROTHERMERE-AKCIÓ

1927. június 21-én jelent meg a Daily Mail hasábjain Lord Rothermere angol sajtómágnás „Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának!” című egész oldalas cikke. Ezzel kezdődött az a magyar kormány által is kínosnak, ugyanakkor hasznosnak érzett, ezért belpolitikai okokból nem gátolt „Justice for Hungary!” elnevezésű kampány, mely – minden hiányossága ellenére – beemelte a revízió szükségességét a nemzetközi köztudatba.

A trianoni békeszerződéssel szemben Magyarországon kezdettől fogva nemzeti egység alakult ki. Voltak ugyan eltérések a követendő diplomáciai taktika és a revízió megvalósításának mikéntje kapcsán, azonban mind a nemzetgyűlésben képviselt politikai pártok, mind a közvélemény egyetértett a diktátum tarthatatlanságában, a revánsvágy egyértelműen felülkerekedett az új közép-európai békerend megértésével szemben. „*Voltunk mi már sokféle szakítva, és összekerültünk mindig*” – fejezte ki a közvélekedést a sajtó. A magyar kormány a Trianon-ellenes propagandát kezdetben társadalmi szervezeteken – Területvédő Liga, Magyar Nemzeti Szövetség, Társadalmi Egyesületek Szervezete – keresztül folytatta.

Miután 1927 tavaszára mind a népszövetségi kölcsön kontrollja, mind az ország katonai ellenőrzése megszűnt, a magyar külpolitika mozgástere megnőtt. Az olasz–magyar „barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági” szerződés megkötése után Bethlen István miniszterelnök, aki addig ki sem ejtette a revízió szót, bátrabb politikázásba kezdett: „*Mi nem tartományokat veszítettünk el. Bennünket földaraboltak. ... Ezt igazságul elfogadni nem tudjuk. ... Ha valaki a mellényét rosszul gombolta be, öltözkéjét csak úgy hozhatja rendbe, ha kigombolja, és azután jól gombolja be.*” Az Európában ekkor még szalonképes Olaszország győztes, de a zsákmánnyal elégedetlen nagyhatalomként a magyar ügy mellé állt. Mussolini így nyilatkozott: „*Elismerhetjük, hogy a trianoni szerződés területi előírásaiban az országot elevenen felszabdalták, és hozzátehetjük, hogy a Duna-medencében Magyarország egy évezrede elsőrendű történelmi*

missziót töltött be. A magyar nép, mely hazafiságtól lángol, ereje tudatában van, és a békeidőben kitartó munkás, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazságosság szempontjából, de Olaszország érdekei szempontjából is az a jó, ha a magyar nép jobb sorsa megvalósul.

A megélénkült revíziós politika első konkrét eredménye az volt, hogy az angol *Harold Sidney Harmsworth*, Rothermere vikomtja és Hemsted lordja Budapestről kivándorolt titkára ösztönzésére, továbbá Mussolini és *Hohenlohe Stefánia* kétes hírnevű magyar származású hercegnő közbenjárására sajtókampányt indított a trianoni békeszerződés revíziója érdekében. Unokáinak magyar nevelője szintén gyakran emlegette a lordnak a diktátum tarthatatlanságát. Stefánia és a lord között gyengéd kapcsolat szövődött egy nyaralás után, ez is befolyásolta Rothermere hirtelen támadt érdeklődését a térség iránt. Érdemes itt megjegyezni, hogy Rothermere a cikk megjelenése előtt felkereste Mussolinit, akit „*kora legnagyobb alakjának*” és „*saját hazájában egy halálos mérég ellenszerének*” tartott. A volt angol légügyi miniszter bátyja, *lord Northcliffe* halála után vette át a sajtókonszern irányítását, amelynek 1934-ig állt az élén. Anglia egyik legvagyonosabb embere volt, csekély politikai befolyással.

Hungary's Place in the Sun

A napi 1 milliós példányszámú újságban és ugyanakkor egy bécsi lapban közölt írásban a szerző azzal érvelt, hogy a területi revízió nélkül nem szilárdítható meg az európai béke. A trianoni diktátumot igazságtalannak, elhibázottnak, a nemzeti önrendelkezést sértőnek és ingatagnak ítélve felveti az átfogalmazás, az etnikai rendezés szükségességét. Kétmillió határ menti magyar (Romániából 600 ezer, Csehszlovákiából egymillió, Jugoszláviából 400 ezer) újraegyesítését javasolja az anyaországgal, a vegyes területeken népszavazást javasol. „*Egy szálig ki kell gyomlálnunk a trianoni békeszerződés száraz fűvét és halott fáit, mielőtt egy véletlen szikra lángra lobbantja őket. Ha a tűzvész kitör, már késő lesz.*” Bizalmat kér Magyarország számára, mely betartja a békeszerződés előírásait, ezredéves fejlődést tud felmutatni, megvédte Európát a bolsevik önkényuralom terjedésétől, így rászolgált a nyugati pénzintézetek „*bölcs pénzügyi politikája*” által befolyásolt ésszerű határkiigazításokra, illetőleg akár a monarchia restaurációjára. Véleménye szerint az általa javasolt változtatásokkal a „*súrlódásokat úgy váltaná fel egy megkönnyebbült*

viszony, hogy a békemegállapodások fő vonalai érintetlenek maradnának, és nem változnának jelentősen Közép-Európa erőviszonyai sem. A kisantant államainak is érdeke lenne mind politikai, mind gazdasági értelemben a stabilitás, mert a külföld sem szereti a bizonytalan befektetéseket.

A Rothermere-nek küldött egymillió háromszázezer aláírás, táviratok és ajándékok tömkelege (pl. ódák, kézimumkák, Budapest aranytolla) jelezte, hogy a magyar közvélemény jelentősen túlértékelte a vagyonos lord politikai súlyát. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Rothermere hatására a brit felső- majd alsóházban, illetve Franciaországban is akadtak (és nem is kevesen, bár számottevő befolyás nélkül) olyan képviselők, akik támogatták az etnikai revíziót; később *Lloyd George* is elismerte a trianoni békeszerződés igazságtalan voltát. Az aláírások számával kapcsolatban jegyzi meg *Horthy* az emlékiratában, hogy ha az átadás határidejét nem szabják meg olyan közeli időpontra, „*egészen bizonyos, hogy nemzetünk minden egyes tagja aláírja az ívet*”. A lord másfél évtizedes töretlen hazai népszerűségét az is jelzi, hogy *Gundel Károly* és séfjei megalkották a *Balaton Fogas Rothermere módra* elnevezésű ételcsodát. Filézett, fehérboros és ízesített erőlevesben posírozott fogast tálaltak hollandi mártással leöntve, mellé pedig rákragut paprikás mártással. Az olasz, a magyar és a Rothermere-lapok mellett az amerikai magyarság is lelkesen támogatta az akciót.

Mi indította a lordot az említett behatások mellett a magyar ügy melletti kiállásra? A *Daily Mail* nagy példányszáma ellenére bulvárlap volt, mely minden szenzációgyanús ügyet felkarolt, különösen az uborkaszegzonnak számító nyár küszöbén. Egyes források „*complete charlatan*”-nak tartották a lordot, a londoni magyar követ többször is óvta a Külügyminisztériumot a kapcsolatok elmélyítésétől.

Beneš csehszlovák külügyminiszter az európai béke veszélyeztetésével és háború szításával vádolta Rothermere-t, akit a cseh lapok „*Don Quijote de la Daily Mail*”-ként emlegettek, különösen az után, hogy cinikus levelet küldözgetett Prágába, annak a Csehszlovákiának a fővárosába, amelyet az 1932-ben *Balla Antal* tollából megjelent a Legújabb kor világtörténete című munka így jellemzett: „*Az állam, mely fél*”. Az olasz–magyar közeledés másik kézzel fogható eredményét, a Szentgotthárdnál 1928. január 1-jén leleplezett mezőgazdasági gépalkatrésznek álcázott, csekély értékű olasz kézfegyver-szállítmány ügyét is próbálták felfújni a csehek. Balla mindkét akciót „*kis eseménynek*” minősíti, mely ennek ellenére „*megrengette*” Benešéket. A Rothermere- és a szentgotthárdi akcióban ekkor nagyjából ki is merült olasz

kapcsolat legpozitívabb hozadékanak *Hajdu Tibor* történész a presszókává és az eszpresszók elterjedését tartja.

A kisantant országokban jelentkező nyugtalanságot a brit és francia hivatalos körök sem hagyták figyelmen kívül. A *Times* 1927. július 27-én közölte a hivatalos brit álláspontot: „Az utódállamok felvilágosult hazafiainak egy céljuk lehet: elterelni a nép gondolkodását a határon túlnyúló, meddő aspirációkról és a belső problémák felé irányítani”. *Chamberlain* külügyminiszter 1927 végén közölte Bethlennel, hogy a Rothermere-akció „irritációt visz az amúgy is izgatott európai helyzetbe” praktikus következmények nélkül. Ezzel a magyar külügyminisztérium is tisztában volt, ennek ellenére kapóra jött a sajtókampány, a nyugati közvélemény lelkiismeretének felébresztése. Ugyanakkor tény, hogy a Rothermere által javasolt etnikai revízió helyett a magyar kormány a reális lehetőségekkel számoló „optimális revízió” érdekében tevékenykedett. A magyar miniszterelnök úgy vélekedett, hogy a kormánynak nincs köze az akcióhoz, ugyanakkor „*Rothermere* lord nagy hálára kötelez bennünket”. Az akciót hasznosnak tartotta, de felhívta a figyelmet a direkt propaganda és a körültekintő kormány munkamegosztásának fontosságára. A liberális *Rassay Károly* is „egész lélekkel” támogatta az akciót, hangsúlyozva a békés és etnikai revízió szükségességét. Szintén ilyen jellegű megoldást pártoltak a szociáldemokraták. A *Magyar Szemlé*ben 1928 őszén megjelent *Új Hungária felé* című írás egy föderatív Nagy-Magyarország visszatérését jövendölte. A felemás magyar álláspontot mind a lord hívei, mind a kisantant támadta.

Justice for Hungary!

Részben Rothermere ösztönzésére alakult meg 1927. július 27-én, az üggyel kapcsolatos hivatalos angol álláspont megjelenésével azonos időpontban a Magyar Revíziós Liga, szeptembertől *Herczeg Ferenc* író, *Szerb Antal* szerint a hivatalos Magyarország „poeta laureatusa” elnökletével, és több száz egyesület csatlakozásával. A szervezet a szerte a világban létrejött képviselői útján, ellentétben Rothermere-rel nem mondott le a totális revízió megvalósításáról, a békét „véletlen szerencsétlenségnek” tartotta, az integritás elvi alapján a nagymagyar terület visszaszerzéséért harcolt, azonban erejéből kezdetben csak „gyengécske, ügyetlenül fordított röpiratok” kiadására futotta. A kiadványok színvonala ugyan javult a későbbiekben, 1928-ban készült el a

Justice for Hungary című, az angol királyi család tagjainak is eljuttatott propagandakiadvány, de a magyar revíziós propaganda összességében nem tudta megtalálni a megfelelő hangot Nyugat-Európa felé, a kisantant következetes magyarellenés politikai vonala sokkal eredményesebb volt a Nyugatra zúdított magyar érvhalmaznál.

A lord 1930-ban *Kossuth* szavait üzent Magyarországnak: „*Mióta az emberiség történelmét följegyezték, nem volt igazságosabb ügy, mint a magyar nemzet ügye!*” Rothermere állandó szereplője lett a honi sajtónak, a *Népszava* hasábjain vitázott a magyar kormánnyal. Széles körű kapcsolatokat épített ki Magyarországon, az összesen mintegy félmillió pengő adományai sorában pl. 100 ezer pengőt adományozott a szegedi Eötvös Loránd Szakkollégium létrehozására, 1931 novemberében 1000 fontot adott át *Kosztolányi Dezső*nek, hogy az év legszínvonalasabb szépirodalmi munkáját megfelelően jutalmazhassák. A díjat megosztva *Krúdy Gyula* és *Móricz Zsigmond* kapta. Ugyanabban az évben két magyar a lord által rendelkezésre bocsátott gépen Amerikából leszállás nélkül Magyarországra repült, ezzel is népszerűsítve a revízió jelszavát. Rothermere *Rákosi Jenő*vel, a kor újságíró-fejedelmével is közeli kapcsolatba került, aki 85 évesen – bár 1920-ban megfogadta, hogy amíg az elszakított területek nem térnek vissza, nem lépi át a csonka ország határait – a lordhoz, majd Mussolinihoz látogatott.

A Rothermere által képviselt etnikai, és a magyar kormány optimális revíziós elképzelése között próbált kompromisszumot találni *Aldo Dami* francia szerző *Magyarország holnap* című munkájában. A Revíziós Liga javaslatához képest, mely 5,5 millió lakos visszatéréseivel megduplázta volna a magyar területet, népszavazás útján 11,5 millió államot javasolt, a szláv államokban így összesen 300 000, míg Romániában az autonómiát kapó Erdélyt leszámítva szintén csak 300 000 magyar maradt volna.

Rothermere-t királynak!

1928 májusában Magyarországra látogatott *Esmond Harmsworth*, a lord fia, akit óriási tömegek, főleg legitimisták által szervezett felvonulások és díszvacsorák köszöntöttek. A magyarok krónikájában olvasható az érdekes adalék, hogy miközben egyesek a lordot, vagy a fiát a trón betöltésére is alkalmasnak vélték, a Pesti Hírlap főszerkesztője Rothermere-nek a Radomér ősmagyar nevet adta, amit a pesti kabaré azon nyomban átkeresztelt Róthmayerrá.

A látogatással egy időben a skót *Seton-Watson*t, a kisantant-barátságáról híres publicistát hasonló parádéval fogadták a csehek.

A Sopronvármegye című lap 1928. május 17-én számolt be arról, hogy Sopron hálás népe virágessövel fogadta „*Trianon revíziójának lelkes apostolát*”. A trianoni határon 14 magyar és angol zászlókkal díszített autó és 30 motorkerékpáros fogadta a Rolls-Royce-on érkező alsóházi képviselőt, majd a városban sorfalat álló tömeg ujjongása közepette a Városházterre hajtottak, ahol orgona, gyöngyvirág és tulipán köszöntötte a trianoni jelvényt viselő „*valóságos angol férfiszépséget*”. *Dr. Thurner Mihály* polgármester üdvözlő beszédében arról szólt, hogy Trianonban „*győzedelmeskedett a hazugság. De a Daily Mail fényszórói és ágyúai készítik az igazság diadalát*”. *Mr. Harmsworth* rövid beszédét két magyar szóval fejezte be: „*Éljen Magyarország!*” A városháza közgyűlési termében rendezett fogadáson egy erdőmérnök-hallgató a soproni népszavazás emlékére készített emléklapot nyújtott át a lord fiának rövid angol beszéd kíséretében. A *Daily Mail* munkatársa Londonba küldött tudósításában megjegyezte, hogy *Teleki Pál* gróf is csatlakozott a Budapest felé induló küldöttséghez. A környező Kópházán *Unger* kocsmáros egy pohár nemes borral köszöntötte, másutt virágszőnyeg és „ *egetverő ováció*” várta az illusztris vendéget. „*Boldog volt mindenki, hogy végre igazán örülhetett, igazán, őszintén lelkesedhetett, mert hatalmas barát jött meglátogatni, megvigasztalni a szenvedések megalázott népét*”.

A londoni magyar követ komédiának minősítette az eseményeket, a lord hiúságának azonban minden bizonnyal megtetszhetett a „*Rothermere-dinasztia*” gondolata, később egyre gyakrabban hivatkozott arra, hogy a Habsburgok restaurációjának nincs esélye Magyarországon.

Az akció és a revíziós politika emlékei

A mai szovjet emlékmű helyén 1921-ben felavatott, a négy elszakított országrészt jelképező szoboregyüttes mellé került az *Ereklyés Országzászló*, mely egy Mussoliniktól vett gondolatot hirdetett a talapzatán: „*I trattati di pace non sono eterni*”, azaz a békeszerződések nem örökké valók. A Horthy jobbjáról mintázott esküre emelt egy méter nagyságú kéz megerősítette a Magyar Hiszekegy esküszövegét, *Papp-Váry Elemér*né ismert imáját. 1932. október 6-án avatták fel a budapesti Szabadság téren a Fájdalom szobrát, egy bronz női aktot, a lord ajándékát. A Szabó Ervin Könyvtár előtti motoros Magyar Igaz-

ság kútját is a hála kifejezéséül állíttatta a kormányzat és a főváros. Még utcát is neveztek el Rothermere-ről. A Lehel téri Árpád-házi Szent Margit-plébániatemplom is a „*revízió eszméjének templomaként*” épült. A bal oldalon lévő egyik színes üvegen ma is látható Rothermere nemesi jelvénye.

A lord 1938 novemberében az első bécsi döntés után Kassára sietett, hogy tanúja lehessen a magyarság „*feltámadó boldogságának*”. 1939-ben jelentette meg *My Campaign for Hungary* címmel visszaemlékezéseit, Intelmek és jóslatok című könyve ugyanekkor magyarul is napvilágot látott. A németek prágai bevonulása után visszavonult Rothermere 1940 novemberében hunyt el, magánakciója L. Nagy Zsuzsa történész véleménye szerint nem járult, mert nem járulhatott hozzá Trianon békés revíziójához, és még inkább kiélezte a viszonyt a szomszéd államokkal.

„BŰNÖS VAGYOK”

Teleki Pál öngyilkossága

1941. április 3-án, a hajnali órákban lövés dördült a Miniszterelnökségnek otthont adó Sándor-palotában. A súlyos lelki és magánéleti válságtól gyötört Teleki Pál miniszterelnök – belátva két évtizedes revíziós politikájának kudarcát – főbe lőtte magát. A történeti kutatás egyértelműen cáfolta a gyilkosságról szóló, napjainkban is gyakran felmerülő elméleteket. Gyaníthatóan Churchill angol miniszterelnök Telekit méltató mondata sem az ismert formában hangzott el.

A tragikus sorsú miniszterelnök apja, a rövid ideig a belügyminiszteri posztot is betöltő Teleki Géza nem alkotott maradandót a politikai életben, leginkább a képviselőház háznagyi irodájában szeretett üldögetni és adomázgatni. *„Itt jó levegő van, itt sokáig élnek az emberek”* – olvashatjuk kedvelt mondását Ablonczy Balázs kiváló monográfiájában. Fia a két világháború közötti időszak egyik meghatározó, de alapvetően sikertelen politikusává nőtte ki magát, és napjainkban is vitákat gerjeszt a magyar közgondolkodásban.

Tudós és politikus

Teleki életútjának az értékelői gyakran hívják fel a figyelmet arra, hogy a jogot végzett földrajztudós, egyetemi professzor, akadémikus pályáját végigkísérte a művelt geográfusi és a szűk mozgástérben egyensúlyozó politikusi énje közötti feszültség. Ungváry Krisztián ezzel szemben idézi a Teleki egyik földrajzi értekezéséről 1922-ben írott recenziót. Eszerint a zsidók hazaszerezetre való képtelenségét választási gyűlésen is hangoztató gróf *„kimutatta a zsidó faj alsóbbrendűségét és tudományos módszerekkel igazolta kártékony határait. Az más kérdés, hogy hogyan kerül bele mindez a földrajzi szintézisbe, de éppen ez a mulatságos, és ebben áll a módszer eredetisége: akárhogy csűröd-csavarod, az*

eredmény mindig ugyanaz. Kezdheted a Popocatépetl vagy a Yellowstone park leírásával, mindig csak a zsidónál lyukadsz ki, ez minden bajnak az oka”.

A recenziót egy fiatal gróf írta: Révay József, aki 1944 februárjában titkárként jegyezte azt az igazoló okmányt, mely szerint Radnóti Miklóst a Magyar Filozófiai Társaság rendes tagjává választották. Radnótit az év végén Abdánál bori keretlegények meggyilkolták. (Révayt 1945 tavaszán Gyömrő környékén ölték meg az új hatalom emberei.)

Amikor Teleki tanári szobájának ablaka alatt vertek zsidó hallgatókat, az *Egyenlőség* című lap beszámolója szerint ismert cinizmusával így reagált: „Nem zavar a láрма, mert úgyis a tengerről felelnek, és így e zajongás megfelel a tenger lármájának”. A budapesti Közgazdaságtudományi Kar (gyenge előadó, de tanítványai körében népszerű és keményen vizsgáztató) professzora – aki 1920 óta az *Eötvös Collegium* kurátora is volt – 1928-ban, a *numerus clausus* módosításakor, a „faji harc” részeként kirobbant erőszakhullámmért a liberális sajtó provokációját tette felelőssé.

Kevésbé ismert, hogy az 1910-es népszámlálás adatain alapuló, a Magyar Királyság nemzetiségi viszonyait bemutató (a zsidóságot is a magyarsághoz számító) ún. vörös térképet (*carte rouge*) készítő Telekit már Károlyi Mihály köztársasági elnök is jelölte – többek között Jászi Oszkár és Lóczy Lajos mellett – a Párizsba készülő magyar béke delegáció tagjának, majd szintén Károlyi (a gróf későbbi véleménye szerint a „hideg bolsevizmus” vezéralakja) felkérésére Svájcba utazott. Bernben, majd később Bécsben a fegyveres beavatkozás szükségességéről győzködte az antant képviselőit, a szegedi ellenforradalmi kormány külügyminisztereként pedig fegyvereket kért a „zsidó uralmat” megvalósító tanácskormány ellen – memorandumaira nem kapott választ.

A csodaváró hangulatban Párizsba induló magyar békeküldöttség hét fődelegátusának egyikeként Teleki felügyelte a magyar jegyzékek összeállítását. Szakértő kollégája, Gratz Gusztáv későbbi külügyminiszter kritikával illette ezt az amúgy „imponáló” munkát. A megemészthetetlen mennyiségű irathalmazban „túláságosan elmerültek” a valóban fontos emlékiratok, nem próbáltak meg kellő mértékben a nagyhatalmak fejével gondolkodni, a politikai célszerűséget a jogi-történeti érvek elé helyezni, és „gyakorlatilag merőben megvalósíthatatlan kívánságokkal” léptek fel. A „Trianon miniszterelnökeként” aposztrofált Simonyi-Semadam Sándor kormányában Teleki volt a külügyminiszter, a békeszerződést azonban – mint ismert – nem ő írta alá, sőt tiltakozott a feladattal szemben, ugyanakkor a diktátumot az ő kormánya idején ratifikálta a nemzetgyűlés.

Kétszer a Sándor-palotában

Első kilenc hónapos kormányfői megbízatása idején ő tette meg a kezdeti lépéseket a rendszer *Bethlen István* kormányzásának évtizedében folytatódott konszolidálására, de hamar belefáradt a pártpolitikai csatározásokba. Később is szabadulni igyekezett a Gazda árnyékától. A már említett numerus clausus, a két világháború közötti Európa első antiszemita törvényének elfogadása mellett felülvizsgálták a nagyrészt zsidók által üzemeltetett mozik engedélyét, megtiltották a héber nyelvű levelek postai forgalmát, és a hadseregben külön alakulatokba akarták besorozni a zsidókat. Kampány indult a destruktívnak minősített sajtó megzabolázására is. Teleki egyetértett *Prohászka Ottokár* püspöknek a törvény tárgyalásakor elmondott parlamenti beszédének kulcsmondatával: „*Ez nem antiszemitizmus, ez faji önvédelem*”.

A nagyrészt életképtelen törpebirtokok létesítését eredményező földreform csak időlegesen csendesítette le a vidéki Magyarországot, a pénzügyi nehézségek és a szociális feszültségek kezdetben sikeresnek tűnő orvoslása kifulladt, az árdragítókkal szemben visszaállított középkori botütést egy bíró sem mérte ki, a királykérdés bizonytalan és felemás kezelése csak felgyorsította a kereszténypárti–kiszármazott kormány bukását.

Teleki ezután több mint másfél évtizedig nem vett részt a parlamenti és kormányzati politika első vonalában, sőt 1925-ben kijelentette: „*Én nem is vagyok politikus. Az én terveim nem a politika felé irányulnak*”. *Louis De Vienne*, budapesti francia követ szerint is „*visszavonult a barlangjába*”. Cikkeket írt (többek között az európai egység létrehozásának elkerülhetetlenségéről), előadásokat tartott, különböző intézetek és egyesületek irányító munkájában vállalt feladatokat, megpróbálta a cserkészmozgalmat nemzetnevelési elképzelései szolgálatába állítani, azaz a „kultúrfölény” és a revízió lázában égő magyar politika befolyásos szürke eminenciása maradt. Belebonyolódott a frankhamisítási botrányba, gyaníthatóan – legalábbis kezdetben – közvetítői szerepet játszott a hamisítók és a kormány között. Rajongott a könyvekért, főleg *Karl May* indiántörténeteiről, és a (ma is) költséges autókért.

Az 1931. február 24-én, Mátyás király születésnapján *Corvin-lánccal* is kitüntetett Teleki kezdetben szimpátiával tekintett a nemzetiszocialista modellre, már 1928-ban találkozott Hitlerrel, de igazán a portugál keresztény korporativizmus felelt meg a csak negyvenéves korában gyakorló katolikus-sá lett tudós ízlésének. *Imrédy Béla* kultuszminisztereként élete legrosszabb, nyelvtani hibákkal teli vezércikkében köszöntötte az 1938. májusi Eucharisz-

tikus Világkongresszust. A jeles eseményre díszkivilágítást kapott Országgházban ezekben a napokban fogadták el az 1938. május 29-én hatályba lépett első zsidótörvényt. Teleki tagja volt az első bécsi döntést megelőző, 1938. októberi magyar–szlovák tárgyaláson részt vevő magyar delegációnak is.

Második miniszterelnöki megbízatását kedvezően fogadta a politikai közvélemény. A már említett Gratz Gusztáv Teleki elméleti felkészültségét *Eötvös József*éhez hasonlította, ugyanakkor akaratbeli gyengeséget és cselekvésképtelenséget vetett a szemére. „Egy biztos” – írta, „nem fog rombolni”, és Imrédy után „már ez is valami”. Kormányzása idején fogadták el mindenféle külső nyomás nélkül a faji alapú második zsidótörvényt, az indoklás nagy részét „egy konok rasszista büszkeségével” Teleki fogalmazta. A nyolcvanezres példányszámú *Pesti Hírlap* apróhirdetése között ezután szaporodtak meg a „teljesjogú keresztény, őskeresztény, kereszténynek számító, kereszténynek tekintendő, zsidótörvény hatálya alá nem eső” répaátvevőknek, kenyérkihordóknak, elárusítónőknek, gyors- és gépiprónőknek, könyvelőknek szóló állásajánlatok.

Az ország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, kilépett a Népszövetségből, nagyrészt sebtében riadóztatott újoncok katonai akciójával – Berlin jóváhagyásával – birtokba vette a Kárpátalját, és néhány kelet-szlovákiai települést. Utóbbi esetben azt hangoztatta a magyar kormány, hogy a lépésre Csehszlovákia felbomlása után került sor – a nyugati hatalmak nem tiltakoztak. A sokadik amnesztiájával szabaduló *Szálasi*val folytatott megbeszélésén Teleki a kandalló mellett ülve térképeket nézegetett a nyilas vezetővel, és azt ígérte neki, hogy közbenjár egy kormányzói audienciáért – erre később nem került sor. Az újabb revíziós siker után lebonyolított 1939-es „csodás forradalmi” választások a nyilasok előretörése mellett a két világháború közötti legnagyobb kormánypárti sikert hozták.

Erdély és a Délvidék

Tévedett az a német jelentés, mely szerint Teleki ekkor már csupán egy „szürke, begyepesedett öregúr” volt. Közismert, hogy már a világháború kitörése előtt öt héttel – egy hónappal a *Molotov–Ribbentrop-paktum* aláírását megelőzően – Hitlerhez és *Mussolini*hez intézett leveleiben „erkölcsi meggondolásokból” megtagadta a magyar részvételt a lengyelek elleni hadműveletekben (bár erre felkérést sem kapott), sőt azt is, hogy a német csapatok Magyarországon keresztül kapjanak utánpótlást. A több tízezer lengyel menekült befogadásán

kívül a kormány hadianyagot és önkénteseket küldött a szovjetek ellen harcoló finneknek, bár az utóbbiak későn jutottak el Finnországba.

Ormos Mária szerint Teleki – egy szélsőségmentes belpolitika bázisán, ami-be 1940 augusztusától a minden sajtótermékre kiterjedő cenzúra és a külföldi lapok ellenőrzése is belefért – német nyomásra, mégis önálló magyar akciókkal akarta elérni Trianon orvoslását, és eközben az angolszász hatalmak jóindulatát is meg kívánta őrizni. A vezérkarral, a kormányzóval és a kormánypárt többségével szembehelyezkedve a kormányfő kezdettől fogva szkeptikusan kezelte a tartós, és tulajdonképpen kizárta a végleges német győzelem lehetőségét. A Teleki–Csáky-tandemben a miniszterelnök vitte az angolbarát irányt, külügyminisztere, az Imrédytól megörökölt *Csáky István* Magyarország feltétlen tengelybarátságát hangoztatta, miközben főnöke a Hitlerrel folytatott tárgyalásain – a tósztok és a közös nyilatkozatok bevett mantrálásán túl – általában szinte meg sem szólalt. A kormányfő 1940 tavaszán rövid ideig egy emigráns magyar kormány felállítását is mérlegelte, sőt Rómában úgy fogalmazott, hogy a németekkel szembeni ellenállás ugyan megszállást eredményezne, de „*előkészítené a jövőendő feltámadást*”.

Teleki többször eljátszott a Románia elleni katonai akció gondolatával. A revízió szükségességéről hosszabb memorandumban próbálta meggyőzni a nyugati hatalmakat. Ugyanúgy csalódnia kellett, mint az őt türelemre intő Mussoliniben. Hitlerhez írott levelében német támogatást kért a német csapatok átengedéseért, a náci vezető válasza nem tartalmazott határozott ígéretet. Teleki Erdély kérdését ennek ellenére diplomáciai (gyaníthatóan megígérte a harmadik zsidótörvény tető alá hozását) és fegyveres nyomásgyakorlással napirenden tartotta. Ki akarta használni Romániának a szovjetek területi követelései miatt eleve szorult helyzetét. Német támogatással hozott veráldozatot akart, nem német–olasz döntőbíráskodást. Berlin közbelépett, mert nem akarta veszélyeztetni a román kőolaj-kitermelést. A kormányfő 1940 októberében már engedélyezte német tancsapatok átvonulását az országon keresztül Romániába. (*Bartók Béla* ezekben a napokban hagyta el végleg Magyarországot.) A második bécsi döntés után a hazaúton Teleki mély depresszióba zuhant, majd másnap benyújtotta a lemondását. Maradásra bírták. A bevonulást követő súlyos atrocitásokat így értékelte a kormányfő: „*nem lehet úgy házasságot kötni, hogy ne legyen néhány törött tárgy*”.

A tervezett korporatív-konzervatív alkotmányreform és a „*világos, radikális*an egyszerű” harmadik zsidótörvény előmunkálatainak elindítása mellett

Teleki kormánya csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez (ezzel gyakorlatilag szembekerült az angolszász világgal), majd a „nyitott ablak” koncepciója jegyében egy összesen három cikkelyből álló örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával. A képviselőház egy időben szavazott a két kérdésről. A németbarát *Cvetković*-kormánnyal kötött szerződést a térség stabilitását szem előtt tartó németek felé úgy lehetett magyarázni, hogy az megkönnyítheti a délszláv állam bevonását a háromhatalmi egyezménybe. Az angolok főleg az emelték ki az aláírás utáni belgrádi sajtótájékoztatón elhangzottakból, hogy a magyarok a dunai térség békéje érdekében félretették területi vitáikat déli szomszédjukkal. Telekinek, aki a két bécsi döntés területi határozatait sem tekintette véglegesnek, nyilvánvalóan nagyot kellett nyelnie, hogy ebbe belemenjen. A magyar–jugoszláv közeledés jegyében 1939 végén magyar gyártású filmeket mutattak be Belgrádban. Köztük az 1937-ben született *Hotel Kikelet* címűt, *Turay Ida*, *Páger Antal* és *Kabos Gyula* főszereplésével. A bemutató idején az utóbbi, akit az első zsidótörvény leparancsolt a színpadról és a filmvászonról, már Amerikában élt.

Az „örök barátság” alig több mint egy hónapig tartott (a szerződést a két parlament csak 1941. február 27-én ratifikálta), és a jugoszláv rezsim megdöntése után Hitler kilátásba helyezte a magyar revíziós igények támogatását a katonai együttműködésért cserébe. Teleki – érzékelve a kormányzó, a hadsereg, a kormány egy részének és a parlament többségének lelkesültségét – ismét bejelentette lemondását, majd újra visszakozott. A magyar vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar csapatok – az előkészületeket irányító Horthy utasítására – a horvát önállóság kikiáltása után vonuljanak be, a magyar kisebbség védelmére az „ezeréves magyar határokon” belül tevékenykedjenek, és ne kerüljenek német alárendeltségbe.

„... ő úgy szólt, hogy elhallgatott, ...”

Teleki utolsó napját *Tilkovszky Loránt* próbálta meg rekonstruálni. 1941. április 2-án a kormányfő – a miniszterelnökségi és parlamenti megbeszélések után – meglátogatta beteg feleségét, ahol telefonhoz hívták. Horthy állítólag azt közölte miniszterelnökével, hogy a magyar megszorításokat kénytelen a németek kérésére részben figyelmen kívül hagyni. Este *Barcza György* londoni magyar követ – csupán a *Foreign Office* addig is ismert, a fejleményekre értelemszerűen nem reflektáló közléseit összefoglalva – azt táviratozta, hogy

a magyar fegyveres akció angol hadüzenetet vonna maga után. Erről Teleki a *Bárdossy László* vezette külügyminisztériumban értesült. Fontos hangsúlyozni, hogy a britek már 1940 őszén egyértelművé tették a magyar háborús részvétellel kapcsolatos elvi állásfoglalásukat. A kormányfő ezután a Bazilikában a cserkésztsztek lelkigyakorlatán meggyónt, majd visszatért a Várba, ahol nem sokkal éjfél előtt *Újpestery Elemér* diplomatától átvette a Barcza-távírat másolatát.

Teleki úgy érezte, kudarcot vallott. A németek várható vereségével számoló „kívülmaradási” koncepciója megbukott. Hajnalban főbe lőtte magát. Két búcsúlevelet hagyott hátra Horthynak címezve, érdemes ezeket szóról szóra idézni: „*Főméltóságú Úr! Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbékeszerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadoztuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsekább nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.*” A másik levél így szólt: „*Főméltóságú Úr! Ha cselekedetem nem is sikerülne teljesen, és még élnék, ezennel lemondok. Mély tisztelettel: Teleki Pál.*” Íróasztalán Czettler Antal Svájcban élő történész szerint *Teleki László* kis mellszobra mellett *Széchenyi István* naplója hevert ...

Az utolsó nap szemtanúi, a munkatársak és a családtagok elfogadták, hogy Teleki öngyilkos lett. A katolikus egyház ennek ellenére hozzájárult az egyházi szertartáshoz. A németek által elkövetett gyilkosságra csak olyan kortársai gyanakodtak, akik nem tartoztak szűkebb köréhez, napjaink hasonló teóriái is bizonytalan forrásokon alapulnak. A Mindszenty-per harmadrendű vádlottja, *Zakar András* „*költött szemfényvesztésnek*” tartotta az öngyilkosságot, és azt állította, hogy *Wilhelm Keitel* vezértábornagy személyes irányításával a németek likvidálták Telekit. (Ez a könyv ma az egyik hazai főiskola doktórاندuszainak ajánlott olvasmány – remélhetőleg csak a téma sokoldalú bemutatását és a forráskritika szükségességét szem előtt tartva.)

Gyakran elhangzik – a forrás megjelölése nélkül –, hogy Churchill angol miniszterelnök „*üres széket*” ajánlott Teleki emlékének „*a jövőendő béketárgyalásokon*”. *Baán D. András* történész kutatásai szerint az alsóházban ennyit mondott: „*Teleki gróf inkább saját életét adta, mintsem hogy e szégyenteljes tettehez csatlakozzék*”. Sem rádióbeszédben, sem kormányülésen nem említette Telekit. Ugyanakkor az irodalmi Nobel-díjat kapott, *A második világháború története* című munkájában így emlékezett rá: „*Teleki gróf főbe lőtte magát. Öngyilkosságával az volt a célja, hogy magát és népét felmentse a Jugoszlávia el-*

leni német támadásért viselt felelősség alól. Áldozata tisztára mosta nevét a történelem előtt. De a német seregeket nem tudta megállítani, és a történetek következményeit sem volt képes elhárítani.” A magyar kormány a délvidéki bevonuláskor Teleki intencióinak megfelelően járt el. Végül Nagy-Britannia – bár megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal – csak decemberben üzent hadat. A kormányfő temetését légiriadó szakította félbe.

Az aszkétaarcú, erős dohányos, gyakran betegeskedő és álmatlanságban szenvedő Telekinek élete utolsó két évtizedében naponta háromszor kellett katétereznie magát súlyos veseelégtelensége miatt, gyakran vett erőt rajta a depresszió, a harmincas évek elején idegösszeomlást is kapott. Gyakran küzdött anyagi gondokkal, aggasztotta családjának, súlyos beteg feleségének és idős édesanyjának a sorsa is. Önértékelési zavarai, két korábbi feltételezhető öngyilkossági kísérlete, életpályájának kudarca és az elhagyatottság érzése is szerepet játszottak abban, hogy maga ellen fordította a fegyverét. *Hóman Bálint* szerint „mindent magának tartott, aki kínzó, fájdalmas, lehangoló és elcsüggesztő”. A kultuszminiszter naplójában felidézte, hogy a *Kegyenc*, *Teleki László* drámája előadásának szünetében beszélgetett Telekivel (a bemutató 1941. március 8-án volt a Nemzeti Színházban), amikor a kormányfő mosolyogva így szólt: „Tudod, lelkiismereti konfliktusok esetén a legegyszerűbb megoldás – itt halántékához emelte a kezét – a puff.” Fia, *Teleki Géza* 1983-ban gyógyíthatatlan betegsége miatt szintén önkezével vetett véget az életének.

A „tragikus nagyúr” 12 törvényt és 52 kormányrendeletet eredményező antiszemita politikájának következményei nem tudatosultak benne. *Karsai László* történész szerint a miniszterelnök nem a korszellem áldozata, hanem formálójá, irányítója volt. Igaz, a nyugati hatalmak szemében sem ez volt a döntő érv Teleki megítélésével kapcsolatban.

A KORMÁNYZÓHELYETTES HALÁLA

Horthy István tragikus repülőbalesete

1942. augusztus 20-án Horthy István kormányzóhelyettes, tartalékos főhadnagy 25. bevetésére indult az alekszejevka-i repülőtérre. A Re2000 Héja típusú vadászgép nem sokkal a felszállás után egy domboldalnak ütközött, a pilóta életét vesztette. A nyugati külpolitikai orientáció szimbolikus alakjának halála kapcsán sokan a németek által végrehajtott merényletre gyanakodtak, mások az iszákos dzsentrifúú végzetes felelőtlenségéről beszéltek.

Horthy Miklós kormányzó idősebbik fia 1904-ben született. A bécsi elemi iskolai évek után Budapesten, a Toldy Ferenc főreáliskolában érettségizett, majd a József Nádor Műszaki Egyetemen szerzett gépészmérnöki diplomát. A csepeli Weiss Manfréd gyár repülőmotor osztályán, majd Amerikában, a Fordnál szerzett tapasztalatok birtokában a MÁVAG főmérnöke, majd 35 évesen vezérigazgatója lett, részt vett a legendás 424-es gőzmozdony tervezésében is. 1940-ben a MÁV elnökének nevezték ki. Repülővezetői képesítést 1927-ben a titkos légierő szombathelyi és szegedi bázisán szerzett. Sportrepülői teljesítményével elismerést vívott ki magának. Egy alkalommal tizenháromezer kilométeres távolságra, Budapestről Bombaybe, majd vissza repült alig több mint hét nap alatt. Nászútján Észak-Afrikát és a Közel-Keletet járta be repülőn.

A „kiskormányzó”

Thomas Sakmyster szerint a kormányzó „fiát valódi zseninek tartotta, és mindig nagy figyelmet szentelt a véleményének”. Horthy Miklós pozíciója természetesen István és öccse, Miklós szakmai-politikai karrierjét is elősegítette. Horthy István Jász-Nagykun-Szolnok vármegye felsőházi képviselőjeként, majd államtitkárként debütált a politikai életben. Azonban csak akkor került igazán a politikai támadások keresztútjába, amikor a szélsőjobboldali befolyást

korlátozni kívánó *Darányi Kálmán* kormánya törvénytervezetet nyújtott be többek között a kormányzói jogkör kiszélesítéséről. Ennek egyik pontja utódajánlási jogot biztosított volna a Horthy-dinasztia lehetőségét is bizonyára mérlegelő idős kormányzó számára. Ez a pont végül kimaradt a törvényszövegből.

Ormos Mária szerint a *Habsburg Ottó* visszahívását pártoló legitimista és az egyfajta elnöki rendszer meghonosítását támogató baloldali ellenzők azért adták fel aggályaikat, mert majd' húsz év telt el *IV. Károly* visszatérési kísérletei óta anélkül, hogy a legcsekélyebb esély kínálkozott volna a trón tényleges betöltésére. Az államfői hatalom megszilárdítása volt az elsődleges feladat, még ha a poszt első számú várományosa az a Horthy István volt is, aki a rossz nyelvek szerint fiatalemberként leginkább a „szoknyák és a pohár iránti ügybuzgalmáról”, több zsidó tőkés lányával folytatott viszonyáról, és semmiképpen sem politikai tapasztalatairól volt híres, ráadásul személyét a katonai körök is közönyösen, vagy bizalmatlanul fogadták.

1941 végén még sürgetőbbé vált a kérdés rendezése. Horthy, aki novemberben meg is betegedett, egy *Bárdossy László* miniszterelnöknek szóló levelében – anélkül, hogy egyszer is említette volna a fiú nevét – egyértelművé tette, hogy a posztot fiának szánja. Ezzel kapcsolatban *Serédi Jusztinián* hercegprímás előtt úgy fogalmazott a kormányzó, hogy „akinek háza van, természetesen gyermekeire kívánja azt hagyni a halála után”. (Horthy kisebbik fia, *ifj. Horthy Miklós* ekkor a braziliai nagykövetségen teljesített diplomáciai szolgálatot.)

A jugoszláviai bevonulás után az ország elérte ugyan Trianon utáni legnagyobb kiterjedését, de a három zsidótörvény, a német győzelmet kétségbe vonó hangok felerősödése, a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak küldött hadüzenet, majd a délvidéki incidens egyértelművé tette a konzervatívok, illetve a legitimista, liberális, kiscgazda és szociáldemokrata ellenzékiek számára, hogy határozott lépéseket kell tenni a háború mielőbbi befejezése érdekében. A politika igénye (egy, a kormányzó feltétlen bizalmát élvező, de a németek számára is elfogadható személy választása) találkozott a családi ambíciókkal. Bár a németek anglománnak, zsidó nagytőkésekkel barátkozó ellenfélnek tartották, nyilvánosan nem léptek fel a megválasztása ellen. Az eskütételén repülő főhadnagyi ruhájában megjelent Horthy-fiút a sajtó kötelességtudó, szorgalmas, szociálisan érzékeny személyiségként mutatta be.

Horthy Istvánt 1942. február 19-én *Széchenyi Bertalan* felsőházi elnök előterjesztésére közfelkiáltással kormányzóhelyettségé választották, az ellenzők

távolmaradásukkal tüntettek. A hivatalos Németország hallgatott. *Hitler* úgy reagált, hogy Horthy „*jól kifőzte*” ezt a csejt. A Teleki–Bethlen irányvonalat képviselő „várbeli klikk” március elején elérte az önkényes lépéseiről elhíresült és a kormányzóval szemben illojális Bárdossy menesztését is. A kiváló angolszász kapcsolatokkal rendelkező Horthy István fél év múlva repülőszerecsétlenség áldozata lett.

Horthy István repülőszolgálat

A magyar kormány 1942 februárjában Horthy egyetértésével és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök javaslatára döntött a kormányzóhelyettes „*arcvonalbeli szolgálatáról*”. Egyrészt azért, hogy példát mutatva elnyerje a tisztikar lojalitását, másrészt, hogy a németek felé tett gesztussal bizonyítsa a szövetségesi hűséget. A legalább háromhónapos frontszolgálatra készülő kormányzóhelyettes maga is úgy gondolta, hogy jelképesen és ténylegesen is osztoznia kell a katonák sorsában, mert háborús tapasztalatok nélkül nem érezné magát jogosultnak a hadsereg irányítására.

Bár sokan ellenezték a frontszolgálatot, köztük *Kállay Miklós*, az új miniszterelnök is, a tartalékos repülő főhadnagy 1942 májusában csatlakozott a szolnoki 1/I. Darázs vadászpilóta-osztályhoz, majd július elején érkezett ki a keleti frontra. Testi épségéről, utazásai megszervezéséről külön katonai tanácsadó és kíséző gondoskodott. *Szabó László* vezérőrnagyot még a baleset előtt más beosztásba helyezték. A vadászosztály parancsnokának, a Horthy családhoz közelálló, de a katonák körében nem túlságosan népszerű *Csukás Kálmán* repülő vezérkari őrnagynak köszönhetően eleinte többet is repülhetett, mint más pilóták.

Ezen kívül azonban semmiféle kivételezést nem fogadott el, a bevetések szünetében együtt kártyázott és focizott a legénységgel. A lapok július második felétől főcímekben számoltak be a kormányzóhelyettes frontszolgálatának eseményeiről, sőt a rádió „*Beszél a front*” címen sugárzott műsorában maga Horthy István is megszólalt. Augusztus közepén indult a Vöröskereszt Bajtársi Rádiószolgálat, melynek első üzenetét Horthy kormányzó küldte a fronton harcolókhoz és fiához. A propagandázú beszámolók a jövődő államfőjének portréját kívánták megrajzolni.

Horthy István gépe több találatot kapott, egy leszállásnál súlyosan megsérült, sőt augusztus elején szemtanúk szerint megrongált egy ellenséges gépet,

mely a kísérő pilóta vallomása szerint valószínűleg lezuhant. Ez utóbbi „légygyőzelmének” tényét sokan, köztük *András Sándor* repülő vezérkari alezredes naplóbejegyzései is kétségbe vonják. Mindenesetre tény, hogy a repülőcsoport vezérkari főnöke kezdetben „*valószínű légi győzelmet*” jegyzett fel a naplójába, név nélkül, csak tíz nappal később utalnak először Horthy személyére. A félreérthető kitüntetési javaslat pedig augusztus 18-át adta meg a győzelem dátumaként, emiatt később *Jány Gusztáv* vezérezredes magyarázkodni kényszerült.

5 óra 7 perc

Olasz Lajos alapos összefoglaló tanulmányában vázolta a baleset körülményeit. Eszerint Horthy a végzetes nap előtt augusztus 11-én repült utoljára, aztán rövid ideig betegeskedett, majd a vöröskeresztes ápolónőként Kijevbe érkezett feleségét, gróf *Edelsheim-Gyulai Ilonát* látogatta meg, és tőle szerzett tudomást arról, hogy Jány megkapta a hazarendelésével kapcsolatos budapesti minisztertanácsi utasításokat. A vezérezredes augusztus 19-én délután egy hosszú séta keretében tájékoztatta Horthyt a fejleményekről, és valószínűleg szóban, a szolgálati út megkerülésével még engedélyt adott neki egy utolsó felszállásra. (A budapesti utasítás sem rendelt el teljes repülési tilalmat a kormányzóhelyettes számára, aki eredeti programja szerint a 6. könnyűhadosztályt látogatta volna meg 20-án.) A feladat egy, a kecskeméti 3/2-es repülőszázadhoz tartozó He-46-os közelfelderítő vadászgép kísérése és védelmének biztosítása volt. Horthyt külön kísérő, *Nemeslaki Zoltán* őrmester tartotta szemmel.

Miután a gép motorpróbájánál mindent rendben találtak, a V-421-es számú Héja első kísérletre túlfutott a sokkal lassabb He-46-oson, más forrás szerint tévedésből nem a kijelölt gép mögé csatlakozott, ezért hirtelen mozdulattal balra fordulva próbált mielőbb besorolni a felderítő mögé. A gép a frontvonaltól mintegy 40 kilométerre, körülbelül három-négyszáz méteres magasságon dugóhúzóba esett, és zuhanni kezdett. Horthy a viszonylag kis magasság miatt már nem tudott úrrá lenni a gépen. A becsapódás után azonnal szörnyethalt, holttestét a gép kigyulladásá és a lőszerkészlet felrobbanása miatt csak órákkal később tudták kiemelni. Kállay miniszterelnök csak az augusztus 20-i körmenet és ünnepi mise után tájékoztatta a kormányzót a

tragédiáról. Horthy idősebb fia halála után nem jelölt újabb helyettest, és kijelentette: nem ismer megfelelő jelöltet, és nincs is szüksége ilyenre.

Az azonnal felállított helyi, a központi vizsgalóbizottság, a műszaki vizsgálat a szabotázs és az esetleges műszaki hiba lehetőségét kizárva ugyanazt állapította meg: a kedvezőtlen repülési tulajdonságok mellett az alacsony repülési magasságban végrehajtott túl szűk forduló okozta a balesetet. Ezt erősítette meg a szemtanúk többsége mellett a Voronyezs irányába tartó felderítő gép személyzete is, akik látták a gép zuhanását, és jegyzőkönyvbe is mondták a történeteket. *Borus József* hadtörténész hangsúlyozza, hogy amennyiben a lezuhanással kapcsolatban bármilyen gyanús körülmény felmerült volna, akkor ezt a vizsgálat nyilván nem hagyta volna említés nélkül. Mégis csak Magyarország második közjogi méltósága szenvedett tragikus balesetet.

A nem túlzottan közkedvelt Héja műszaki hiányosságait hosszasan lehetne sorolni, a kiképzés során Szolnokon Horthy István is átélte egy dugóhúzóba esést, de nagyobb magasságban, és akkor korrigálni tudott. Ezt megemlíttette Kijevben feleségének is, és megnyugtatta, hogy *„ebben a tekintetben a jövőben különösen óvatos lesz”*. Mindamellett a Héják sokkal korszerűbbek voltak a korábban rendszeresített gépeknél, és kezdetben a szovjet vadászokkal szemben is fölényben voltak. A német Me-109-es vadászgépek csak később érkeztek meg. Horthy a Héján több mint 75 órányi (ebből hadművelési területen majdnem 60 órányi) repülőidővel büszkélkedhetett, sokkal több gyakorlattal a hivatásos pilóták sem rendelkeztek. Ráadásul szakértők szerint akár 15 felszállással is el lehetett megfelelően sajátítani a gép kezelését. Egyesek úgy vélték, Horthy 38 évesen túl idős volt ahhoz, hogy szervezete elviselje a terheléseket. Másrészt egyik tanára azt is őszintén megmondta a Horthy-fiúnak, hogy vannak, akik körülrepülhetik a Földet, de ettől még nem lesznek vadászrepülő. A két és fél tonna felszállósúlyú, 1000 LE-s motorral ellátott, nem könnyen vezethető Héja tapasztalt pilótát igényelt.

Legendák születnek

A repülő főhadnagy halálának körülményeivel sokáig nem megfelelően foglalkozott a történetírás. A tények és a feltételezések alapján egymással homlokegyenest ellenkező, ráadásul gyakran világnézeti szempontokból is motivált megítélések voltak jelen a köztudatban, politikai, egyházi és szakmai körökben egyaránt. Már Horthy István életében is születtek – néha a politi-

ka által is felhasználta és alakított – legendák. Németellenességét hangsúlyozó valós események keveredtek kitalált történetekkel. Felkereste *Howard Traverset*, az amerikai nagykövetség első titkárát, és sajnálkozott, hogy nem harcolhat a nyugati hatalmak oldalán a németek ellen, majd részt vett az amerikai nagykövet elutazás előtti búcsúztatásán, ezzel is demonstrálva egyet nem értését a kormány döntésével kapcsolatban. Ugyanakkor állítólag – *Shvoy Kálmán* altábornagy naplója szerint – Horthy a megválasztása előtti napon a német diplomácia képviselői előtt „*tökrészen*” az angol himnuszt játszatta az Arizona nevű mulatóban, és „*folyton azt kiabálta, hogy nem akar kormányzóhelyettes lenni*”. Erre válaszul nyilas röplapok a szovjettel kacérkodó, zsidóbérenc hazaárulóként gyalázták.

A fronton szolgáló Horthy kisebb légtérbiztosító és kísérőfeladatokat végzett csupán, mégis bátor századparancsnokot kreáltak belőle az újságok. Nem volt alapja annak a szóbeszédnek sem, hogy a frontról hazatérő Horthyt a lelkes tömeg nyomására megkoronázzák. Több mellékkörülmény is megmozgatta a közvélemény fantáziáját. A hazatérését elrendelő határozat egy hét alatt jutott el a frontra, a hadseregparancsnok csak majd' két héttel a frontra érkezte után látogatta meg a kormányzóhelyettest, a hivatalos tömegtájékoztatás is sokáig pontatlan információkat közölt a balesetről, először csupán annyit, hogy „*repülőgépén hősi halált halt*”. A halál okáról semmit sem közöltek, majd a sok szóbeszéd miatt a Sajtóellenőrző Bizottság utasítására szeptember elejétől nem is közölhettek. Kállay Miklós miniszterelnök sem mondott igazat, amikor augusztus 26-i képviselőházi beszédében azt állította, hogy Horthy „*mint mindig, most is egyedül indult útjára*”, és „*kísérő nélkül szállt fel*”. Ez azért is érthetetlen, mert az MTI augusztus 21-én közzétette Jány Gusztáv sürgönyét, mely szerint Horthy „*egy közelfelderítőt kísért, az kérte, hogy alacsonyan repüljön, s alacsony repüléssel fordult, gépe oldalra billent, nem bírta egyenesre venni és lezuhant*”. Ehhez a Horthy jelenlétét nyűgnek érző tisztikar egyik tagjaként Shvoy annyit tesz hozzá, hogy „*tulajdonképpen tehát nem orosz golyótól sebesülve vagy találva esett el, ... hősi halottat kellett a lezuhantból csinálni*”.

A közvélemény hangulatát befolyásoló „intő jelekből”, furcsa körülményekből nem volt hiány. A baleset Szent István napján történt, ráadásul a gyászszertartás után a parlamenti főlépcsőház egyik kristálycsillárja leszáadt, csupán néhány méterre a kormányzótól, szeptember elején pedig a Dunába zuhant a kormányzó vejének, *ifj. Károlyi Gyulának* a gépe. A baleseteket semmilyen felelősségre vonás nem követte. Ráadásul a Héja roncsait

már a tragédia másnapján elmozdították és elszállították. Horthy ugyan augusztus végén meghallgatta fia tisztszolgáját, és ezután a katonai iroda próbált újabb információkhoz jutni, de a hadsereg vezetői megtagadták a tájékoztatást. Valószínűleg ezért került sor később *Bartha Károly* honvédelmi miniszter menesztésére.

Vádolták az ifjabb Horthyt azzal is, hogy a névnapi mulatsága után részegen vezette a gépet. Tény, hogy nem volt alkoholtilalom a repülőknél, és Horthy is felhajtott reggelenként egy pohárka kenderesi szilvapálinkát, de ez egy visszaemlékező szerint „*csak a csípős hidegnek szólt, és nem az alkohol élvezetének*”. Másrészt reformátusként nem augusztus 20-án ünnepelte a névnapiját.

A kortársak közül sokan, de egyes kormányzati képviselők is német merényletre gyanakodtak, és Horthy István özvegye sem zárja ki a szabotázs lehetőségét. Horthy Miklós úgy vélekedett emlékirataiban, hogy a fia ravalatánál megjelent *Ribbentrop* német külügyminiszter „*ördögien szörnyű és hazug részvétmegnyilatkozásának igazi mivoltát*” csak később ismerte fel teljes mértékben. Az emigráns kommunisták moszkvai Kossuth Rádiója is a náciakat vádolta. A Horthy családhoz valamilyen formában kötődő személyek – érthető módon szubjektív – naplói, visszaemlékezései szintén ezt a verziót erősítik. *Farkas György*, Horthy István inasa harctéri naplójában augusztus 18-i dátummal rögzítette, hogy „*németek laknak itt közvetlenül a mellettünk lévő sátorban. Pár napja, hogy idejöttek, öten-hatan lehetnek*”. Az Ukrajnában feleségével töltött napokban – mint utóbb kiderült – lehallgatták őket *Karl Kitzinger* tábornok, Ukrajna főparancsnokának villájában. Ekkor Horthy elmondta feleségének, hogy a németek bizonyosan elveszítik a háborút (erről a Szombathelyi Ferencsel folytatott korábbi beszélgetései győzték meg), és ő a hazatérése után szerepet kíván vállalni abban, hogy hazánk megítélése javuljon nyugaton. Mindezek ellenére a németeknek ekkor semmilyen érdekük nem fűződött Horthy István halálához, sőt Hitler szerint jövőendő államfőként stabil szövetségessé tehetné volna az országot.

A 2. hadseregnél kiadott hadparancs Horthy István tragédiáját is példaként felmutatva „*gyávának és bitangnak*” nevezte azokat, akik nem készek az életüket áldozni a hazáért. Itthon mozgalom indult a kormányzóhelyettes másfél éves fiának trónra emelése érdekében (ezt később Kállay unszolására maga a kormányzó állíttatta le), a Horthy családot a Hunyadiakhoz hasonlító írások jelentek meg. 1942 novemberében, a XX. törvénycikkben állítottak emléket Horthynak, elrendelve, hogy az országban emelendő hősi emlékmű-

veken a „*Kormányzóhelyettes Úr Ő Főméltósága neve is megörökíttessék*”. A „*baza oltárán önmagát feláldozó kötelességteljesítés mintaképének*” családjáról való gondoskodást a nemzet feladatává tették. Horthy István nevét vette fel számos katonai-műszaki intézmény, *Kisfaludi Strobl Zsigmond* által tervezett szobrát a Horthy Miklós-híd budai hídfőjénél kívánták felállítani. A kompozíció előterében a repülő főhadnagy alakja állt volna, mögötte pedig a repülés gényusa, amint koszorút dob a hősré. A két főalak szobra el is készült, de felállítására a német megszállás miatt már nem kerülhetett sor. Később elterjedt az a téves feltételezés (például *Jancsó Miklós*: *Anyád, a szűnyogok* című filmjében is megjelent), hogy a hasonló kompozíciójú Gellért-hegyi Szabadság-szobor, szintén Kisfaludi Strobl alkotása a Horthy-émlékmű átalakított változata. Szobrok, utcák, verseskötetek, fotóalbumok, visszaemlékezések idézték az elhunyt alakját.

A források és a szakirodalmi feldolgozások áttekintése után összességében megállapítható, hogy vannak homályos pontok a történetben (például ki engedélyezte Horthy utolsó felszállását, miért csak késve jutott el hozzá a hazatérését elrendelő határozat, stb.), de ezek a felmerülő kérdések mellékesek. Tényként kezelhető, hogy a tragédiát a gép kedvezőtlen repülési tulajdonságai, a pilóta hibája és esetleg valamilyen, az előzők miatt fellépő műszaki probléma együttesen okozhatták. A Horthy-rendszer megítélésének napjainkban tapasztalható, néha politikailag motivált módosulása kihat a kormányzóhelyettes szerepének értékelésére, és előtérbe helyezi a baleset valós körülményeinek bemutatását is. Ma Horthy István egyetlen szobra a gödöllői Királyi Kastély parkjában található.

IDEGEN FÖLDÖN, IDEGEN ÉRDEKEKÉRT

A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-kanyarban

1942 novemberében a szovjet csapatok bekerítették a Sztálingrádot ostromló német 6. hadsereget. 1943. január 12-én megkezdődött a szovjet ellentámadás, ami felmorzsolta a Voronyezs és Pavlovszk közötti 208 kilométeres szakaszt védő 2. magyar hadsereget is. Jány Gusztáv vezérezredes korszerűtlen fegyverzetrel és hiányos felszereléssel „ellátott” katonái mindaddig kitartottak, amíg működött a vezetés, és volt mivel harcolni. A magyar hadtörténet legnagyobb veresége következtében nem volt olyan magyar család, ahol ne sirattak volna valakit.

 Teleki Pál óvatos külpolitikájának kudarca és a miniszterelnök öngyilkossága után a románokkal **Hitler** kegyeiért versenyt futó és a szövetségesek nélkül maradt Szovjetunió elleni gyors német győzelemben bízó **Bárdossy**-kormány és a katonai vezetés fél éven belül háborúba sodorta az országot három nagyhatalommal.

A németek benyújtják a számlát

Miután a villámháborús stratégia 1941 decemberében Moszkva alatt csődöt mondott, **Joachim Ribbentrop** külügyminiszter, majd **Wilhelm Keitel** tábornagy, vezérkari főnök 1942 januárjában Budapestre látogatott, hogy az 1942 tavaszára tervezett keleti hadművelethez fenyegetéssel és zsarolással minél több magyar katona frontra küldését érje el. A magyar kormány ekkor adta beleegyezését a 2. magyar hadsereg felvonultatásához. **Horthy Miklós** kormányzó már január 10-én ezt írta Hitlernek: „...lelkességgel veszünk részt a tavaszi offenzívában, amennyire csak a felfegyverzés, a mezőgazdaság és a bennünket körülvevő ellenség ezt lehetővé teszi. A részleteket a katonai vezetők fogják megbeszélni.” A január 22-én meghozott döntést nem foglalták írásba. Időközben egy, **Vargyai Gyula** által idézett német jelentés szerint az országban megren-

dült a hit a tengelyhatalmak győzelmében, és a kormánynak csak egy törekvése volt: „*lehetőleg olcsón veszíteni*”. Márciusban *Horthy* menesztette Bár dossyt, és a mintegy kétszázezer katona és az ötvenezer munkaszolgálatos már *Kállay Miklós* miniszterelnöksége idején indult keletre – részben hátrószági megszálló feladatokra, részben közvetlenül a frontra.

A túlságosan merev és apolitikus, hadműveleti-harcászati kérdésekben a B Hadseregcsoporthoz előjáróinak alárendelt *Jány Gusztáv* vezérezredes parancsnoksága alatt álló 2. magyar hadsereget (3 gyalogos hadtestet, 1 páncélos hadosztályt és 1 ezred erejű vegyes repülőalakulatot) 1942 tavaszán és nyarán három ütemben szállították ki a frontra. *Szakály Sándor* szerint mindent rendelkezésükre bocsátottak, amit az országban maradó haderő nélkülözni tudott, az utóbbiakat „*szinte levetkőztették*”. Motorkerékpárokból és tehergépkocsikból a honvédségi készlet háromnegyedét, személygépkocsikból és egyéb gépkocsikból a felét magukkal vitték. A frontra kerülők zöme tartalékos volt, akiket az ország egész területéről egyenletesen hívtak be. A cél a legértékesebb korosztályok kímélése volt. A magyar politikai és katonai vezetés abban is reménykedett, hogy az alakulatok pár hónapos frontszolgálat után hazatérhetnek majd, ahogy ez korábban az ún. gyorsadtest esetében meg is történt.

Az első lépcsőben érkezett III. hadtest 15–20%-os veszteséggel küzdött magát előre az 1942. július-augusztus-szeptemberi ún. „*hídfőcsatákban*” a Donig (volt olyan hadosztály, amely lövegállományának majdnem 40 százalékát elvesztette), a második és a harmadik szállítási ütemben érkező csapatok ugyan harc nélkül, de több mint ezer kilométeres gyalogmenettől elcsigázva kezdték meg a védőállások kiépítését. Tőlük északra német, délre olasz csapatok helyezkedtek el.

Sára Sándor Pergőtűz című dokumentumfilmjéből tudjuk, hogy már 1942 karácsonyán azt kérdezték egymástól honvédek és munkaszolgálatosok: „*Mit keresünk mi, magyarok itt a Donnál?*” Különösen olyan körülmények között, melyekről *Sigmond Olivér* zászlós beszélt a filmben. Századának élén az urivi hídfőbe parancsolták megfelelő téli felszerelés nélkül. A lőszerutánpótlás elmaradt, hetenként csak egy lövést adhattak le lőfegyverenként, „*egy fél kilométerre 1-1 géppuska jutott*”. Megfelelő bakancsuk sem volt, és a századnak mindössze 36 darab bekecset küldtek. Tömegesen fordultak elő lábfa-gyásos sérülések.

Kállay miniszterelnök a korabeli filmhíradó tanúsága szerint Kassán így búcsúztatta a hadba vonulókat: „*Ezt a földet ott kell megvédeni, ahol a legjobban lehet megverni az ellenséget. Mentől messzebb mentek az ellenség üldözésében,*

annál biztosabb lesz szüleitek otthona, gyermekeitek, magyar embertársaitok jövője.” Ennek ellenére senki nem lelkesedett a távoli, Magyarországtól 2000 kilométerre lévő Don folyó birtokbavételéért, és senki nem akart a biztos és katonai szempontból értelmetlen halálba menetelni. *Keglovich István* soproni honvéd így írt feleségének 1942 decemberében: „... *imádkozzatok sokat, hogy ebből a földi pokolból csak még egyszer haza tudjak jönni. ... Itt minden van, csak ember és embernek lenni az megszűnt.*” *Keglovich* nem sokkal később hősi halált halt.

Boldizsár Iván hadapród őrmester, aki 1942 decemberében itthon töltötte szabadságát, azt tapasztalta, hogy Budapesten semmi sem érzékelhető a háborúból: „*Akiknek a hozzátartozóit kivitték, és ez aránylag kevés ember volt, azok aggódtak, de Budapest egyébként olyan ijesztően békebeli város képét mutatta, hogy kezdett bennem fornni valami bakadűh, valami katonai elkeseredés, hogy a fene egye meg, hát itt ti esztok-isztok és táncoltok és szórakoztok, és futballmeccsek vannak, és moziba jártok, és akkor mi ott vagyunk a hidegben kitéve annak, hogy megfagyunk, vagy másként döglünk meg.*”

Megindul a szovjet offenzíva

A hadsereg-parancsnokság naplója 1943. január 12-én rögzítette, hogy „*az urivi hídfőből várt orosz támadás 9,45-kor kezdődő heves tüzérségi és Sztálin orgona tűzelőkészítés után 10,30-kor megindult.*” A Voronyezsi Front 35–40 fokos hidegben az urivi és scsucsjei hídfőkből kiinduló nagy erejű offenzívája *Osztrogozsszk* és *Rosszos* körzetében embertelen feladat elé állította a szomszédos országok ellen revíziós törekvések eszközének szánt, számottevő páncélos és légierő, illetve nehéztüzérség és páncéltámadó felszerelés nélküli hadsereget. Az olasz egységeket már korábban felmorzsozták, a másik oldalon álló német hadtest pedig nem mozdult. A szokatlan időpontban (magyar részről a hajnali órákban várták a támadást) indult egyórás pergőtűz kezdetkor a magyar honvédek zöme ezért pihent az állásában. Bár a katonák szívósan ellenálltak, 14-én az esti órákban már ötven kilométer széles és tizenhét kilométer mély rés tátongott a magyar védelemben. Másnapra az áttörés mélysége száz kilométerre, mélysége 16–30 kilométerre nőtt. A 2. hadsereg arcvonala kettészakadt.

A Jány Gusztáv által kiadott előzetes intézkedést a visszavonulásra a németek nem engedélyezték. Erre a vezérezredes 1943. január 16-án telefonon

a következő parancsot adta: „20.05 A 23. és 19. hadosztályoknak az utolsó emberig ki kell tartani. Egy lépést hátrajönni nem szabad. Világos tehát? A legkíméletlenebb rendszabályokkal meg kell akadályozni, hogy egy ember is állását elhagyja. Ott csak meghalni lehet, de hátramenés nincsen. Köszönöm, végeztem. Isten veled.” Miután a sereg részekre szakadt és vezethetetlenné vált, mégis elrendelték a haderő maradványainak kivonását, ez végül január 24-én történt meg. A veszteségek akkor már óriásiak voltak.

Ugyanezen a napon Jány a következő, 14 pontból álló hadparancsot adta ki: „1. A 2. magyar hadsereg elvesztette becsületét, mert kevés esküjéhez és kötelességéhez hű ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott. Állásainkból ellenséges túlerő kivethetett még akkor is, ha a csapat kötelességét megtette. Ez nem szégyen. Ez szerencsétlenség. De becsstelenség az a lelkevesztett, fejnélküli gyáva menekülés, mit látnom kellett, s amiért most a szövetséges német hadsereg és az otthon mélységesen megvet bennünket. Ehhez minden oka meg is van.

2. Vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegséggel, sem sebesüléssel, sem fagyással el nem engedek senkit. Azon a területen, ahol gyülekezésünket elrendelték, ahol az újjászervezést végrehajtjuk, ott marad mindenki, míg meg nem gyógyul vagy el nem pusztul.

3. A rendet és a vasfegyelmet a legkeményebb kézzel, ha kell, a helyszínen való felkoncolással, de helyre kell állítani.

[...] 5. ... Elsősorban annak van jussa élelemhez, aki elől harcol, aki helyét elhagyja, és itt hátul gyülekezik, örüljön, ha annyit kap, hogy éhen nem pusztul. Helyünket német csapat foglalta el, az megérdemel minden gondoskodást – mi addig, míg rend nem lesz, míg harcra alkalmas egységgé nem formálódunk, ilyen-vel ne számoljunk, mert arra érdemtelenné váltunk.

[...] 7. Nem tűrök mindenféle ronggyal körülcsavart lábbelit, polgári köntöst, lehetetlen főveget, melyen nincs rózsa és rendfokozati jelvény ... A legfeszesebb magatartást még a fagyott embertől is megkövetelem.”

Ezekből a mondatokból Ungváry Krisztián történész szerint adódóan egy „sértődött, tehetetlen és kisebbségi érzésektől gyötört személyiség” képe rajzolódik ki. Olyan katonáé, akit a magyar felső tisztikar németekkel szembeni kisebbségi komplexusa, az ebből adódó túlteljesítési kényszer és a fegyelmezettség-gel már nem leplezhető önsajnálát jellemez. A katasztrófáért a katonákat felelőssé tevő, a végsőig való kitartásra buzdító hadparancsok gyakorlati következménye nem volt, de a katonák lelkében óriási károkat okozott, megingatva amúgy sem szilárd harci kedvüket. A németek erre hivatkozva újabb

követelésekkel álltak elő. Kónya Lajos tartalékos hadnagy naplójában 1943. január 31-én ezt jegyzi fel: „*Három ellenségünk van: a hideg, az éhség és a németek. S körülöttünk a gyűrrű.*” A budapesti politikai-katonai vezetés is hibáztatta a németeket azért, mert „*lebecsülte az oroszokat, és túlbecsülte saját erejüket és fegyvereik hatóerejét*”.

Jány később felülvizsgálta álláspontját, sőt hivatalosan is hatályon kívül helyezte január 24-i hadparancsát. 1943 márciusában így vélekedett: „*A m. kir. honvédsereg a Don mentén mélység nélküli, gyéren megszállt, nagy kiterjedésű védőállásban, a januári nagy orosz támadás elleni küzdelemben becsülettel állta a harcot. A hadsereg színe-jáva ottveszett a nagy túlerővel szemben vívott csatában. ... Büszkén állapíthatjuk meg, hogy a Donról a magyar honvéd vált le utolsónak, a 9. könnyűhadosztály csapatai csak 26-án hagyták el állásaikat.*”

Csak ígéretek

A magyar hadvezetés utólagos erősítés, korszerű nehézfegyverek és tankelhárító ágyúk helyett csak ígéretekot kapott a németektől. Sőt, a németek kivonták a térségből a páncélos Hans Cramer vezérőrnagy vezette hadtestet, és visszavonulásukat a számbeli és fegyverzetbeli túlerővel szemben a magyar csapatok fedezték. Ribbentrop budapesti látogatásán azt sem tisztázták, milyen fegyvernemekből álljon ez a hadsereg. Jány eleve látta a hadsereg alkalmatlanságát a keleti hadviselésre, ezért Nagy Vilmos honvédelmi miniszter útján felváltását kérte Horthytól. A kormányzó a kérést és a sereg megerősítését is elutasította. A győzelem kivívásában való jelképes közreműködés reményében útnak indított 2. magyar hadsereg áldozati bárány volt a Szovjetunió, a bolsevizmus elleni „keresztes hadjáratban”. Ha Horthyék abban reménykedtek, hogy ezen túlmenően Hitler már nem követel Magyarországtól újabb katonai erőfeszítéseket, akkor súlyosan tévedtek.

Szabó Péter 1942 őszét tekinti fordulópontnak a hadsereg történetében, amikor a Don menti hídfőcsatákban megfogyatkozott hadsereg kivonására védelmi feladatainak ellátása miatt már nem volt mód. A vérveszteség már addig is mintegy 40 ezer fő volt (ezek egynegyede tiszt), több gyalogászólóaljat fel kellett oszlatni, az egyetlen viszonylag gépesített páncélos hadosztály harckocsiállománya a felére csökkent, és jelentős veszteségek voltak egyéb területeken is. Jelentős utánpótlás nélkül ezeknek a csapatoknak a sorsa megpecsételődni látszott. Bár két magyar küldöttség is a helyszínen tájékozódott

az állapotokról, Kállay kormánya már a háború befejeztével elkerülhetetlennek tűnő magyar-román fegyveres konfliktusra készült, illetve az ország határainak védelmére koncentrált – a 2. hadsereg megerősítéséről való lemondás árán is.

1942. december 27-én *Szombathelyi Ferenc* vezérezredes, vezérkari főnök, aki ekkor már úgy látta, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút, mégis így rendelkezett: *„Legfelsőbb hadurunk elrendeli: ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincs hátra, csak előre van.”*

A néma gyász

A 2. magyar hadsereg vesztesége halottakban, sebesültekben és hadifoglyokban százhuszonöt–százötvenezer főre tehető. Az ún. élelmezési létszám 1943 elején mintegy 194 ezer fő volt, márciusban ez 101 ezerre csökkent, a hiány tehát 93 ezer fő. 28 ezer sebesültet szállítottak haza, körülbelül ugyanennyi esett hadifogságba, az elesettek és megfagyottak száma mintegy 40 ezer fő. A munkaszolgálatosok vesztesége kb. 25 ezer fő volt. Az életben maradtak a megfagyott, elhullott lovakat ették meg. Sokan csak évekkel később szabadultak a hadifogságból. Az utolsó magyar hadifoglyot, *Toma Andrást* 2000-ben hozták haza Oroszországból, ahol egy pszichiátriai intézetben 53 évet töltött. 2004-ben hunyt el.

A nemzeti gyász elmaradt, az 1943 nyarán Szárszón rendezett konferencia résztvevői sem tudtak arról, mi történt pár hónappal korábban a Don-kanyarban. A túlélőknek hallgatniuk kellett az átélt szörnyűségekről, mert a háború végéig tilos volt erről beszélni, és némák maradtak a béke évtizedeiben is, mivel – ahogy *Vígh Károly* írja – egy fasiszta háború gyászvitézeinek tekintették őket. S a százezernyi férfit gyászoló özvegyek, árvák, szülők is hallgattak, mert az ország hosszú ideig nem volt kíváncsi a fájdalmaikra.

A 2. hadsereg csapatait 1943 márciusa és májusa között szállították vissza az országba. Jány vezérezredest 1943. május elsején Kállay ünnepélyesen fogadta a Keleti pályaudvaron. Jány beszédében a doni hősekről beszélt, akik megtartották fogadalmukat: *„Istennel, Legfelsőbb Hadurunkért és a Hazáért: Mindhalálig!”* Jányt a háború után a népbíróság golyó általi halálra ítélte. 1993-ban a Legfelsőbb Bíróság az ellene emelt vádak alól felmentette.

A voronyezsi katasztrófa után Kállay megpróbálta kivonni a hadsereget a keleti frontról, de a politikai-katonai vezetők többsége a Szovjetunió elleni háború folytatása mellett tette le a voksát. Ugyanakkor – mint az Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek a minisztertanács előtt 1943 februárjában elmondott beszámolójából kiderül – a kormány „több embert és több felszerelést sem” kívánt a németek rendelkezésére bocsátani. Két magyarországi repülőtér átengedését azonban kilátásba helyezte a német bombázó alakulatok részére. Amikor Keitel ugyanebben a hónapban 3 hadosztályt kért a szerbiai területekre, Szombathelyi a következő érveléssel javasolta a kérés teljesítését: *„a németek a harcoló csapatainknak mindig adtak fegyvert. ... ha harcolunk, akkor kapunk fegyvereket és lesz korszerűen felszerelt hadsereg és hadi tapasztalat is, ha nem harcolunk, akkor nem lesz.”* Ezzel párhuzamosan Kállay a háborúból történő kiválás érdekében tett egyre határozottabb lépéseket.

„ÉLT KB. 38 ÉVET”

A halhatatlan légión

1943. január elsejére virradóra az ukrajnai Jevdokovo faluban a munkaszolgálatra hurcolt Rejtő Jenő nem bírta tovább a hideget, a nélkülözést, az embertelen bánásmódot és a beteg szervezetét megtámadó flekktífusszal vívott harcot. Legalábbis minden bizonnyal így történt. Mint a zseniális író rövid, legendákkal és híresztelésekkel teli életének oly sok momentumát, halála körülményeit is nehéz pontosan rekonstruálni.

A tizenéves Rejtő, egy erzsébetvárosi nyomdai tisztviselő harmadik fia mozgékonyágát a labdarúgás mellett az ökölvívó-edzéseken próbálja kordában tartani, de csak egy maradandó nyomot hagyó ornyeregtről lesz a jutalma. Versírással, *Heltai Jenő* biztatására novellákkal próbálkozik, majd kisebb, egy pohár kakaóval és két kiflivel díjazott fellépések után *Rákosi Szidi* színtanodájába kerül, ahol jórészt statisztaszerepek várnak rá. Barátja, *Buttola Ede*, később ismert zeneszerző és karmester pénzéből *Nagykörút* címmel riportokat, novellákat, sporthíreket és hirdetéseket közlő lapot alapít, de csak egyetlen szám jelenik meg 1930-ban. Miután – egy színházi anekdota szerint – a Király Színház egyik operett-előadásán a nyílt színen leejti *Törzs Jenőt*, távozni kényszerül. Végigcsavarogja fél Európát, *Max Reinhardtnál* rendezést tanul, és a költségei fedezésére lovakat csutakol, parkett-táncos egy mulatóban, illatszer-ügynök, kézimunkákkal házal és cukorkát árul, hajón, kikötőben, bányában dolgozik, talán az idegenlégió mindennapjaiba is belekóstol, majd „*minden eddiginél kalandosabb és veszélyesebb útra indul*”: hazatér Budapestre, és huszonöt évesen magával hozza későbbi népszerű történeteit és alakjait.

„Péhovard”

Hazatéréséről ezt írja: „... itt Pesten most mihez kezdjek, hiszen, itt amellet, hogy koldus vagyok, úrnak kell lennem, itt dacára annak, hogy nincs cigarettám, nem

szedhetek fel cigarettavéget, itt csupa barát és jóakaró van, tehát nem számíthatok senkire. De azért jó itt az ismerős kávéházak mentén járni, a sápadt, elkínzott, blazírt humorú, pesti fejeket nézegetni, ismerős, hazai szót hallani, magyar cégtáblákat olvasni ...” Elsőként egy kisebb lapnál volt riporter, tördelő és szerkesztőségi titkár, a munkanélküli segélynél alig több fizetéssel. Gyerekkori barátjával, Nádassy Lászlóval közösen írt, egy éjszaka alatt született *Gengszteridill* című hatperces jelenete 1932 októberében debütál a *Royal Orfeum* színpadán. Ezt számtalan, az Andrássy út és a Liszt Ferenc tér sarkán lévő Japán kávéház márványasztalánál ülve, hálóingre húzott szmokingban született, a kiszolgáltatott kisembert előtérbe állító bohózat követi, ennek köszönhetően elnyeri Karinthy Frigyes és Kabos Gyula életre szóló barátságát és Salamon Béla elismerését is. Karinthyt 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadása után nem sokkal vitte el egy agyvérzés, Kabos egy évvel később a nyílt szélsőjobboldali támadások elől Amerikába menekült, Salamon 1939 és 1945 között nem léphetett színpadra, és jövedelem nélkül maradván életéről írott könyvével házalt...

Rejtő 28 évesen már ünnepelt színpadi szerző. Az *Egy görbe éjszaka* című operett ötven előadást ért meg, az *Aki mer, az nyer* százötvenszer került színpadra Honthy Hannával, a *Bolondóra* című vígjáték főszerepeit a két Latabár alakította, az *Úrilány szobát keres* című, 1937-ben készült vígjáték Zilahy Irénnel az első, máig sikeres Rejtő-filmadaptáció. Nem messze az író törzshelyétől volt a Nova Kiadó üzlete. Az ő gondozásukban jelenik meg 1936-ban *A pokol zsoldosai* címmel Rejtő, pontosabban P. Howard első regénye (saját néven is írt ún. tízfilléres ponyvákat), illetve később Gibson Lavery álnéven a Vadnyugat világába is elkalauzolja egyre népesebb olvasótáborát. Hatalmas tempóban dolgozik – négy év alatt tizenkilenc regényt alkot. Ír operettet, filmforgatókönyvet, műfordítással is próbálkozik, kiadójával, Müller Déviddal egyre többször összekülönbözve sok száz álmatlan éjszakán – kezdetben kéthónapos, majd egyre hosszabbra nyúló idegszanatóriumi kezelése alatt is – „halálra doppingolva gyúr, dolgozik hajnalig”.

Első gépirónője Boros Rózsika volt, akinek elegáns estélyiben, kirúszozva és mindvégig komoly arccal kellett dolgoznia a gorombáskodó író mellett. Ráadásul Rejtő a műveit nem a jelenetek végső sorrendjében írta és ceruzával folyamatosan javította, így többször is, több órán át egyfolytában diktált egy-egy részt. Cserében idővel megkérte a hölgy kezét, aki igent mondott. Második gépirónője, a könyvfordításairól is ismert Gábor Magda lett egyben második felesége is, aki – ugyan elődjéhez hasonlóan elegánsan, de – már nem

csupán nevesített a poénokon, de férje a véleményére is kíváncsi volt. A nászútjukon is folyamatosan dolgozó író a Pesti Napló olvasóit tájékoztatta az Olaszország–Magyarország labdarúgó-mérkőzésről, hazatérve egy Váci utcai panzióban kibérelte a két szomszédos apartmant is, hogy éjjel is nyugodtan diktálhasson. A harmadik munkatársa Kovács Magda volt, akit már nem vett el feleségül, de közeli kapcsolatukra jellemző, hogy munkaszolgálati behívója kézbesítése után neki vallotta meg, hogy fél, és úgy érzi, nem éli meg a háború végét. Kovács Magdának egyszer *Hemingway Búcsú a fegyverektől* című könyvébe írt ajánlást „*az egykori Rejtő Jenő*” aláírással. Nyáry Krisztián idézi fel, hogy a nagykatai teherpályaudvaron a gépírónő volt az, aki a sárga karszalagot, Rejtő szavaival „*ezt a vacakot*” felvarrta az író kabátjának ujjára.

A bulvárhős, akinek a kalandjaiból a fele sem igaz

A kereskedelmi iskolából azért kellett idő előtt távoznia, mert vagy szájon vágta Márfy nevű zsidózó tanárát, vagy „csak” a tintatartót vágta hozzá. Állítólag egyszerre három ökölvívó klub edzéseit látogatta, sőt egyszer önmaga ellen is kisorsolták egy versenyen, és a német mellett autodidakta módon franciául tanult. Dokumentumokkal nem igazolható módon három félétet orvosi egyetemre is járt – legalábbis ezt állítja egyetlen fennmaradt, a *Megyék Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam* című kötetben publikált önéletrajzában. A legendárium azt is számon tartja, hogy egy ifjúkori vereség során későbbi regényhősehez hasonlóan hátba szúrták. Későbbi csavargásairól *Egy fiatal magyar író fantasztikus élete* című, a *Déliab* irodalmi hetilapban megjelent írásában számolt be. Innen tudjuk, hogy az idegenlégióból egy ezredorvos jóvoltából és „*egy megevett fél darab szappan segítségével*” szabadult (ismert, hogy *Petőfi Sándor* is egy emberséges ezredorvos közbenjárására szerelt le 1841-ben).

A Rejtőt övező mendemondák ellen immár évtizedes harcot folytató *Thuróczy Gergely* irodalmi muzeológus osztja az író édesapjának és öccsének véleményét, szerinte Rejtő „*egyetlen percig sem volt légiós*”, ezt csak híresztelte magáról, ráadásul még színpadi szerző korában. Az igaz, hogy elolvasta az összes francia nyelvű, a légióról szóló könyvet, és földrajzi kiadványokat is tanulmányozott. Ugyanakkor – ahogy *Keller Dezső* írja – a „*toprongyosan, majdhogynem mezítláb*” beállító Rejtő „*a kiszolgált idegenlégiós presztízsével*” jelentkezett az írói előlegeiért, bár azt tudta, Müller urat délidőben nem za-

varhatja, mert a kiadója akkor „hátravetett fejjel szűrcsölte a búslevest” a lábasból, és nem szerette, ha eközben megzavarják. Maga Rejtő írta egyik versében:

„... Mivel verset nem tudok írni
Most már sűrűbben teszem.
Lehet, hogy szép lesz
Mint giccs volt, mint egy idegen földrész
Ahol sohasem jártam és mégis
Elvezettem oda nagy veszélyek közé
Mindig csak másokat ...”

Az sem valószínű, hogy híres kollégáját, aki később a sikeres Rejtő-darabok egyik állandó szereplője volt, valóban leejtette a színpadon. Boross Elemér szerint ez csupán egy színházi vándorlegenda. Rejtő nevét Karinthy a Pesti Naplóban úgy tette saját szavai szerint „bevezetetté”, hogy a Bécsben tartózkodó és az akcióról mit sem sejtő (vagy éppen annak minden részletébe beavatott?) barátja halálhírért költötte *Levél egy úrhoz, aki vagy van, vagy nincs* című írásában, majd Rejtő, „halála után aránylag jó egészségben”, immár ismert emberként térhetett vissza a császárvárosból.

Volt olyan hónapja, amikor a „havi kétszáz pengő fix” tízszeresét kereste és mulatta-kártyázta el. Ezért hol a szüleinél, hol hotelekben lakott, névjegykártyáján értesítési címként a *Continental Szálló* volt feltüntetve. Az a legenda körébe tartozik ugyanakkor, hogy a napjainkban egy pesti tűzfalon is megörökített kávéházi pincérét a kiadónál „beváltható” kéziratlapokkal fizette ki. Kéthetente 120 oldal megírását vállalta, és óriási kávé-, cigaretta-mennyiség elfogyasztásával, illetve serkentő tabletták szedésével teljesítette is a penzumot.

Egyik honoráriumából a legenda szerint megrendelte az éhes József Attilának a fél étlapot a Japánban, de egy siófoki nyaralásán magának is kihozatta a „gombalevestől a szakácsig” az egész menüt. Telefonfóbiája miatt a legközelebbi helyre is inkább táviratot küldött. A kávéházhoz közeli hentesüzletben meleg töpörtyűt és sült szalonnát evett, uborkával és kenyérrel. Rulettezett, lóversenyekre járt és szívesen sakkozott is. Egy legenda szerint egyszer Csontos Gyulával fogadott 10 pengőben, hogy ötven, tetszőlegesen kitalált szót adott sorrendben és akár visszafelé is el tud mondani. A színészfejedelem szó nélkül fizetett.

„Ez egy komoly névtelen feljelentés volt ... géppel írva.”

Egy 1937-es levelében már azt írta Rómából, hogy a várost mindenkinek meg kellene nézni, „*sürgősen, amíg van, mert... a Sixtus kápolna mennyezetfreskóit éppúgy leszakítja valamelyik repeszdarab, mint egy mosónő lábát*”. Rejtőt, aki 1938-ban, a *Csontbrigád* című regényének kesernyés-komor képeivel a háború felé rohanó Európa jövőjét vetítette előre, az egyre erősebb zsidóellenes közhangulat és a sorban elfogadott zsidótörvények és -rendeletek leparancsolták a kabarék színpadáról. 1940 őszén mutatták be utolsó jelenetét, az önmagával is elégedetlen író regényei közül egynéhány az asztalfiókban maradt.

Teleki Pál miniszterelnök, aki már 1920-ban is tervezte munkásszázlóaljak felállítását, második kormányfői időszakában, az 1939:II. tc. 230. szakaszában vezette be a „*közérdekű munkaszolgálat*” intézményét, eredetileg három hónapnál nem hosszabb időre. A külön a zsidókra vonatkozó szabályozás az 5070/1939. Me. (V. 12.) rendeletben látott napvilágot. Az 1942:XIV. tc. már csak ún. kíséítő, fegyvertelen munkaszolgálatot tett lehetővé, méghozzá harcoló csapatok mellett. A zsidó férfiak személyes, névre szóló, 48 órán belüli bevonulásra kötelező, ún. SAS behívóparancsot kaptak. A hárombetűs feliratot (*Siess, Azonnal, Sürgős*) Pesten inkább másképp dekódolták: *Siess Adolfnak Segíteni!*

Komoróczy Géza írja, hogy egy 1942. november 3-i honvédelmi minisztériumi értekezlet „*minél több zsidó mielőbbi*” behívásáról döntött, és elsősorban a „*szellemi munkával foglalkozókat*” vette célba. Hogy mi várt rájuk a Donnál, arról *Szombathelyi Ferenc* vezérezredes így vallott 1945-ben: „*A fegyelem kétféle lett. Egy a zsidókkal szemben, ahol minden szabad volt, és egy másik fegyelem, ahol a szabályzatoknak megfelelően kellett volna cselekedni*”. A később lemondani kényszerült *nagybaczoni Nagy Vilmos* honvédelmi miniszter 1942 őszén megpróbált fellépni a zsidókkal szembeni bánásmód javításáért, a Rejtővel egykorú *Zsadányi Oszkár* újságíró, aki ugyancsak 1942 októberében kapta meg az ukrainai behívót, 1945-ben kiadott visszaemlékezéseiben említi, hogy az „*esküjéről és magáról megfélelkezett*” századparancsnokát és egy zászlóst 1943 januárjában letartóztatták. Persze nem lehetett minden keretlegényt, messze a határoktól, az intézkedések betartására kötelezni.

1942. október 9-én az *Egyedül vagyunk* nyilas orgánium hatodik oldalán, *Bemutatjuk a Piszkos Fred szerzőjét* címmel hosszú, gúnyos hangvétellű cikk foglalkozott a „*ponyvairodalom kétes értékű királyának*” és „*rémregénygyárosnak*”

titulált Rejtővel. A *László András* álnéven publikált írás felháborodásának adott hangot, hogy ez az idegkezelésről visszatért Reich nevű zsidó háborítatlannal írogathat a Japán kávéházban. Ráadásul ez a „szürke kis pesti magántisztviselő” nem tehetségének, hanem házasságkötésének (Rejtő eszerint a *Színházi Élet* egyik befolyásos tőkésének lányát vette el) köszönhetően tudott csak érvényesülni. A cikk a szélsőjobboldali ponyvaellenes kampány része volt, amely 1942 júliusára elérte, hogy – a papírhíányra hivatkozva – külön miniszterelnöki rendelet jelent meg az olcsó ponyvák megjelenésének korlátozásáról. A Nova ezután meséskönyvek kiadására állt át. Rejtő és társai helyett többek között a *Piroska és a farkas*, és az *Ezeregyéjszaka meséi* lettek a terjesztők álmai... Egy *Spirmann Gusztáv* nevű nyilas fel is jelentette Rejtőt, de néhány nappal később enélkül is postázták az azonnali munkaszolgálati behívóját. Súlyos betegen, ideggyógyászati igazolása ellenére soron kívül beosztották egy büntetőszázadba, a leszerelési igazolvány már késve érkezett meg.

Rejtő – becsületsértés és rágalmazás miatt – még októberben beperelte a nyilas lap főszerkesztőjét, *Oláh György* közigazdász-újságíró, parlamenti képviselőt, a *Hárommillió koldus* című szociográfiai munka szerzőjét, akinek jel-szava „*vagy a magyar megmaradás, vagy a zsidó megmaradás*” volt, és 1944 júliusában, a tömeges deportálások utolsó napjaiban így fogalmazott: „*Itt nem volt más megoldás, mint ami ma elkövetkezett*”. Oláh 1981-ben bekövetkezett haláláig regényeket, emlékezéseket írogatott Argentínában.

Budapest Főváros Levéltárában *Perczel Olivér* bukkant rá a peranyagra, és nemrég publikálta is azt. Eszerint az író védelmét testvére, *Révai Gyula* ügyvéd látta el. Az ítéletábla 1943 márciusában, Rejtő halála után indítványozta a képviselő mentelmi jogának felfüggesztését, de a képviselőház decemberben ezt elutasította. Az *Egyedül vagyunk* diadaljelentésben ismételte meg hamis állításait, a bíróság pedig 1944 februárjában a cikkíró személyének megállapítása nélkül lezárta az ügyet.

Eszköz „a zsidókérdés megoldására”

A munkaszolgálat intézményéről *Nemeskürty István* több évtizede leírt gondolatai máig helytállóak: „*Megbízhatatlannak minősített férfiakat fegyvertelenül a harctérre küldeni, hogy ott nem csak veszélyes, de ráadásul felelős és bizalmi jellegű műszaki munkát végezzenek: nem csupán kegyetlenség és embertelenség, hanem a hadsereg szempontjából ostobaság is. Ha ugyanis ezek az emberek valóban*

megbízhatatlanok, nem szabad rájuk felelős munkát bízni, ha viszont az ilyen munka az első vonalban rájuk bízható, nem megbízhatatlanok”.

Bevonulása előtt Rejtő Az utolsó szó jogán címmel írja meg „személyes jai-kiáltványát”. Ebben azzal indokolja megszólalását, hogy – bár a hatalom „szónoklatok és irományok útján a tömeg permanens rossz lelkiismeretét” nyugtatgatja, mégis – „fojtogat a morál e társadalom gyilkos kereteiben. Adj morált, hogy fojtogassak és gyilkoljak, társadalmi keretek között”. Írásával lehetetlenné akarja tenni, hogy letagadhassák korának nagy „disznóságát”: „amikor az ész nem volt képes arra, hogy a tényeknek se higgye el azt, ami nem lehet igaz, amikor az ész a valóság blöffjétől elismerte a butaságot, csatlakozott hozzá, szolgálta és hitte, akkor egy kétezres éves kultúra, egy nem egészen négyszáz éves társadalom megsemmisülése feltartóztathatatlan és befejezett ténnyé érett”.

1942. november 27-én édesapja, Lajos bátyja és utolsó gépírónője búcsúztatta az Ukrajnába induló 101/19-es munkaszolgálatos század tagját a nagykáta pályaudvaron. Nagykátán volt a legnagyobb katonai kiegészítő parancsnokság, ide vonult be Örkény István és Petschauer Attila, kétszeres olimpiai bajnok kardvívó is.

Ukrajnában Rejtő találkozik Rajna János artistával (a nevén kívül róla a Petőfi Irodalmi Múzeum szakembereinek sem sikerült többet megtudni), ismereteink forrása a beteg író utolsó napjairól az ő – Hámori Tibor által közölt – visszaemlékezése. Eszerint Rejtő negyvenfokos hidegben egy zsákban vonszolja magával könyveit és papírjait (inkább csak feljegyzésekről, kis cetlikről lehetett szó). A jevdokovói ideiglenes szálláshelyen „a legnagyobb, a legcsodálatosabb regény” megírásáról beszél lázálmban. Szüleit 1943 elején arról tájékoztatják táviratilag, hogy „Reich Jenő a 101/19 táb. munkásszázad vesztességkimutatása szerint a hónap elején meghalt”. Beteg édesanyja, akinek nem mutatták meg a táviratot, egy évvel később követte. Hámori Tibor szerint az édesapa, Reich Lipót és Kovács Magda is kerestette az író, de előbbi májusban, a gépírónő augusztusban kapott a távirattal megegyező tartalmú értesítést.

Halála körülményeivel kapcsolatban eltérnek a túlélők emlékei: egy, az apjával 1946-ban készített interjú szerint volt, aki még a voronyezsi katasztrófa után három hónappal is látni vélte, más szerint egy halott katona ruhájába bújva megszökött, megint más állítólag a temetésén is részt vett. Nem tudjuk, melyik tömegsírban nyugszik, és hogy egyáltalán eltemették-e. Ezért aztán egy dolgot állíthatunk bizonyosan: Rejtő Jenő a Don-kanyarban eltűnt. Lelőtték? Megfagyt? Orosz fogságba került? Horváth Csaba irodalomtörté-

nész szerint talán csak „bemondásra” írták be az 1943. január elseji halálozási dátumot. Az *elveszett cirkáló* első fejezetében említett Bivaly nevű apacs sírfeliratát némileg módosítva annyit rögzíthetünk: „Élt kb. 38 évet”.

Sír (a) felirat

Rejtő, aki a sorstól csak „simogatásokat” kapott, hogy aztán „haptákban várja a pofont, mert nála ez egymásra következett mindig”, önmagát – halála előtt néhány hónappal – groteszk sírfelirattal búcsúztatta:

*Ki itt nyugtalankodik csendesen,
Író volt és elköltözött az élők sorába.
Halt harminchat évig, élt néhány napot,
S ha gondolkozott, csak álmodott
Néhány lapot. S mikor kinevették:
Azt hitte, hogy kacagtatott.
Most itt fekszik e nehéz
Temetői hant alatt,
Zöld koponyáján kiüt a csíra
És azt álmodja, hogy él.
Szegény. Béke hangjaira!
Ámen.*

A munkaszolgálat – Szita Szabolcs szavaival „a Horthy-rendszer egyik különleges produktuma” – Rejtő mellett Radnóti Miklós, Szerb Antal, Sárközi György, Halász Gábor és több tízezer további áldozat életét követelte. Rejtő Jenő 27 nagyobb terjedelmű regény mellett több mint százhusz kisebb-nagyobb színpadi művet alkotott alig több mint egy évtized alatt. Géppel írt kéziratai szülei házmesteréhez kerültek, és 1956-ban azokkal fűtöttek be egy óvóhelyen. A megmaradt anyag kukákból került elő. Közel évtizedes szilencium után 1956 végén jelent meg *A láthatatlan légió*, majd sorban jött a többi mű – több százazres példányszámokban. A regényekből kevésbé sikeres filmek és népszerű képregények is születtek. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár néhány doboznyi Rejtő-kéziratot őriz. Rejtő Jenő VII. kerületi szülőházán 1994 óta emléktábla idézi a „magyar humoros irodalom” zsenijét, nevét 2001 óta utca is viseli, jogász fivérének leszármazottai ma

is élnek. Szobra – bár folyik gyűjtés – máig nincs. Az 1994-es kiadású Magyar Színházművészeti Lexikonból még hiányzott a neve, de napjainkra az irodalmi kánon által is elismert szerzővé vált – nem csupán a több legendával, mint valóságelemmel gazdagon tűzdelt életpályája miatt. Ugyanis Rejtő – vallhatjuk a cikk megírását számtalan információval segítő Thuróczy Gergellyel – *„a 20. századi magyar irodalom, és történelmünk rögválóságának legendárium-má jegecesedett szimbóluma: egy mítosz a kisember, a pesti humorista-humanista rendszereket, könyvbezúzást és akár fizikai megsemmisítést is túlélő örök életű mivoltáról”*.

„NEM HAGYHATOK EZREKET SEGÍTSÉG NÉLKÜL”

Raoul Wallenberg eltűnése

1945. január 17-én Raoul Wallenberg, a budapesti svéd követség titkára egy szovjet tiszt és két szovjet katona társaságában Debrecenbe igyekezett, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormányral és a szovjet főparancsnoksággal humanitárius akciója folytatásáról és az ország előtt álló feladatokról tárgyaljon. Munkatársaitól ezekkel a szavakkal búcsúzott: „Nem tudom, vendég vagyok-e vagy fogoly”. Későbbi sorsáról semmi bizonyosat nem tudunk. A berlini Collegium Hungaricum által 2005-ben szervezett tudományos konferencia előadásai is azt igazolják, hogy egyelőre hiányoznak a hiteles írásos dokumentumok a rejtély tisztázásához.

Raoul Gustav Wallenberg Svédország egyik leghíresebb és legbefolyásosabb családja, a „svéd Rockefellerek” sarja. 1912. augusztus 4-én született Stockholmban, rosszindulatú daganat következtében 23 éves korában elhunyt tengerésztestiszt édesapja halála után három hónappal. Nevelését apai nagyapja, a vállalkozóból lett diplomata, *Gustaf Oscar Wallenberg* vette át, aki korán önállóságra szoktatta és minden nyáron külföldi nyelvtanulásra küldte unokáját. Az érettségi után Wallenberg az Enskilda Bank alkalmazottja lett, majd katonai szolgálata után a Michigan Egyetemen folytatott építészeti tanulmányokat, sőt később tervek is készített Stockholmi háború utáni átépítésére. Rövid dél-afrikai kitérő után a palesztinai Haifában egy bank munkatársaként hamar észrevette és meg is írta nagyapjának, hogy egyáltalán nem érzi magát alkalmasnak arra, hogy „*íróasztal mögött üldögdéljen, és nemet kelljen mondania az embereknek*”. Úgy vélte, „*jellemének inkább a pozitív életszemlélet felel meg*”. Haifában értesült először a németországi zsidók üldöztetéséről is. A magyar származású *Lauer Kálmán* által alapított, főleg élelmiszerszállítással foglalkozó „Mellaneuropeiska”, azaz Közép-Európai Kereskedelmi Rt. nemzetközi igazgatójaként utazásokat tett Európában, több alkalommal járt Magyarországon, sőt az is felmerült, hogy cége megbízásából Moszkvába is elutazik. Ennek ellenére Wallenberg

valós tevékenységről az 1938 és 1944 közötti esztendőkből tulajdonképpen semmit nem tudunk.

Magyarország német megszállása és a deportálások megkezdődése után a budapesti svéd nagykövét 1944. június 24-én levélben fordult a svéd királyhoz, aki felhívást intézett Horthyhoz. A svéd nagykövetség – elsőként a külföldi képviselők közül – ún. *Provisorikt Pass*-okat bocsátott ki a deportálással fenyegetettek közül azok számára, akiknek rokonai vagy üzleti kapcsolatai voltak a skandináv országban. Az első okmányt *Wohl Hugó*, budapesti gyártulajdonos kapta *Per Anger* követségi attasétól. *Valdemar Langlet*, a svéd követség kulturális attaséja a svéd Vöröskereszt magyarországi vezetőjeként szintén állított ki igazolványokat. Július végéig mintegy 650 személy kapott ilyen okmányt.

1944. július 9-én a svéd külügyminisztérium és az amerikai kormány felügyelete alatt működő Háborús Menekültügyi Hivatal (*War Refugee Board* – WRB) megbízásából Wallenberg, a svéd követség új titkára két hátizsákkal a vállán és revolverrel a kezében megérkezett Budapestre, a Gellért Szállóba. A több nyelven is jól beszélő, helyismerettel rendelkező, fiatal és családja révén hasznos kapcsolatokkal rendelkező Wallenberg ideális választás volt. A WRB-t 1944. január 22-én hívta életre *Roosevelt* elnök, azzal a céllal, hogy diplomáciai, gazdasági és titkosszolgálati eszközökkel „*megmentse a közvetlen életveszélyben lévő áldozatokat...*, amennyire ezt a háború további sikeres folytatása lehetővé teszi”. 1944. májusban felszólították az ankarai, lisszaboni, madridi és stockholmi amerikai nagykövetségeket, hogy érjék el a kormányoknál a budapesti követségük személyi állományának megerősítését. Csak a svédek tettek eleget a kérésnek. Az akció pénzügyi fedezetéről a két kormány mellett amerikai zsidó jótékonyági intézmények gondoskodtak. Wallenberg a meg szállókkal és a magyar katonai és rendőri apparátussal szemben a mentés terén teljesen szabad kezét kapott: diplomáciai eszköztára a megvesztegetéstől a fenyegetésen át az ígéretésig terjedt. *Eichmann*tól kezdve *Kemény Gábor* nyilas külügyminiszter feleségén át számos titkosszolgálatig mindenkivel kapcsolatba lépett, akinek a révén valamilyen módon segíthette a mentést. Az eredeti tervek szerint az akció 1944. szeptember 6-ig tartott volna.

Ember az embertelenségben

Wallenberg legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy felrázza a zsidóságot a sorsával szemben tanúsított apátiából. Első lépésként a német és a magyar

hatóságokkal folytatott tárgyalásokon 4500 fő számára elérte, hogy a svéd menlevelek tulajdonosait, akik a német és magyar nyelven nyomtatott irat szerint „a repatriálás keretében Svédországba utaznak”, a svéd nagykövetség védelme alatt állóként elismerjék. Nekik a nyilas hatalomátvételig a sárga csillagot sem kellett viselniük, és mentesültek a munkaszolgálat alól is. Irodája munkatársait (kezdetben 12 főből állt, az év végén már háromszáznegyvenen voltak) is ezekből a védett személyekből verbuválta.

A *Schutzpass*-ok tervezésénél még arra is figyeltek, hogy azokat – a hamisítást elkerülendő – ne hazai gyártású papírra nyomtassák. A nyilasok hatalomátvétele után a svéd fennhatóság alatt lévő összesen harmincegy „védett házba” több ezer lakó költözött. A kapukon magasra felszőgezett tábla hirdette az itt lakók védettségét, és hogy kivándorlásuk intézése folyamatban van. Wallenberg gondoskodott a megfelelő, mindenre kiterjedő ellátásról is, még cipő- és ruhajavító műhelyeket is berendeztek. Majd egyszerűsített, csak az ő aláírását tartalmazó védleveleket adott ki, a nyugati határ felé tartó halálmenetekből és vagonokból is megpróbálta kiszabadítani a védetteket (így menekült meg Szép Ernő költő is), ételt és gyógyszert juttatott az elcsigázott embereknek. *Gerhard Schmiedhuber*, a 13. páncélos hadosztály parancsnokának meggyőzésével megakadályozta a gettóban tervezett mészárlást is. Ez utóbbi tetteért az amerikai Kongresszus – *Tom Lantos* és felesége javaslatára – 1981-ben tiszteletbeli amerikai állampolgári címmel tüntette ki. Kanadától és Izraeltól is hasonló elismerést kapott. Egyik munkatársa visszaemlékezése szerint 1944. december végén a Dunába lőttek közül is megmentett ötven-hatvan embert. A nyilasok három embert egymáshoz kötöztek és a közepsőt lőtték le, így mindhárman a jeges folyóba zuhantak. Onnan húzták ki őket Wallenberg emberei.

A háború utáni viszonyokra gondolva munkatársaival emberbaráti és gazdasági magánszervezetet kívánt létrehozni. A zsidó vagyontárgyak visszaszerzése és gazdasági kapcsolataik helyreállítása érdekében az üldözöttek érdekévélmét is fel kívánta vállalni. Emellett az eltűnt hozzátartozók keresését, az orvosi és élelmiszerellátás megszervezését is tervbe vette. Wallenberg munkatársai javaslatára a szervezet a „Wallenberg Mentési és Rehabilitációs Intézet” nevet viselte volna. Maga a diplomata „Nansen-tervként” határozta meg elképzeléseit. (*Fridtjof Nansen*, a híres sarkkutató a Népszövetség hadifogolyügyi főbiztosaként nagy érdemeket szerzett az első világháborús hadifoglyok és elűzöttek hazatelepítésében, ösztönözte a hontalan menekültek számára a Nansen-útlevél kiadását, amiért 1922-ben Nobel-békedíjat kapott.)

Amikor az első szovjet egységek megjelentek a követségi irodánál, Wallenberg egy bizonyos *Dmitrijenko* őrmesternek előre megírt táviratot nyújtott át, amely a Svéd Királyi Külügyminisztériumnak volt címezve. A katona azt az utasítást kapta, hogy „*táviratot visszatartani, egyelőre nem továbbítani*”. 1945. január 17-én Wallenberg a visszaemlékezők szerint jó hangulatban elbúcsúzott munkatársaitól, az újjáépítés feladataiba való bekapcsolódás részleteit tartalmazó tervezetét is magával vitte Debrecenbe, *Rogyion Malinovszkij* marsall főhadiszállására. Oda azonban már nem érkezett meg. Sofőrjével, *Langfelder Vilmos* mérnökkel együtt a szovjet kémelhárítás, a SZMERS (a *Szmerty spionam!* – Halál a kémekre! jelszóból lett a szovjet katonai különleges kémelhárító szolgálat neve) emberei letartóztatták, és Románián keresztül a Szovjetunióba szállították. Moszkvában – útban a Lubjanka börtönbe – megmutatták nekik az épülő metró. Wallenberg letartóztatására Sztálin közvetlen környezetéből *Nyikolaj Bulganyin*, a védelmi miniszter helyettese adott parancsot a 2. ukrán front kémelhárítóinak. Állítólag Wallenberg moszkvai kihallgatásának máig ismeretlen jegyzőkönyvei is Sztálinhoz kerültek.

A szovjet álláspont változásai

A berlini konferencián elhangzott, hogy minden egyes megállapítás szovjet részről KGB-tisztek spekulációin alapul, akik közül egy kivétellel egyik sem volt érintett a Wallenberg-ügyben. Ennek ellenére végig azt hangoztatták, hogy nem érdemes újabb dokumentumok után kutatni, mert azok valószínűleg régen megsemmisültek. Ráadásul egyetlen, az ügygel kapcsolatos kihallgatási jegyzőkönyv tartalma sem ismert. A Nobel-békedíjas *Andrej Szaharov* 1989-ben mégis annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a döntő dokumentumok bizonyosan megvannak még valahol. Wallenberg utolsó, 1944. december 8-án édesanyjához írott levélben kifejezte reményét, hogy már nincs messze az óhajtott béke, és hamarosan otthon lesz.

Februárban a stockholmi szovjet követ, *Alekszandra Kollontaj* megnyugtatta Wallenberg édesanyját, majd a svéd külügyminiszter feleségét, hogy a diplomata biztonságban van a Szovjetunióban. A szovjet kémelhárítás időközben lefoglalta Wallenberg teljes archívumát, feltérképezve valós és vélt kapcsolatait. Az iratok között fennmaradt a Politikai Osztály főnökének (akihhez Wallenberg távirata került), Petrovszkij őrnagynak 1945. január 23-i feljegyzése a SZMERS által 1945 elején letartóztatott ellenséges ügynökökről.

Ebből kiderül, hogy közülük kettő a budapesti svéd követség munkatársa, s egyikük svéd. (Bizonyára Wallenberg, a másik Langfelder lehetett.) 1945. március 8-án szovjet nyomásra a Magyar Rádió azt adta hírül, hogy Wallenberget, a svéd Vöröskereszt munkatársát a Debrecenbe vezető úton minden bizonnyal a Gestapo ügynökei meggyilkolták. A svéd kormány óvott a túlzott hírveréstől, és biztosította a diplomata édesanyját, hogy mindent megtesznek hazaszállítása érdekében.

Sztálin 1946. június 15-én személyes kihallgatáson fogadta *Staffan Söderblom* moszkvai svéd nagykövetet, pedig ez általában csak a nagyhatalmak követei esetében történt meg. Söderblom, aki maga kérte a meghallgatást, azt mondta, hogy *„személy szerint biztos abban, hogy Wallenberg Budapesten meghalt, vagy rablók megölték”*. Majd annak a meggyőződésének adott hangot, hogy ezért a szovjet katonai szerveknek nem is lehetnek adataik Wallenberg hollétével kapcsolatban. Öt perc alatt befejeződött a Sztálin naptárában egy órára tervezett beszélgetés. A svéd diplomata, akinek elődjét kémkedés vádjával kiutasították a Szovjetunióból, 1945 végén egy szovjet osztályvezetővel folytatott beszélgetésben úgy fogalmazott, hogy jó lenne, ha szovjet részről informálnák a moszkvai svéd követséget, hogy Wallenberg halott, ami *„az édesanyjának is a legjobb lenne, aki értelmetlen keresésre teszi fel az életét”*. Nem véletlen, hogy a nem sokkal később hazarendelt svéd nagykövet utódjának tulajdonképpen Söderblom szavaival válaszolnak majd, amikor az Wallenberg sorsáról tesz fel kérdéseket. Aztán 1947. augusztus 18-én Andrej Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes azt közölte, hogy *„Raoul Wallenberg nincs a Szovjetunió területén”*. Azt a tiszte, aki 1945 januárjában jelentést tett arról, hogy *„Wallenbergre a Benczúr utcában ráakadtak”, nem találták meg, ezért azt feltételezik, hogy a svéd diplomata a harcok során életét vesztette, vagy a nyilasok fogságába esett*. 1948-ban svéd parlamenti képviselők Nobel-békedíjra terjesztették fel Wallenberget. Levelükben *Carl von Ossietzky*hez, a koncentrációs táborban meghalt német publicistához hasonlították. *Albert Einstein* egy mondatból álló levélben fordult Sztálinhoz, kérve Wallenberg hazaengedését.

Sztálin halála után, 1957. február 8-án már másról szólt a fáma. Bár az ötvenes években tizenhat, Németországba visszatérő hadifogoly számolt be arról, hogy börtöneikben hallottak Wallenbergről, a moszkvai svéd nagykövet megkeresésére *Andrej Gromiko* szovjet külügyminiszter azt közölte, hogy a moszkvai Lubjanka börtön egészségügyi személyzetének okmányai közt találtak egy kézírásos jelentést, mely szerint Wallenberg 1947. július 17-én

szívinfarktust kapott és meghalt. A *Viktor Abakumov* állambiztonsági miniszter részére megküldött jelentés írója az említett börtön egészségügyi szolgálatának vezetője, *A. L. Szmolcov* orvos ezredes volt. Eszerint a „*Wallenberg nevű fogoly*” holttestét boncolás nélkül el kellett hamvasztani. Szmolcov 1953 májusában elhunyt, ezért egyéb információt nem sikerült fellelni. A külügyminiszteri nyilatkozat a „*minden valószínűség szerint hadműveleti területen orosz fogságba esett*” Wallenberggel kapcsolatos későbbi hamis információkért annak az Abakumovnak a nyakába varrta a felelősséget, aki szintén nem volt már az élők sorában – államellenes bűntettek miatt kivégezték.

A konferencia egyik előadója, *Lev Bezimenszkij* a háború alatt tolmács és felderítő tiszt volt, megbízható írásos dokumentumok híján szovjet titkoszolgálati beszámolókra támaszkodik. Véleménye szerint egy stockholmi orosz diplomatának azt mondta Abakumov: „*Én hazaengedtem volna, de Sztálin elvtársnak más volt a véleménye.*” (Valóban, a svéd követség többi letartóztatott és kihallgatott munkatársa néhány hónap múlva hazatérhetett Stockholmba. A svédek 1945 elején maguk kérték a szovjetektől a budapesti követség és a munkatársak védelmét, mellékelve egy listát is. A kihallgatási jegyzőkönyvek tartalma máig nem ismert.)

A Szmolcov-féle feljegyzés semmiképpen nem tekinthető hivatalos iratnak, még akkor sem, ha a jegyzék végén a szovjet kormány őszinte együttérzését fejezte ki Wallenberg hozzátartozóinak. Ráadásul Wallenberg neve sem teljes formában szerepelt rajta, az eredeti okmányt csak évtizedekkel később mutatták be, és mint később kiderült, tíz hónapon át dolgoztak a végleges külügyminiszteri válaszon, amelynek első változatában még nem volt szó Szmolcovról. Az is furcsa, hogy a börtönorvos vizsgálat nélkül állapította meg a fiatal, és tanúk szerint életerős Wallenberg halálának okát. A Lubjanka börtön iratai között nem található semmiféle utalás 1947. júliusi halál-esetre, csupán egy öngyilkossági kísérletről tanúskodnak a feljegyzések. Langfelder egy hasonló, 1957. szeptember 17. keltezésű külügyminiszteri jegyzék szerint 1948. március 2-án hunyt el a Lubjanka börtönben.

1961 januárjában *A. L. Mjasznyikov* orosz professzor egy tudományos konferencián azt állította *Nanna Svartz* svéd tudósnak, hogy Raoul Wallenberg egy Moszkva környéki elmegyógyintézetben él. Második találkozásjukon, miután Svartz információja alapján a svédek Hruscsovhoz fordultak, már semmit sem akart tudni Wallenbergről. 1989 októberében, hosszú évek jegyzékváltása után Moszkvában az oroszok megmutatták a családnak a Szmolcov-jelentés eredeti példányát, és átadták Wallenberg útlevelét és a személyes

tárgyait: zsebnaptárát, cím- és telefonjegyzékét, magyar élelmiszerjegyeket, pénzt és fogolykártyáját.

A svédek rossz lelkiismerete

Wallenberg édesanyja 35 éven át a haláláig harcolt, hogy meggyőzze a svéd kormányt, hogy tegyen végre valamit. Érthetetlennek tűnhet, hogy Svédország ma is legbefolyásosabb, a Szovjetunióban is jó kapcsolatokkal rendelkező családja (a szovjet–finn háborút lezáró titkos tárgyalások közvetítésére a stockholmi szovjet követ, Kolontaj asszony korábban a Wallenberg családot kérte fel) és a svéd külügyi vezetés miért nem lépett fel határozottabban Wallenberg eltűnésekor. *Göran Persson* svéd kormányfő korábban bocsánatot kért a családtól, mert a svéd kormányok nem tettek meg mindent Wallenberg előkerítéséért. Ez akkor is igaz, hogy ha tudjuk, hogy minden svéd miniszterelnök és külügyminiszter felvetette szovjet kollégája előtt ezt a kérdést, és csupán 1947 augusztusáig tizennégy alkalommal szólították fel a szovjet felet a rejtély tisztázására. Másrészt az utóbbi időben egyre több kritika érte a svédek második világháború alatti semlegességét, a Wallenberg család akkori szerepét is.

Söderblom szerencsétlen megjegyzése azt jelezte Sztálinnak, hogy a tiszteletudó, és háborút utoljára százötven évvel korábban vívott svédek számára nem nagyon fontos a kérdés. A követ jelentésére a Sztálinnal folytatott beszélgetésről semmilyen formában nem reagált a svéd külügyi vezetés. *Jan Lundvik* volt budapesti svéd nagykövet, a kutatások egyik svédországi koordinátora előadásában megemlítette, hogy az eredeti jelentés eltűnt az irattárból, és csupán egy Moszkvából kért leirat található ma a levéltárban. A diplomata véleménye szerint az akkori svéd politikai vezetés el sem tudta képzelni, hogy a háború végén nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Szovjetunió ne adná ki a letartóztatott Wallenberget. Sőt, úgy tűnik, hogy *Östen Undén* svéd külügyminiszter a háború utáni első években még azt hitte, hogy a Szovjetunió jogállam. Ugyanő 1957-ben mindenféle ellenvetés nélkül kész volt akceptálni azt a szovjet állítást, hogy Wallenberg 1947-ben elhunyt.

A svéd király az „*Illis Quorum Meruere Labores*” aranyérmét adományozta Wallenbergnek, és a „Raoul Wallenberg Akcióhoz” is egymilliónál több svéd csatlakozott, a kormány is többször fordult a szovjetekhez, 1954. június 17-én például egy átfogó memorandumban – eredmény nélkül. A semmitmondó

szovjet válaszjegyzékek mellett a két skandináv ENSZ-főtitkár, a norvég *Trygve Lie* és a svéd *Dag Hammarskjöld* is elutasította a közvetítést. 1952 és 1986 között tizenhat alkalommal született szovjet politikai bizottsági határozat svéd jegyzékekre adandó válasz tárgyában, pedig 1965 és 1979 között tulajdonképpen semmi sem történt az ügyben. Azoknak a szemtanúknak a valóságát, akik 1947 után találkoztak Wallenberggel, vagy hallottak róla, ugyan tisztességgel regisztrálták a svéd külügyminisztériumban, de csak kevés információnak jártak utána szisztematikus alapossággal.

A szovjet rendszer összeomlása és Wallenberg személyes tárgyaitak „véletlenszerű” előkerülése után ismét nagy erővel kezdődött meg a kutatás. 1990-ben egy nemzetközi bizottság, majd svéd–orosz munkacsoport jött létre, amely tízévnyi levéltári kutatómunka után 2001. január 12-én adott ki kétszáz oldalas jelentést. Persze külön-külön, mert közös szöveg elfogadása az érdekek és a nézőpontok különbözősége miatt lehetetlen volt. Ez alapján részletes összefoglalójukban a svédek összesen azt látják bizonyítottnak, hogy a valószínűleg a lubjankai börtönbe került Wallenberg sorsáról 1947 júliusában határoztak, és esetleg ettől az időponttól fogva elkülönítették a többi fogolytól, és nem a nevén, hanem egy számon tartották nyilván. A tisztánlátást nehezíti, hogy a nyomok eltüntetése érdekében tintával húztak át bejegyzéseket a börtönök regisztereiben. Az iratok tanúsága szerint Wallenberget alig pár alkalommal hallgatták ki, tehát 1947-ben tulajdonképpen még el sem kezdődött igazán a vizsgálati fázis, vagy esetleg más börtönökben is faggatták, azok regiszterei azonban hiányoznak.

Az önvizsgálat igénye és a felelősség meghatározása azt eredményezte, hogy egy svéd, történészekből álló kormánybizottság 2003 márciusára elkészült, 750 oldalas jelentése feltárta a svéd diplomácia mulasztásait és baklövéseit is. Ennek ellenére meg kell állapítani, hogy Svédország egyetlen titkosszolgálati dokumentumot sem tett közzé a Wallenberg-ügyről, se a második világháború idejéből, se az azutáni évtizedekből.

Az orosz fél a börtönorvos jelentése alapján a kivégzést valószínűsíti. *Vjacseszlav Nyikonov* történész 1991 novemberében dokumentumokra hivatkozva közölte, hogy Wallenberget – miután Abakumov kérdéssel fordult Molotov külügyminiszterhez, hogy mi történjen a „forró burgonyával” – agyonlőtték. Bezimenszkij beszélt *Szergej Kondrasov* KGB-tábornokkal, aki hadnagy korában részt vett Wallenberg egyik kihallgatásán, és később kollégájától tudta meg, hogy „igen, likvidálták”. Más forrás szerint Abakumov 1947 júliusában tízoldalas memorandumban fordult Sztálinhoz, amelyben

a külföldi ügynöki hálózatok leleplezésének módszereit ecsetelte. Ennek kapcsán pedig Wallenberg fontos információforrás lehetett, és ez valószínűtlené teszi 1947-es kivégzését.

A kémkedés vádja

A szovjetek gyanúsnak találták a svéd Wallenberg részvételét a magyar zsidókat mentő akcióban. Valamiféle fedőtevékenységre gyanakodtak, elsősorban amerikai kémnek tartották. 1994-ben számos amerikai, a *State Department*, és a CIA elődje, az *Office of Strategic Services* (OSS – Stratégiai Szolgálatok Irodája) részéről kutathatóvá tett dokumentum tette világosabbá Wallenberg akciójának hátterét. Wallenberg jó kapcsolatokat ápolt Iver C. Olsennel, a WRB és egyben az OSS svédországi képviselőjével. Olsen választotta ki Wallenberget a magyarországi akcióhoz. (Norbert Masur, a Zsidó Világkongresszus svédországi képviselője Marcus Ehrenpreis stockholmi főrabibival tárgyalt a kérdésről, utóbbi felvette a kapcsolatot a Wallenberget javasoló Lauer Kálmánnal is.) Később mind Olsen, mind egy 1955-ben született CIA-dokumentum határozottan tagadta, hogy operatív kapcsolat jött volna létre a svéd diplomatával, akinek a neve csupán az OSS-szel kapcsolatot ápoló személyek listáján található meg, a fizetési listán egyáltalán nem. Ugyanakkor valamilyen nem hivatalos kapcsolat, az operatív területen való bevetés mérlegelése nem zárható ki egyértelműen, hiszen a második világháború végén az Egyesült Államok katonai felderítése elég szegényes információkkal rendelkezett Magyarországról. A nyugati hatalmak Wallenberg révén kívántak kapcsolatot létesíteni a magyar ellenállási mozgalom szervezeteivel. A fővárosért folyó csata kellős közepén például a diplomata – fotósa, Veres Tamás visszaemlékezése szerint – a Várhegyre hajtatott, hogy megnézzze, mely területek jutottak már a szovjetek kezére, és ezekről felvételeket is készíttetett.

A szovjetek úgy vélhették, hogy Wallenberg az amerikaiak mellett a németeknek is kémkedik. *Jacob Wallenberg* vezető német körökkel állt kapcsolatban, vállalatai többek között a német hadiiparnak is szállítottak, *Marcus Wallenberg* pedig az amerikai hírszerzés mellett a *Carl Goerdeler*-féle német ellenállási mozgalommal is felvette a kapcsolatot. *Fritz Hesse*, Ribbentrop követe 1945 tavaszán a németek béketervének a szövetségesekhez való eljuttatását kérte Jacobtól, és Olsennal is találkozott. Miután a szovjetek Wallenberg közvetett német és amerikai kapcsolatait is feltárták, többek vélekedése

szerint megpróbálták beszervezni, és ennek sikertelensége után likvidálták. Ugyanakkor nem állítható bizonyosan, hogy Wallenberg tudott a WRB-nek küldött jelentései további sorsáról és Olsen kettős szerepéről. Ennek ellenére a berlini előadók közül Lev Bezimenszkij meglehetősen határozottsággal, a német *Ulrich Völklein* pedig óvatosan feltételezi, hogy Wallenberg az amerikai titkosszolgálatnál szinte biztosan, a szovjettel pedig valószínűleg együttműködött, ezért aztán a moszkvai börtönének alatt tulajdonképpen a további együttműködést nem vállalta.

Bezimenszkij *Vlagyimir Krjucskov*val, a KGB utolsó elnökével folytatott beszélgetését a Wallenberg kálváriájáról szóló könyvében idézte fel. Eszerint Wallenberg azért kereste a kapcsolatot az amerikaiakkal és a szovjetekkel, mert mindenütt segítséget keresett a zsidók megmentéséhez. Krjucskovot a rehabilitáció kapcsán is kérdezték, a nyolcvanas évek végén így fogalmazott: *„Agyonlőttük őt. Túl sokat tudott. Wallenberg kettős ügynök volt: nekünk is dolgozott, az amerikaiaknak is. Belekeveredett valamibe. Valaki feljelentette, ezért likvidálták.”* *Ember Mária* berlini előadásában arról a tervezett, de Sztálin halála miatt meghíúsult koncepcióos perről beszélt, mely azt lett volna hivatott bizonyítani, hogy Wallenberget a zsidók gyilkolták meg a budapesti amerikai nagykövetség pincéjében.

Feltevések szerint a diplomatát azért hurcolták el Budapestről, hogy szovjet foglyokra cseréljék. Egyidejűleg ugyanis svájci diplomatákat is a Szovjetunióba vittek; őket Svájc azonnal kicserélte orosz foglyokra, a svédek határozott fellépése viszont elmaradt. Bezimenszkij szerint Wallenberget tanúként akarták szerepeltetni. Azt kellett volna igazolnia, hogy a nyugati hatalmak különbékét akartak kötni a Hitler-ellenes német katonai csoportokkal, ezáltal nem csupán a háború befejezését érték volna el, de Európában is ők diktáltak volna a politikai érdekszférák tekintetében. Miután a nyugatiak nem bolygatták a szovjetek számára kínos kérdéseket Nürnbergben, Wallenberg feleslegessé vált.

Bezimenszkij kutatásai során derült fény arra, hogy a szovjet titkosszolgálat milyen módon értesült Wallenberg és társai tevékenységéről, magánéletéről, a háború alatt a szovjet érdekek képviseletét is ellátó követség munkájáról. Nem sokkal a svéd diplomata elfogatása előtt a szovjet katonai elhárítás letartóztatott egy rejtélyes orosz grófot is Budapesten. *Mihail Kutuzov-Tolsztoj* 1940 júliusában Erdélyből érkezett Magyarországra, és kezdetben arisztokrata családok nyelvtanáraként dolgozott. 1941-ben tűnt fel Budapesten, az orosz emigránsok klubjának elnökeként jó kapcsolatot alakított ki *Ivan Da-*

nielsson svéd követtel. Ismeretlen okok miatt másfél évet a mai szlovákiai Vágsellyén töltött feleségével, majd ismét Budapesten, a svéd nagykövetségen tűnt fel, ahol a szovjet érdekek képviselője mellett a szovjet hadifoglyok és a vöröskereszt közötti kapcsolattartást felügyelte. A hadvezér és a híres író távoli leszármazottját a polgárháborús időkben a *Cseka* menekítette külföldre (memoárja szerint megszökött), nyilván bizonyos szolgálatok vállalása fejében. A brit hírszerzés az itteni orosz szolgálat egyik legfontosabb vezetőjének tartotta. A háború után a budapesti szovjet városparancsnokságon alkalmazták nyelvtanárként. 1951-ben aztán két, Párizsig szóló vonatjegyet kapott a magyar hatóságoktól. Az Írországbán elhunyt gróf személyi dossziéja, részletes vallomása még ma is titkos.

Kofi Annan ENSZ-főtitkár, akinek a felesége Wallenberg unokahúga, 1998-ban így fogalmazott: „*Miért voltak olyan kevesen a Wallenbergektől? Emlékének ösztönöznie kell másokat, a jövő generációkat, mindannyiunkat, hogy hozzá hasonlóan cselekedjünk*”. Raoul Wallenberg volt az első a budapesti követségek munkatársai közül, aki kizárólag a mentéssel foglalkozott. Példáját később mások is követték, a semleges államok közös fellépései és tiltakozó jegyzékei is Wallenberg érkezése után és tevékenysége hatására kezdődtek. Az amerikai és svéd megbízatással tevékenykedő diplomatát, „100 000 zsidó megmentőjét” mindkét kormány cserbenhagyta, sőt Marcus és Jakob Wallenberg is távol tartotta magát a kérdéstől. *Jan Lundvik* azt feltételezi, hogy talán Wallenberg édesanyja kérte meg őket erre, mondván, hogy a külügyminisztérium foglalkozik a kérdéssel. A nemzetközi közvélemény először 1979-ben, *Simon Wiesenthal*nak a moszkvai olimpia bojkottjára felhívó sajtótájékoztóján szerzett tudomást a történetekről.

1995-ben Wallenberg megkapta az Európa Tanács emberi jogi díját, nevét utcák, terek és iskolák viselik világszerte. 2003 novemberében Budapest díszpolgárává avatták, 2004 februárjában *Ember az embertelenségben* címmel rendeztek kiállítást a Parlamentben a 32 éves korában eltűnt svéd diplomatáról. A kérdésben közös svéd–magyar kutatások is folynak. 2000. december 22-én Raoul Wallenberget és Langfelder Vilmost Oroszország hivatalosan rehabilitálta és elismerte, hogy jogtalanul tartóztatták le, és politikai okok miatt fosztották meg őket a szabadságuktól (és minden bizonnyal az életüktől is). Az okirat azonban csak a halál tényét erősíti meg, okáról hallgat.

RAZZIA A DÉLVIDÉKEN

Katyn, Lidice, Oradour... és Újvidék

1942 januárjában a magyar királyi honvédség által megszállt Délvidéken a partizánveszélyre hivatkozva nagyszabású razzia vette kezdetét, ami a helyi szerb és zsidó lakosság körében végrehajtott ötletszerű és értelmetlen vérengzésbe torkollott. A hadbírói nyomozó eljárás adatai szerint a tömeggyilkosság 3309 polgári áldozatot követelt. A vezérkar főnökének bírósága előtt 1943 végén kezdődött meg a felelős honvéd- és csendőrtisztek tárgyalása. Az ítélet kihirdetése előtt a főbűnösök Németországba szöktek.

Miután Teleki Pál miniszterelnök sikertelenül próbálta lebeszélni a kormányzót a tervezett akcióról, és a németekhez való csatlakozás révén a hadsereg is újabb lehetőséget látott a revízióra, 1941. április 11-én Horthy Miklós kormányzó kiáltványban jelentette be, hogy – mivel Jugoszlávia megszegte a fél évvel korábban aláírt örök barátsági szerződést és fenyegető katonai magatartást tanúsít – a 3. magyar hadsereg alárendeltségébe tartozó seregtestek megkezdik a bevonulást a Délvidékre. Horthy ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul”. A nemzetközi közvélemény és a hazai politikusok számára ekkor bizonyosodott be, hogy Magyarország nem képes letérni a tengely által számára kijelölt útról.

Tisztogatási művelet

Hivatalos adatok szerint a bevonulásnak 1435 (jugoszláv összesítés szerint 2142) halálos áldozata volt. Emellett napirenden voltak az internálások, ki- illetve visszatelepítések, a razziák, a szabotázsakciók miatt halálra ítélték statáriális kivégzése és az ún. nemzethűségi listák összeállítása. Bárdossy László miniszterelnök a képviselőházban 1941. december 16-án elmondott beszédében úgy fogalmazott, hogy a Délvidék lakóit „egyforma szeretettel öleljük... magunkhoz, és mondunk nekik szívből istenhozottat”. Arról is bizto-

sította az ott élőket, hogy *„ugyanaz az erkölcs érvényesül itt is, amelyet ebben a hazában ezer éven át tiszteletben tartottunk”*. Később bemutatkozó beszédében Kállay Miklós is a visszacsatolt területek *„teljes és harmonikus”* bekapcsolásáról beszélt, és úgy vélte, hogy a bevonuláskor nem történtek atrocitások, *„még utána is hosszú ideig csend és rend uralkodott”*.

A statáriális ítéletek (1942 elejéig több mint 100 halálos ítélet született) elrettentő szándéka ellenére tovább folytatódott a szervezkedés. Egy 1941. decemberi tűzharc kapcsán az újvidéki csendőrsztály parancsnoka arról tájékoztatta a zsablyai főszolgabíró, hogy *„egyes kommunista bandák lakatlan tanyákon rejtőznek el”*. 1942. január elején egy Zsablya környéki tanyán egy mintegy 40 főből álló partizánosztagra akadtak a zsablyai határvadászok, de az ellenállásban részt vevő erőket túlbecsülték, sőt felkeléstől is tartottak. Ezzel párhuzamosan a bánáti német hatóságok is akciót indítottak partizánok felderítésére. A vezérkari főnökség naponta értékelte a helyzetet, és a németekkel is folyamatosan egyeztettek. A belügyminiszterhez írott jelentés több áldozatról számolt be mindkét oldalon. Január 5-én *Szombatbelyi (Knausz, vitézzé avatásakor vette fel édesanyja vezetéknévét) Ferenc* vezérkari főnök az egész ún. Sajkásvidék (Újvidék-Titel-Csurog háromszög) átkutatását rendelte el *Feketehalmy-Czeydner Ferenc* altábornagy, a szegedi V. honvéd hadtest parancsnokának irányításával. Azért őt bízták meg, mert idős tábornok volt, és megfontolt embernek tartották. A partizánosztagnagy része az akció során megsemmisült (ezt a későbbi vádbeszéd is igazolta). A sajkási partizáncsoport likvidálása után a cél már az volt, hogy *„megszabaduljanak az összes nemkívánatos elemektől és elrettentő példát mutassanak a lakosságnak”*. A magyarok még egy német hadijelentés szerint is *„túláságosan felfűjták”* az összetűzés nagyságát, és a helyi lakosság körében *„kellő ellenőrzés nélküli besúgásokra mint tényekre alapítva”* tömeges megtorlást hajtottak végre.

A *„felelőtlen visszaélésekről”* már január 17-én jelentést küldött a belügyminiszterhez egy budapesti detektív. Eszerint Zsablyán a Horthy Miklós út *„teljesen néptelen lett”*, a lakosság tömegesen menekült. Csurogon a *Stépán László* csendőr főhadnagy parancsnoksága alatt álló egységek több mint négyszáz foglyot lőttek le, amikor azok egy csúrból próbáltak kitörni. A január 10-i MTI-helyzetjelentés szerint már mintegy 1100 csetniket *„intézték el”*.

Feketehalmy-Czeydner mátrai üdülését megszakítva helyszíni szemlére utazott. Az ő január 12-i jelentése alapján terjesztették ki a razziát Újvidékre is, tehát nem a város *„polgári vezetősége”*, *Fernbach Péter* főispán kérte azt,

ahogy Kállay miniszterelnök később állította. Az kétségtelen, hogy a főispán is tisztában volt a helyzet ingatagságával, és a polgári hatóságok nem voltak képesek megbirkózni a partizánmozgalom leküzdésének feladatával, ezért a zombori 15. gyalogdandárt Újvidékre, a 20. gyalogezred egyik zászlóalját a Zsablya környéki falvakba irányították.

A razzia lefolytatásának felelőse Grassy József vezérkari ezredes, a zombori dandár parancsnoka lett, aki úgy vélte, hogy *„annak a sok piszoknak, ami a városban van, le kell úsznia a Dunán”*. A teendőket a január 20-i tisztí értekezleten egyeztették Újvidéken, a részletes tervet Gaál Lajos csendőr alezredes dolgozta ki Tallián József újvidéki rendőrkapitány segítségével. Eszerint összesen 240 járőr bevetésével fésülik át a három körzetre osztott és a külvilágtól a telefonvonalak kikapcsolásával elzárt várost. Aki nem tudta kellőképpen igazolni magát, az először a Leventeotthonban székelő igazolóbizottság, majd Grassy vésztörvényszéke elé került. Ugyancsak 20-án érkezett a városba a szekszárdi csendőriskolából Zöldy Márton csendőr hadnagy, akinek a szüleit 1919-ben Kun Béla emberei végezték ki. Már 1941 vége óta a Délvidéken tartózkodott Fóthy Ferenc csendőr őrnagy, aki kémelhárítóként a kommunistaellenes nyomozásokat irányította. A razziára Bárdossy jóváhagyásával és Horthy tudtával került sor.

Úgy tűnik, összefüggés van a razzia ütemezése és a németekkel a keleti frontra küldendő magyar egységek számáról Budapesten folytatott tárgyalások alakulása között. Miközben Ribbentrop német külügyminiszter január elején Budapestre érkezett, megindult a partizánosztág szétverése, Keitel tábornagy hó végi látogatásakor pedig készen állt a délvidéki razzia terve. Igazolni kellett, hogy a rendteremtéshez délen van szükség a magyarokra.

„Hivatalos katonai pogrom”

Január 21-én *„gyalázatos, magyartalan fogalmazásban íródott”* falragaszokon értesítették a hetvenezres város kész tények elé állított lakóit a megkezdődött razziáról. A 19 pontos ultimátumszerű hirdetmény tiltotta kettőnél több személy csoportosulását, csak gyalog, csak lépésben és csak az úttest közepén volt szabad közlekedni, zárva maradtak – az élelmiszerüzleteket kivéve – a szórakozóhelyek, a templomok, az egyesületek, de még az ablakok is, a szesztilalom mellett rádiót sem lehetett hallgatni. A razzia megkezdéséről a város vezetőit, a főispánt és a polgármestert sem értesítették.

Összesen hat helyszínen zajlottak a kivégzések, a végrehajtáshoz a katonák rumot is kaptak. Az áldozatokat a Duna jegén robbantott lékeken keresztül a folyóba lökték, tán ott, ahol ma emlékművük áll. A környéken el is terjedt az a mondás, hogy a magyarok internálótábora a Duna és a Fekete-tenger. Visszaemlékezések szerint a mínusz 30 fokos hidegben a levetkőztetett emberek „követelték, hogy mielőbb végezzenek velük”. Egy perc alatt 15 emberre került sor. Állítólag éjszaka ágyúval lötték szét a jeget, hogy a hullákat a víz elhordja. Feketehalmy-Czeydner a következő szavakkal utasította beosztottját: „Célom a megtorlás”. A kivégzettek között volt az első világháborúban a magyar hadseregben szolgált és többször kitüntetett családapa is.

Nagybacsoni Nagy Vilmos emlékirataiban azt állítja, hogy ő már néhány órával a vérengzések kezdete után értesült a történetekről. Szerinte Grassy aznap „be volt szeszelve”, és az egész razzia során sem katona, sem csendőr nem sebesült meg. (A valóságban a január 23-i jelentés szerint 9 csendőr és 9 honvéd sebesült meg.) Három napon át folyt a vérengzést kísérő fosztogatás, és eközben a megfelelő harci szellem biztosítására is nagy súlyt fektettek. A Leventeotthonban külön asztal állt az értékek számára, emellett az üresen maradt lakásokat is kifosztották. Gaál Lajos csendőr alezredes három csendőrt kötésekkel látott el, bár nem voltak sebesültek, és alárendeltjeit megtorlásra hívta fel. Fóthy Ferenc a lelöttek „kezébe pisztolyt tétetett, zsebeibe kézigránátot helyezettett”, sőt a gyanú szerint az áldozatoktól származó perzsabundákat akart Budapesten piacra dobni. Zöldy a báni palota mellé beállíttatott két hullát, este lövöldözést rendeztetett, és szerb löszert szórattott szét.

A honvédség „jóindulatának” jeleként a razzia beszüntetéséről „Honv. áll. pk.” aláírással hírt adó falragasz a „felelőtlen és lázadó elemek” elleni rendszabályoknak minősítette a „nekünk egyáltalán nem kedves és magyar természetűnknek nem megfelelő” történeteket. Grassy az ártatlan áldozatokért is a honvédséget fegyverrel megtámadókra hárította a felelősséget. Ugyanakkor hússzoros elégtételt helyezett kilátásba, ha „egy katona haja szála is meggörbülne”, és a merénylő nem kerül elő.

Bajcsy-Zsilinszky Endre szerint „Magyarország történetének első hivatalos pogromja”, „magyartalan és embertelen megtorlás” zajlott le Újvidéken, információi szerint Zsablyán 1400, Csurogon 3000, Újvidéken 2000 áldozattal, ráadásul utóbbi helyen főleg abban a városrészben, ahol jól szituált emberek laktak. Január végén a Szenttamáson és Óbecsén tartott razziának hivatalosan 168 polgári áldozata volt. A hivatalos vizsgálat, illetve az V. hadtest parancsnokságának 1944-es statisztikája 3340 áldozatról számolt be (ebből 2102 férfi,

792 nő, 147 gyermek, 299 agg; illetve 2549 szerb, 744 zsidó és 11 magyar). A katonai ügyészség Feketehalmy-Czeydner elleni későbbi vádirata 3309 áldozatot ismert el. Még májusban is kerültek elő hullák, miután a vízállás erősen leapadt. Sokáig nem engedték eltemetni a halottakat, és nem adták ki a halotti leveleket sem.

Bajcsy-Zsilinszky a megbékélésért

1941 tavaszán jelent meg Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című könyve. Ő a magyarok és a délszlávok megbékélését, szoros baráti, politikai és katonai együttműködését tartotta a térség és a magyar állam stabilitása zálogának. Nem sokkal később, a délvidéki bevonuláskor a könyvet betiltották.

Bajcsy-Zsilinszky 1941. december 5-én képviselőházi beszédében már felhívta Bárdossy figyelmét a bácskai „megokolatlan és igen káros kilengésekre”. 1942. január 19-én pedig levélben kért meghallgatást Bárdossy miniszterelnöktől, és „*germán, szadista stílust*” vetett a razziát végrehajtók szemére. Bárdossy már másnap fogadta, és biztosította, hogy „*a hírek általában túlzottak*”. A környék átfésülését szükségesnek mondta, de értve az aggodalmat azonnali intézkedést ígért, hogy „*ne legyen semmiféle kegyetlenkedés*”. Egy fiatal újvidéki ügyésztől kapott információk birtokában a képviselőház külügyi bizottságának január 29-i ülésén Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Peyer Károly*, *Rassay Károly* és *Bethlen István* is szigorú vizsgálatot követelt.

Bajcsy-Zsilinszky február 4-én szerb nyelvre is lefordított memorandumban fordult a kormányzóhoz, Horthy beavatkozását kérve „*a bírói ítélet nélküli, aljasul kiszámított és előre kitervelt tömegmészárlás*” leállításához. Felhívta a kormányzó figyelmét arra, hogy a razziát már egy megelőző kéthetes pogrom után bonyolították le, és Zsablyával ellentétben nem fegyveres támadás indította el a lavinát. Még az újvidéki rendőrkapitány egyik átirata szerint is „*békességes, zavartalan, rendes életét*” élte a város a razzia megkezdése előtt. 1942 decemberében Bajcsy-Zsilinszky ismét interpellált a jóvátétel halogatása miatt. Ugyancsak ő állította össze azt a memorandumot, melyet a magyar politikai élet németellenes erői kívántak eljuttatni a kormányzóhoz és a miniszterelnökhöz. A karácsonyi memorandum a nemzetiségi feszültség és a zsidókérdés kezelésének veszélyeire hívta fel a figyelmet és az iszonyú kilengések megbélyegzésére szólított fel, nehogy „*néhány elvetemült szadista*

gonosztevő magánakciója” minden ódiума az ország tisztességes vezetőinek fejére szálljon. Állami jóvátételt, a jogrend helyreállítását, a szerbek kulturális és gazdasági sérelmeinek orvoslását javasolták. A memorandum végül nem jutott el a címzettekhez, mert az esztergomi érsek megtiltotta az egyházi személyeknek, hogy aláírják azt, másrészt sokan visszakoztak.

Vizsgálat(ok) a felelősség megállapítására

Az első vizsgálatot Szombathelyi utasítására maga Feketehalmy-Czeydner Ferenc folytatta le. Ez február elején valamennyi fegyverhasználat jogosságát igazolta. A belpolitikai botrány és a parlamenti interpellációk miatt Szombathelyi hadbírószági eljárást indított. Az 1942 áprilisában *Babos József* vezetésével felállt bizottság júniusra elkészült terjedelmes vizsgálati anyaga alapján ügyészi nyomozó eljárás kezdődött. (Bajcsy-Zsilinszky memorandumaihoz is ő szolgáltatta az információkat.) A hadbíró ezredes szerint Feketehalmy-Czeydner végig tagadott, tiltakozott a vádak ellen, sőt viszontváddal lépett fel a vezérkar főnöke ellen, akitől szerinte erélyes végrehajtásra kapott parancsot. A megfélemlített lakosságtól nem volt könnyű az adatok beszerzése. Nem felejtették a helyiek, hogy azt a polgárt, aki korábban annak a véleményének adott hangot, hogy nem volt ok a razziára, Grassy azonnal kivégeztette.

1942 februárjában 26 délvidéki képviselő kezdte meg a munkáját a képviselőházban. Július 15-én *Popovics Milán* bácskai szerb képviselő interpellációjára válaszul Kállay Miklós miniszterelnök a „*kívülről beszivárgó elemek földalatti aknamunkáját*” és a „*nyílt lázadást*” okolta öt határvadász és két csendőr haláláért, és ez vezetett a tisztogatási műveletek Újvidékre történt kiterjesztéséhez is. Elismerte, hogy a razziának ártatlan áldozatai is voltak, és túlkapasok is történtek, de ezekért a „*kíváncsi polgári személyek okatlan magatartását*” és a „*lekicsinylő nyilatkozatokkal fogadott karhatalmi erőfelfőszítését*” tette felelőssé. 2550 „*nyílt harcban*” elesett szerb áldozatról beszélt, majd biztosította hallgatóságát, hogy a „*tettesek és mulasztók büntetőjogi felelősségre vonása folyamatban van*”. Ezzel párhuzamosan a magyar külképviseletek számára 5 oldalas tájékoztatót küldtek a történetekről. Eszerint „*a magyar hatóságok részéről foganatosított intézkedések a nagyarányú rendbontó és az állam biztonságát súlyosan veszélyeztető cselekmények elfojtására irányultak csupán. Az áldozatok számára lehetőség szerint nem kívánatos rátérni*”.

Horthy kormányzó a hadsereg vélt becsületének védelmében 1942. augusztus 13-án az eljárást a törzstisztek és a tábornokok ügyében megszüntette, az csak a csendőrtisztek ellen folytatódott tovább. Feketehalmy-Czeydner és Deákot nyugdíjazták. Grassy ugyanakkor soron kívüli előléptetésre terjesztette fel a vezérkari főnök. Az apró gesztusok politikája (országgyűlési képviselők, rendőri vezetők helyszíni látogatása, szerb árvák elhelyezése, a délszláv internáltak ügyének felülvizsgálata stb.) nem feleltette, hogy nem lehet megkerülni a vizsgálatot. *Winston Churchill* is felhívta a magyarok figyelmét a délvidéki események jóvátételének fontosságára. A svéd külügyminisztérium feljegyzése a magyarországi zsidók helyzetéről szintén kiemelte a hírhedt újvidéki esetet. A per 1943 októberében, nem sokkal az olasz fegyverszünet megkötése után indult újra, Horthy „*az időközben felmerült újabb adatok*” (újabb 600 oldalnyi tanúvallomás) alapján változtatta meg előző évi döntését. Feketehalmy-Czeydner és 14 vádlott-társa ügyének főtárgyalása 1943 decemberében kezdődött meg a vezérkari főnök bírósága előtt. A kormányzó kabinetirodája számára emlékeztetőt állítottak össze a túlkapásokról. Ebben kiemelték a szabotázsakcióknak és merényleteknek a razzia elrendelésében játszott döntő szerepét.

Az ügyész minden, gyakran emlékeztetkiesésben szenvedő vádlottra a leg súlyosabb büntetés kiszabását kérte. A per során megállapítást nyert, hogy „*a felső vezetést valótlán, a helyzetnek meg nem felelő, felnagyított, rémlátó, szóbeli, telefon- és írásbeli jelentésekkel félrevezették. Ezáltal elnyerték a felsőbbtség jóváhagyását a megjelölt területek lerazziázásához. S miután ezek során ellenállásra nem találtak, mesterséges, valótlán helyzetet teremtettek, amiből indokolatlan vérengzések keletkeztek*”.

A Szombathelyi utasítására szabadlábon védekező Feketehalmy-Czeydner és Grassy januárban Németországba menekült. Az akkori magyar katonai szabályzat szerint rangidős tisztet – ha becsületszavát adta, hogy nem szökik meg – szabadlábon lehetett hagyni, kivéve, ha a vád olyan súlyos, hogy az szökésre készítheti. (Újvidéken ezalatt is működött a rögtönítélő bíróság.) Egyedül Zöldy Márton letartóztatását rendelték el, mert ő már a hadbírói eljárás idején is elhagyta kijelölt tartózkodási helyét, de ő is megszökött. A vádlottak tudták, hogy „*Németország mindenkinek, aki zsidóüldözéssel vádoltan menedéket keres, menedékjogot ad*”. Csorna és Mosonszentjános között, *Albrecht* Habsburg-főherceg féltoronyi birtokán keresztül lépték át a határt. Németországban az SS birodalmi vezetőjének vendégeként kezelték őket.

Feketehalmy-Czeydner SS-tábornokként részt vett a nyugati hadjáratban is, 1944-ben Himmlerhez írott levelében Gosztonyi Péter történész szerint „a legútszélibb hangon denunciálta a vezérkar főnökét, példákkel illusztrálva németellenességét”. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter levélben kért magyarázatot Albrechtől, aki így reagált: „Nagyméltóságod által hozzám intézett kérésekre rövid időn belül egy nagyhatalom fogja Önnek a választ megadni”. Alig telt el két hónap, és kezdetét vette Magyarország német megszállása.

Szombathelyi 1944. január 21-i tisztí parancsában „nemzeti szerencsétlenségnek” nevezte a történeteket. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy magyar tábornokok a felelősségre vonás elől megszökjenek. A történeteket alkalmasnak ítélte arra, hogy a két nép közé a „gyűlölség és a bosszú magvát hintsék el”. A kormány nyilatkozatban ítélte el a szökést. Az anyagi károkról is készült kimutatás. Az áldozatok hozzátartozóinak 92%-a jelentett be kárigényt. Az ártatlanul kivégzettek hozzátartozóinak anyagi kártérítést szavaztak meg. Egyes források szerint ebből tényleges folyósításra is sor került mintegy félmillió pengő (zsidóknak akkor sem, ha egyébként jogos volt az igény), mások szerint az csak 1944. április 1-jétől járt volna.

Horthy 1944. március 15-re tervezett beszédében ítélte (volna) el a cselekményeket. Akkor Hitler Klessheimbe szóló meghívása miatt ez elmaradt. A délvidéki bűnösök elleni eljárást a németek bevonulása után Veessenmayer követelésére megszüntették. A hazatérő Feketehalmy-Czeydner első tetteként párbajra hívta ki a török követségen rejtőzködő Kállay Miklóst, majd a nyilas honvédelmi miniszter helyettese lett, Szálasi vezérezredessé léptette elő. Grassy később szintén fontos feladatot kapott: ő szervezte meg a Hunyadi SS páncélgránátos hadosztályt, majd a háború végén a másik hadosztály, a Hungária irányítását is átvette.

Szombathelyi felelőssége

Szombathelyit, aki 1941. szeptember 6-tól 1944. április 19-i felmentéséig volt a Honvédség vezérkari főnöke, októberben nyilas bíróság elé állították, majd Németországba szállították. 1945 júniusában Bajorországban tartóztatták le az amerikaiak, akik Feketehalmy-Czeydnerrel összehilincselve hozták Budapestre. Az amerikai megszálló hatóságoknak írott visszaemlékezésében védekezett a háborús bűnösségi váddal szemben. Ebben kifejti, hogy „az újvidéki, illetve a bácskai véres eseményekben a magyarok nagy része, a jobboldal és a

tisztikar majdnem teljesen nagy nemzeti hőstettet látott és talán lát még ma is ...". Sokáig meg volt győződve arról, hogy Újvidéken a szerb atrocitásokra válaszul „*kemény, de jogos megtorlás történt*".

A razzia második napján Feketehalmy-Czeydner táviratban nyugtatta meg a vezérkari főnököt, aki minden vérengzés megakadályozására szólította fel. Mindenesetre Szombathelyi, aki korábban is álhírek és túlzó jelentések alapján adott utasítást a razziára, most is teljesen hitelt adott a tábornokok jelentéseinek, akik tagadtak mindenféle kilengést. Az ügyet később – bár erősödött benne a meggyőződés, hogy „*alparancsnokai részéről bűnös könnyelműség és mulasztás látszik fennforogni*” – a tisztikar becsülete megőrzésének szándékával félretette. A későbbi népbíróági ítélet szerint azért is tett pertörlés iránti előterjesztést a kormányzónál, mert a politika nem vállalta az ügyet, és a német katonai attasé is azt közölte vele, hogy Németország „*nem akar affért ebből az ügyből*”. Az eljárás folytatásakor Szombathelyi úgy vélte, hogy az újabb vizsgálat „*csak föl fogja bátorítani a szerbeket*”, de „*ha a kormányzó úr így parancsolja, neki nincs szava ellene*”. 1943 végén a főbűnösök letartóztatásának a gondolatát méltatlannak tartotta egy magyar tábornokhoz, és a honvédelmi miniszterre is tekintettel kívánt lenni. Véleménye szerint „*az egész ügy mögött a németek állottak, valószínűleg eleve mint felbújtók*”. Az esetet a Gestapo „*szellemi megfertőzésével*” és a „*balkáni pszichózissal*” magyarázta.

A katonatisztek többsége a háború alatt, de azután is úgy vélekedett, hogy az újvidéki razzia szükségszerű megtorlás volt. Ezek az erők szöktették meg valószínűleg a fővádoltakat is. Szombathelyi levelet is írt Keitel tábornagnak, és közölte vele, hogy a két tábornok nem politikai emigráns, közönséges bűncselekmények miatt fosztották meg őket rangjuktól. Voltak a tiszték között olyanok is, akik ugyan elborzadtak a történetek miatt, de nem tudták elviselni, hogy tiszteket zsidó újságírók ócsároljanak és tegyenek gúny tárgyává.

A háború után a magyar kormány fontolóra vette az 1943/44-es per anyagának feldolgozását és propagandaanyagként való terjesztését, sőt a per újratárgyalásának szándéka is tetten érhető. A népbíróóság 1946-ban igen súlyos ítéleteket hozott a vérengzések megparancsolói és elkövetői ellen. Szombathelyit népellenes büntettekben és hivatali hatalommal való visszaélés bűntettében főbüntetésül első fokon tízévi fegyházra, majd (a népbíróági tanács elnökének és tagjainak azonnali letartóztatása után) életfogytiglanra ítélték, aztán 1946 augusztusában kiadták a jugoszláv hatóságoknak. Bár kikérésnek nincs nyoma, *Ries István* igazságügy-miniszter két civil ruhás megbízottja

hozta ki Szombathelyit a Gyűjtőfogházból. Az október 20-án kezdődött tárgyaláson Szombathelyi igyekezett tartani magát, a SZEB hivatalos kérésére szintén kiadott Feketehalmy-Czeydner és Grassy egymást rágalmazták. A per vádlója politikai okokból a magyar származású *Gyetzai Károly* volt, a vádlottakat halálra ítélték. 1946. november 4-én a lakosságot megafonon hívták Feketehalmy-Czeydner zsablyai és a többiek újvidéki nyilvános kivégzésére. Szombathelyit a pétervári erődben lőtték agyon, holttestét az erőd és a Duna közti területen ásták el, majd a közúti Duna-híd építésekor földi maradványait a híd alapjaiba bebetonozták.

Szombathelyi már a hadiesemények idején emlékiratban fogalmazta meg azon véleményét, hogy Németország vereségével végződhet a háború. Amellett, hogy vezérkari főnöksége idején hozott döntéseiért, a kül-, illetve katonapolitikai irányvonal támogatásáért és részben formálásáért felelősség terheli, egyre inkább a háborúból való kiugrás előkészítésén, illetve a magyar hadsereg állományának megőrzésén fáradozó és a háborús bűnösöket (pontosabban a hűtlenség vétkébe esőket) még a hadiesemények idején perbe fogó Szombathelyi képe rajzolódik ki. A Legfelsőbb Bíróság 1994-es, a népbíróági ítéletet hatályon kívül helyező és a vezérkari főnököt a háborús bűntett miatt emelt vád alól felmentő határozata szerint „*Szombathelyi Ferenc törekvése arra irányult, hogy földerítse a valós helyzetet, annak tudomására jutásakor pedig elrendelte a felelős személyek törvényes felelősségre vonását*”. A helyzet, mint láttuk, ennél azért bonyolultabb.

„Még hidegebb napok”

A jugoszláv emigráns kormány a *Daily Telegraph*-ban „*Megkínzott és megölt gyermekek*” címmel és a szövetséges államok kormányaihoz írott jegyzékben ítélte el a razziát. Bajcsy-Zsilinszky említett, Horthyhoz szóló memorandumában úgy fogalmazott, hogy „*mily keserves megtorlás várhat az ottani magyarokra, ha ez a terület egyszer szerb uralom alá kerül*”. Tehát csak az a kérdés, hogy Magyarország torolja meg a bűnöket, „*vagy esetleg mások*”.

Tito marsall eltúrta és szóban nyilván elrendelte a szerbeket a második világháború során ért sérelmek megtorlását. Tízesével, tizenötösével összedróttozott és agyonlőtt vagy felgyújtott áldozatok, a Bácskába telepített székeltek egy részének lemészárlása, állambiztonságiak, reguláris partizán egységek és a helyiek által végrehajtott leszámolások jelzik 1944 október–novemberét,

a „véres 45 napot”. 1945 januárjában megkezdődött a csurogi és a zsablyai magyarok kollektív kitelepítése. A jugoszláv állambiztonság vajdasági tartományi vezetője 20 ezer magyar kivégzését ismerte el. A ma ismert adatok 5 és 40 ezer közé teszik az áldozatok számát. Nincs nyoma annak, hogy a magyar kormány ezt bárhol, akár a SZEB előtt, Moszkvában, Belgrádban vagy a párizsi béketárgyalásokon szóvá tette volna.

Bár a razzia eseményeinek feltárása már a 60-as évek elején megkezdődött, a munka később hosszú időre megszakadt, majd a nyolcvanas évektől *A. Sajti Enikő* történésznek köszönhetően folytatódott. A Délvidék említése ma is ellentétes érzelmeket kavart fel. A rendszerváltás utáni első parlamentben felszólaló *Kéri Kálmán* – a vérengzések határozott elítélése mellett – még mindig azt állította, hogy a razzia tényleges oka az volt, hogy „*a magyar karhatalmi erőket úgy lötték, mint a nyulakat*”, és „*a csetnik működés góca*” Újvidéken volt.

1960-ban íródott *Cseres Tibor* történelmi regénye, a *Hideg napok*, majd a regényből *Kovács András* rendezésében kiváló színészek közreműködésével játékfilm is készült. Cseres 1969-ben a szerb vérbosszú kegyetlenségéről is beszámolt *A bezdáni ember* című munkájában. Amikor egy belgrádi találkozón szóvá tette, hogy miért nem vállalkozik ott valaki a bűnvallomásra, azt a választ kapta, hogy „*a kétmillió jugoszláviai hullatömeghez képest a bácskai áldozatok száma csekélység – csepp a tengerben*”. A magyar történelem vétkei nem szakíthatók el a szomszédos népek hasonló vétkeiktől, saját felelősségünk önkritikus vizsgálata mellett „az őszinte mondat második felét” a szerbeknek kell kimondani. 2006 tavaszán a magyar országgyűlés olyan kárpótlási törvényt fogadott el, mely lehetővé teszi kárpótlási kérelmek benyújtását mindazok számára, akiknek a második világháborúban magyar hatóságok megölték közeli hozzátartozóját.

A háborús bűnösöket felkutató Utolsó Esély Akció keretében a Simon Wiesenthal Központ 2006-ban azonosított egy Budapesten élő, akkor 92 éves férfit, aki csendőrként részt vett a délvidéki razziában, majd tízéves börtönbüntetésének eltörlése után a vajdasági zsidók Auschwitzba deportálásában. *Képiró Sándor* az ellene indított per során, 2011 őszén elhunyt.

NEGYVENÖT NAP NEGYVENNÉGYPEN

Szerb megtorlás a Délvidéken

A magyar királyi honvédség és csendőrség egységeinek 1942. januári délvidéki, megszárlással fajúló razzijá mellett a megtorlás, a „bácskai véres 45 nap”, a szerb állambiztonságiak, reguláris partizán egységek és a helyiek által 1944. október–novemberében végrehajtott magyarellenés leszámolások is a szerb és a magyar nép több évszázados együttélése történetének szégyenteljes lapjai közé tartoznak. 2011 óta a két ország közös akadémiai vegyes bizottságot hozott létre az 1941 és 1948 között történtek feltárása és dokumentálása érdekében.

 A délvidéki magyar razzia nem az első állomás volt a nem felhőtlen szerb–magyar kapcsolatok históriájában. A Rákóczi-szabadságharcot, 1848/49 eseményeit, az első világháborút és az azt követő éveket is végigkísérték az ellentétek. A második világháború tömegmegszárlásainak listáján Újvidék neve kétszer szerepel, de évtizedekig csak a magyarok áldozatairól lehetett megemlékezni, a magyar áldozatokról nem. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942. február 4-én Horthyhoz írott tiltakozó memorandumában felhívta a figyelmet az „akár a vérbosszú szörnyű törvénye szerint” várható megtorlásokra, „ha ez a terület egyszer szerb uralom alá kerül”. Winston Churchill a lisszaboni magyar követhoz eljuttatott üzenetében szintén úgy vélte, hogy az újvidéki események „mély csorbát ejtettek a magyar nemzet becsületén”, és emiatt a szerbekkel valószínűleg még sok nehézségük lesz a magyaroknak.

1944 októberében a magyar honvédség kiűrtette a Délvidéket, és az ottani magyarság ismét kisebbségbe, Tito partizánjainak katonai közigazgatása alá került. Mindezt ellenállás nélkül, beletörődéssel fogadták. Sokan menekültek Magyarországra, közöttük – Grósz József kalocsai érsek naplójának tanúsága alapján – „a székelyeknek három év alatt kétszer kellett útra kelniük, először Bukovinából a Bácskába és most tovább a Dunántúlra”. A Titónak közvetlenül alárendelt Ivan Rukovina vezérőrnagy a terület „délsláv jellegének megőrzését” nevezte kiemelt fontosságú feladatának. A Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági

Tartományi Bizottságának utasítása szerint „a leghatározottabban meg kell kezdeni... a megszállók ismert szolgálóinak a megsemmisítését”. A *Slobodna Vojvodina* című lap 1944. októberi cikkében *Nikola Petrović*, a kommunista párt helyi szervezetének tagja pedig az „idegen elemek elleni energikus lépéseket” követelt. Egymást érték a magyarság mozgását és nyelvhasználatát korlátozó rendelkezések. Óbecsén a teljes magyar lakosságot jobb karjukon megkülönböztető fehér karszalag viselésére kötelezték. Zentán a magyaroknak be kellett szolgáltatniuk a rádiójukat, csak írásos engedéllyel hagyhatták el a lakóhelyüket.

Kitelepítések és tömegmészárlások

Az összesen kilenc (a Bácskában és Bánátban 4-4, Baranyában 1) katonai körzet vezetése a kollektív bűnösökként kezelt és internálótáborokba gyűjtött németek kitelepítését és a munkaszolgálatra fogott magyarok elleni megtorlást készítette elő. 1944. október 20-án kezdődött meg a magyarok internálása, a táborlakókat elsősorban a mezőgazdaságban és a fakitermelésben dolgoztatták. 1945 januárjában Csurog, Zsablya és áprilisban Mozsor teljes magyar lakosságát a Titót is felkereső helyiek kérésére egy-két nap alatt kitelepítették, és többségüket gyalog az 1945 júniusáig fennállt járeki haláltáborba vitték. A terület katonai parancsnokságának közleménye szerint Csurogon például azért volt szükség az intézkedésre, hogy a községben „biztosítsák a normális életmenetet”, és elnyerjék méltó büntetésüket a bűnösök, nem „mint magyarok”, hanem mint a gyilkosságokban résztvevők. Ezek többsége azonban már korábban elmenekült. A kollektív felelősségre vonás túlélőit szülőföldjük elhagyására kényszerítették. Az új hatalom filozófiája szerint tehát mindenki ellen irányult a megtorlás, aki kollaboráns volt, vagy annak minősült és veszélyeztethette a kialakuló társadalmi-politikai berendezkedést.

A Vajdaság területén összesen 40 tábor hoztak létre egy 1941. novemberi határozat alapján. Ezekben 1948 tavaszáig dolgoztatták a több tízezer foglyot, köztük 140 ezer németet. Járek németlakta községének táborában *Mészáros Sándor* történész számításai alapján 1945 végéig legalább háromezer ember, köztük sok gyermek és csecsemő pusztult el a rossz élelmezés, a tifusz és a megalázó körülmények miatt. A horvát tengerpart *Goli otok* (beszédese név, jelentése: „Kopár-sziget”) nevű „gulágyszerű börtönszigetén” a rendszer politikai ellenfeleinek sorában később számos magyar értelmiségi raboskodott.

Források szerint Tito ezt így kommentálta: „... állambiztonsági szolgálatunk oda teszi őket, ahol a helyük van”.

Vasa Čubrilović, a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet egykori résztvevője 1944 novemberében készült tervezetében a „testvéri Szovjetunió” által nyújtott példa követése, a kisebbségek ki- és áttelepítése, a geopolitikailag fontos helyeken lévő kisebbségi tömbök „szétzúzása” mellett érvelt. A 16 év szigorított börtönre ítélt és a Monarchia bukása után szabadult Čubrilović (a merényletben szintén részt vevő bátyját felakasztották), aki már a bíróság előtt is szerbek, horvátok és szlovének egy országban történő egyesítése mellett kardoskodott, később egyetemi történész professzor, majd erdőgazdálkodási miniszter lett. A jugoszláviai kisebbségi kérdés megoldását abban látta, hogy a „nagylelkűségre és türelmességre” „gyűlölettel” és az „elszakadás szándékával” válaszoló németeket, albánokat, magyarokat, olaszokat és románokat el kell távolítani az országból, mert „erre rászolgáltak”. Ugyanakkor a magyarok mégis „némi körütekintést érdemelnek”, mert „sokkal kisebb arányban vettek a szerbek mészárlásáért, mint a volksdeutscherek”, így „csupán” a Bácskából kell kitelepíteni 200 ezer magyart. Emellett a hatalom fennén hirdette, hogy „nem felelhet minden magyar Horthy és Szálasi bűneiért”.

A gyakorlat azonban mást mutatott. A „hideg napokat” még hidegebb hetek és hónapok követték. Tízeseivel, tizenötöseivel csuklójuknál fogva összedrótozott és agyonlőtt vagy felgyújtott áldozatok, fűrészgéppel ejtett csonkolások, a Bácskába telepített székelyek egy részének lemészárlása, papok megkínzása jelezte a „fordított hideg napok” beköszöntét. Tito marsall nem csupán eltűrte, de szóban nyilván el is rendelte a szerbeket a második világháború során ért sérelmek megtorlását, az új hatalmi elit bosszúvágyának kielégítését. Csak az esetleges nemzetközi bonyodalmak zavarták. Ezért például személyesen vonta felelősségre a vajdasági vezetőket a magyarok között végrehajtott mészárlás miatt. De Aleksandar Rankovićon, a politikai rendőrség főnökén soha nem kérte számon a történeteket. Tito első szabadkai látogatásán az ottani rendőrség politikai biztosának visszaemlékezése szerint így fogalmazott: „Itt most kicsit kitakarítottatok. Most munkával kell folytatni”. 1945 májusában még egy állami bizottság is létrejött a Vajdaságban elkövetett „igazságtalanságok” kivizsgálására – konkrét és ismert eredmény nélkül.

A balkáni vérbosszú jellegét öltő terrorcselekmények ráadásul a nürnbergi Katonai Törvényszék ténykedésének árnyékában történtek. A *Sajti Enikő* történész szerint a kétségtelenül meglévő etnikai mozgatórugók elfedésével a kollaboránsok (és nem a nemzetiségek) elleni harcot hirdették meg, de ez

nem akadályozta meg a Népvédelmi Osztály, a hírhedt OZNA (későbbi nevén UDB) állambiztonsági csapatait, a partizánokat és a helyieket horvát, szlovén és magyar tízezrek lemészárlásában. A legtöbb kivégzés 1944 október–novemberében történt. Visszaemlékezések szerint Újvidéken a strand közelében két hét alatt 1500 embert lőttek a Dunába, Szenttamáson saját sírjukat is megásatták a kivégzendőkkel, Szivácon M-alakúra, hogy így is jelezzék, magyarokat földelnek el. Zsablyán a nőket meztelenre vetkőztették, Sajkáslakon a dögtemetőben földelték el az áldozatokat. A bezdániaiak között 20 olyan kivégzett volt, aki még nem töltötte be a 20. életévét, tíz pedig még diák volt. Bezdánban egyébként sem a honvédség 1941-es bevonulásakor, sem az 1942-es razzia idején nem történt semmilyen szerbellenes atrocitás. Általában ez mondható el a bánsági és szerémségi területekről is.

A háborús bűnök kivizsgálására létrehozott állami bizottság vajdasági részlegének emberei gyűjtötték be – néhány helyen kihelyezett gyűjtőládákból – és dolgozták fel azokat a több tízezer példányban szétosztott űrlapokat, amelyeken a feljelentettek személyi adatait kellett rögzíteni. Több helyen a korábban meggyilkolt szerbek özvegyei körében bosszút követelő aláírásokat gyűjtöttek. Szemtanúk szerint egy tizenegy éves fiú lábára robbanószerkezetet erősítettek és addig lövöldöztek, amíg az fel nem robbant. A halálra ítélték kiválogatása közben gramofonról szerb partizánindulókat, majd a „*Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*”, illetve a „*Horthy Miklós katonája vagyok*” kezdetű dalokat játszották.

A ma ismert adatok 5 és 40 ezer közé teszik az áldozatok számát. A kivégzettek nevét általában nem anyakönyvezték, és halotti levelet sem állítottak ki róluk. Újvidéken ugyanakkor falragaszon tették közzé a listát. A kisebbik szám az OZNA által a csak Bácskában és a Bánátban 1944. október–novemberben kivégzett magyarokról készült listák és egyéb feljegyzések alapján valószínűsíthető. *Kostić Čapo*, a jugoszláv állambiztonság vajdasági tartományi vezetője 20 ezer magyar kivégzését ismerte el, és ezt a számot valószínűsíti több, az 1990-es évek eleje óta az események pontos dokumentálásáért szót emelő kutató is. A kivégzettek között voltak a nyilas párt sokszorosított és minden helységbe szétküldött listákról azonosított tagjai, közhivatalok korábbi betöltői, magyar fegyveres egységek korábbi tagjai, illetve akik feltételezhetően részt vettek az 1942-es mészárlásokban. Emellett mintegy 5 ezer magyart ítélték el háborús bűnökért, vagy csak éppen azért, mert üdvözölték a Délvidékre bevonuló csapatokat 1941-ben, legtöbbjüket börtönre vagy kényszermunkára. A háborús bűnök kivizsgálására létrehozott hivatalos bi-

zottságok által összeállított listán 899 vajdasági magyar személy szerepelt. *Vladimir Dedijer*, Tito életrajzírója, aki később látványosan eltávolodott a pártvezetéstől, százötvenezerre becsülte a háború utáni megtorlások áldozatainak számát.

Több ezer elfeledett áldozat

A partizánok kegyetlenkedéseiről már a Lakatos-kormány tudomást szerzett, az Ideiglenes Kormányhoz pedig *Mindszenty József* hercegprímason keresztül jutottak el szemtanúk és menekültek beszámolói. Ezek 50–60 ezerre, külügyi feljegyzések, egyházi személyiségek, politikusok, írók (köztük *Illyés Gyula*) közvetlenül az események után született visszaemlékezései 30–40 ezerre becsülték az áldozatok számát. Visszaemlékezések szerint *Rákosi Mátyás* 1945 januárjában titokban találkozott Titóval, és kérte a megtorlások és a kitelepítések beszüntetését. Annak viszont nincs nyoma, hogy a történekről adatokkal rendelkező magyar kormány, nevezetesen *Gyöngyösi János* külügyminiszter (zsebében *Mindszenty* 1946. július 17-én kelt levelével) a történeteket bárhol, akár a SZEB előtt, Moszkvában, Belgrádban vagy a párizsi béketárgyalásokon szóvá tette volna – a magyar diplomácia vezetője egyedül a háborús bűnökkel nem vádolt magyar internáltak, köztük székely telepések szabadon bocsátásáért járt közben a SZEB jugoszláv missziójának vezetőjénél.

Sőt, mintha semmi nem történt volna, a jugoszláv vezetés nemzetiségi politikáját méltatták, és még Tito „*láncos kutya*” korszakában sem bolygatta senki a múltat. A szomszédos államok magyarságának sorsa a kellő magyar érdeklődés és a nemzetközi kisebbségvédelmi rendelkezések híján, illetve a téves helyzetértékelés miatt egyre rosszabbodott. Egy 1945 végén született kormányzati tanulmány „*igen kevés ember*” felelősségre vonásáról és a kisebbségi jogok terén mutatkozó kedvező változásokról számolt be.

A délvidéki katonai közigazgatás 1945 elején szűnt meg, az 1943-ban egy kis szlavóniai faluban *Kis Ferenc* parancsnok és *Gerő Károly* politikai biztos irányításával megalakult és igen rosszul felszerelt Petőfi partizánbrigádhoz csatlakozó kisszámú „önkéntes” volt hivatva igazolni a magyarok államhűségét. A moszkvai fegyverszünet alapján megkezdődött a Délvidéken háborús bűnöket elkövetett és a magyar népbíróság által már elítélt magyarok kiadása a jugoszláv hatóságoknak, illetve az OZNA Budapesten is ténykedő embereinek. Legtöbbjüket tanúvallomások alapján halálra ítélték. Tito ké-

sőbb úgy nyilatkozott, hogy „*a magyar kisebbséggel enyhén bántak és nagylelkűséget tanúsítottak irántuk*”. Ennek jegyében svábokat és magyarokat hajtottak át a határon, illetve tömegeket utasítottak ki Jugoszláviából. Csak egyetlen olyan magyar kormányülés volt, ahol felmerült, hogy válaszlépésekre lenne szükség. A magyar–csehszlovák lakosságcsere megszervezése, a németek kitelepítésének és a székelyek dunántúli letelepítésének lebonyolítása külön hivatal feladata volt, a Délvidékről menekült több tízezer magyar kérdésével *Bóné Gyula* kormánybiztos foglalkozott. A szövetséges hatalmakhoz eljuttatott jegyzék is csak az Erdélyből és a Felvidékről elűzöttek sérelmeiről számolt be.

A SZEB jugoszláviai missziója pedig vagy nem válaszolt a magyar felvetésekre, vagy elutasította a magyar kártalanítási igényeket. Magyarország jóvátétel címén 1948 közepéig mintegy 20 millió dollár értékben tett eleget Jugoszláviával szembeni jóvátételi kötelezettségének. Bár a jugoszláv–magyar lakosságcsere vonatkozásában több tervezet is született, sőt a béketárgyalásokon felvetett jugoszláv javaslatához elvi hozzájárulását is adta a magyar kormány, erre végül nem került sor. *Sreten Vukosavlević* telepítésügyi miniszter először a magyarok totális kitelepítésére, majd 80 ezer főre tett javaslatot, a két ország külügyminisztere aztán 40 ezer önkéntes cseréjében állapodott meg. Végül ez nem valósult meg, de így is több tízezer délvidéki magyar menekült el szülőföldjéről. Másrészt – ahogy Cseres Tibor fogalmazott – „*a felajánlott negyvenezer magyart ők már helyben áttelepítették a másvilágra*”.

Az emlékezés kísérletei

Az 1945. novemberi választások után a szövetségi parlamentben és az autonóm státuszt kapott Vajdaság törvényhozásában is több magyar képviselő kezdte meg munkáját. Az enyhülés légkörében megkezdhette munkáját a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség. A statisztikai adatok alapján 1941 és 1948 között csak alig 40 ezer fővel csökkent a magyarság létszáma, de ez annak tudható be, hogy a kitelepítéssel fenyegetett németek közül sokan vallották magukat magyarnak.

A párizsi békeszerződésről folytatott országgyűlési vitán *Pfeiffer Zoltán* pártunkívüli képviselő *Bajcsy-Zsilinszky Endre* börtönben írott feljegyzéseiből idézett, és a figyelmet az erdélyi mellett a délvidéki magyarság sorsára irányította. Bajcsy-Zsilinszky úgy vélte, hogy a magyarság elítélésében a délvidéki

események fogják képezni a „*legsúlyosabb argumentumot*”. Ezért Magyarország egyetlen esélye, ha az „*igazi demokrácia fellegvára lesz Közép-Európában*”, hiszen „*a magyar ügyet csak a világ rokonszenve mentheti meg*”. A „fordulat éve” más irányt szabott az országnak.

Tito 1947. decemberi budapesti látogatásán – miután Dinnyés Lajos miniszterelnök bocsánatot kért a „*kisebbségek elnyomásáért*”, a vajdasági „*vérfürdőért*” és Horthy „*hitszegő támadásáért*”, majd háláját fejezte ki „*vajdasági testvéreink*” jogegyenlőségének biztosításáért – a két állam között barátsági szerződést írtak alá. A „titoizmus” elleni harc évei és 1956 történései után 1959 márciusában jugoszláv párthatározat rendelkezett a kisebbségek helyzetének javításáról. A hatvanas–nyolcvanas évek a normalizálódó államközi kapcsolatok mellett a magyar kisebbség helyzetének további javulását hozta – főleg kulturális téren. A népszámlálási adatok szerint mintegy félmillió kisebbségi magyar ügye ugyanakkor jugoszláv belügyé vált, a szerb mérsárlások kibeszéletlenek és kibeszélhetetlenek maradtak, sőt egyfajta büntudat lett úrrá az ottani magyarokon. Hivatalosan még egyházi körökben sem emelte fel hosszú évtizedekig senki a szavát a történekekkel szemben. A jugoszláv vezetés A. Sajti Enikő szerint politikai azonosulást és kollektív amnéziát várt el a kisebbségi magyaroktól.

Az 1944-ben Amerikába emigrált Homonnay Elemér – a külföldi emigráns magyar szerzők néha eltúlzott munkáinak sorában – 1957-ben angol nyelvű röpiratban számolt be a Tito partizánjai által elkövetett atrocitásokról. 1968-ban Burány Nándor vajdasági újságíró *Összeroppanás* című kisregényében a zentai tömegmérsárlással foglalkozott – a hallgatás falát a Ranković, jugoszláv államfőhelyettes, a politikai rendőrség főnökének bukása utáni relatíve szabadabb légkörben törte át. A könyv hamarosan mégis eltűnt a könyvesboltok polcairól. Cseres Tibor 1969-ben a szerb vérbosszú kegyetlenségéről, 1944. november 3. történéseiről számolt be *A bezdáni ember* című novellájában. A szerző elmondása szerint Tito esedékes budapesti látogatása emiatt szenvedett halasztást. Amikor egy belgrádi találkozón Cseres szóvá tette, hogy miért nem vállalkozik ott valaki a történekek őszinte feltárására, azt a választ kapta, hogy „*a kétmillió jugoszláviai hullatömeghez képest a bácskai áldozatok száma csekélység – csepp a tengerben*”. 1977-ben Illés Sándor *Sírató* címen szülőfaluja, Temerin magyarságának megtizedeléséről, az egyetlen túlélő történetéről írt regényt – az immár Budapesten írt és megjelent könyvet főleg a temeriniek a Délvidéken is terjesztették. 1991-ben Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* címmel az újvidéki eseményekre fókuszálva írt dokumentumszerű könyvet. Ugyanebben az évben jelent meg Matuska Márton újságíró *A meg-*

torlás nappjai című, korábban folytatásos cikksorozatban közölt munkája. Az Újvidéki Egyetemen a kilencvenes évek közepén szerb nyelvű doktori disszertáció is született a vajdasági magyarok kálváriájáról. Emellett több helyi monográfia is napvilágot látott, hat helység áldozatainak személyi adataival.

A Vajdasági Magyar Demokrata Közösség tanácsának határozata alapján a szervezet 1990-ben levélben fordult a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiához, kérve a második világháború utolsó hónapjaiban bírósági eljárás nélkül kivégzett magyarok ügyének tudományos kivizsgálását. Erről az újvidéki Magyar Szó „*Kivizsgálni a vajdasági háborús és háború utáni történeteket*” című cikkében számolt be. Majd „*Negyvenöt nap negyvennégyben*” címmel százharminc folytatásból álló sorozatban idézte fel a vérengzés részleteit. 1998. végi adatok alapján harminchárom helységben összesen 3251 ártatlanul meggyilkolt áldozatot sikerült azonosítani. Több magyarlakta településen emlékmű is készült a kivégzettek emlékére. A levéltárak anyagának feldolgozása és a visszaemlékezések alapján a becslések pontosítása azóta is – immár egy akadémiai közös bizottság irányításával – folyamatosan zajlik. Senki nem tagadja a délvidéki magyar mészárlás értelmetlen és bűnös voltát, de saját felelősségünk önkritikus vizsgálata mellett itt az ideje, hogy a szerbek is megadják a végtisztességet a többségében ártatlan áldozatoknak – a belgrádi forrásanyagok publikálásával és az őszinte szembenézéssel. Mindezt azért, hogy a múltat végre „*békévé oldja az emlékezés*”.

MIKLÓSPAPA PORTUGÁLIÁBAN

Horthy emigrációs évei

Horthy Miklós kormányzó az 1944. októberi sikertelen kiugrási kísérlet után előbb német, majd amerikai védőőrizetbe került. Bár tanúskodott Nürnbergben, többször találkozott Habsburg Ottóval, és Estorilban befejezte emlékiratait is, a múlttal, Magyarország második világháborús szereplésével és az abban játszott személyes szerepével való őszinte és kritikus szembenézés elmaradt. A jó erőnek örvendő idős admirális az 1956-os hazai események hatására elvesztette életkedvét, és 1957. február 9-én elhunyt.

 Horthy kormányzói működésének vitatható állomásait, többek között az 1919-es gyilkosságokért, az antiszemita törvénykezés melletti asszisztálásáért és két hadbalépésért viselt személyes felelősségét, a kiugrási kísérlet kudarcának okait mint érzékeny témákat a legtöbb esetben – a rendszerváltás és az ezredforduló körüli évek publikációi ellenére is – kerüli a történészszakma. Az admirális emigrációs éveinek bemutatása valamilyen érthetetlen történeti szemérmesség, vagy hanyagság okán még kevésbé áll a kutatók érdeklődésének középpontjában. Ez azonban oda vezet, hogy az önjelölt szerezcsenmosdatók által formált egyoldalú kép rögzül a laikus, de a szakmai közvélemény egy részében is, ilyen módon még a pozitív vonások is háttérbe szorulhatnak.

L. Nagy Zsuzsa történész szerint Horthy 1944 októberében „saját rendszerének és az országnak a romjait” hagyta maga mögött, amikor a németek a Bajor-Alpokban, Weilheim közelében lévő Hirschberg kastélyba internálták. Hivatali vonata, a Turán Kelenföldről vitte a száműzetésbe a kormányzót. Mivel a csomagoláskor az SS-katonák Horthy ruháiból is válogattak maguknak (egyikük meg is fürdött a kormányzó kádjában), ezért a tengernagy vadászruhában indult el „élete legszomorúbb utazására”. A *Ludas Matyi* 1945. december 2-i címlapján Horthy – ördögnek maszkírozva, kezében a szétlőtt Lánchíd egy darabjával – csomagolja ki a Mikulás ajándékait, miközben így

szól: „Nem panaszkodhattok, gyerekek! Azzal, amit én hoztam nektek, még az unokáitok is eljátszadozhatnak!”

Cseberből vederbe

A nemzetiszocialista állam kezelésébe vett kastélyban, a *Zugspitze* szomszédságában – ahol 1943-ban három napot töltött a bukott olasz diktátor, *Benito Mussolini* is – a külvilágtól teljesen elzárva, szögesdrótok mögött egy SS-század, a *Gestapo* különleges részlege és farkaskutyák vigyáztak a (Budapestről hozott személyezettel együtt) majd' tucatnyi emberre. Egy idő után *Hitler* tudtával leveleket sem kézbesítettek a családnak. *Gosztonyi Péter* történész szerint ennek az is oka lehetett, hogy Horthy október 18-án este *Reményi-Schneller Lajos*nak, a magyar Quisling-kormány régi-új pénzügyminiszterének címezve – mivel a németek a megállapodás ellenére nem bocsátották szabadon fiát – visszavonta *Szálasi „zsarolás útján létrejött”* miniszterelnöki kinevezését, a nemzetvezető pedig a „*Horthy-féle irományt*” Hitlernél tett decemberi látogatásán méltatlankodva szóvá is tette.

A reggeli után fürdéssel, írással, olvasással töltötték az időt, majd ebéd előtt rövid séta következett Gestapo-kísérettel. Pótkávé, cigaretta, német és magyar hírek a müncheni rádióban, majd az ötórai tea után rómi, bridzs, sakk, társasjáték, asztalitenisz, és a vacsora előtti, a budai Várban megszokott átöltözés jellemezte a hat és fél hónapnyi időszakot. Pár hónappal később csatlakozott hozzájuk az oroszok elől kimenekített telivér kancáit kereső *Horthy Jenő*, a volt kormányzó öccse is, aki az egyre rosszabb ellátás ellen tiltakozásul „*a moslékra emlékeztető ételek érkezésekor, a disznókat utánózva mindig hangosan csámcsogni kezdett*”. Volt nála egy kis rádiókészülék is, melyen már titokban angol és amerikai hírekhez is hozzájutottak. Emlékiratai második kötetében *Horthy Istvánné*, a kormányzóhelyettes özvegye leírja, hogy az ún. fürdőnapokon azt is megbeszélték, kinek milyen meleg volt a vize, és hogyan használta azt fel.

1945. április 27-én az amerikaiak közeledésének hírére a Gestapo-őrség elmenekült, utolsóként a parancsnok, *Klein* Oberführer távozott. Tálcan kis poharakban italt hozott a „*majdhogynem szívélyes*” búcsúra. A biztonsági rendőrség emberei azt is közölték velük, hogy *Heinrich Himmler* parancsa értelmében minden politikai foglyot ki kellett volna végezni, de ezt *Klein*,

illetve *Hellenthal* főkonzul, a külügyi hivatal tisztviselője az SS-parancsnokkal, *Lange* Sturmbannführerrel szembeszegülve nem hajtotta végre.

Adolf Hitler öngyilkosságának napján megjelentek az amerikaiak, „néme-lyik katonának négy karóra volt a karján”. Másnap Horthy az amerikai *Alexander McCarrell Patch* tábornok, a 7. hadsereg parancsnokának főhadiszállására indult, de Göppingenbe, egy ideiglenesen fogháznak berendezett villába szállították, és három hétig fogolyként tartották. Egy héttel később csak csomagolni tért vissza. Nem azt várta, hogy a másik oldal bebörtönzi, hiszen – ahogy azt később elmondta – „senkinek Európában Hitlerrel annyi összeüt-közése nem volt, mint neki, vagy senki nem szállt szembe vele többször vagy ta-gadta meg követeléseit, mint ő”. Különböző hadifogolytáborokban, változó körülmények között tartották fogva mintegy nyolc hónapig. Lakott egyszerű munkásházban, de a belgiumi Lesbioles kastélyban zongorázhatott, sőt bili-árdozott és sakkozott is *Franz von Papen* német követtel. Beszélgetéseiket minden bizonnal lehallgatták. Horthy visszaemlékezései szerint „jó társa-ságba jutott”, amikor többek között azzal a *Maximilian von Weichs* báró vezér-tábornaggal helyezték el egy szálláson, aki a doni katasztrófa idején német részről a 2. magyar hadsereg fölött parancsnokolt, és ő volt a Magyarországot megszálló *Wehrmacht* csapatok főparancsnoka is. Később Wiesbadenban töb-bek között *Karl Dönitz* tengernaggal ismerkedett meg.

Horthy Augsburgban tudta meg a rádióból, hogy Miklós fiát Dél-Tirolban kiszabadították az amerikaiak. A család csak egy évvel Szálasi hatalomátvé-tele után kapott levelet az ifjabb Horthytól, akit *Otto Skorzeny* kommandója rabolt el a Várból a *Mickey Mouse* akció keretében. A hadművelet fedőneve eredetileg „Maus” volt, de Skorzeny főhadiszállásán az ifjabb Horthy bece-nevének (Nicky) elhallása új nevet eredményezett. A Horthy család egyetlen életben maradt, legkisebb gyermeke Mauthausenben (majd Dachauban) raboskodott, zárkája a krematórium fölött, a kínzókamrák mellett volt. *Léon Blum* francia szocialista exkormányfővel, *Kurt von Schuschnigg* korábbi osztrák kancellárral, illetve *Kállay Miklóssal* együtt szabadult a fogságból. Capri szigetén három hónapot töltött amerikai őrizetben, de 1945 karácsonyát már a családdal tölthette.

Horthy 1945 májusában levelet írt *Winston Churchill* brit miniszterelnök-nek és VI. György angol királynak, melyet a külügyminisztérium tisztviselői végül nem továbbítottak a címzetteknek. Egy feljegyzés szerint ugyanis Hor-thyt „egy kissé bolond, félrevezetett, de nem teljességgel ellenszenves figurának” tartották. A levélben az önmagát továbbra is Magyarország törvényes vezető-

jének tartó admirális (álláspontját a magyar királyi Kúria nyugalmazott elnöke, *Töreký Géza* is megerősítette) indítványozta, hogy hallgassák meg a békekonferencián, javaslatot tett a „*bálátlan német nemzetiségű magyar alattvalók*” kitelepítésére, sőt véleménye szerint az összes többi nemzetiséget is „*magyarokra lehetne kicserélni*”. Végül biztosította az uralkodót arról a meggyőződéséről, hogy „*csupán az angol és a magyar az igazi gentleman fajta. Feltség, Önben is van magyar vér*”. *Ernest Bevin* külügyminiszternek 1946 áprilisában írott levelében javasolta az ezeréves történelmi Magyarország visszaállítását, Fiume visszaadását, hogy „*Magyarország ne maradjon Trianon által megcsonkított nemzet*”. Később a nyugati hatalmak londoni külügyminiszeri konferenciájának figyelmét próbálta felhívni a szovjet hadifogságba került magyarok sorsára.

Horthy Nürnbergben

A tengernagyot négy hónapnyi fogság után először augusztus 28-án hallgatta ki egy „*igen rokonszenves amerikai őrnagy*”, a hírszerzés és kémelhárítás központi szerve, az OSS egyik magyar származású tisztje, *A. C. Clay*, majd szeptember végén tehergépkocsin Nürnbergbe szállították. A tanúknak fenntartott zárkákban nyelvgyakorló körök alakultak, sakkversenyeket tartottak és könyveket cserélgettek. Horthy december elején ismét találkozhatott a fiával, aki a kihallgatásra való felkészülésben is segítségére volt. Az idős exkormányzót szinte kizárólag csak a náci külügyminisztérium, Hitler és *Wilhelm Keitel* tábornok dolgairól kérdezték, ezekről eredeti jegyzőkönyvek maradtak fenn. Horthy amerikai lapokból értesült arról, hogy *Tito* az 1942. újvidéki magyar vérengzés miatt kiadatását kérte. A szovjet hatóságok a „*korlátozott bizonyítékok*” fényében ezt nem látták indokoltnak.

Gyöngyösi János külügyminiszter a budapesti brit politikai misszió képviselője előtt kifejtette, hogy nem tudja elképzelni az „*élő Horthy*” képét Magyarországon, de azt sem, hogy „*perbe fogják mint háborús bűnöst, halálra ítélik, kivégezzék és így mártírt csináljanak belőle*”. Ezért a magyar kormány nem is kérte Horthy kiadatását, pedig – ahogy az *Frank Roberts* moszkvai brit ügyvivő egyik leveléből kiderül – a magyarok meggyőződése szerint „*az ő személye körül tömörülhetnének a még meglévő reakciós erők*”. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól kikért háborús bűnösök több mint 550 nevet tartalmazó listáján sem szerepelt a neve. A népbírósági perekben ítéletet mondtak a Horthy-rend-

szerről, kivégezték többek között *Imrédy Béla*, *Bárdossy László* és *Sztójay Döme* volt miniszterelnököket, de a névadót nem ültették a vádlottak padjára.

Végül 1946. május 3-án, Keitel és *Joachim von Ribbentrop* külügyminiszter perében írásban tett „*érdektelen és súlytalan*” vallomást, amelyre nem is hivatkoztak a vádemelésnél sem. 1948 márciusában Horthyt tanúként hallgatták meg az *Edmund Veessenmayer* (Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja 1944 márciusától) elleni nürnbergi perben. A nyolcvanéves admirális többször nem emlékezett részletekre, néha a kérdés megismétlését kérte, mert nem szokott hozzá a fejhallgatóhoz, de – menyé szerint – végig tiszta, érthető válaszokat adott. Történészek szerint ugyanakkor „*válaszai zavarosak, helyenként kifejezetten összefüggéstelenek voltak*”.

Horthy neve eredetileg szerepelt az Egyesült Nemzetek háborús bűnöket vizsgáló bizottságának (UNWCC) háborús bűnösöket felsoroló listáján. Leginkább Sztálin álláspontjával magyarázható, hogy Horthy nem került a vádlottak padjára – sem Nürnbergben, sem a népbíróági perek során. A szovjet vezető 1946 áprilisában Moszkvában azt közölte *Nagy Ferenc* kiszagdapárti miniszterelnökkel (erről utóbbi *Küzdelem a vasszüggöny mögött* című visszaemlékezéseiben is beszámolt), hogy „*ne ítélkezzenek Horthy felett. Először is Horthy öreg ember már, azután pedig nem szabad elfelejteni neki, hogy mégiscsak fegyverszüneti ajánlatot tett 1944 őszén!*” Fia, ifjabb Horthy Miklós 1946. február 22-én tett tanúvallomást.

„Gond nélkül”

Időközben a hazátlanná vált (DP – *displaced persons*) család átköltözött a Pollingerstrasse 25-be, *Ohnesorg* (neve „gond nélkül” jelent) pékmester lefoglalt házába. Később néha olyan leveleket is kaptak, melyeket „*Villa Ohne Sorge*” névre címeztek. Pedig az ellátásuk eléggé szűkös volt. *John Flournoy Montgomery*, az Egyesült Államok korábbi nagykövete pénzalapot szervezett a család megsegítésére Amerikában, *Chorin Ferenc* és *Weiss Jenő* nagyiparosok, *Páthy László* korábbi diplomata volt az első adományozók között. Támogatta a családot *XII. Pius* pápa is, aki bíboros államtitkár korában az 1938-as eucharisztikus kongresszus alkalmával Budapest vendége volt. Kaptak amerikai szeretetsomagokat, Horthy menyé munkát vállalt a Vöröskeresztnél, és megillette őket a Németország nyugati megszállási zónájában a hontalanokká váltaknak járó ellátás is. Később a személyzet visszatért Budapestre.

Horthy – menyé visszaemlékezése szerint – soha nem panaszkodott, még az ágyazásban is segített, levelekre válaszolt, és elkezdte írni – magyarul és részben németül – emlékiratait is. Kezdetben állítólag nehezen találtak kiadót, mert – ahogy ez *Sebők János* könyvében olvasható – egy korabeli újság szerint a kézirat unalmas, nem mond semmi újat, csak „mosakodik és tisztázní igyekszik szerepét”. A zord bajor klíma miatt a tengernagy felesége összesen négyszer kapott tüdőgyulladást, ezért a család úgy döntött, hogy enyhébb éghajlatú országba költöznek. Erről Horthy egy emigráns hetilapban is beszámolt. Horthy Istvánnénak sikerült iratok nélkül kijutnia Svájcba, ahol a család összes tagja számára portugál beutazási vízumot szerzett. Korábban a *Spiegel* még arról írt, hogy Horthy és családja egy buenos airesi vadászkasztélyba költözik egy argentin diplomata, egykori gödöllői vadásztárs jóvoltából, vagy fiát követi Brazíliába.

Genovából 1949 elején indult az *Ana C* nevű hajó, mely *Antonio de Oliveira Salazar* diktátor Portugáliájába vitte őket. Magyarország utolsó „uralkodója” II. *Umberto*, a száműzött olasz, *Károly*, román király, továbbá *Don Juan*, a spanyol trónörökös és fia, a későbbi uralkodó, *János Károly* szomszédságában, Estorilban, az egyemeletes *Chalet Ramuntchó*ban, majd később a *Casa San José*ban telepedett le. Horthy gyakran kijárt a lisszaboni kikötőbe, hogy megfigyelje a hajók kikötési manővereit, az unokájával gyakran úszott a hideg tengerben, moziba és opera-előadásokra járt, kártyázott, vagy a kertben dolgozott. Estorilt később úgy emlegette, mint „az egész világon talán a legszébb helyet”. Megpróbálta visszaszerezni azt a jachtot is, amelyet Hitlertől kapott ajándékba – sikertelenül. Ügyeinek, levelezésének intézését „sofőre, belügy-, külügy- és pénzügyminisztere”, a menyé segítette.

Horthy kontra Habsburg

Az emigráció egységének demonstrálása érdekében – *Bakách-Bessenyei György* báró, volt svájci követ javaslatára – vette fel egymással a kapcsolatot *Habsburg Ottó* és Horthy Miklós. A főherceg később úgy emlékezett, hogy nem azért fogott kezét Horthyval, hogy „barátkozzon vele”, hiszen a kormányzó fegyveres erővel állította meg apját, IV. Károlyt 1921-ben Budaörsnél, sokan a kormányzóhelyettesi tisztség létrehozásában – nem teljesen alaptalanul – Horthy dinasztiaalapítási szándékát vélték felfedezni, és az, hogy a trónörökös nem térhetett haza, de még csak nem is látogathatott Magyarországra, 1944-ig

Horthynak volt köszönhető. Mégis az admirális, bár „*a múltban talán nem egészen úgy viselkedett*”, ahogy Ottó kívánta volna, olyan emigráns tényező volt, akivel az egységes fellépés érdekében számolni és tárgyalni is kellett.

Horthy arra is hajlandó volt, hogy ő tegye meg a kezdő lépést, és levelében – bár ezt helytelennek tartotta – az „*Öfelsége*” megszólítást használta. Horthy István özvegyének visszaemlékezése szerint Ottó cserében „*Miklóspapát is kormányzónak titulálná*”. Horthy levelében arról biztosította a főherceget, hogy ő mindig is a korona helytartójának tartotta magát, és hűséges volt az uralkodóház iránt. Ottó a pár évvel később született válaszlevelében kitartott az apja által is használt megszólítás mellett, az admirálist „*Kedves Horthy*”-nak szólította. Végül 1949 májusában Horthy felkereste a Portugáliában tartózkodó Ottót, az ötvenperces találkozón a múltat nem hozták szóba, és Horthy szerint „*nagyon jól ment minden*”. A viszontlátogatásra 1953 áprilisában került sor. A találkozó után Horthy állítólag megjegyezte: „*Milyen nehéz lehetett ez neki!*” Később Ottó is Bajorországban, a Starnbergi-tó közelében telepedett le, és Magyarországon mindig a Gellért Szállóban foglalt magának szobát, ott, ahol Horthy főhadiszállása volt 1919-es budapesti bevonulásakor.

Az emigráns magyarok vezetését, bár erre felkérték, az exkormányzó nem vállalta el. A „világhelyzet” alakulása miatt nem csatlakozott a Torontóban 1952 áprilisában létrejött, egy magyar emigráns kormány felállítását célul kitűző mozgalomhoz sem. A „Magyar Harcosok Bajtársi Köösségében” tömörült magyar katonai emigráció vezetői abban reménykedtek, hogy az amerikai atommonopólium birtokában kikényszeríthető a szovjet csapatok magyarországi kivonása. Horthy azzal bűjt ki udvariasan, hogy „*bizonyos illetékeseknek*” szavát adta a politikától való tartózkodásra. A New Yorkban létrejött Magyar Bizottmány egyik vezetője, Varga Béla prelátus (az 1945 utáni demokratikus parlament utolsó szabadon választott elnöke) 1951-ben magánlevélben fejezte ki jókívánságait Horthy Miklós aranylakodalma alkalmából. Mindezekből úgy tűnik, Horthy nem játszott meghatározó szerepet az emigrációban, a kérdés alapos vizsgálata, levelezésének publikálása azonban még várat magára.

1956, 1957, 1993

Az 1956-os forradalom Horthyt új reménnyel töltötte el. Október 28-án az időközben ismét megházasodott és Skóciában letelepedett menyje arról írt

az idős admirálisnak, hogy „*milyen közel érzi magát hozzá akkor, amikor egy újabb fehér hadsereg formálódik otthon*”. November 4. után Horthy már nem hallgatott rádiót és nem olvasott újságot sem. Ettől kezdve „*mindent egyfajta gépiességgel csinált, minden kezdeményezőkézség nélkül*”. Időnként öntudatlanul felkelt az ágyból azzal, hogy fel kell öltöznie, mert „*baza kell menni*”. 1957 februárjában hunyt el. Magyarország volt kormányzóját tengernagyi egyenruhájában ravatalozták fel, a lisszaboni brit katonai temetőben talált ideiglenes nyugalomra. A szovjet csapatok magyarországi kivonását követően, 1993 szeptemberében temették újra Kenderesen, a családi kriptában. Az eseményt a közszolgálati televízió közvetítette, és azon a kormány tagjai is megjelentek.

Vele szimpatizáló kortársai közül is sokan naiv, hiszékeny és befolyásolható embernek tartották. Az amúgy megnyerő személyiségű és kormányzása idején népszerű Horthy (kilátótornyot is elneveztek róla) hibái közül *Thomas Sakmyster* történész szerint az önkritikára való képtelensége volt a legszembevetőbb. Élete végéig úgy vélte, hogy nem volt más út a magyar vezetés előtt, mint „*a Szovjet ellen fegyverrel, a náciizmus élettér-igényei ellenében pedig a diplomáciával küzdeni*”. C. A. Macartney edinburgh-i történész professzor, aki 1945 júliusában hosszú interjút készített Horthyval, úgy vélte, hogy az exkormányzó „*egyáltalán nem érzi, hogy saját magát vádolnia kellene – éppen ellenkezőleg. És agya, minthogy büntudattól nem kiélezett, nem túlzottan kifinomult*.” Letartóztatásáról is „*olyan palástolatlanul igyekezett beszélni, mint ahogy más az emésztési zavarairól beszél*”. Bár azt is kijelentette, hogy ha az 1944. márciusi klessheimi találkozón „*a revolvere vele lett volna, lelövi Hitlert, és sajnálja, hogy nem tette*”.

Érdekességgként megjegyzem, hogy Magyarország sorsáról írott memorandumában (ez eljutott a brit, a francia és az amerikai vezetők asztalára is, de visszhang nélkül maradt) egy zárójelben megemlíti, hogy a magyarokat az egyetlen kötelék a térségben, „*tudományos vélemények szerint, a finnekhez fűzi*”. A világ 1945 utáni vezetőit „*tehetségtelen gyenge alakoknak*” tartotta. Konrad Adenauerhoz 1954-ben írott levelében is azt fejtegette, hogy tíz évvel korábban „*senki nem gondolt arra Magyarországon, hogy orosz parancsra, szovjet diktátum alapján hadat üzenjen Németországnak*”. Ugyanakkor egy amerikai diplomatának azt állította, hogy „*ő sohasem állt a német pártállam oldalára*”.

Csak két kérdésben vált belátóvá. Egyrészt régi fényképeket nézegetve, melyeken egy Szent István-napi körmeneten volt látható, elismerte, hogy „*úgy festett, mint egy feldíszített karácsonyfa*”. Évtizedes nézeteit csak a földreform

kérdésében vizsgálta felül, bár csak megválogatott, megfelelően iskolázott birtokos gazdákat tudott volna elfogadni. A nagybirtokrendszer felszámolását pedig véleménye szerint ő kezdte el – a vitézi telkek adományozásával. Ez az „alapvetően jóindulatú, bár kissé korlátolt” ember (Ungváry Krisztián történész minősítése) negyedszázadon keresztül állt az ország élén, és két totalitárius rendszer között egyensúlyozva próbálta meg elérni legfőbb célját, a trianoni békediktátum felülvizsgálatát.

IV.

A második világháború és előzményei

HITLER HAZÁRDJÁTÉKA

A Rajna-vidék megszállása

1936. március 7-én Hitler végzetes csapást mért a versailles-i békerendszerre. A rajnai demilitarizált övezet megszállása nem csupán népszerűségét növelte meg, hanem abhoz is hozzájárult, hogy a Führer végleg meggyőződött a demokráciák „satnyaságáról” és saját tévedhetetlenségéről. Nürnbergben „csodának és Németország szerencséjének” nevezte, hogy ő és a haza egymásra talált. Pedig történhetett volna másképp is ...

A hitleri Németország külpolitikáját kezdetben a sikerek mellett kudarcok is fémjelezték. A Népszövetségből való kilépés annak volt a következménye, hogy Anglia előzőleg a német titkos fegyverkezést megakadályozó ellenőrző rendszer létrehozását javasolta. A náci vezető attól tartott, hogy a genfi leszerelési konferencián teljesítik a fegyverkezési egyenjogúsággal kapcsolatos német igényeket, így megakadályozva a korlátlan fegyverkezést. Az osztrák nemzetiszocialisták 1934. júliusi megghiúsult puccskísérlete sem csupán azzal a következménnyel járt, hogy Hitlernek félbe kellett hagynia a Bayreuthi Ünnepi Játékokon az egyik Wagner-opera (minden bizonnyal a *Parsifal*) bemutatójának a megtekintését. Az általános hadkötelezettség bevezetésére, a versailles-i szerződésben engedélyezett létszám hatszorosára felduzzasztott Wehrmacht létrehozására válaszul Anglia, Franciaország és Olaszország – bár időlegesen és szankciók alkalmazása nélkül – a németellenes, de közben a németekkel is egyeztető stresai egységfrontba tömörült. A kormányfők az olasz üdülőhelyen megállapodtak abban, hogy kitartanak a versailles-i szerződés mellett, és fellépnek minden német erőszakos kísérlettel szemben. Márpedig Hitler minden szándéka kezdettől fogva arra irányult, hogy bosszút álljon az 1918-as német vereségért és erőszakos hódításokba kezdjen – hacsak nem hullik az ölébe a zsákmány megtevesztés és szerződésszegés révén.

A nagy békebeszéd

Nem véletlen, hogy az „*egyik kezével vétkező, a másikban olajágot tartó*”, újabb és újabb provokációkat kifőző Hitlernek folyamatosan nagy „békebeszédet” kellett tartania a birodalmi gyűlésben, a *Reichstagban*. Ezekben mindenkit biztosított, hogy Németország tanult a múltból és békebarát politikát kíván folytatni – többek között megneemtámadási paktumok aláírását javasolta. Persze azt nem részletezte, hogy a nemzeti sérelmek folyton hangoztatott jóvátételét hogyan lehet csupán békeígéretekkel elérni. Ugyanakkor minden külpolitikai vereségét a belpolitikában győzelemként mutatta be, hát még a kétségtelen sikereit. Ráadásul sok német is készpénznek vette Hitler szavait.

1933. május 17-én Hitler az első nagy békebeszédét tartotta. Kifejtette, hogy Németország „*majdnem öngyilkosságig menő hűséggel*” teljesítette a „*tudatlanságból, szenvedélyből és gyűlöletből*” fakadó ésszerűtlen kötelezettségeket. Az erőszak azonban csak a jelenleginél kedvezőtlenebb helyzetet teremtené, „*új háborúk, új bizonytalanság és új gazdasági válság lenne az eredmény*”. A nemzetiszocialista forradalom hármas célt tűzött ki Németország elé: a kommunista veszedelmet elhárító, a különböző érdekeket szinkronizáló néppárt megteremtését, a munkanélküliség felszámolását és a „*nemzet bizalma és akarata által támogatott, szilárd és tekintéllyel rendelkező állami kormányzás helyreállítását*”. Országa békében és barátságban kíván élni más népekkel, de ehhez szükséges Versailles revíziója, a kölcsönös leszerelés, a tényleges egyenjogúság biztosítása és a németek megbélyegzésének megszüntetése.

1934-ben Hitler így fogalmazott: „*Bárki is lobbantsa fel a háború fátklyáját, nem akarhat mást, mint káoszt*”. Németország „*ércnél maradandóbb módon*” kíván hozzájárulni a Nyugat küszöbön álló, a németek által „*büszkén remélt és megingathatatlanul hitt*” újjászüléséhez. A nyugati kommentárok ekkor abban reménykedtek, hogy a beszéd „*őszinte és jól átgondolt nyilatkozatnak*” fog bizonyulni. Hitlernek az általános hadkötelezettség visszaállításakor elmondott beszédében tett újabb fogadalma olyan meggyőző volt, hogy az eseményről tudósító újságírók is komoly békeajánlatként értékelték. Az angol William Shirer később újraolvasta az akkor írott naplóját: „*Gúnyolódtam a németeken, mert lenyelték Hitler propagandáját. Magamat is közéjük kellett volna számítanom*”.

Kitörés a külpolitikai elszigeteltségből

A népszavazásokon és a választásokon tömegek támogatták Hitler politikáját, a régi diplomáciai garnitúra az új, radikális irányvonal szolgálatába szegődött. Az évszázados szembenállás után a lengyelekkel aláírt, tíz évre szóló meg nem támadási szerződés komoly fricska volt a franciáknak és a csehszlovák államnak. Az angolokkal tető alá hozott flottaegyezmény az ellenőrzött német felfegyverkezést eredményezte, és – mivel előzetesen nem tájékoztatták az aláírásról a franciákat és az olaszokat – bohócot csinált a Népszövetségből. A német vezető a nyugati hatalmakat sokkoló lépéseit általában hétvégén jelentette be, amikor a brit vezetők vidéken tartózkodtak. Hitler ún. „*sombati meglepetései*” közül leginkább a demilitarizált Rajna-vidékre való bevonulás hasonlított egy *va banque*-játékhoz.

Több külpolitikai tényező is elősegítette, hogy a „*csupa báj és kellem*” Hitler azok farvizén evezve sikerrel folytassa a hazugságokra épülő politikáját. A kelet-ázsiai (japán-kínai), és földközi-tengeri (olasz, spanyol) válsággócok mellett az első világháborút lezáró békerendszer győzteseinek és veszteseinek egyre gyakoribb konfliktusai, továbbá az említett térségekben jelentkező nagyhatalmi érdekelleték is Hitler malmára hajtották a vizet. Az úgynevezett *appeasement* (megbékéltetési) politika pedig mintegy elébe ment a jogszerű, vagy legalábbis akceptálható német követeléseknek, hogy a jogtalanokkal se kelljen később szembeszállni. Németország ugyanakkor már a Népszövetség elhagyásával egyértelműen értésre adta, hogy egyoldalú megoldásokat is vállal érdekei érvényesítésére.

A versailles-i szerződés 42–44. cikkelye a Rajna két partján létesített zónában tiltotta erődök létesítését, fenntartását és katonák állomásoztatását. A területet a 428–432. cikkelyek értelmében tizenöt évre szövetséges, brit-amerikai-francia-belga megszállás alá helyezték. A franciák erősítették az itt-ott jelentkező szeparatista tendenciákat, a Rajnai és a Pfalzi Köztársaságot az ő védelmük alatt kiáltották ki. Sok megszálló katonát az afrikai francia gyarmatokról vezényeltek át a Rajna-vidékre, velük szemben „*fekete gyalázat*” jelszóval újságokban, plakátokon és karikatúrákon jelentős ellenállás bontakozott ki. Az egyik szatirikus újság címlapképén francia uniformisba öltözött gorilla rabolt el egy fehér nőt. Hitler a *Mein Kampf*-ban ezt is a „*fehér faj elkorcsosítását*” tervező zsidók művének állította be. Mintegy négyszáz afronémet gyerek született a megszállókkal folytatott kapcsolatokból, őket később a náci időkben kényszersterilizálásnak vetették alá. A francia katonákat

– utolsóként a sorban – a *Young-terv* elfogadása után, a jóvátételi kérdés végleges rendezése után már 1930. június 30-án kivonták a térségből, köszönhetően a néppárti *Gustav Stresemann* kompromisszumokra épülő politikájának. *Paul von Hindenburg* birodalmi elnök ezt követő látogatása nagy nemzeti lelkesedést váltott ki. Véres leszámolásokra is sor került feltételezett széparatistákkal szemben.

Asterix és a franciák

1923 februárjáig létezett egy szűk, leginkább egy borosüveg nyakához hasonlító területsáv, ami kívül esett a Rajna-vidéket egymás között felosztó nyugati hatalmak által megrajzolt félkör alakú zónákon. A néhány tucatnyi falu *Edmund Pnischek*, az egyik környező település, Loch polgármesterének vezetésével kikiáltotta a *Flaschenhals* (üvegnyak) Szabadállamot. A mintegy tizenhétézer ember ellátását – mivel minden köz- és vasút amerikai, vagy francia zónán haladt keresztül – nagyrészt csempészzel oldották meg. Az élőállatért, lisztért és cukorért borral és pálinkával fizettek. Saját pénzt is nyomtak „*Mikor a francia eljött a Rajnához, kőeső hullott a Nollig* (egy közeli várrom) *lába-hoz*” és hasonló szellemes, a boruk áldásos hatását dicsérő feliratokkal. Később Pnischek „*remek groteszknak*” nevezte, mai turistacsalogató újságcikkek pedig *Asterix* és *Obelix* rómaiak elleni harcához hasonlítták a történeteket. 1923-ban, a Ruhr-vidék megszállása után befellegzett a szabadállamnak.

A rajnai övezet demilitarizáltságát a locarnói szerződés 1. és 2. cikkelye is megerősítette. Az 1925 decemberében megkötött egyezmény emellett garantálta Németország nyugati határait is. A *Wehrmacht* vezetői közül többen is tisztában voltak azzal, hogy egy esetleges, római és londoni támogatással végrehajtott francia ellencsapás tönkreverné az alakulófélben lévő német hadsereget. Hitler – aki eredetileg 1937-re tervezte a bevonulást – ezért az akciót megelőzően szondázta Nagy-Britannia és Olaszország ezzel kapcsolatos álláspontját. A diplomáciai tapogatózások azt igazolták, hogy a britek a rajnai kérdés erőszakos megoldását nem tekintik háborús oknak. A szovjetek hasonló érdeklődésére *Anthony Eden* angol külügyminiszter megerősítette, hogy „*Anglia képtelen lenne valóban hatékony intézkedésekhez folyamodni*”. Az út szabaddá válását az is elősegítette, hogy az Etiópiát megtámadó Olaszország kormányfője, *Benito Mussolini* megorrolt a kétkulacsos politikát folytató angol és francia vezetőkre, illetve az országa tekintélyét romboló, amúgy

erőtlén szankciókat elrendelő Népszövetségre. Az olaszok támogatása mellett Hitler titokban katonai felszerelést szállított *Hailé Szelasszié* seregének is – hadd húzódjon el a válság, és hadd kösse le a hatalmak figyelmét.

Emellett a német propaganda azt hangoztatta, hogy a franciák a szovjetekkel 1935 májusában aláírt, a keleti határok sérthetetlenségének kérdését is a nagypolitika szintjére emelő, kizárólag Németország ellen irányuló szerződéssel szembehelyezkednek Locarno szellemével. A francia szenátus 1936. március 2-án ratifikálta a barátsági és megneemtámadási egyezményt, az angolok hasztalan próbálták őket erről lebeszélni. A *Duce* 1936 februárjában azt közölte *Ulrich von Hassell* római német nagykövettel, hogy „*károsnak és veszélyesnek*” tartja a szerződést, és országa nem fog részt venni egy esetleges angol-francia németellenes akcióban.

Hitler egy francia újságírónak adott interjújában azt állította, hogy kormánya elásta a csatabárdot Franciaországgal. Arra a közbevetésre, hogy akkor miért nem módosít a *Mein Kampf* szövegén, ahol a franciákat ősellenségnek nevezi, így reagált: „*Politikus vagyok. Korrektúráimat a külpolitikámban eszközölöm, ami a Franciaországgal való megegyezésre van ráállítva.*” Az interjú a francia kormány nyomására csak a szenátusi szavazás után jelent meg.

Át a kölni hídon

Hitler lépése – néhány héttel a birodalmi gyűlési választások előtt – tökéletesen időzített, London számára jó előre jelzett akció volt, bár rejtett magában némi – főleg katonai – kockázatot. A Führer március 3-án belekezdett addigi legnagyobb szerencsejátékába – a külügyi vezetők és hadsereg irányítóinak ellenkezése dacára. Miután *Werner von Blomberg*, birodalmi hadügyminiszter március 5-én rögzítette a végleges dátumot, Hitler tájékoztatta a kormányát, majd a *Winterübung* (téli gyakorlat) hadművelet keretében a Rajna keleti partja mentén húzódó ötven kilométeres zónába, Aachen, Trier és Saarbrücken helyőrségeibe német vadászgépek kíséretében csapatokat vezényelt. A mintegy 22 ezer főből álló német egységek – a lakosság ujjongásától kísérve – akadálytalanul birtokba vették az amúgy hivatalosan is Németországhoz tartozó területet. A tizenkilenc mozgósított zászlóaljból csak három lépte át a Rajnát.

A francia kormány és a katonai vezetés – a brit és olasz magatartás ismeretében, és a nyílt német kihívás dacára – nem jutott dülőre a válaszlépéssel

kapcsolatban, feltételezéseit nem tudta bizonyítani, ezért aztán nem tett semmit. Pedig a francia hadsereg létszáma mozgósítás nélkül is elérte a félmilliót. A minisztertanács az akció másnapján kemény válaszlépést követelt. Mégis beérték azzal, hogy *Albert Sarraut* miniszterelnök a francia néphez intézett rádiószózatában kifejezte kormánya rosszallását Locarno megsértésért, illetve a franciák a Népszövetséghez fordultak és megerősítették csapataikat a keleti határ mentén. A választások előtt álló francia kormány meghajolt az óriási mozgósítási költségekkel riogató és a haderő felkészületlenségét hangoztató vezérkar tehetetlensége előtt. Túl közel volt még az első világháború csatáinak az emléke, és a Ruhr-vidék megszállását kísérő nemzetközi elszigeteltség megismétlődésének rémképe is ott lebegett a franciák szeme előtt. A francia vezérkari főnökök megbeszélésén az az álláspont kerekedett felül, hogy Németország határain belül azt tesz, amit akar.

A bizonytalan brit álláspontot *Lord Lothian*, későbbi amerikai brit nagykövet fogalmazta meg, aki azt tudatta a francia megkeresésre válaszul, hogy a németek – bár az eljárás módja sajnálatos – „*végso soron csak a saját hátsó udvarukat foglalják vissza*”, ráadásul mégiscsak bolsevikellenes politikát folytatnak. Ülésezett a locarnói hatalmak és a Népszövetség tanácsa is, de nem jutottak dűlőre, így az európai kollektív biztonság politikája a süllyesztőbe került. 1936. március 14-én a Népszövetségben az angol küldött így fogalmazott: „*Nyilvánvaló, hogy a német csapatok bevonulása a Rajna-vidékre a versailles-i békeszerződés megsértését jelenti. Ugyanakkor ez az akció nem fenyegeti a békét, és nem igényel közvetlen ellenlépést. A Rajna-vidék megszállása kétségtelenül gyengíti Franciaország hatalmát, de semmilyen formában nem gyengíti a biztonságot.*”

Végül a lélektanilag és politikailag amúgy is demoralizált franciák – akik egyedül nem mertek cselekedni – úgy gondolták, hogy Németország katonai megerősödése elkerülhetetlen, ezért állandó megegyezésekkel kell elodázní a konfliktust, bár tudták, hogy csak rövid időre lehet kielégíteni a németek étvágát. Francia és brit életeket nem akartak kockáztatni egy német területért, ezért továbbra is csendben meghúzódtak a *Maginot-vonal* mögött, és vártak, hátha jön egy *deus ex machina*. Pedig a berlini francia követ már három és fél hónappal az események előtt figyelmeztetett a küszöbön álló támadásra, ennek ellenére a franciák meg sem említették a témát a németeknek, és semmilyen előkészületet nem tettek.

A Führer propagandaszázada

Hitler parancsa ellenakció esetén azonnal visszarendelte volna a német egységeket. Ezt később többször is elismerte. Sőt, amikor híre jött, hogy a franciák csapatmozgásokat kezdtek, és Metzről Saarbrücken felé indítottak egységeket, félbe akarta szakítani az akciót. Bár a német tábornoki kar és a *Joseph Goebbels* által „nyúlbeláknak” nevezett külügyi hivatalnokok többsége tartott a várható megalázó visszavonulástól, hiszen a gyenge német hadsereg nem tudta volna feltartóztatni a francia támadást, a blöff bejött. Egy német visszaemlékezés szerint „mindenki összegörnyedve, visszafojtott lélegzettel ült. De semmi sem történt. Semmi. Franciaország és Anglia nem csinált semmit. A sajtó ujjongott. Az utcákon tombolt az eufória.”

Miközben a katonák meneteltek a kölni hídon, Hitler a Reichstagban bejelentette, hogy Németország megszüntette a demilitarizált övezetet. A francia–szovjet paktum segítségével a bolsevizmus betette a lábát Európába, ezért országának sürgősen reagálnia kellett. Ugyancsak március 7-én a német birodalmi kormány memorandumban fordult a nyugati hatalmakhoz, melyben Franciaországgal és Belgiummal új, huszonöt évre szóló szerződés aláírását javasolta – angol és olasz védnökséggel, illetve Hollandia esetleges csatlakozásával. A Párizsban, Londonban, Rómában és Brüsszelben átadott dokumentum kilátásba helyezte azt is, hogy – a birodalom egész területén való szuverenitás helyreállítása után – Németország hajlandó ismét belépni a Népszövetségbe.

A népszövetségi várható ejnye-bejnye tehát csak annyit ért el, hogy Hitler ismét ígéretet tett a béke megőrzésére. Megszűnt az ütközőzóna Franciaország és Németország között, a francia védelmi rendszer egyik alapvető eleme. *Maurice Gamelin* tábornok, francia vezérkari főnök ezt még azzal is megfjelte, hogy – tévesen, bár nyilván hírszerzési forrásokra támaszkodva – kijelentette: a németek katonai ereje elérte, hadifelszerelése pedig már túl is szárnyalta a franciákét. Az angol *Foreign Office* pedig azt közölte, hogy nem támogat semmiféle gazdasági vagy katonai szankciót Németország ellen.

Blomberg birodalmi hadügyminiszter a Berliini Operában rendezett hősök napi állami rendezvényen a Wehrmacht nevében köszönetet mondott Führerének a rajnai bevonulásért. Hitler utólag népszavazással, és néhol kozmetikázott eredményű birodalmi gyűlési választásokkal törvényesítette a nemzetközi szerződéseket felrúgó lépését, ahogy ő fogalmazott: „a német nép ünnepélyes egyetértését fejezhette ki a nemzeti becsület és a birodalom biztonságá-

helyreállításának politikájával”. A szavazók 99%-a helyeselte a választott megoldást, illetve szavazott a Führer listájára. Nem volt (vagy nem lett volna) nehéz levonni azt a következtetést, hogy a propaganda „érvei” előtt nagyrészt behódoló Németország után Európa is kiszolgáltatott helyzetbe került. A Rajna-vidékre bevonuló egységek ugyanúgy a hitleri propagandaszázad katonáivá váltak, mint a fél évvel később megrendezett berlini olimpiai játékokon résztvevő sportolók és az eseményekről beszámoló újságírók.

Hitler 1936 őszén elindította a háborúra való felkészülés közvetlen fázisát jelentő, második négyéves tervét. Amint feladta a színlelést, egyből hiteltelenné vált – de akkor már csak fél év volt hátra az újabb háborúig. „*A körülmények kényszerítették rá, hogy éveken át szinte mindig békéről beszéljek. Csak a német békeakarat és békés szándékaink szüntelen hangsúlyozásával teremthettük meg a német nép számára azt a lehetőséget, amely a mindenkori következő lépés előfeltétele volt*” – ismerte el Hitler 1938 novemberében a német lapok főszerkesztői előtt tartott beszédében. *Sebastian Haffner* szerint a Führer hat éven át „*mint valami kábítószert adagolta magát a németeknek, majd a háborúban hirtelen megvonta tőlük a mámort*”.

Nem volt kötelező olvasmány a Mein Kampf

Hitlert 1936-ban vérontás nélkül meg lehetett volna állítani. Meglehet, hogy a hatalmát is megdönthették volna. Persze nem az illegális kommunisták, a száműzetésben élő szociáldemokraták, vagy a főleg evangélikus keresztények, hanem a hitleri irányvonallal elégedetlen politikai és katonai vezetők. Talán annyi is elég lett volna, ha a politikával foglalkozók közül kettőnél többen olvassák el Nyugaton a *Mein Kampf*-ot. Az egyik *Habsburg Ottó* volt, aki – nem sajnálva az egykötetes kiadásért a nyolc márkát – időben megkongatta a vészharangokat. Visszautasította Hitler két meghívását is, mert tisztában volt vele, milyen veszélyt jelent a náci vezető Európára. Az utolsó magyar király fia volt azon kevesek egyike, aki időben hadat üzent Hitlernek.

A másik egy nyugati diplomata, aki kevesebb mint két hónappal a második világháború kitörése előtt így foglalta össze az önéletrajzi pamfletet: „*Hitler úr meg fogja támadni a Szovjetuniót és mindent el fog követni a zsidóság kiirtása érdekében*”. Hitler a kelet felé vezető úton az első lépést nyugat felé tette meg. A nyugati hatalmak hittek neki, mert hinni akartak. Sokan voltak, akik nem értettek egyet Hitler nézeteivel, de kevesen feltételezték, hogy há-

borút is kész lenne kirobbantani. *Winston Churchill* már akkor így érvelt: „*A Rajna-vidék helyzetének megsértése komoly lépés, mivel fenyegetést jelent Hollandia, Belgium és Franciaország számára. Veszélyes azért is, mert ha ez a sáv megerősödik, sorompóként védi Németország kapuját, és lehetővé teszi majd, hogy kitörjenek Kelet, illetve Dél felé a hátsó ajtón keresztül*”. A már említett *William Shirer*, miután befejezte az eseményekről szóló cikkét, ezt írta naplójába: „*A (béke)javaslat pusztá csalás, és ha lenne merszem, ezt kimondtam volna*”.

Joseph Goebbels náci propagandaminiszter 1940-ben így vélekedett: „*Elnyomhattak volna minket. Letartóztathattak volna néhányunkat 1925-ben, és ezzel végünk lett volna. Nem. Átengedtek bennünket a kritikus ponton. Ugyanez történt a külpolitikában is ... 1933-ban a francia miniszterelnöknek azt kellett volna mondania (és ha én lettem volna a francia miniszterelnök, én meg is teszem), hogy: »az új birodalmi kancellár az az ember, aki megírta a Mein Kampfot, amiben ez és ez áll. Ez az ember nem tűrhető meg a közelünkben. Vagy eltűnik, vagy bevonulunk!« De nem tették ezt. Békén hagytak minket, engedték, hogy átcsússzunk a kritikus ponton, hogy kikerüljük a veszélyes zátonyokat*.”

Henry Kissinger írja diplomáciatörténeti munkájában, hogy a nyugati vezetők „*úgy bántak Hitlerrel, mint egy pszichológiai esettel, nem pedig mint stratégiai veszéllyel*”. Nem véletlenül kérdezte a román külügyminiszter francia kollégájától: „*Ha március 7-én Önök nem tudták megvédeni magukat, hogyan fognak megvédeni minket az agresszortól?*”

A PROPAGANDA OLIMPIÁJA

A 19. század végén a német kormány jelentős pénzügyi támogatásával ásatások folytak az ókori Olympia területén. Részben ennek is köszönhető, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1931-es barcelonai ülésén Berlinnek ítélte a következő, XI. modern kori olimpiai játékok rendezésének jogát. A nemzetiszocialisták hatalomátvétele új helyzetet teremtett, hiszen a nácik „a zsidók által uralt gyalázatos színműnek” tartották az olimpiai mozgalmat, és „szellemi eltévelyedésnek” bélyegezve vetették el annak alapgondolatát, a népek megbékélését.

Joachim Fest német történész szerint az 1936-os berlini olimpia jelentette a csúcspontját annak az egész világon elterjedt hazug képnek, hogy a Harmadik Birodalom – „adott esetben szórványosan megjelenő drasztikus vonásai ellenére” – polgárainak a „jóléti állam szigorúan ellenőrzött boldogulását biztosítja”. Másrészt a Nagynémet Birodalom lépésről lépésre történő megvalósítása is bizonyosan nagyobb ellenállást váltott volna ki az első világháború győztes hatalmainak vezetői részéről, ha sok minden más mellett ez a „propagandisztikus Gesamtkunstwerk” nem altatja el az éberségüket.

Békeműből műbéke

A földrengések által az i. sz. 6. században elpusztított „szent olympos liget” feltárását már 1767-ben kezdeményezte Johann Joachim Winckelmann. Ernst Curtius egyetemi előadásában 1852-től szintén emellett érvelt. 1874-ben a német és a görög kormány szerződést kötött, melyben Németország az összes költséget magára vállalta. Cserében másolatokat és mintákat készíthettek az előkerült tárgyakról és feliratokról. Bismarck, bár úgy vélte, hogy a tudomány haszna sokkal csekélyebb lesz a várható költségeknél, támogatta a tervet.

Az ötlet *Frigyes Vilmos* trónörökösétől, a későbbi *III. Frigyes*től származik, aki a „királyi múzeumok protektoraként” a porosz kultuszminiszterhez írott levelében kifejezte azt a kívánságát, hogy végre kezdjék meg a már a krími háború előtt tervezett ásatásokat. 1875 és 1881 között a Német Birodalom mintegy 800 ezer márkát fordított az ásatásokra.

Az olimpiai játékok deklarált, de soha meg nem valósult célja a politika-mentesség volt. Elég, ha a moszkvai és a Los Angeles-i olimpiára gondolunk. A modern kori premieren, 1896-ban a franciák nem akartak részt venni az olimpián, tiltakozva a németek jelenléte miatt. Az 1900-as párizsi olimpián a német sportolókat egy francia kaszárnyába szállásolták el, szobáikat egy alkalommal vizelettel és fekáliával, illetve „*Vive le France!*” feliratokkal díszítették francia nacionalisták. Persze, a németek sem hagytak ki egyetlen lehetőséget sem a franciák felbőszítésére. 1908-ban az amerikai zászlóvivő nem akarta *VII. Edward* angol király tiszteletére a zászlót meghajtani.

A németek a modern kori játékok kezdete óta többször voltak esélyesek a rendezésre. 1916-ban Berlin rendezte volna az olimpiát. Az első világháború után a NOB kizárta Németországot az olimpiai közösségből. 1920-ban (Antwerpenbe egyszerűen nem hívták meg a világháború vesztes országait) és 1924-ben a németek nem is vehettek részt a versenyeken. 1928-ban Amszterdamban németellenes megnyilvánulásokra került sor, a Németország–Uruquay labdarúgó-mérkőzésen a nézők és a játékosok is összeverekedtek. *Theodor Lewald*, a Német Olimpiai Bizottság elnöke (aki a németek száműzése ellenére is tagja lett a NOB végrehajtó bizottságának) 1929-ben levélben javasolta *Gustav Böss* berlini főpolgármesternek, hogy a város pályázzon az olimpia rendezésére. Az 1930-as berlini olimpiai kongresszuson öltött először konkrét formát a pályázat lehetősége.

Berlin 1931-ben tizenegy másik várossal (többek között Frankfurtal, Nürnberggel, Kölnnel, Barcelonával, Rómával és Budapesttel) szemben diadalmaskodott. A végső szavazásra Barcelonában került sor, csupán 20 NOB-tag részvételével. A többiek *Henri de Baillet-Latour* NOB-elnök javaslatára levélben és távirati úton adták le a voksukat. A Lausanne-ban megszámolt szavazatok alapján Berlin 43, Barcelona 16 támogatót szerzett a nyolc tartózkodás mellett.

Az 1932-es nyári játékokon még minden német sportszövetségnek 1000 birodalmi márkát kellett fizetnie minden egyes sportoló tagja részvétele biztosítására, sőt az emigránsok körében gyűjtést is rendeztek, és csak az éremesélyes versenyzők költségeit fedezték, a többiek saját költségükön utaztak Los

Angelesbe. Ugyanakkor a „hollywoodi olimpia” tulajdonképpen egyfajta szervezési továbbképző programot is jelentett Németország vezetői számára.

1932-ben a nácik országos tüntetéseket rendeztek az olimpia ellen, mondván, hogy a sok idegen sportoló megfertőzné a felsőbbrendű németeket. Az NSDAP pártlapja, a *Völkischer Beobachter* szerint „a négeknek semmi keresni valójuk az olimpián”. Hamarosan eljön a „fehér fajú nemzetek” és a „primitív emberek” közötti világméretű harc ideje. Maga Hitler, aki soha semmilyen sportot nem űzött, a *Mein Kampf*-ban „6 millió kifogástalanul edzett testet” igényelt, akikből „egy nemzeti állam kevesebb mint két év alatt hadsereget tud csinálni”. A *Völkischer Beobachter* 1933-ban 10, 1936-ban már átlagban 23 oldalon foglalkozott a sporttal kapcsolatos hírekkel. Lewaldot, a szervezőbizottság elnökét Hitler 1933. március 16-án (a Reichstag-választások és a felhatalmazási törvény elfogadtatása közötti szünetben) fogadta. A finanszírozási kérdésekben alapvetően egyetértettek, ugyanakkor Hitler nem fogadta el az Olimpiai Bizottság tiszteletbeli elnöki posztját.

Bojkott-törekvések

A nemzetiszocialista diktatúra kemény fellépése a rendszer ellenfeleivel szemben, a zsidósággal szembeni diszkrimináció tiltakozást váltott ki, főleg az Egyesült Államokban és Franciaországban. A Párizsba emigrált *Heinrich Mann* az olimpiai eszme védelme érdekében rendezett konferencián kifejtette, hogy a „rabszolgává tett tömegek kényszermunkáján alapuló”, és hazug propagandája ellenére a háborút előkészítő rezsim ellenfele a sportnak, és a játékokon részt vevő sportolók „nem lesznek mások, mint egy olyan diktátor gladiátorai, foglyai és mókamesterei, aki már most a világ urának érzi magát”. A *Comité international pour le respect de l'esprit olympique* brit, francia, holland, skandináv, csehszlovák és svájci tagjai az amerikai Fair Play bizottsággal is kapcsolatban álltak. Támogatták a spanyol polgárháború miatt végül elmaradt barcelonai ellenolimpia megrendezését, és Amszterdamban *De Olympiade onder dictatuur* címmel antifasiszta művészeti kiállítás is nyílt. Végül az olimpia résztvevői és látogatói között *Útikalauz az olimpia országán keresztül* címmel olyan kiadványt is terjesztettek, amely a propaganda mögötti valóságot is meg akarta mutatni egy Németország-térképen a koncentrációs táborok, fegyházak és a fegyverkezési központok feltüntetésével.

Az Egyesült Államokban a sportszervezetek és ismert sportolók mellett az AFL szakszervezeti mozgalom és az egyetemek is bojkottra szólítottak fel. 1935 decemberében az észak-amerikai *Amateur Athletic Union* hozta meg a végső döntést. A Németországba is ellátogató *Avery Brundage*, az AAU és az Amerikai Olimpiai Bizottság elnöke úgy vélte, hogy a sportnak nincs köze a politikához. Szerinte Németország a nemzetiszocialista uralom alatt „*jelentős fejlődést ért el*”, és az olimpia rendezésénél „*összinte nemzeti érdekek vezérlik*”. Ráadásul az Egyesült Államok „*sokat tanulhatna Németországtól, mindenekelőtt a kommunizmus elleni harc terén*”. Hatnapos látogatása során NSDAP-funkcionáriusok mellett zsidó „sportvezetőkkel” is találkozott a berlini Kaiserhof szállodában, akiket állítólag arról győzködött tolmács segítségével, hogy az ő saját chicagói egyesülete sem vesz fel zsidókat, és jogtalanság sem éri őket, hiszen egymás között ők is sportolhatnak. A jelentése ellenére várható bojkott miatt egy nappal elhalasztotta a szavazást, és távirati úton a helyszínre hívott újabb szavazati joggal rendelkező delegáltakat. Ezután kis többséggel, 58:56 arányban a részvétel mellett foglaltak állást. Brundage később a NOB elnökeként „*a protokoll szerint nem szokásosnak*” minősítve szépítette meg azt a tényt, hogy Hitler nem fogott kezét az afroamerikai győztesekkel.

Az ellenállás teljesen esélytelen volt a NOB-ot is lenyűgöző nemzetiszocialista propaganda-gépezettel szemben. Egy NOB-tisztviselő így fogalmazott: „*A németek nem diszkriminálják a zsidókat az olimpiai válogató-versenyeken, a zsidókat azért zárják ki, mert nem elég jó sportolók. Miért nincs a világon két tucat, olimpiai formátumú zsidó?*” Ezután a többi állam is követte az amerikai példát. Eközben 1936 áprilisáig 93 ezer zsidó volt kénytelen elhagyni Németországot. Az igaz, hogy a nemzetközi figyelem miatt a berlini olimpia idején korlátozták a zsidóellenes törvénykezést, 1936/37-ben csupán 150 ilyen jellegű rendelkezés jelent meg a nemzetiszocialista uralom idején elfogadott mintegy 2000, a zsidóságot korlátozó törvényből.

A hitleri Németország felismerte, milyen hatalmas presztízsnövekedést tud elérni a játékok révén mind bel-, mind külföldön, ezért közölte, hogy mindent el fog követni, hogy a lehető legtökéletesebb játékokat rendezhessék meg. Meg akarták mutatni a világnak, hogy Németország Hitler irányítása alatt egy békeszerető, szociálisan igazságos és fejlődő gazdasággal rendelkező ország. A hatalmas építkezések munkaalkalmat teremtettek a munkanélküliek számára (ez így volt négy évvel korábban Los Angelesben is, ahol csak a városban 70 ezer embernek nem volt munkája), az idegenforgalomból várható propagandisztikus és gazdasági haszon is növelte a rend-

szer társadalmi elfogadottságát. Nem mellékes szempontként a nemzetiszocialista ideológia egyik alaptételét, a testedzés előtérbe állítását, az egészséges „néptest” megteremtését is propagálni lehetett. Az „*Olympia – nemzeti feladat*” meghirdetett jelszava azt tudatosította minden németben, hogy a játékok megszervezése össznémet ügy. Hitler még azt is elfogadta, hogy a szervezőbizottság élén egy „félzsidó”, Theodor Lewald álljon, hiszen szükség volt szaktudására és kiváló nemzetközi kapcsolataira. Hitler áprilisban úgy rendelkezett, hogy „*Lewald excellenciája elleni további támadások a nemzetiszocialista sajtóban nem kívánatosak*”. Aztán mégis elbocsátották. A Nemzeti Olimpiai Bizottság elnöke *Hans von Tschammern und Osten* birodalmi sportvezető lett – mindenféle sportolói vagy sportvezetői múlt nélkül. 1933 júniusa óta a másként gondolkodók és a zsidók kizárását felügyelte a sportszövetségek-ből és a sportlétesítményekből.

1933 nyarán a NOB követelésére, amikor már új helyszín választása is felmerült, a kormány kijelentette, hogy „*minden fajú és vallású*” sportoló előtt nyitva áll az olimpia (bár a NOB bécsi ülésén a német képviselő még „*kétes származású*” sportolókról beszélt), és írásban garantálták az olimpiai charta betartását és a politikailag független szervezőbizottság elfogadását. Persze, ez nem ment könnyen. Egyrészt még az angol NOB-tagok is úgy vélték, hogy nem kell foglalkozni a német csapat összetételével, másrészt a németek is csak fokozatosan adták be a derekukat. Először csak azt fogadták el, hogy más népek küldhessenek zsidó sportolókat Berlinbe. Aztán azt szertették volna elérni, hogy erről semmiféle hivatalos kommuniké ne szülessen. A határozott amerikai álláspont láttán végül meghátráltak. A titkolózási szándéknak az is oka volt, hogy a nyilatkozatot *Hans Pfundtner* belügyi államtitkár írta alá, és Hitler csak augusztusban szerzett erről tudomást. Pfundtner valószínűleg Hitler egyik májusi helyzetértékelése ismeretében és annak szellemében cselekedett. Akkor Hitler kijelentette, hogy Németország világpolitikai elszigeteltségéből csak akkor van kiút, ha a külföld hangulatában javulás áll be.

1935-ben már fel sem merült a játékok lemondása, új helyszín kijelölése vagy az olimpia bojkottja. A német származású amerikai *Lee Jahncékét*, aki két nyílt levélben támogatta a bojkott-törekvéseket, 1936-ban egyhangúan kizárták a NOB-ból. Az indoklás szerint a „*múltbéli Németország iránti szeretete és a demokratikus sportszellem melletti elkötelezettsége*” egyben a NOB érdekeinek elárulását jelentette, és a jó erkölcsök ellen is vétkezett.

Max Schmeling, népszerű német ökölvívó az Egyesült Államokban reklámozta a játékokat. Hitler tízezer márkát adományozott az anyagi válsággal küzdő Coubertin bárónak, és a megnyitó napján azt is felajánlotta, hogy Németország a játékok tiszta bevételéből befejezi a pénzhány miatt félbe maradt olimpiai ásatásokat is. Néhány héttel a nyári játékok megnyitása előtt felhívással fordultak a német néphez, hogy a vendégekkel szemben különösen előzékeny és udvarias magatartást tanúsítva járuljanak hozzá „a német néppel szembeni előítéletek megszüntetéséhez”.

A főpróba

Bár az 1936-os téli olimpia idején a náci rezsim még a háttérből irányította a szervezést, a garmisch-partenkircheni olimpia mégiscsak főpróbának számított. A bajor kisváros egyedüli pályázóként nyerte el a rendezés jogát. Ekkor még tele volt München a „*Juden unerwünscht*” feliratú táblákkal. Ezeket a szervezésért felelős *Karl Ritter von Halt* utasítására és a NOB elnökének kérésére eltávolították. Hitler szokásos dühkitörése sem változtatott *Henri de Baillet-Latour* elszántságán. Az olimpiai közlekedési hivatal épületén azonban a felirat továbbra is ott maradt. A *Der Stürmer*, *Julius Streicher* frank gauleiter lapjának megjelenés előtt álló számait a Bajor Állami Belügyminisztérium rendőri szervei ellenőrizték. A hecckampányt tiltó rendelet ellen vétőket letartóztatták.

A február 6-i megnyitóra különbuszok és 10 percenként induló különvonatok szállították az utasokat, a heves havazás miatt azonban nem sokat lehetett látni az ünnepségből. Ekkor még sokan panaszkodtak a Hitler utazásai miatt gyakran elrendelt útzárakra és arra, hogy az álcázott katonai járművek gyakran hókásat zúdítottak az érkező nézőkre. Az igazi célközönségnek számító külföldi újságíróknak a legjobb helyeket biztosították, bálokkal, ingyen jegyekkel, sörfesztiválokkal kápráztatták el őket. A *Reichsbahn*, a német birodalmi vasúttársaság külföldön pompás kirakatokkal csábította az érdeklődőket Németországba. 2 millió népszerűsítő plakátot készítettek (a nyári olimpián ennek a két és félszeresét), a vasúti jegyek árát 60%-kal, a repülők és hajók viteldíját 20%-kal csökkentették, hotelszobához is a korábbinál olcsóbban lehetett jutni. A német sajtó többek között az amúgy legitimista *Magyar-ság* című lap tudósítóját idézte, aki szerint „*ebben a téli fehérbe öltözött kis bajor faluban*” a legapróbb részletekre is figyelő szervezésnek köszönhetően korábban soha nem látott mértékben „*bontakozott ki az olimpiai gondolat*”.

A világ ifjúsága címmel Carl Junghans 30 perces filmét is készített a téli játékokról, amit nem sokkal később be is mutattak a német mozik.

A téli játékok időtartama alatt – bár tovább folytak a letartóztatások, és ekkor jött létre a Birodalmi Bizottság a Német Vér Védelmére nevű szervezet mellett a hírhedt titkosrendőrség, a Gestapo is – Hitler nem tartott politikai beszédet, Richard Mandell német történész szerint a zseniális védnök szerepében tetszelegve „nem mutatkozott olyan istenszerűnek, mint egyébként, de nagy önbizalmat sugárzott”. Február 12-én temették el Hitler jelenlétében a Svájcban meggyilkolt Wilhelm Gustloff náci pártvezetőt. A német hadsereg március hetedikén bevonult a Rajna-vidékre, felrúgva ezzel a versailles-i békét és a locarnói egyezményt. A német katonai szuverenitás helyreállt, Hitler megnyerte a világtörténelem legnagyobb hazardjátékát. Európa hamar napirendre tért az események felett.

Goebbels elemében

A nyári olimpiai játékokat tökéletes előkészítés előzte meg az „Addig dolgozzuk meg az embereket, amíg nem uraljuk a gondolataikat” célkitűzés jegyében. Joseph Goebbels népfelvilágosítási és propagandaügyi miniszter és Carl Diem, a szervezőbizottság főtitkára mellett ennek irányításában von Tschammern und Osten birodalmi sportvezető vett részt. Diem, aki már az 1916-os (elmaradt) olimpia idején is a játékok kijelölt szervezője volt, és 1948-ban pedig a nyugatnémet olimpiai mozgalom irányítójaként ténykedett tovább, kijelentette: „Az olimpia eszköz, mellyel az a kitűzött célunk, hogy meggyőzzük a népeket világhatalmi szerepünkről”.

Berlin a megvalósult *Kraft durch Freude* (Erő az örömben) városa lett. A felállított olimpiai propaganda-bizottság és az irányítása alatt működő Sportreklám Hivatal összesen 26 füzetben mutatta be a sportágakat, illetve újságokban, filmekben és diavetítéseken népszerűsítette a játékokat bel- és külföldön egyaránt, sőt a versenyszabályokat is nyilvánosságra hozták. „A hellének sportja” című, egy éven át egész Németországot beutazó, és majd száz városban látható vándorkiállítás azt sugallta, hogy a németek az antik görög hagyomány beteljesítői. 12 teherautó szállította a kiállítási tárgyakat, melyeket a városok piacterén felállított hatalmas sátorban mutattak be. Az antiszemita jelszavak eltűntek a horogkeresztes zászlókkal fellebogózott utcákról, a zsidók elleni uszítást az olimpia időtartamára megtiltották, a *Der*

Stürmer utcai árusítását felfüggesztették. Az újságok az „új Németországot” dicsőítették. A beszámolók egyetlen forrása a *Deutsches Nachrichtenbüro* (DNB), a hivatalos német hírszolgálat volt, a közvélemény inkább „*Darf Nichts Bringen*”-ként (nem közölhetek semmit) oldotta fel a rövidítést.

A játékoknak az „*árja faj*” fölényét kellett volna demonstrálniuk. A német olimpiai csapatban helyet kapott két olyan sportoló is, aki a nürnbergi fajvédelmi törvények értelmében „félzsidónak” számított: *Rudi Ball* jégkorongozó (a téli olimpiai csapatban) és *Helene Mayer* vívónő. Utóbbi már 1928-ban olimpiai aranyérmet szerzett, és Amerikából csalogatták vissza a versenyekre. Anyaegyesülete, az offenbachi vívóklub kizárta tagjai sorából, a Német Vívószövetség azonban azt közölte, hogy ez nem érinti a nemzetközi szövetségi tagságát. Végül az „*árja kinézetűnek*” minősített Mayer második helyezést ért el a szintén zsidó származású magyar *Elek Ilona* mögött. A népszerű többszörös német bajnok és ismert kommunista hírében álló *Werner Seelenbinder* birkózó szintén indulhatott a versenyen. Ő azt tervezte, hogy a Hitler-köszöntés helyett valamilyen obszcén gesztussal fejezi ki tiltakozását a nációkkal szemben. Végül csak negyedik helyezést ért el. 1944 októberében gyilkolták meg a brandenburg-gördeni fegyházban.

A Berlinben élő cigányokat a város határára telepítették ki. Sachsenhausenban, néhány kilométerre Berlinton pedig koncentrációs tábort állítottak fel. Hitler a játékok ideje alatt (az első 86 „önkéntes” a megnyitó éjszakáján hagyta el Hamburgot) küldte Spanyolországba a *Francót* támogató csapatait. Egy újsághír szerint „*miközben a berlini olimpiai harang a világ ifjúságát békés küzdelemre hívja és a teljes nemzet nagy szeretettel fogadja a föld népeit, a baráti Spanyolországban tombol a vörös terror*”. Augusztusban lett *Joachim von Ribbentrop* londoni német nagykövet. Ugyanekkor olasz csapatok voltak Abesszíniában (nemsokára az Oktogon már *Mussolini* nevét viselte), a japánok pedig betörték Mandzsúriába.

A sportlétesítmények összterülete akkora volt, mint egész Berlin 1860-ban. A győztesek tiszteletére épített *Via triumphalis* 15 kilométer hosszú volt. Ügyeltek arra is, hogy a helyszín távol az ipari üzemektől, zöld környezetben, messziről is jól látható és könnyen megközelíthető legyen. A hatalmas építmények sorában kiemelkedik a *Werner March* által tervezett berlini Olimpiai Stadion és a Döberitzben, egy nyírfaerdő közepén felépített olimpiai falu (ilyet először az 1924-es párizsi olimpia idején építettek). A német közigazgatási körzetek szerint felosztott faluban 145 téglaházban szállásolták el a 49 ország férfi atlétáit, a női sportolók külön szállodában laktak. Az egyfor-

ma házakat német városokról nevezték el (a térképen való elhelyezkedésüknek megfelelően) és az azokra jellemző festmények és egyéb képi szimbólumok is segítették az eligazodást. Minden háznak a vendégek nyelvét beszélő két házmestere is volt. 38 étterem gondoskodott a versenyzők ellátásáról (minden nemzet hazai kosztot kapott), a felkészülést sportcsarnok, uszoda, szauna, kórház is segítette, az ún. Hindenburg-házban (eredetileg az 1934-ben elhunyt tábornagy volt a játékok védnöke) filmeket vetítettek, koncerteket tartottak. A környező kis csónakázótavakba kacsákat is telepítettek. A sajtó beszámolt a jókedvű peruiak kártyapartijairól és az ausztrál sportolók rulettézéséről is.

Az óránként felcsendülő harangjáték sem feledtette, hogy a szigorúan őrzött faluban a *Wehrmacht* volt a vendéglátó, erről a házakban elhelyezett, a „*fiatalos és sportos német Wehrmacht*” békés küldetését hirdető üzenet is tanúskodott. A versenyek alatt 64 zsebtolvajt tartóztattak le, a versenyzőknek és az újságíróknak küldött leveleket felbontották. Az olimpia után Wehrmacht-kaszárnya működött a faluban, az ebédlőből kórház, a bejárati épületből a vezérkar központja lett. A bejáratot őrző „örtorony” és az 1937/38-ban épült dachau-i, sachsenhauseni és buchenwaldi kapuépítmények hasonlósága feltűnő. A kettősséget jól fejezi ki, hogy a Hindenburg-ház nem csupán a védnökre, hanem a tannenbergi győztes német hadvezérre is emlékeztetett. A színházterembe és a második emeleti edzőterembe német katonák szobrai között vezetett az út. Sokan tiltakoztak a német hadsereg újjászervezését és hadi jeleneteket bemutató film vetítése ellen. 1945 után hosszú ideig, egészen 1993-ig szovjet katonákat szállásoltak el itt. A Reichstagra kifüggesztett szovjet zászlót és az 1945-ös moszkvai győzelmi parádét ábrázoló festmények léptek a legyőzöttek képi propagandájának helyére. Ma a terület műemlékvédelem alatt áll.

A hagyománytisztelet jeleként a *Walter E. Lemcke* szobrász által tervezett olimpiai harangon az öt karikát a német birodalmi sas fogta karmai közé, a felirata „*Várom a világ ifjúságát!*” volt. Hitler a Szovjetunió versenyzőit nem hívta meg, a spanyolok pedig a polgárháború miatt maradtak távol. A német precizitásra jellemző, hogy az ökölvívó ringekhez közvetlenül vízvezeték tartozott, az atlétika és az úszás eredményét célfotó döntötte el, és itt vezették be a vívásnál az elektromos találatjelzőt is. A pártkongresszusok idején használt hangosbeszélőket is felújították. *Carl Orff* zeneművet írt az olimpia tiszteletére.

„A béke vagy te, Sport!”

1936. augusztus 1-jén 100 ezer néző előtt Adolf Hitler nyitotta meg a játékokat. *Spiridon Louis*, az 1896-os olimpia maratonifutó-bajnoka olajágot nyújtott át a diktátornak. A nézők kifütyülték azokat a csapatokat, amelyek nem a Hitler-köszöntéssel üdvözölték a Führert. Az osztrákok „megfelelően” köszöntötték hazájuk szülöttét, és még a franciákat is éljenző tömeg fogadta, mert olimpiai köszöntésük félreérthető volt. Az olimpiai esküt *Rudolf Ismair* német súlyemelő mondta, eközben – tán nem véletlenül – nem az olimpiai, hanem a náci zászlót fogta magához. A lelkes néptömegek eksztázisa a nép és a Führer egységét demonstrálták. A stadion felett katonai repülőgépek zúgtak, a rendre egyenruhás osztagok felügyeltek.

Először a modern kori versenyek történetében Olympiából érkezett meg hét országon (többek között Magyarországon) át tartó, 3075 kilométeres váltófutás után az olimpiai láng. 1936. július 20-án déli 12 órakor 13 korhű ruhába öltözött lány a nap sugarait egy homorú tükörrel (a jénai *Zeiss* terméke) összegyűjtve egy oltáron meggyújtotta a Tripolisz érseke által megáldott olimpiai lángot. A ceremóniát a birodalmi rádió is közvetítette, és ugyanekkor a berlini Városháza előtt tartott ünnepség is azt jelezte, hogy a Harmadik Birodalom magáévá tette az olimpiai eszményeket. Az első fáklyavivő a görög *Konsztantinosz Kondülisz*, az utolsó az 1931-es egyetemi világ-bajnokság 1500 méteres versenyének győztese, a német *Fritz Schilgen* volt. Mind a 3331 fáklyavivő megkapta a fáklyatartót és egy oklevelet is. A fáklyás futást a legapróbb részletekig megtervezték, Kecskeméten a helyiek külön kis ünnepséget is szerveztek. Bécsben az Anschlusszt éltető osztrák nemzetiszocialisták zavarták meg a Heldenplatzon tartott ünnepséget. Prágában már a fáklya megérkezése előtt heves tiltakozást váltott ki az a hivatalos német plakát, melyen a Szudéta-vidék a Német Birodalom részeként volt feltüntetve. Tüntetők zavarták meg a láng ünnepélyes meggyújtását az oltárnál, olyannyira, hogy még a láng is elaludt egy pillanatra. A német határvároska, a horogkeresztes zászlókba öltözött Hellendorf már a *Horst-Wessel-Lied* élneklésével, SA-alakulatok felvonulásával köszöntötte a lángot. A berlini Lustgartenban, a stadionba érkezés előtt a *Hitlerjugend* és az SA összesen 60 ezer tagja a nemzetközi és a német olimpiai mozgalom, illetve a birodalmi kormány vezetői jelenlétében „lángórséget” szervezett.

A három évtizeddel korábban már felmerült ötlet Carl Diem javaslatára lett valóság. Az 1930-as berlini NOB-kongresszus résztvevői számára már

rendezett egy ilyet Potsdam és Berlin között. Ugyanakkor a versenyekről kiadott hivatalos jelentés szerint a propagandaminisztérium egyik munkatársa az érdem, aki 1934-ben javasolt váltófutást, és az ő elképzelését fejlesztette tovább Diem, aki egy antik római reliefen találkozott a szerelmet a nyilak mellett fáklyákkal is lángra lobbantó Ámor-alakokkal. A két motívum, a fáklyás staféta és a szent olimpiai láng (ami már az 1932-es Los Angeles-i olimpián is fellángolt) összekapcsolásából született meg egy azóta is élő hagyomány. Minden győztes német kocsányostölgyfa-csemetét kapott (a cserép felirata: „*Nőj a győzelem tiszteletére – sarkallj további tettekre*”), köztük a 13 éves és 266 napos amerikai *Marjorie Gestrung*, a műugrás első helyezettje. Minden idők második legidősebb résztvevője az osztrák színekben induló *Arthur von Pongracz de Szent Miklos und Óvár* sportlovagló volt, 72 éves és 48 napos volt a verseny kezdetekor. *Eleanor Holm Jarret* amerikai úszónőt a versenyek előtt kizárták az olimpiai csapatból, mert a hajójúton Európa felé többször lerészegedett. Riporterként maradhatott csak Berlinben. A Firenzében tervezett aranyérem egyik oldalán a győzelem istennője, a másikon az ujjongó tömeg vállára emelt győztes versenyző volt látható. A győzteseket központi ceremónián az Olimpiai Stadionban köszöntötték, néha három napos késéssel.

Az összesen mintegy három millió látogató és a nemzetközi sajtó képviselőinek a többsége is lelkesen fogadta a versenyeket a „*béke és a barátság jegyében*” kísérfő számos színházi és operaelőadást, illetve a kiállításokat. A girlandokkal és zászlókkal feldíszített házak és utcák Németország megszépített arcát mutatták a világnak. A vendégek és az olimpiai mozgalom tisztségviselői csak azt látták, amit láttatni akartak velük. Berlin néhány napra „*a világ legnagyobb hotelje*” lett, a világ (nem csupán sport-) eseményeinek középpontjába került.

„Egy négerrel kezef fogni?”

A legnagyobb létszámmal részt vevő német olimpiai csapat 33 arany-, 26 ezüst- és 30 bronzéremmel a nemzetek rangsorában is az élen végzett. 1896 óta elsőszőr sikerült megtörni az amerikai sportolók, az „*angolul beszélő faj*” dominanciáját. Csak egy dolog nem illett az összképbe: az olimpia sztárja és a közönség kedvence éppen egy fekete bőrű atléta, a német sajtó által az „*amerikaiak fekete segédcapatának*” nevezett tagja, a négy aranyérmet szerző ame-

rikai Jesse Owens lett. Az *Augsburger Nationalzeitung* kezdetben „a néger”, majd „az amerikai sportsoda” névvel illette. Fénykép az amerikai déli államok újságjaiban sem jelenhetett meg róla – ott ugyanis tilos volt a feketék ábrázolása. Berlinben külön „árja” éremtáblázatot is vezettek az afroamerikai győztesek és helyezettek figyelmen kívül hagyásával. Egyébiránt már az 1896. évi athéni olimpián sem voltak kíváncsiak a más bőrszínűek, a nem keresztény hitűek és a másként gondolkodók. Az 1904. évi St. Louisban megrendezett olimpián indult először fekete bőrű amerikai atléta, de ezzel párhuzamosan antropológiai tanácskozást rendeztek a városban a „vad törzsek kitartásáról, gyorsaságáról és erejéről szóló nyugtalanító híresztelésekkel” kapcsolatban.

A 23 éves Owens már híres sportolónak számított, 1935 májusában egyetlen nap, egészen pontosan nyolcvan perc leforgása alatt öt világrekordot állított fel: a hátsérülése ellenére ugrott 8,13 méteres távolugró-világcsúcsát 25 évig nem tudta senki túlszárnyalni. Berlinben a világcsúcsnál jobb idővel nyerte a 100 métert (a megengedettnél nagyobb hátszél miatt nem hitelesítették), olimpiai csúccsal a 200 métert és a távolugrást, és világcsúccsal a 4x100 méteres váltót. A fényképészek kérésére még ugrott egy ráadást, 8 méter 20 centit mutatott a mérőszalag.

Hitler nem volt hajlandó kezét fogni Owens-szel. Egyszer találkoztak csupán, akkor Owens elmondása szerint „a birodalmi kancellár intett nekem és én visszaintettem”. A 100 méteres döntőt megelőző napon Hitler még minden győztesnek gratulált, a magasugrás eredményhirdetését azonban – ahol a németek korán kiestek – már nem várta meg, így a győztes és 2. helyezett színes bőrű amerikai sportolóval sem tudott (akart?) már kezét rázni. Másnap ezért a NOB elnöke arról tájékoztatta Hitlert, hogy a játékoknak ő díszvendége, ezért vagy mindenkinek gratulál, vagy senkinek sem. Hitler az utóbbit választotta – ezen a napon, augusztus 3-án nyerte Owens az első aranyérmét 100 méteren. Baldur von Schirach birodalmi ifjúsági vezető visszaemlékezésében így idézte Hitlert: „Szégyellhetnék magukat az amerikaiak, hogy négerekkel nyeretik az érmeiket. Nem fogok kezét fogni ezzel a négerrel. ... Azt hiszi, hagyom magam lefotóztatni, ahogy kezét rázok egy négerrel?” Brundage korábban említett szépítgetését Willi Daume, a NOB alelnöke még 1984-ben is hangoztatta, amikor Berlinben utcát neveztek el Jesse Owensről. Simon Wiesenthal ennek kapcsán értetlenségének adott hangot és arra utalt, hogy Daume magatartásának egyik lehetséges magyarázata 6098980 számú náci párttagkönyve.

A néger atléta a távolugrás 2. helyezettje, Lutz Long mellett jó barátságba került a mindjárt az első meccsén elvérző magyar labdarúgócsapat tagjával,

Soproni Scheidl Józseffel. Gyakran találkoztak a büfében és a fürdőben, a magyar fiú tojást adott neki a reggelinél, cserében pedig nagy narancsokat kapott tőle. Megőrizte Owens Yale egyetemi jelvényét is. Owens az olimpia után lovak, kutyák és motorkerékpárok ellen versenyzett, és boldog családi életet élt 66 éves korában bekövetkezett haláláig.

Előtérben a sport?

Hitler annak sem örült, hogy a németek az ő jelenlétében szenvedtek 2-0-ás vereséget a norvég labdarúgó-válogatottól, és korán búcsúztak a további küzdelmekről. Ez volt a német nemzeti csapat egyetlen olyan mérkőzése a nemzetiszocialista uralom idején, amelyen Hitler is jelen volt. Az olimpiák történetében egyedülálló módon szabadtéren, ráadásul labdarúgó pályán (a büntetőt is 14 méterről kellett elvégezni) megrendezett kézilabda-küzdelmeket a németek nyerték. A szintén új sportágként debütáló kosárlabdában az első helyről döntő összecsapás eredménye 18-8 lett. A holland *Nida Sneff* 110 métert úszva nyerte a 100 méteres női gyorsúszást, mivel észrevette, hogy a fordulások szabályosságát ellenőrző bíró felemelte a piros zászlót, visszafordult, és még az idővesztéseget jelentő újabb szabályos forduló után is diadalmaskodni tudott.

A tíz magyar aranyérmes közül *Csák Ibohya* az első női olimpiai bajnokunk a magasugrásban, *Csik Ferenc*, a 23 éves orvostanhallgató a 100 méteres gyorsúszásban utasította maga mögé az esélyesebb japán úszókat. (Csik nagynénje itthon már az olimpiai tölgyfa helyét is kijelölte, és bár Csik szerényen lecsendesítette Jolán nénit, idehaza már sokan a „*fehér fajú, az európai, a magyar Csik*” győzelmét ünnepelték. 1945 tavaszán egy bombatámadás oltotta ki a katonarvosként Sopronban szolgáló Csik életét.) *Pluhár István* rádiós közvetítésében többször zúgott a „*Huj, huj, hajrá!*”. A német közönség „*pfui, pfui, haira*” kiáltásokkal válaszolt a német–magyar vízilabdameccsen, ráadásul azt híresztelték, hogy Hitler is kilátogat a mérkőzésre, ami „*két gólt jelent számukra*”. A magyarok erre válaszul *Németh Jamesztől* vártak négy gólt, aki végül csak egy gólig és számtalan kapufáig jutott – így maradt a döntetlen. Végül a *Komjádi Béla* által felkészített csapat megvédte Los Angelesben szerzett olimpiai aranyát. A versenyek előtt a magyar csapat megkoszorúzta az Ismeretlen Német Katona sírját. Karlendítés helyett azonban csak a kalapjukat lengették versenyzőink a megnyitón, amiből kisebb diplomáciai botrány is lett.

Kétnemzetiségű bajnokot avattak a maratoni távon. A koreai *Szon Ki Csung* japán színekben indult, *Szon Kitei* néven, mivel országa ekkor japán megszállás alatt volt. Arra nem volt hajlandó, hogy új nevén írjon alá, sőt néha aláírása mellé Korea térképét is felrajzolta. Az eredményhirdetésekor sírva fakadt, amikor tiszteletére a japán zászlót húzták fel. A perui szurkolók sportszerűtlen magatartása miatt újrarájátszásra rendelt osztrák–perui labdarúgó meccsből kisebbfajta diplomáciai botrány lett. *Anton Merkens*, a hazai pálya előnyét élvező német kerékpáros szabálytalankodása ellenére megtarthatta aranyérmét, csupán pénzbüntetést kapott. *Konrad Freiherr von Wangenheim*, aki „*Kurfürst*” nevű lováról lebukva eltörte a bal kulcscsontját, sérülése ellenére befejezte a lovaglást, és bár később ismét leesett a lóról, a német csapat számára biztosítani tudta az elsőséget. A birodalmi rádió közvetítéseit Ausztrália kivételével minden kontinensen fogni lehetett.

„A szépség ünnepe”

Berlinben volt az olimpiai tévéközvetítések premierje is. Négy kamera naponta nyolc órányi felvételeit 28 berlini, lipcsei és potsdami ún. tévésobában lehetett figyelemmel követni. Az összesen 3000 munkatárs közreműködésével megvalósított közvetítéseket technikai újítások, víz alatti és léghajóról rögzített felvételek is segítették. A riporterek kénytelenek voltak „vakon” kommentálni az eseményeket, ezért fordulhatott elő, hogy amikor a kommentátor lelkesen köszöntötte a stadionba érkező Hitlert, a kameraman éppen Hitler lábfejét mutatta, mert a négyszáz kilogrammos kamerával nem tudott elég gyorsan mozogni. A riporter megúsza egy fenékbe rúgással. Mivel a háború kitöréséig az E1 típusú készülékből összesen 650 darabot gyártottak, és a technikai színvonal is sok kívánni valót hagyott maga után, Goebbels és a Führer szkeptikusak voltak: „*A nemzetiszocialista mozgalom hősei a 22-szer 19 centiméteres, még mindig erősen villogó tévéképernyőn inkább nevelésnek hatnának*”.

Az új és erős Németországot bemutató sajtófotók jelentős részét a pártonkívüli *Max Schirner* sajtófotó-ügynöksége készítette, egyébként a stadion nézőteréről. Az 1935-ben létrehozott képisajtó-szolgálat a szervezési előkészületeket és a versenyek összes fontos pillanatát dokumentálta. A nézők által rendelt képeket a Hitlerjugend tagjai vitték a laborokba. Csak a Német Sajtó Birodalmi Szövetségének tagjai kaptak engedélyt fotók készítésére. Voltak,

akik csak a sportrendezvényekről készíthettek felvételeket, mások az aktuális, „sporton kívüli” eseményeket rögzítették – még hozzá csak bizonyos napok bizonyos óráiban. Az itt dolgozók elfogadták, hogy „*nem riporterek többé, hanem egy új fegyver, a propagandaszázad katonáivá váltak a Führer kezében*”.

1938-ra készült el *Leni Riefenstahl* kétrészes *Olympia* című filmje. A bemutató április 20-án, Hitler 49. születésnapján volt. Riefenstahl már Hitler hatalomra jutása előtt, 1932-ben részt vett az NSDAP egyik rendezvényén a berlini Sportpalotában, majd benyomásai hatására levélben kért és kapott lehetőséget egy személyes találkozóra. Hitler már ekkor, majd több berlini beszélgetésen felkéri, hogy készítsen filmeket pártja számára. Hosszas vonakodás után a rendezőnő igent mond, és 1933 őszén az NSDAP 5. birodalmi párkongresszusáról *A hit győzelme* címmel készíti a „brutális hatalomgyakorlást esztétizáló és így a tömeget lelkesítő” dokumentumfilmet. Ezt követi *Az akarat diadala*, a 12 000 méternyi anyagból készült montázs, mely a nemzeti filmdíj mellett a velencei biennálén és az 1937-es párizsi világkiállításon is aranyérmet kap.

A rendezőnő 1935 augusztusában kapott felkérést (a szervezőbizottság mellett a NOB-tól) a berlini játékok megfilmesítésére, ezután hamarosan megkötötték a szerződést, és létrehozták az *Olympiade-Film* nevű céget. Az előkészületek során kiválasztották a legjobb kameraállásokat, és korábbi filmanyagok segítségével a képi megjelenítés legideálisabb formáit. A forgatási munkálatok Olympiában kezdődtek, és gyakran edzés közben és utólag felvett képek helyettesítették a valódi (főleg úszó-, evezős és maratonfutó-) versenyek dinamikus és közeli jeleneteit. A rúdugrás döntőjét a rossz fényviszonyok miatt másnap „ismételték meg”. A tízpróba 1500 méteres futóversenyét pedig a játékok befejezése után rögzítették.

A film vállalt célja szerint nem dokumentálni, hanem idealizálni akarta a történeteket. Atlétának öltözött izomtól duzzadó *Übermensch*-modellek ágyékkötőben, babérkoszorúk és patetikus zene – a fekete-fehér film mégis pompás, a propaganda eszközeivel megszépített képet nyújtott a versenyekről. A fáklya-váltást Riefenstahl is megörökítette a filmjében, sőt a hatás fokozása érdekében újra is forgatták ezeket a jeleneteket. Összességében 400 000 méternyi, több mint 200 órnyi filmet forgatott a stáb. Több mint egy éves munkával és összesen legalább 1,5 millió birodalmi márkás költséggel lett ebből 4 óra. A német közönség óriási lelkesedéssel fogadta a filmet. Hitlert kizárólag német sportolók sikerei és egy esetben (a női váltófutásnál) kudarcakapcsán mutatja a kamera. A hallatlanul izgalmas távolugrás bemutatásakor is a német

Lutz Long ugrásai és Hitler reakciói váltakoznak, Owens olimpiai csúcsánál a külföldi nézők lelkesedése kerül a középpontba. Utóbbi teljesítményét tehát nem tagadja a film, azonban a nacionalista kommentár Hitlert dicsőíti.

A szépség ünnepe és *A népek ünnepe* külföldön, a film európai turnéján is nagy sikert aratott, számos díjat is kapott. Velencéből Walt Disney Hófehérkéjével szemben hozta el az Arany Oroszlánt. A párizsi teltházás bemutatók és a pozitív reakciók a német sajtó szerint „*az itteni emigránsok torkára forrasztották a szót*”, ezért aztán inkább „*nagyokat hallgatnak az eseményről*”. A „*rémtörténeteket gyártók csalódását növeli még az is, hogy rettentően mérgesek majdnem ötéves hecckampányuk haszontalansága láttán*”. Bár úgy vélték, hogy „*sok külföldi alapjaiban fogja megváltoztatni a véleményét a Harmadik Birodalomról*”, a filmet Angliában és az Egyesült Államokban egyáltalán nem mutatták be. Pedig Riefenstahl, akire saját bevallása szerint leginkább *Szergej Eizenstein* Patyomkin páncélosának forradalmi technikája gyakorolt mély hatást, 1938 novemberében személyesen utazott Amerikába, de a New York-i kikötőbe kisereglett újságírókat inkább az érdekelte, mi a rendezőnő véleménye a németországi történekekről. Időközben került sor ugyanis a hírhedt „*birodalmi kristályéjszakára*”, melynek során zsinagógákat, imaházakat gyújtottak fel, temetőket gyaláztak meg, lakóházakat és üzleteket romboltak le, és mintegy 30 ezer embert hurcoltak el. A megrendült Riefenstahl nem akart hinni az újságíróknak. A második világháború kitörése után nem sokkal haditudósítónak jelentkezett, de lengyelországi tartózkodása második napján – a német katonák által halomra lőtt lengyel civilek láttán – sokkos állapotban tért vissza Németországba.

Kevéssé ismert, hogy a téli játékokról Goebbels is készíttetett egy filmet, hogy meggyőzze a vonakodó Riefenstahlt, milyen gyorsan lehet jó filmet készíteni az olimpiáról. A fantasztikus felvételek és a legjobb operatőrök alkalmazása ellenére a filmet 1936 júliusában kifütyülték az olimpiai faluba beköltözött versenyzők. A náci hőskultuszt dicsőítő és objektivitást hazudó propaganda-film nagymestere a második világháború után egyszerű dokumentumfilmeknek nevezte a nürnbergi náci pártkongresszust és a berlini olimpiát megörökítő alkotásait. Leni Riefenstahl 2003 őszén, 101 éves korában hunyt el.

A német sajtó azt hangsúlyozta, hogy az olimpia sikeres megszervezése nem a várható politikai haszonnak tudható be csupán, Németország azért szentelt ekkora, felülmúlhatatlan figyelmet a játékoknak, mert „*szívéigye az olimpiai eszme*”, és Adolf Hitler országa „*nem koncentrációs tábor, ahol riadt és*

megfélemlített nyáj módjára ide-oda futkosnak a besúgók és spiclik által ellenőrzött emberek”. A külföld megnyugodott.

Pedig 1936 szeptemberében Németország négyéves fegyverkezési programot hirdetett, november elsején pedig sor került a Berlin–Róma tengely aláírására. Aztán egymás után jött Hitler többi „szombati meglepetése”, bár egészen 1938 elejéig nem provokált és nem fenyegetőzött. 1937-ben elhunyt Coubertin báró, az olimpiai mozgalom atyja. 1940-ben, a NOB egyhangú szavazásának eredményeként ismét Garmisch-Partenkirchen adott volna otthont a téli olimpiai játékoknak.

A 20. SZÁZAD LEGHOSSZABB ÉLETŰ EURÓPAI DIKTATÚRÁJA

Franco Spanyolországa

1939. április elsején Francisco Franco Bahamonde aláírta a spanyol polgárháború utolsó hadijelentését: „A mai napon a nemzeti csapatok, miután foglyul ejtették és lefegyverezték a vörös hadsereget, elérték végső katonai célpontjaikat. La guerre ha terminado – A háborúnak vége.” A közel hároméves háború több mint 600 ezer áldozatot követelt. Franco 39 éven át állt az általa megteremtett diktatúra élén.

Kevésbé ismert, hogy a 19. századi Spanyolországban 130 kormány és kilenc új alkotmány követte egymást. Három uralkodót detronizáltak, öt véres polgárháború mellett politikai gyilkosságok, munkássztrájkok, paraszti zavargások, összességében kétezernél több felkelés, puccs és lázadás fémjelezte az évszázadot. 1814 és 1874 között például összesen harminchét katonai puccsot kíséreltek meg, közülük tizenkettőt sikeresen. Gazdasági mutatói javulása és a fokozatos iparosítás ellenére Spanyolország alapvetően agrárország maradt, melyet az 1898. évi spanyol–amerikai háború megfosztott megmaradt gyarmatainak többségétől. Egyetlen nagyobb birtoka Északnyugat-Marokkóban egy negyed magyarországnyi, vasércben gazdag, a dicső konkviztádori múltat legalább nyomaiban idéző protektorátus maradt. Az egykori nagyhatalom jelentéktelen országgá zsugorodott, de a római katolikus egyház kulturális monopóliuma továbbra is megmaradt, és a hadsereg is „állam volt az államban”. Antony Beevor szerint a hadsereg minden száz rongyos katonájára egy tábornok jutott. Bár valamennyi keresztény ország közül Spanyolországban volt a legalacsonyabb az egyházi rendezvények látogatottsága, a toledói érsek büszkén jelentette ki, hogy Spanyolhonban az ember „*vagy katolikus, vagy pedig egyáltalán semmi sem*”.

A századelőn állandósuló belpolitikai és alkotmányossági válság fegyveres összetűzéseket (például a barcelonai „*tragikus hét*”), gyakori kormányváltásokat eredményezett, miközben a nemzeti kisebbségek (baszkok és katalánok) követelései, a mezőgazdaság és az ipari munkásság problémáira is megol-

dást kellett volna találni. A katonák többsége már ekkor úgy vélte, hogy csak radikális beavatkozással jöhet el a nemzeti újjászületés új korszaka. Az első világháború hadikonjunktúrája rövid időre „új Eldorádót” teremtett, azonban egyre szélesebb tömegek követeltek szociális reformot, és Marokkóban is fellángolt a rif és kabil törzsek gyarmatosítás elleni küzdelme. 1923. szeptember 13-án *Miguel Primo de Rivera* tábornok, Katalónia katonai helytartója államcsínnnyel átvette a hatalmat. *XIII. Alfonz*, az egyenruhák és a katonásdi bolondja áldását adta a katonai diktatúrára. A marokkói Légio főparancsnokát ekkor *Francisco Francónak* hívták.

Franquito a köztársaság erős embere lesz, útját halottak szegélyezik

A későbbi diktátor 1892. december 4-én született a haditengerészeti bázisnak is otthont adó galíciai El Ferrol városában. Gyakran italozó tengerésztiszt apja a hősi spanyol múlt eseményeivel ismertette meg, mélyen vallásos anyjától merevségbe hajló szigorát örökölte. A spanyol flotta pusztulása mély nyomokat hagyott benne (bár ekkor még csak hatéves volt), és személyes sorsára is kihatott: a tengerésztishti iskolára csak *Nicolás* nevű bátyját vették fel, a 167 centiméteres Franquito 1907-től a toledói Gyalogsági Katonai Akadémia nem éppen eminens kadétja lett. A vele egyszerre végzett 312 kadét közül csak a lista alján, a 251. helyen szerepelt. 1912 februárjában a fiatal zászlós volt parancsnokát követte Marokkóba, az állandó életveszélyben forgó, a bajokért a liberalizmust és a szabadkőműveseket átkozó tisztek közé. Számos csatában vett részt, és bátorságával kivívta katonatársai tiszteletét. Egy alkalommal egy orvlövész kilőtte a kezéből a termoszkupakot, mire Franco az ellenség felé fordulva így kiáltott: „*Lássuk, tudsz-e jobban is célozni!*” Négy évvel később súlyos haslövést kapott, ez volt marokkói tartózkodása alatt az egyetlen sebesülése. Az őrnaggyá előléptetett, önbizalomtól duzzadó Francót ezután Oviedóba, Asztúria fővárosába helyezték, ahol megismerkedett későbbi feleségével, *doña Carmennel*. Önéletrajzi jegyzeteiben is csak ennyi található erről az időszakról: „*Asztúria = eljegyzés*”. Az esküvőt azonban többször is el kellett halasztani, a lány családja úgy vélekedett a férjjelöltről: olyan, mint a vadászkutya, mihelyt puskalövést hall, azonnal eltűnik. Francót 1920-ban a marokkói spanyol idegenlégió helyettes főparancsnokává nevezték ki. Egyik katonája később így emlékezett rá: „*Ránéz valakire tág, komor szemeivel, és azt mondja csendesen: eresszenek bele négy*

golyót... Azt hiszem, ez a pasas nem emberi lény, nincsenek idegei.” Amikor ismét visszahelyezték Oviedóba, bekövetkezett az első véletlen haláleset, mely Franco útját fémjelezte a legfőbb hatalomhoz vezető úton.

Lehetséges vagy valóságos vetélytársai közül elsőként 1923-ban a Légio főparancsnokát, *Rafael Valenzuela* alezredest érte egy eltévedt golyó egy marokkói erődítményben. Helyére a király Franco alezredest nevezte ki, aki 14 évi katonai szolgálat alatt 13 katonai és polgári érdemrendet, vitézségi keresztet és érdemérmét kapott. 33 évesen Franco a legfiatalabb tábornok volt Spanyolországban, sőt Európában is. A sikeres és népszerű katona szerepet vállalt egy spanyol némafilmben (később *Jaime Andrade* álnéven *A Faj* címmel könyvet is írt, a könyvből készült film még 1943-ban is telt házak előtt ment, a kijelölt rendező dupla gázsit kapott), lánya keresztapaságát maga a király vállalta el. Mindenesetre unalmas asztaltárs lehetett, unokatestvére szerint mindig ugyanazokkal a szavakkal mondta el történeteit, „*mintha felolvasná őket*”. 1927-től rövid ideig a zaragozai Katonai Akadémia igazgatója volt, a diákok részére saját katonai hitvallását és életfelfogását tükröző „tízparancsolatot” fogalmazott. Az intézményt a diktatúra bukása, a király külföldre menekülése után a második köztársaság kormánya bezáratta.

A második halott *Balmes* tábornok, Gran Canaria katonai parancsnoka volt, akinek a temetésére utazva elhagyhatta tenerifei száműzetését 1936 júliusában. *José Sanjurjo* tábornok nem sokkal később bennégett repülőjében, mert túl sok díszegyenruhát vitt magával, és a gép a nagy súllyal nem tudott megfelelő gyorsasággal felemelkedni. Nincs rá egyértelmű bizonyíték, de egyes feltételezések szerint ebben a balesetben már Franco keze is benne volt. A lázadás első napjaiban *Fanjul* és *Goded* tábornokokat ítélték el és végezték ki. Novemberben Alicantében került sor *José Antonio Primo de Rivera*, a Falange vezetőjének, Franco legnagyobb riválisának a kivégzésére. Amikor a „Direktor” fedőnevet viselő *Mola* tábornok gépe is lezuhant 1937 júniusában, a roncsban időzített bomba nyomait vélték felfedezni. Ezután már csak az „élő halottak”, a háttérbe szorított politikusok és katonák veszélyeztethették volna Franco hatalmát.

A spanyol történelem legértelmetlenebb háborúja

De Rivera diktatúrája 1930 januárjában, az erőtlen királyság pedig 1931 áprilisában bukott meg. XIII. Alfonz a „*testvérgyilkos polgárháború elkerülése ér-*

dekében” elhagyta az országot. Egy tengernagy véleménye szerint „*Spanyol-ország monarchiaként feküdt le, és köztársaságként ébredt!*” A köztársaság demokratikus alkotmánya háttérbe szorította a tisztikar létszámcsökkentésével a hadsereget (Franco *Ramón* nevű öccse a katonai légierők főigazgatója lett), az állam és az egyház szétválasztásával pedig a katolicizmusra mért csapást. A szociális és munkaügyek, illetve a nemzetiségi autonómia terén is jelentős volt az előrelépés, a mérsékelt agrárreform azonban senkit sem elégitett ki igazán. Utóbbiról azt tartották, hogy annyit ért, mint „*vakbélgyulladás ellen aszpirint használni*”.

Franco csak írásos parancsra vonta fel a köztársasági lobogót az akadémián, de a kötelező hűségesküt letette. Amikor túl vehemensen tiltakozott az akadémia bezárása miatt, a hadügyminiszter megfenyítettte, erre mentegetőző levélben sajnálkozott lojalitása megkérdőjelezése miatt. Sanjurjo tábornok, a csendőrség leváltott főparancsnoka 1932. augusztus 10-én kezdődött puccskísérletéhez a La Coruñába vezényelt Franco nem csatlakozott, és Sanjurjo kérése ellenére sem vállalta annak védelmét a hadbírótság tanácsa előtt. „*Ha én kelek fel, győzni fogok*” – mondta bizalmasai körében. Sanjurjo Portugáliába szökött, Francót pedig a Baleári-szigetek katonai főparancsnokává nevezték ki, hogy „*távolabb legyen a kísértésektől*”.

A politikai paletta baloldalán a szocialisták, az anarchisták és a kommunisták helyezkedtek el, a jobboldal katolikus és monarchista erők mellett a szélsőjobboldali *Falangét*, *José Antonio Primo de Rivera*, a diktátor fiának mozgalmát is magában foglalta. A politikai élet atomizáltsága ellenére a szélsőségesek a perifériára szorultak (1936 elején harmincezer kommunista volt az országban), de aktív támogatóik éppen nekik voltak a polgárháborúban. A baloldali kormány bukása utáni éles jobbrafordulás, a reformok leállítása 1934-ben felkelésekhez, kisebbfajta polgárháborúhoz vezetett Asztúriában, Katalóniában és Madridban. A kemény leszámolást a hadügyminiszter megbízásából – a vezérkari főnök és Asztúria katonai főfelügyelőjének a feje fölött – Francóra bízta. Több ezer halálos áldozat (nagy többségük civil), 30 ezer bebörtönzött lett az eredmény. Franco, a „*köztársaság megmentője*” csak azután tette a lábát Asztúria földjére, amikor már minden lezajlott. A rend drákói helyreállítása csak elodázta a válság megoldását (a munkanélküliség húsz százalék körül volt ekkor), de Francót, ezt az alacsony, kissé pocakos, cérnavékony hangú embert 1935 márciusában az Afrikában állomásozó spanyol hadsereg főparancsnoki, majd májusban a hadsereg vezérkari főnöki pozíciójába emelte.

Az 1936. február 16-i választáson a baloldali pártok széles választási szövetsége diadalmaskodott, több mint kétszer annyi mandátumot szerzett, mint a jobboldali erőik Nemzeti Blokkja. A kormány a munkáspártok részvétele nélkül polgári köztársasági politikusokból alakult meg. A Marokkóban harcoló főtisztek egy csoportja lázadást készített elő a törvényes és mérsékelt kormány ellen, még azelőtt, hogy az erőszakhullám elborította volna az országot. Titkos jelszavuk (*Covadonga*) arra az asztúriai helyre utalt, ahol a mórók elleni reconquista kezdetét vette. A biztonság kedvéért a készülő anarchista-szocialista-kommunista puccsot bizonyítani hivatott áldokumentumokat is gyártottak. Primo de Rivera diktatúrája, és a jobboldal erőszakos fellépése és a változások lefékezése (1933/34) után tehát immár harmadszor indult roham az alkotmányosság ellen.

Franco már közvetlenül a választások után felajánlotta az ekkor százezer fős hadsereg támogatását *Manuel Portela Valladares* miniszterelnöknek, ha rendkívüli állapot kihirdetésével megakadályozza az új többség kormányalakítását. Majd a hadosztályparancsnokokat, a csendőrség főparancsnokát és a hadügyminisztert akarta rávenni az ostromállapot elrendelésére – sikertelenül. Nem meglepő, ha ezután *Manuel Azaña* kormánya elmozdította a vezérkari főnök tisztségéből, és a Kanári-szigetek katonai parancsnokává nevezte ki. Az ambiciózus tábornok ettől fogva csak a megfelelő ürügyre várt, hogy katonái élén, fehér paripáján ismét rendet teremthessen. Mégsem tekinthető az előkészületek kulcsfigurájának, sőt 1936. június 23-án levélben figyelmeztette a miniszterelnököt a katonák körében mutatkozó nyugtalanságra. A puccsistáknak pedig azt jelezte július 12-én, hogy nem csatlakozik a tervezett felkeléshez. Tábornoktársaitól meg is kapta a „*Miss Kanári-szigetek 1936*” címet.

Franco később azt állította, hogy *Calvo Sotelo*, de Rivera korábbi pénzügyminisztere, radikális monarchista vezér július 13-i meggyilkolásának hatására döntött a határozott cselekvés, a vörösök, a liberálisok és a szeparatisták elleni „második reconquista” mellett. Ennek ellentmond, hogy már jóval a gyilkosság előtt találkozott egy milliárdos (csempészetből meggazdagodott) katalán nagyvállalkozó, *Juan March* megbízottjával, aki főnöke nevében a *Dragon Rapide* nevű repülőgépet ajánlotta fel Francónak, hogy feltűnés nélkül visszajuthasson Spanyol-Marokkóba. Arab burnuszbba, más forrás szerint polgári ruhába öltözve ült a gépen, miközben a tenerifei rádióban beolvasták hátrahagyott kiáltványát. „*Egyenlőséget, szabadságot, testvériséget*” ígért mindenkinek, de valójában egy 19. századi tábornok példáját követte. *Narváez*t

halálos ágyán megkérdezték, megbocsátott-e ellenségeinek, mire így felelt: „*Egynek sem. Valamennyit agyonlövettem.*”

Amikor az aktuális miniszterelnök, *Casares Quiroga* értesült a történetekről, állítólag ezt mondta: „*Fellázdadtak? Nagyon helyes, én mindenesetre megyek, és lefekszem.*” Kezdetben úgy tűnt, a kormány úrrá lesz az újabb katonai pucson. Többek között Madridban, Barcelonában, Valenciában, Baszkföldön és Asztúriában is kudarcot vallottak a felkelők, a tábornokok többsége nem csatlakozott a lázadáshoz, és a hadiflotta is a köztársaság oldalán maradt. A lázadók így is mintegy 65 ezer fős haderővel rendelkeztek.

A Führer, a Duce és a Caudillo

Franco ekkor személyes kapcsolatot épített ki Rómával és Berlinnel. *Mussolini*től *Alfonz* exkirály közreműködésével csak „egy tucat gépet” kért a végső győzelemhez, *Hitlert* a spanyol szovjetköztársaság rémével riogatta. Az olasz gépek közül három kényszerleszállást hajtott végre útközben, mert elfogyott az üzemanyaguk. A Führer egy július 25-i bayreuthi operaelőadás (*Wilhelm Furtwängler* a *Siegfriedet* vezényelte) után döntött *Junkers-52-es* és *Heinkel 51-es* gépek küldéséről az *Unternehmen Feuerzauber* keretében. A történelem első komoly légihídja fontos, de nem kizárólagos szerepet játszott a győzelem kivívásában. Géppisztolyok jachtokon is érkeztek, pezsgősládákba csomagolva. A németeknek koncessziókat adtak négy spanyolországi és egy marokkói bányavállalatnál. Német hírszerző szolgálat is működött spanyol földön.

Franco július végén kijelentette, hogy kész „*agyonlőni fél Spanyolországot*”. A badajozói bikaviadalok arénájában 1500 embert legéppuskáztató és a teteimetek elégettető hadúr árfolyamát emellett növelte, hogy személyét elfogadták a falangisták és a monarchisták is (a király csak 1937 februárjában küldött támogató táviratot Francónak), és Carmen asszony is részt vállalt férje menedzselésében. 1936. október elsején Franco tábornokot, a nacionalista erők szeptember végén megválasztott főparancsnokát (a szavazáson Franco is saját magára szavazott) a Nemzetvédelmi Junta tagjai Burgoszban kormány- és államfővé emelték. 1973-ig személyében egyesítette a két tisztséget. A falangisták új jelszava az „*Una Patria: España, Un Caudillo: Franco*” lett.

Az egyik Caudillóból (legendás hadvezetőből) a Caudillo lett, aki a köztársaságpartiak védelmének lassú, fokozatos felmorzsolását tekintette célra vezetőnek, és szinte négyzetméterenként tisztította meg az ország területét

Az 1936. február 16-i választáson a baloldali pártok széles választási szövetsége diadalmaskodott, több mint kétszer annyi mandátumot szerzett, mint a jobboldali erőik Nemzeti Blokkja. A kormány a munkáspártok részvétele nélkül polgári köztársasági politikusokból alakult meg. A Marokkóban harcoló főtisztek egy csoportja lázadást készített elő a törvényes és mérsékelt kormány ellen, még azelőtt, hogy az erőszakhullám elborította volna az országot. Titkos jelszavuk (*Covadonga*) arra az asztúriai helyre utalt, ahol a mórók elleni reconquista kezdetét vette. A biztonság kedvéért a készülő anarchista-szocialista-kommunista puccsot bizonyítani hivatott áldokumentumokat is gyártottak. Primo de Rivera diktatúrája, és a jobboldal erőszakos fellépése és a változások lefékezése (1933/34) után tehát immár harmadszor indult roham az alkotmányosság ellen.

Franco már közvetlenül a választások után felajánlotta az ekkor százezer fős hadsereg támogatását *Manuel Portela Valladares* miniszterelnöknek, ha rendkívüli állapot kihirdetésével megakadályozza az új többség kormányalakítását. Majd a hadosztályparancsnokokat, a csendőrség főparancsnokát és a hadügyminisztert akarta rávenni az ostromállapot elrendelésére – sikertelenül. Nem meglepő, ha ezután *Manuel Azaña* kormánya elmozdította a vezérkari főnök tisztségéből, és a Kanári-szigetek katonai parancsnokává nevezte ki. Az ambiciózus tábornok ettől fogva csak a megfelelő ürügyre várt, hogy katonái élén, fehér paripáján ismét rendet teremthessen. Mégsem tekinthető az előkészületek kulcsfigurájának, sőt 1936. június 23-án levélben figyelmeztette a miniszterelnököt a katonák körében mutatkozó nyugtalanságra. A puccsistáknak pedig azt jelezte július 12-én, hogy nem csatlakozik a tervezett felkeléshez. Tábornoktársaitól meg is kapta a „*Miss Kanári-szigetek 1936*” címet.

Franco később azt állította, hogy *Calvo Sotelo*, de Rivera korábbi pénzügyminisztere, radikális monarchista vezér július 13-i meggyilkolásának hatására döntött a határozott cselekvés, a vörösök, a liberálisok és a szeparatisták elleni „második reconquista” mellett. Ennek ellentmond, hogy már jóval a gyilkosság előtt találkozott egy milliárdos (csempészetből meggazdagodott) katalán nagyvállalkozó, *Juan March* megbízottjával, aki főnöke nevében a *Dragon Rapide* nevű repülőgépet ajánlotta fel Francónak, hogy feltűnés nélkül visszajuthasson Spanyol-Marokkóba. Arab burnuszbba, más forrás szerint polgári ruhába öltözve ült a gépen, miközben a tenerifei rádióban beolvasták hátrahagyott kiáltványát. „*Egyenlőséget, szabadságot, testvériséget*” ígért mindenkinek, de valójában egy 19. századi tábornok példáját követte. *Narváez*t

halálos ágyán megkérdezték, megbocsátott-e ellenségeinek, mire így felelt: „*Egynek sem. Valamennyit agyonlővettem.*”

Amikor az aktuális miniszterelnök, *Casares Quiroga* értesült a történetekről, állítólag ezt mondta: „*Fellázkodtak? Nagyon helyes, én mindenesetre megyek, és lefekszem.*” Kezdetben úgy tűnt, a kormány úrrá lesz az újabb katonai pucson. Többek között Madridban, Barcelonában, Valenciában, Baszkföldön és Asztúriában is kudarcot vallottak a felkelők, a tábornokok többsége nem csatlakozott a lázadáshoz, és a hadiflotta is a köztársaság oldalán maradt. A lázadók így is mintegy 65 ezer fős haderővel rendelkeztek.

A Führer, a Duce és a Caudillo

Franco ekkor személyes kapcsolatot épített ki Rómával és Berlinnel. *Mussolini*től *Alfonz* exkirály közreműködésével csak „egy tucat gépet” kért a végső győzelemhez, *Hitlert* a spanyol szovjetköztársaság rémével riogatta. Az olasz gépek közül három kényszerleszállást hajtott végre útközben, mert elfogyott az üzemanyaguk. A Führer egy július 25-i bayreuthi operaelőadás (*Wilhelm Furtwängler* a *Siegfriedet* vezényelte) után döntött *Junkers-52-es* és *Heinkel 51-es* gépek küldéséről az *Unternehmen Feuerzauber* keretében. A történelem első komoly légihídja fontos, de nem kizárólagos szerepet játszott a győzelem kivívásában. Géppisztolyok jachtokon is érkeztek, pezsgősládákba csomagolva. A németeknek koncessziókat adtak négy spanyolországi és egy marokkói bányavállalatnál. Német hírszerző szolgálat is működött spanyol földön.

Franco július végén kijelentette, hogy kész „*agyonlőni fél Spanyolországot*”. A badajozói bikaviadalok arénájában 1500 embert legéppuskázttató és a teteimetek elégettető hadúr árfolyamát emellett növelte, hogy személyét elfogadták a falangisták és a monarchisták is (a király csak 1937 februárjában küldött támogató táviratot Francónak), és Carmen asszony is részt vállalt férje menedzselésében. 1936. október elsején Franco tábornokot, a nacionalista erők szeptember végén megválasztott főparancsnokát (a szavazáson Franco is saját magára szavazott) a Nemzetvédelmi Junta tagjai Burgoszban kormány- és államfővé emelték. 1973-ig személyében egyesítette a két tisztséget. A falangisták új jelszava az „*Una Patria: España, Un Caudillo: Franco*” lett.

Az egyik Caudillóból (legendás hadvezetőből) a Caudillo lett, aki a köztársaságpartiak védelmének lassú, fokozatos felmorzsolását tekintette célra vezetőnek, és szinte négyzetméterenként tisztította meg az ország területét

az ellenállási gócktól. A németektől kapott hangosbeszélők segítségével megadásra szólították fel a települések lakóit, valamennyi ajtót és ablakot szélesre kellett tární, és minden házra fehér zászlót kitűzni. Ezután még azokat is kivégezték, akiknek a vállán lőfegyver hátrarúgásától származó nyomot találtak.

1937. április 19-én Franco dekrétumot bocsátott ki az egységpárt (a meglehetősen kacifántos nevű *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* – FET y de las JONS) létrehozásáról. 1953-ban tartották a párt első és egyben utolsó országos kongresszusát. 1937. április 26-án von Sperrle tábornok Condor Légiója és az olasz *Aviazione Legionaria* gépei a földdel tették egyenlővé a baszk nacionalizmus bölcsőjének és a baszkok szent városának tartott, hívő katolikusok lakta *Guernicát*. Három és fél órán keresztül, húszpercenként ismétlődő hullámokban zajlott a terrorbombázás – a lélektani hadviselésre vonatkozó módszertani kísérletként. Érdekes módon a város három fegyvergyára épségben maradt ... Franco nacionalistái azt híresztelték, hogy köztársaságpárti baszk nacionalisták gyűjtötták fel a várost. A Condor Légió veteránjai azt állították, hogy egy közeli hidat akartak lerombolni, de az erős szél miatt a bombák a városra hullottak. Nem sokkal később Albert Einstein így fogalmazott: „Az egyetlen, ami korunk viszonyai között életben tartja a reményt egy jobb kor iránt, a spanyol nép hősie harca a szabadságért és az emberi méltóságért”. (Csak 1977-ben, a bombázás 40. évfordulóján ismerték el hivatalosan, hogy Franco utasítására történt minden.) Eközben a Generalisszimusz Főtitkársága sorra adta ki a rendeleteket. Az 1938 januárjában felállt Franco-kormány már a polgárháború utáni Spanyolország kormányzati struktúrájának alapjait fektette le.

A spanyol polgárháború *Harsányi Iván*, kiváló hispanista találó megjegyzése szerint spanyol földön vívott elő-világháború (más forrás szerint „*lombikban*” vívott világháború) is volt egyben. A Francónak nyújtott német (Condor Légió) és olasz (CTV – „önkéntes csapatok hadteste”) támogatással szemben a köztársaságiakat neves értelmiségiek mellett a *Komintern* (a Nemzetközi Brigádok felállításával) és Szocialista Munkásinternacionálé (pénz- és élelmiszersegéllyel) erősítette.

A „*Madrid a fasiszmus sírja lesz*” kommunista szlogen tömegeket mozgósított. Az összesen 53 országból érkezett nemzetközi önkéntesek – többségükben nem kommunisták, akiknek az idealizmusa gyakran szemellenzőt jelentett bizonyos kényelmetlen tényekkel kapcsolatban – létszáma 40 ezer fő körül mozgott, köztük mintegy ezer magyar is harcolt a köztársaság ol-

dalán. Sokuknak még puska sem volt a kezében a frontra indulás előtt. *André Malraux* repülőszázadot vezetett, a POUM önkéntesei között volt *George Orwell*. A harcok szünetében ellátogatott az önkéntesekhez *Errol Flynn*. Járt Spanyolországban *Ernest Hemingway* és *Antoine de Saint-Exupéry* is. Előbbi 1938-ban azt mondta egy barátjának: „*Kedvelem a kommunistákat, amikor katonák. És utálom őket, amikor papot játszanak*”. A nacionalisták fog-ságába esett *Arthur Koestler*t az újságíró-társadalom tiltakozása mentette meg a kivégzéstől. *Pablo Casals*, a világhírű csellista 1938 októberében barcelonai koncertjén fordult a világ közvéleményéhez: Ha a demokratikus államok „*hagyják, hogy Hitler győzzön Spanyolországban, akkor ők lesznek a következők, akik ennek az örütségnek az áldozataivá válnak*.” A köztársaságpártiak a demokrácia és a fasiszmus küzdelmeként, a felkelők a konzervativizmus és a kommunizmus élet-halál harcaként fogták fel a háborút. Az ellenállás szükségességét hirdető, a kommunista *Dolores Ibárruritól* származó gondolat („*No pasarán!*” – Nem törnek át!) a francia *Pétain* marsall Verdunnél tett kijelentését ismételte meg.

Ugyanakkor az 1936 novemberében felállt spanyol népfrentkormány (*Frente Popular*) nem tudta elérni a „*gyávaságig óvatos*” francia (népfrent-) és angol kormány határozott fellépését, a Hitlertől tartó vezetőik a spanyol ügyekbe való be nem avatkozást hirdető javaslattal álltak elő. A Benemavatozói Bizottság már 1936. szeptember 9-én ülésezett. A törvényes spanyol kormánytól tehát megtagadták a fegyvereket, miközben szemet hunytak a lázadók támogatása felett. *Claude Bowers* amerikai nagykövet a bizottságot a valaha volt „*legcinikusabb és legszánalmasabban becstelen társaságnak*” tartotta. Ezzel szemben az angolok úgy vélték, hogy „*még egy szivárgó gát is betöltheti a rendeltetését*”. 1939. április 20-án a Bizottság a harmincadik plenáris ülésén feloszlatta magát. A spanyol vasérc, higany, kénsav minden más szempontot háttérbe szorított.

... na, meg Sztálin

A köztársaságiak sorait a köztársaság majdani berendezkedéséről a pártok között folytatott viták gyengítették, fegyveres összetűzések (például 1937 májusában Barcelonában) és a mindenhol (főleg az antisztálinista, mellesleg Trockijjal is szakító POUM – *Partido Obrero de Unificación Marxista* – sorai-ban) trockistákat szimatoló, luxuskörülmények között elhelyezett szovjet

titkosszolgálati megbízottak pedig megtizedelték. *Andreu Nin*, a POUM vezetője, akire azt akarták rábizonyítani, hogy együttműködött a fasisztákkal, nem tört meg a kínzások hatására sem, jeltelen sírban nyugszik. A tisztázatlan Nin-ügy miatt hívták vissza a „*csendes és fanatikus*” *Gerő Ernő*t is Spanyolországból. *Marcel Rozenberg*, Sztálin nagykövete minderre csak annyit mondott, hogy ahol fát vágnak, ott szükségképpen forgács is hull. A titkosrendőrséget *Alekszandr Orlov* NKVD-tiszt irányította, a *SIM* (*Servicio de Investigación Militar*), az „*orosz szifilisz*” több ezer főt foglalkoztatott. A halálra kínzottokról és a kivégzettekről azt mondták virágnyelven, hogy „*átszöktek az ellenséghez*”. Összesen mintegy négyezer szovjet állampolgár vett részt a polgárháborúban. A kommunisták szervezőkészsége és gátlástalansága párosult a szovjet katonai segítségből származó presztízzsel, és ez országosan is (főleg katonai) vezető szerephez juttatta őket, bár csak két jelképes minisztérium állt az irányításuk alatt, és a parlamentben is csak 18, később 23 képviselőjük volt. 1937 tavaszára a 168 zászlóalj-komisszárból 125 a kommunista párt, vagy a Szocialista Ifjúság tagja volt. Ekkor már a kommunistáké a legnagyobb létszámú politikai párt. Attól azonban messze álltak, hogy egy pártállam uralkodó állampártja legyenek. A baloldaliak többsége (már ha életben maradt) megvonta a támogatását a kommunistáktól. A polgárháború befejezése után öt hónappal aláírt *Molotov–Ribbentrop-paktum* csak fokozta kiábrándultságukat.

A hadműveleteket is gyakran propaganda- és presztízsszempontok határozták meg. Igazhitűek, a kommunisták irányító szerepét elfogadó republikánusok, karrieristák, az államosítások ellen a tagkönyvvel védelmet kereső vállalkozók és kisbirtokosok és titkos nacionalista-szimpatizánsok alkották a párt tagságát. A mozikban a *Patyomkin páncélost* vetítették, a spanyol aranytartalékok mintegy hetven százalékát (félmilliárd dollár értékben) „*biztonságos megőrzésre*” Moszkvába szállították. (A francia kormány később visszaszolgáltatta a hozzá került 68 millió font értékű aranyat.) A szovjet fővárosban egy hónappal a polgárháború kitörését követően vette kezdetét az első nagy kirakatper. A spanyolországi szovjet megbízottak közül később többen a sztálini megtorlás áldozataivá váltak. Ugyanakkor a szintén Spanyolországba küldött *Malinovszkij* később a 2. Ukrán Front parancsnokaként részt vett a magyarországi harcokban.

A baloldal és a jobboldal, a központosítók és a regionalisták harca mellett a „*polgárháború a polgárháborúban*”, a kommunisták és a libertárius anarchisták küzdelme szintén gyengítette a köztársaságot. Ráadásul az egyetlen szövetségesnek bizonyuló szovjetek nagyrészt múzeumba való fegyvereket küld-

tek Spanyolországba. Volt olyan alakulat, amelynek katonái 16 különböző löszert használtak, a gránátok pedig veszélyesebbek voltak a használóikra, mint az ellenségre, sőt volt olyan ágyú, amit a spanyolok „*II. Katalin lövege*” gúnynével illettek. A Francóék által végrehajtott politikai vérfürdőhöz, a visszamenőleges ítélkezési gyakorlathoz és a családtagokra is kiterjesztett fizikai megtorláshoz képest jószerevével eltörpült a köztársasági zónában fellobbanó erőszakhullám. Az áldozatok között volt *Federico García Lorca* is, akinek halála 1975-ig tiltott témának számított Spanyolországban. Franco csapatai elől 400 ezer ember menekült el az országból.

Európa figyelmét egyre inkább Hitler keleti lépései kötötték le, az Ebro folyónál zajló vérfürdőről szinte tudomást sem vettek. A Hitlernek behódoló ún. megbékéltetési, vagy müncheni politika Spanyolországban kezdődött, a spanyol köztársaság sorsa pedig a müncheni egyezményvel dőlt el 1938-ban. Ezután a szovjet segítség is elmaradt. 1939 februárjában az angolok és a franciák elismerték Franco kabinetjét Spanyolország legitim kormányaként (a németek, az olaszok és a Vatikán ezt már jóval korábban megtették). Párizs új nagykövete Pétain marsall lett.

983 nap háborúskodás és öt hónap alatt négy ízben végrehajtott sikertelen kísérlet után Franco csapatai 1939. március 28-án bevonultak Madridba (maga Franco csak május 18-án követte őket fehér lován). A diktátor első lépéseként kitüntette magát a legmagasabb spanyol katonai érdeméremmel, amit korábban fiatal életkora miatt megtagadtak tőle. *XII. Pius* pápa üdvözölte a „*katolikus Spanyolország győzelmét*”. A két nagy, fanatikus tábor mellett a népesség maradék 80 százaléka csak életben szeretett volna maradni. A falangisták kék ingét „*életmentő mellényként*” sok baloldali és semleges is kénytelen volt sebtében magára öltetni. A polgárháború a későbbi, harmadik világbeli konfliktusok prototípusává vált (Vietnam, Salvador).

Tojás nélküli rántotta

Franco testvéréhez, Ramónhoz írott korábbi levelében így vélekedett: „*Bármilyen szélsőséges és erőszakos forradalom csak arra lenne képes, hogy a legutáltosabb zsarnokságba taszítsa hazánkat*”. Úgy tűnik, hamar elfelejtette ezeket a szavakat. Franco diktatórikus hivatásrendi, az önellátáson és a gazdasági folyamatok állami vezérlésén nyugvó állama az 1936. február 9-én, „A politikai felelősségre vonásról” (*Ley de responsabilidades*) szóló törvény alapján, mely

1934 októberéig visszamenő hatállyal gyakorlatilag a köztársaság valamennyi hívét bűnösnek nyilvánította, százezreket juttatott börtönbe vagy internáló táborokba, és tízezreket végeztetett ki. A hadifoglyok helyzetét ellenőrző nemzetközi bizottság vezetője, *Philip Chetwod* úgy vélte, hogy Franco „*rosszabb a vörösöknél; nem tudtam elérni, hogy leállítsa a szerencsétlen foglyok kivégzését*”. 1944-ben *Eduardo Aunós* spanyol igazságügy-miniszter elismerte, hogy 1939 áprilisa és 1944 júniusa között 192 684 ember vesztette életét kivégzés vagy más okok következtében. *Sheelagh Ellwood* szerint mindenki kémkedett mindenki után, még a gyermekpiknikek résztvevőit is nyilvántartották. A munkavállaláshoz és az élelmiszerjegy-jogosultságot igazoló kártya kiváltásához a rendszer iránti hűségről is bizonytságot kellett tenni. Franco így vélekedett később: „*A belső rend és béke megteremtése jelentette a nacionalista haderő szent feladatát, s mi el is végeztük ezt a feladatot*”.

Az „*elhízott termetű*” Franco önmagát a Gondviselés kiválasztottjának tartotta, évi fizetését hétszázezer pezetában állapította meg. Belügyminiszterré saját sógorát, *Serrano Súnert* nevezte ki. Később állítólag azért (is) lett *Luis Carrero-Blanco* tengernagyból miniszterelnökségi államtitkár, mert a tengerésztiszt még a polgárháború idején egy alkalommal nagy pohár hűtött ásványvízzel lepte meg a Caudillót. (1973-ban ő fogja követni Francót a miniszterelnöki székben, de kinevezése után fél évvel merénylet áldozata lesz.)

Az antikomintern paktumhoz való csatlakozás és a Népszövetségből való kilépés ellenére Spanyolország a második világháború kitörése után semlegességet, majd 1940 júniusában, a francia vereség nyomán „nemhadviselő” státuszt hirdetett meg. Bár érzelmileg maradéktalanul azonosult a tengely háborújával (lásd az összességében ötvenezer katonából álló Kék hadosztály orosz frontra küldését), és 1942. október 30-i találkozóján titkos jegyzőkönyvet írt alá Hitlerrel egy franciaországi vasútállomáson arról, hogy később meghatározandó időpontban háborúba lép a tengelyhatalmak oldalán Anglia ellen, erre végül nem került sor. Ugyanakkor azt elérte, ami nem sok politikusnak sikerült: egy alkalommal harminc percen át nem engedte szóhoz jutni a Führet. Spanyolország látta el Németországot volfrámmal és ólommal, a német tengeralattjáróknak megnyitotta kikötőit is.

A Gibraltári-szoros hozzáférhetősége a szövetséges hatalmak számára is stratégiai fontosságú volt, ezért gabonával és kőolajjal is fizettek Francónak a semlegességért. A spanyol vezető kettős játékot űzött, dagályos levelekkel ostromolta Hitlert, és tízezer köztársasági került Mauthausenbe, de *Churchill-nek* is tett javaslatot 1944 októberében egy antibolsevista szövetség létreho-

zására. A brit kormányfő kemény hangú, elutasító levélben válaszolt, majd Franco bizalmas levelét és a sajátja másolatát elküldte Sztálinnak. 1944 végén adott nyilatkozatában Franco azt állította, hogy „*Spanyolország sohase volt náci vagy fasiszta*”. 1945. május 8-án, a szövetséges győzelem napján még a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította Németországgal. (A három vezér közül – mint azt *Arrigo Petacco* megjegyezte – egyedül Franco halt meg ágyban, párnák közt.)

A háborúban beállt fordulat, az erős történelmi ellenszél hatására megindult belső erjedés, az autark gazdaságpolitika és a háborús nélkülözések, a monarchia helyreállítását követelő bel- és külföldi hangok, a köztársasági emigráció, az angolszász nyomás, a Franco-rendszert elítélő és felvételét kizáró ENSZ- és potsdami határozatok ellenére a diktátor *Új állama* – ugyan nemzetközi elszigeteltségben, de – megerősödve került ki a második világegyéből. Bár a guatemalai kormány azt javasolta, hogy Francót nyilvánítsák háborús bűnösnek, a diktátor hazájában „*veszekedő oroszlánok között termett ostorcsattogtató cirkuszigazgatóként*” rendet teremtett. Minden spanyolnak kötelessége volt „*úgy gondolkodni, mint Franco, úgy érezni, mint Franco, és úgy beszélni, mint Franco*”. Eltörölték a válás és a polgári házasság intézményét, a köztársaságiak árvaít erővel tartották keresztvíz alá, a színpadi bemutatókhoz és filmekhez egyházi jóváhagyás kellett, még az „*orosz saláta*” szót is betiltották. A fegyveres testületek és a biztonsági szolgálatok sokáig a nemzeti költségvetés egyharmadát emésztették fel. A *Cosa General*, a gigantikus feketelistára másfél millió politikai ellenfél nevét tartalmazta.

Eközben sok náci háborús bűnös a spanyol hatóságok segítségével jutott el Dél-Amerikába. Spanyolországban rejtőzködött a horvát *Ante Pavelic* és *Otto Skorzeny* is. Az ENSZ alakuló értekezlete előtt Franco azt állította, hogy sohasem volt összeköttetésben Hitlerrel, nem akart belépni a háborúba, és Mussolinit is lebeszélte a Franciaország elleni támadásról. A háború utolsó napjaiban megszüntette a hivatalokban a felemelt karral való kötelező köszöntést, a falangista párthimnusz kötelező éneklését ünnepélyes alkalmakkor, közkegyelmi dekrétumot és „*A spanyolok jogairól*” szóló alkotmánytörvényt adott ki. Ennek ellenére San Franciscóban, Potsdamban, az ENSZ Biztonsági Tanácsában is kemény szavakkal marasztalták el Franco rendszérét, de semmit nem tettek megdöntése érdekében. „*A bolygó legrégebb, legdicőbb és legderekabbb nemzetének*” irányítóját csak *Evita Perón* madridi látogatása tudta felvidítani.

A mexikói emigráns kormány tevékenysége, az ENSZ-tagállamok diplomáciai bojkottja, a trónörökös *Don Juan* ismételt színre lépése, a gerilla- és sztrájkmozgalom, a Marshall-segélyből való kimaradás is csak időlegesen tépázta meg az egy személyben kormányfő, hadsereg-főparancsnok és pártvezér Caudillo tekintélyét. Amikor Spanyolországot nem hívták meg az 1949. április 4-én alakult NATO-ba, Franco úgy kommentálta a hírt, hogy „*az atlanti szövetség Spanyolország nélkül olyan, mintha valaki tojás nélkül akar-na rántottát sütni*”. Az 1947-ben elfogadott és népszavazáson is megerősített örökösödési törvény időpont nélkül a királyság visszaállítását nevezte meg végcélként. Az ezután még több mint harminc évig száműzetésben élő Don Juan tízéves fia Spanyolországban folytatta tanulmányait.

A *deus ex machina*ként érkező hidegháború légkörében a nyugati diplomáták (és velük együtt gazdasági, kereskedelmi és katonai szakemberek) 1950-ben szép csendben visszatértek Madridba. A felvett hitelek, a részleges gazdaságirányítási reform, a beáramló tőke növekedést eredményezett, a Vatikánnal aláírt konkordátum és az USA-val kötött védelmi és gazdasági megállapodás, a madridi paktum (az USA négy támaszpontot és logisztikai bázisokat kapott katonai felszerelésekért cserében) megnyitotta Spanyolország útját az ENSZ (1955), majd a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap felé.

1960-tól 1973 őszéig a spanyol gazdaság töretlenül fejlődött, a GDP évi átlagban 8,4 százalékkal nőtt. Az állami filmhíradók sztárja – immár az anti-kommunista világrendszer megbecsült tagjaként – a jólét és a gazdagság megteremtőjének szerepében is tetszeleghetett. Franco lánya esküvőjén az érsek a diktátor és Carmen Polo példáját Szent József és Szűz Mária frigyéhez hasonlította, majd elrendelték, hogy az imákba a *Ducem Nostrum Francisco* szavakat is bele kellett szőni. Választójoggal egyébként csak a háztartásfők és a férjes asszonyok rendelkeztek. Eközben azonban a sztrájkhullámok, a nemzetiségi autonómia-törekvések fellángolása, a szélesedő ellenzéki és diákmozgalmak, továbbá az elharapózó terrorizmus hatására Franco 1962 és 1975 között kilenc alkalommal vezetett be rendkívüli állapotot, noha országát továbbra is a Nyugat legerősebb védőbástyájának tartotta (bár Spanyol-Marokkó függetlenné válása óta egyre több időt töltött vadászattal és horgászással).

A politikai intézményrendszer reformját nem lehetett sokáig halogatni. Franco az „*alkotmányos kozmetika*” évtizedének végén, 1969. július 22-én XIII. Alfonz unokáját, *Juan Carlost* (a későbbi I. János Károlyt) nevezte meg utódjául az államfői székben. Találkozóikon Juan Carlos Francót „*tábornok uram*”-nak, az pedig őt „*felső*”-nek szólította. A királyi sarj már királyként

úgy vélekedett, hogy „*évekig az ostobát kellett játszania az ország színe előtt*”. A „*hosszú menetelés a monarchia felé*” lassan a végéhez közeledett, miközben Franco a Real Madrid (és benne *Puskás Pancho*) sikereiért lelkesedett, és egy 1971-es vadászaton a hírek szerint 3000 fogolymadarat lőtt. A rendszer többéves agóniáját a Parkinson-kórban szenvedő Franco többhetes agóniája követte. A diktátort még utolsó napjaiban is, amikor politikai végrendeletén dolgozott, a „*világméretű szabadkőműves-bolsevista összeesküvés*”, a „*felvilágosodás idegenszerű, az Enciklopédia hátán lovagló liberalizmusának*” főbiája gyötörte. Testét bebalzsamozták, és 1975. november 23-án az Elesettek Völgyében politikai foglyok munkájával a sziklatömbbe vajt óriási katedrális, saját „magánpiramisa” márványpadlójába temették, néhány méterre José Antonio, a Falange kivégzett vezetőjének maradványaitól. Csak ezen a két síron van név, a többiek számozott dobozokban nyugszanak.

Franco után

Nem lett igazuk azoknak, akik azt jövendölték, hogy János Károlyt Rövid János (*Juan Corto*) néven fogják emlegetni a történelemkönyvek. I. János Károly három év alatt fokozatosan felszámolta a diktatúrát, a vértelen átmenet (*transición*) következtében Spanyolország szociális és demokratikus jogállammá vált. 1977-ben általános választásokat tartottak – 1936 után először. A Falangista Mozgalom 0,5 százalékot kapott. Az 1981 februárjában lezajlott szélsőjobboldali puccskísérlet múltó epizód volt csupán az EK, majd a NATO tagjává vált Spanyolországban. A festészetet harci eszköznek tekintő Picasso Guernicája, amely eredetileg az 1937. évi párizsi világkiállítás spanyol köztársasági pavilonjának egyik falát díszítette, szintén ebben az évben érkezett vissza Spanyolországba New Yorkból. (A New York-i ENSZ-palotában található másolatot letakarták, amikor *Colin Powell* amerikai külügyminiszter 2003 februárjában Irak bombázásának szándékát jelentette be a Biztonsági Tanácsban.)

Francónak halála után egyetlen szobrot sem emeltek. Ennek ellenére utolsó köztéri szobrai csak 2005-ben tűntek el Madridból és 2008-ban Santanderből. 1992-ben, a sevillai világkiállítás, a barcelonai olimpia évében ünnepelték Kolumbusz amerikai partraszállásának ötszázadik évfordulóját, és Madrid is Európa kulturális fővárosa lett. Franco születésének századik évfordulója már nem tartozott a kiemelt események közé.

Nem lett igaza *José María Aznar* néppárti miniszterelnöknek, aki 2000-ben még azt mondta: „*Spanyolország vonalat húzott maga mögött, és történelmi poggyászának mélyére süllyesztette a múltat*”. Az unokák generációja változást akart, a kollektív amnézia, a felejtés paktuma (*pacto de olvido*) helyére a múlttal történő egyre bátrabb szembenézés lépett. 2004-ben már az hangzott el egy történészkonferencián, hogy Spanyolországban „*nemzeti szenvedéllyé vált a holtak kihantolása*”. *Baltasar Garzón* vizsgálóbíró, aki 1998-ban Pinochet chilei diktátor londoni letartóztatását is elérte, a Franco-diktatúra bűneit és bűnöseit is meg kívánja nevezni. 2000 óta 171 tömegsír áldozatait próbálták azonosítani. 2007-ben a szocialista *José Luis Rodríguez Zapatero* kormánya a Franco-diktatúrát elítélő, az áldozatoknak erkölcsi elégtételt, a családoknak támogatást kilátásba helyező törvényt fogadtatott el a spanyol parlamentben. Remélhetőleg nem két Spanyolország fog egymással ismét farkasszemet nézni a fájdalmas múltidézés végén.

„NEM BÁNTAM MEG SEMMIT!”

Rudolf Hess titka

1941. május 10-én 507 német bombázó indult támadásra London ellen. Ugyan-ezen az estén, 18 óra 10 perckor, az Augsburg melletti Haunstetten repülőteréről egy szürke Messerschmitt Bf 110E-2/N típusú vadászipilóta is a levegőbe emelkedett, és a skót partok felé tartott. A pilóta Adolf Hitler helyettese, Rudolf Hess volt. Békét akart kötni az angolokkal.

 Hess repülésének igazi okait és összefüggéseit a mai napig nem ismerjük, és nem tudjuk azt sem, milyen okok befolyásolták Hess további magatartását, némaságát, „emlékezet-kieséseit”. Spekulációk, összeküvés-elméletek – Hitler megbízásából repült, a brit hírszerzés csalta csapdába, Hess hasonmása volt Skóciában stb. – vetnek fel újabb és újabb kérdéseket. Hess egy német történész szerint „a szó hétköznapi értelmében biztosan nem volt elmebeteg vagy bolond. Ugyanakkor Hitler önféjű, tudatlan és teljes mértékben aláztos vazallusa volt, aki makacsul ragaszkodott ahhoz a téveszméhez, hogy az Anglia és Németország közötti béke tervét valóra kell váltani”.

Pótapa-keresőben

Rudolf Walter Richard Hess 1894-ben született az egyiptomi Alexandriában, Ibrahimieh elővárosban. Apja, *Fritz Hess* a felső-frank Wunsiedelből származó nagykereskedő volt, aki fia nevelésében a legszigorúbb mércét alkalmazta. Anyja ősei közé tartozik *Ulrich Zwingli* svájci reformátor. Hess a helyi német iskola után Reicholdsgrünben, majd Bonn mellett, a Bad Godesberg-i evangélikus internátusban folytatta tanulmányait. Matematikából és fizikából elért eredményei alapján mérnök vagy fizikus akart lenni. Apja akaratának megfelelően („*Nem adok pénzt kenyértelen okoskodásra!*”) azonban Neuchâtelben kereskedelmi internátusban tanul, majd Hamburgban vesz részt gyakorlati kereskedelmi képzésen. Az első világháborúban önkéntesként

a gyalogságnál szolgál, ugyanabban a bajor ezredben, mint Hitler, de csak később ismerik meg egymást. Ott van Verdun ostrománál, majd a lechfeldi repülő iskola elvégzése után egy hétig vadászrepülőként szolgál és hadnagyként szerel le. A háború után népgazdaságot, történelmet és geopolitikát hallgató müncheni egyetemistaként és bútorügynökként kerül kapcsolatba a nemzetiszocialista körökkel. 1920-ban lépett be az NSDAP-be, a 16. sorszámu tagkönyv tulajdonosa. Kezdetben Hitler magántitkára. 1923-ban részt vesz Münchenben a Hitler-puccsban, az NSDAP vezetőjével együtt tölti az ítélet szerint másfél éves, ténylegesen 9 hónapos várfogságát Landsbergben. Itt a magasugrás gyakorlása mellett nagyrészt azzal tölti az idejét, hogy Hitler néhány fejezetet diktál neki (mintegy 400 nyomtatott oldalnyi anyagot) a *Mein Kampf* című könyvből. Szabadulása után asszisztensi állást ajánlanak neki az egyetemen, de ő végleg Hitler mellett dönt, aki egyfajta pótapa lesz számára. Magánbeszélgetésekben „*Tribun*”-nak (népvezérnek) nevezi. Hess feladatai közé tartozik a párton belüli konfliktusok rendezése, a párttagok és Hitler kapcsolatainak alakítása, majd 1932-től a nemzetiszocialista tartományi, községi, parlamenti munka és a pártsajtó felügyelete.

A Führer helyettese – Hitler 1933-ban, a nácik hatalomra jutása után ezzel az NSDAP-re, és nem az állam irányítására vonatkozó szimbolikus címmel jutalmazza leghűségesebb vazallusát. Hess a müncheni pártközpont biztonságáért és Hitler álláspontjának az állami intézményekkel és a párt szerveivel szembeni képviseletéért felelős tárca nélküli birodalmi miniszter és SS-Obergruppenführer is lesz. Hitler helyetteseként Rudolf Hess a harmincas évek közepétől alig bír tényleges hatalommal. (*Ernst Röhm* és társai likvidálását sem egyeztetette vele Hitler.) Amíg más nemzetiszocialista vezetők – például *Martin Bormann* – kiverekszik maguknak a karrierjüket, addig neki csak a maradék, például a törvénytervezetek formálása jut. Egyszer ezért a „*mozgalom siratófalának*” nevezi magát, mások „*Hess kisasszonynak*” hívják. A „mérsekelt nemzetiszocialista” hírében álló Hess hétköznapijai kávé és összejövetelekből (angol komornyikja volt), karácsonyi ünnepségekből és védnökösködésből állnak. Máskülönbben egyre csak himnuszokat zeng az őt egyre ritkábban fogadó Hitlerről – még akkor is, amikor már régen minden romokban hever. A párt *Hagen*ja akar lenni, aki akár barátját is meggyilkolja, csak hogy a király iránti hűségét bizonyítsa. (Bár tronjei Hagenről, aki *Gunther* király vazallusaként megölte *Siegfriedet*, a Nibelung-ének azt írja: „*Ilyen becstelen gáztettet hős még nem vitt véghez soha*”). Egy gyűlésen hangsúlyozza: „*A hűség annyi, mint engedelmeskedni az engedelmesség kedvéért.*” Az

esküvőjén Hitler a tanúja, fia, *Wolf Rüdiger* (Wolf – Hitler önmagát becézte így) neve is Hitler iránti csodálatát hirdeti. Pedig Hitler *Göring*nek elmondta, hogy reméli, hogy Hessnek sosem kell őt pótolnia. „*Nem tudom, kit sajnálnék jobban: Hesst vagy a pártot.*”

„Békemisszió” Hitler elképzeléseinek szellemében

Hess már 1940 nyarán megbízta titkárnőjét, hogy az Északi-tenger környéke vonatkozó időjárás-jelentéseket szerezz be. Egy 1941 novemberében feleségéhez írott levelében így fogalmazott: „*Erősen hiszem, a repülésről, amelyre a közeljövőben készülök, visszatérek, és az utat siker koronázza. Ha azonban nem így történne, a magam elé kitűzött cél akkor is érdemes a legnagyobb erőfeszítésre.*” Hosszas előkészületek, az út többszöri elhalasztása után 1941 májusában minden készen állt Haunstettenben. Hess *Alfred Rosenberg* társaságában megebédelt, majd a reptérre ment. Az ezüstszürke, póttankokkal felszerelt gép a levegőbe emelkedett, az utána küldött angol *Spitfire* sem érte utol. Skócia felett ejtőernyővel leugrott, a manőver és a zuhanás közben kétszer is eszméletét veszítette. Élete első ejtőernyős ugrása volt ez, bal bokája kificamodott. Eaglesham közelében, egy dungaveli farmon, *Lord Hamilton* birtoka mellett ért földet, ahol a brit polgárőrség őrizetbe vette a *Luftwaffe* századosi egyenruhájában lévő Hesst. Hamiltonról, akit a *Mount Everest-i pilóták* című könyvből már ismer, Hess naivan úgy véli, hogy az angol békemozgalom vezéralakja, aki elősegítheti a két állam megegyezését, sőt Churchill elmozdításához is elég a befolyása. Azt sem tudta, hogy a herceg, aki a RAF repülőparancsnoka volt alezredesi rangban, éppen szolgálatban volt.

Hesst, aki *Alfred Horn* néven mutatkozott be, kihallgatták, pszichiátriai vizsgálatnak vetették alá. Egy orvosi jelentés szerint tettét „*egy mindjobban elhatalmasodó idealisztikus kényszer hatására*” követte el. Az eseményekről értesülő Churchill is nyugodtan megnézte még a *Marx fivérek a vadnyugaton* című filmet. Későbbi emlékirataiban is inkább anekdotaként emlékezik vissza a történetekre. Végül *Ivone Kirkpatrick*, aki korábban a berlini angol követségen teljesített szolgálatot, azonosította a családi fényképeit mutogató Hesst.

A Führer helyettese Nagy-Britanniában a háború befejezéséről akar tárgyalni. Küldetését nem beszélte meg Hitlerrel (bár *Reinhard Spitz*y, *Ribbentrop* külügyminiszter adjutánsa épp az ellenkezőjét állítja), ugyanakkor jegyző-

könyvbe mondja, hogy a békekötés feltételeit a Führertől tudta meg nagyszámú megbeszélésük alkalmával. Az egyik ilyen négyórás eszmecserejükre május 4-én, tehát nem sokkal a skóciai misszió előtt került sor. Sem dokumentum, sem szemtanú nincs, aki a beszélgetés tárgyáról biztosat állíthatna. Feltételezhető, hogy amennyiben Hitler támogatta vagy kezdeményezte volna Hess útját, semleges tárgyalóhelyet választva nem teszi ki követét a fogságba esés veszélyének. Arról nem is beszélve, hogy a „Führer helyettesének” kiszolgáltatásával nem adott volna ekkora adut a brit propaganda kezébe.

A náci vezér már a *Mein Kampf*-ban kifejtette azon meggyőződését, hogy a Nagy-Britanniával kötendő szövetség szabad kezét biztosítana Németországnak a keleti expanzióhoz, és ezáltal az Európa feletti uralom megszerzéséhez, ezért cserében pedig Hitler garantálná a brit tengeri hatalom további hegemoniáját. Hess „békefeltételei” tehát semmiképpen sem számítottak újdonságnak, Hitler hatalomra jutása óta próbálkozott azzal, hogy Angliát vazallusává tegye – hol fenyegetéssel, hol többé-kevésbé nyílt ajánlatokkal (ellenezte a Franciaországból menekülő brit egységek üldözését is). Maga Hess is – aki a hosszas huzavona után megkezdődő tárgyalás elején mintegy négy órán át szónokolt, Hamilton herceg el is bóbiskolt közben – megfenyegette angol tárgyalófeleit, hogy amennyiben Anglia nem hajlandó elfogadni a feltételeket, akkor „előbb vagy utóbb eljön a nap, amikor kénytelen lesz beadni a derekát”. A vélt győztes pozíciójából akart nagylelkű ajánlatot tenni Angliának, holott ekkorra már a „*Battle of Britain*”, az angliai légi háború katonai értelemben nyilvánvalóan elveszett. Ez sokakat nem zavart a háború után, amikor kijelentették, hogy Hess az élete kockáztatásával békét kötni repült Angliába, és csak az angolokon múlt, hogy folytatódott a háború. Churchill egy Rooseveltnek küldött üzenetében így kommentálta Hess javaslatait: „Ez a régi követelésük, hogy hagyjuk cserben összes barátunkat, hogy átmenetileg megmenthessük a bőrünk nagyobbik részét.”

Adolf Hitler, akinek az egész ügy több mint kínos volt, felháborodottan olvasta Hess búcsúlevelét, majd azonnal közleményt szerkesztett. „Egy hátrahagyott levele zilált szellemi állapot nyomait mutatja, ez alapján attól lehet tartani, hogy Hess tagtárs rögeszméi áldozatává vált. A Führer rögtön elrendelte Hess tagtárs adjutánsainak letartóztatását” – jelentette a Nagynémet Rádió május 12-én. Hitler „bolondok házát vagy kivégzést” rendelt el Hess hazatérése esetén, nevét a *Mein Kampf* új kiadásából is törlik. Családját nem bántották. Az új helyettes előbb *Helmuth Friedrichs*, majd Martin Bormann lett. Vicc is születik Hess-szel kapcsolatban: „Két barát beszélget a koncentrációs

táborban. – *Te miért vagy itt? – kérdi az egyik. – Mert május 9-én örültnek neveztem Hess-t. – És Te? – Én meg május 13-án normálisnak.*” Az angol sajtóban (a *Daily Mail*ben) kezdetben még Buddhához és Szent Ferenchez is hasonlították megszállottságát.

Maga Hess többször hangsúlyozta, hogy saját kezdeményezése volt az út, okot akart teremteni a tárgyalások megkezdésére, de mindezt abban a meggyőződésben tette, hogy ezzel is „Führerét szolgálja”. Összességében tehát el kell fogadnunk Lord Hamilton szavait: *„Hess önszántából repült Angliába. Hitler erről nem tudott, és nem is ő adta a megbízást. Ha elérné, hogy békét kötnénk vele – ebben Hess teljesen biztos –, ez Hitler elképzeléseinek szellemében történe.”*

„I can't remember”

Hess angliai fogságából négy napot a Towerban is töltött. Néha azon panaszkodott, hogy nem rangjának megfelelő bánásmódban részesítik, máskor meg azt hitte, hogy az edényeken található GVIR felirat (a hadügyminisztérium tulajdonának jelzésére szolgáló rövidítés) arra utal, hogy maga VI. György király küldte el neki az étkezésletét. Skóciai útja, ami alig került szóba a per során, mentette meg a halálbüntetéstől. A skóciai fogságban az őrség egyik tisztjének skóciai kastélyt ígért a háború után, majd 1941 júniusában (leugrik a lépcsőkorlátról és lábát töri), majd októberében (kést szúr magába) öngyilkosságot kísérel meg, ezután gyakran lép fel nála emlékezetkiesés, heves epegörcsök, depresszió és lázalmok gyötrik. Azzal vádolja „vendéglátóit”, hogy meg akarják mérgezni, a bírósági tárgyalásra bűnjelként magával visz egy szelet csokoládét is. (Korábban is saját szakácsnője volt, még Hitlerhez is éthordóban vitette a saját ebédjét.) Huszonöt évvel később önmagát Napóleonhoz hasonlítva elismeri majd, hogy tévedett.

Hitler helyettesét, akinek az aláírása ott van többek között az 1935-ös nürnbergi fajvédelmi és Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatlakozásáról született törvényen is, a háborús bűnöket vizsgáló Nürnbergi Törvényszék támadó háború tervezéséért és a világbéke elleni bűncselekményért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. A nürnbergi vádirat másolatára ennyit ír: *„I can't remember”*. A vádirat ismertetésekor nagyrészt fejhallgatóját levéve egy bajor regényt olvasott. Többször is elmeorvosi vizsgálatnak vetették alá. A szembesítéskor Göringet sem ismerte fel. Aztán a per folyamán

egyszer csak felállt, és a bíróság előtt a következő bejelentést tette: *„E perctől kezdve emlékezőtehetségem ismét rendelkezésükre áll. Az ok, amely miatt eddigi emlékezetem elvesztését színleltem, taktikai jellegű.”* Az utolsó szó jogán hangsúlyozta: *„Megadatott nekem, hogy életemből hosszú évekig tevékenykedhettem népünk ezeréves története legnagyobb fiának irányítása alatt. ... Boldog vagyok, hogy tudom: megtettem a kötelességemet népemmel szemben, németként, nemzetiszocialistaként, Führerem hű követőjeként. Nem bántam meg semmit.”*

A Spandau naplókban Albert Speer leír egy, az ítéletek kihirdetése után lezajlott jelenetet. Speernek, aki még teljesen kábult a bűnösséget kimondó ítélet miatt, cellát kell változtatnia. Egy csigalépcsőnél találkozik Rudolf Hess-szel: *„Mennyit kapott, Hess Úr? Szórakozottan rám nézett: 'Fogalmam sincs, valószínűleg halálbüntetést. Nem figyeltem oda.'”* Hitler egykori helyettese a börtönben utasításokat fogalmazott a feltámadó Harmadik Birodalom államapparátusa számára, és terveket rajzolt a per vádlottainak kivégzése után felállítandó emlékműhöz.

A 7. számú fogoly

Hess Speerrel és a nemzetiszocialista állam csúcavezetői közül másokkal együtt évtizedeket (ha azokat az éveket is beleszámítjuk, amelyeket Angliába repülése után brit fogságban töltött, akkor mintegy 45 évet) raboskodott a berlin-spandau katonai börtön 2x3 méteres cellájában. Elsőként *Konstantin von Neurath* volt külügyminiszter, aztán *Erich Raeder* és *Karl Dönitz* vezértengernagyok, majd *Walther Funk* gazdasági miniszter, *Baldur von Schirach* SA ifjúsági vezető és végül Albert Speer, Hitler főépítésze, fegyverkezési miniszter szabadult. 1966 után Hess maradt az utolsó fogoly a 600 főre tervezett börtönben. A külső változásokról csak cenzúrázott újságokból értesült, a színházi közlemények sorában örömmel nyugtázta, hogy *Helmuth Qualtinger* telt ház előtt olvasott fel a *Mein Kampf*-ból. 1969-ben – majdnem harminc év után – volt hajlandó először fogadni feleségét és fiát. Ekkor a brit katonai kórházban töltött pár hetet, miközben az üres börtönben tovább folytatódtak az őrségváltások, a cella ellenőrzése és a falak pásztázása a fényszórókkal. Ugyanebben az évben látott először televíziót, 1970-ben a mexikói labdarúgó-világbajnokság német–angol meccsét is megtekintette (a németek 0–2-ről fordítottak 3–2-re). Hetenként 1400 szót írhatott. Foglalkoztatta a nagyvárosi tömegközlekedés helyzete, a játszóterek hiánya és a német he-

lyesírási reform kérdése is. Fogsága alatt állítólag mintegy hétezer könyvet olvasott el.

Politikusok és egyházi képviselők humanitárius okokból több alkalommal próbálták elérni az idős Hess szabadon bocsátását. A kelet-nyugati konfliktus, illetve a szélsőjobboldali csoportok követelőzése miatt ez azonban lehetetlen volt. Az 1967-es felhívást aláíró több mint 800 német és külföldi személyiség között volt a nürnbergi per angol fővádlója, *Golo Mann* történész, és ami elsőre tán furcsának tűnhet, *Habsburg Ottó* is. A nyugati hadjárat kezdetén Hess parancsba adta, hogy Ottót és öccseit letartóztatásuk esetén minden további eljárás nélkül azonnal lőjék agyon. Ottó mégis kiállt Hess szabadon bocsátása mellett, mert „*öregember és szellemileg zavarodott*”. 1984-ben a német szövetségi kormány is benyújtott egy hivatalos kegyelmi kérvényt – hiába. Hess, Berlin négyhatalmi igazgatásának, a szövetségesek összefogásának és a legyőzött ellenségnek az élő jelképe volt. Az oroszok beleegyezése nélkül akkor szabadulhatott volna, ha a három nyugati hatalom valamelyike visszavonult volna Spandauból, de a börtön megszűnését és az ezzel járó válságot egyikük sem akarta felvállalni. Hess nem csupán saját vak engedelmességéért bűnhődött, hanem népe nagy részének hasonló magatartásáért is. Tettes volt és nem áldozat.

Titkosszolgálati csapda?

Karl Haushofer egykori japán katonai attasé, a müncheni egyetem geopolitika professzorának elmélete szerint a németeknek a megfelelő ellátottság és „életter” érdekében keleten hódító háborút kellett vívniuk. Házában a második világháború kitörése előtt japán–német tárgyalásokra is sor került. Egyik diákja, Hess ismertette össze Hitlerrel, aki a professzor szerint „közhelelyektől hemzseggő szónoklatával” rossz benyomást tett rá. Landsbergben többször is járt a tudós, aki részben a *Mein Kampf* társszerzőjének is tekinthető. A külföldi németek hivatalát vezető Haushofer zsidó származású felesége Hess segítségével kapott később az üldöztetéstől mentesítő okiratot.

Haushofer és Hess a skóciai repülőút előtt is megbeszélést tartottak. A tárgyalások ötlete és *Churchill* elmozdításának kikényszerítése is Haushofer ötlete volt. A később kegyvesztett, Dachauban is raboskodó tudós a nürnbergi vádlottak között volt. Hess megtette neki azt az utolsó szívességet, hogy a szembesítéskor nem ismerte fel. Haushofert szabadlábra helyezték, ám 1946-

ban feleségével együtt szabályos harakirit követett el. A professzor *Albrecht* nevű fia, a külügyminisztérium tanácsadója szintén kapcsolatba került Hesszel, egy listát is összeállított számára a nagy-britanniai „*hasznos emberekről*”. Megpróbált kapcsolatba lépni a nyugati szövetségesek képviselőivel, majd csatlakozott a Hitler ellen 1944. július 20-án merényletet elkövető Stauffenberg köréhez. Később letartóztatták és 1945 áprilisában agyonlőtték.

Nemrég került elő a berlini brit hírszerzés feje, *Frank Foley* feleségének a naplója, amely szerint az *MI6* „*fullánk hadművelete*” náci prominenseket akart béketárgyalások ígérétevel Angliába csalni. 1940 szeptemberében *Albrecht Haushofer* levelet küldött *Hamilton* hercegének. Ebben Hess találkozót kért a hercegtől *Lisszabonban*. Az akták szerint *Foley* felügyelte a náci kémek elhárítását, és el is utazott *Portugáliába*, hogy felmérje a *Haushoferrel* való találkozás lehetőségeit. A levélfutárt azonban az angolok elfogták, és ezután a hírszerzők lefűjták a túl veszélyes akciót. Azt nem tudni, válaszoltak-e a levélre, és létrejött-e egy közvetítővel egy találka valahol semleges területen.

Mindezek alapján *Rainer F. Schmidt* német történész 1997-ben megjelent könyvében azt feltételezi, hogy Hess a brit titkosszolgálat csalta Angliába, hogy a *Ribbentrop–Molotov-paktum* által önmagát bebiztosítva érző *Sztálint* egy német–brit különbéke fenyegetésével ébresszék fel *Csiperkózsika-álmából*. *Sztálin* valóban nem hitt a figyelmeztetéseknek, és a kapitalisták ármánykodásának vélte azokat. Ezt az álláspontját – bár kétségtelenül izgatottan fogadta a híreket – Hess útja után sem adta fel. Hess egyik letartóztatott adjutánsa, *Karlheinz Pintsch* később orosz hadifogságba esett, ahol válogatott kínzásokkal akarták rábírní, hogy áruljon el részleteket Hess missziójáról, az angol–német feltételezett együttműködésről. Hess a *nürnbergi per* egyik tárgyalási napján eskü alatt akart vallani az *angliai útról*, ám a törvényszék angol elnöke félbeszakította. Nagy-Britanniában 2017-ig titkosak a Hess-ügy utolsó aktái (például Hess saját feljegyzései), bár valószínű, hogy azok ismeretében sem válik minden világossá ebben az irracionális történetben.

Hess 1987. augusztus 17-én – egy hosszabbító kábelt egy ablakfogantyúra erősítve, és nyaka köré tekerve – önkézével véget vet életének: behajlított lábakkal a padlóra vetette magát. Mivel Hess ekkor már 93 éves volt, többen a brit titkosszolgálat kezét gyanították az öngyilkosságban. Egy brit sebész azt állította, hogy a Hessről készült röntgenfelvételeken nem láthatók az első világháborús tüdőlővése nyomai, tehát valószínűleg nem Hess volt a prominens fogoly. Ezt a feltételezést Hess hozzátartozói sem vették komolyan, mind a

férjét több mint harminc alkalommal meglátogató felesége, mind fia „*elborzadva utasították vissza*” a híresztelést. *Wolf Rüdiger Hess* ugyanakkor társaságot alapított apja vitatott történelmi szerepének revideálására, fogsága és halála körülményeinek feltárására. Neonáci csoportok felvonulásokat tartanak – 2004-ben például 3800 résztvevővel – a wunsiedeli családi sírboltnál. A börtönt Hess halála után néhány héttel lebontották.

„SZABADSÁG ÉS BECSÜLET”

A Scholl testvérek Hitler ellen

1942–1943-ban német egyetemisták Münchenben és környékén náciellenes rölapokat terjesztettek. A keleti frontról visszatért, orvosi tanulmányokat folytató diákok, Hans Scholl, Alexander Schmorell, Christoph Probst és Willi Graf vezette csoporthoz Scholl húga, Sophie Scholl is csatlakozott. 1943. február 18-án a Scholl testvéreket az egyetem világítódudvarában megfigyelték és letartóztatták. A polgári-keresztény családból származó ellenállókat négy nappal később halálra ítélték és kivégezték.

1941 decemberében Moszkva alatt végleg csődöt mondott Hitler villámháborús stratégiája. 129 évvel Napóleon után a német *Wehrmacht* legyőzhetetlenségének mítosza is szertefoszlott. A szovjet csapatok ellentámadása nem csupán a katonák morálját ásta alá, de Németországban is egyre erősödtek azok a hangok, melyek megkérdőjelezték a háború értelmét és tiltakoztak a németek nevében a fronton elkövetett bűntettek ellen.

A Hitlerrel szembeni hatékony ellenállás előfeltétele paradox módon a hatalomhoz való közelség lett volna. Hiszen aki felmondta a rendszer iránti lojalitását, a nemzetet kívül helyezte magát. Hermann Graml történész írja: „A nemzetiszocialista rezsimmel szembeni ellenállás, tehát a rendszer és vezére, Adolf Hitler elleni tevékeny fellépés minden formája, a rezsimellenes plakátok készítésétől és felragasztásától a merénylet- és államcsínykísérletig, 1933 és 1945 között viszonylag kis és a lakosságtól elkülönült csoportok ügye volt ...” Ennek ellenére mintegy negyven Hitler elleni merényletterrőről és -kísérletről tudunk.

1939-ben a fiatalok 90%-a a *Hitlerjugend* tagja volt. Az egyetemisták is nagyrészt támogatták az új rezsimet. Kevesen voltak, főleg baloldali és keresztény diákok, akik megpróbáltak kiállni ideáljaik védelmében. Még a szvinget táncoló, angolszász dolgokért rajongó diákokat is koncentrációs táborokba zárták. A németek többsége hallgatott, de voltak csendes tiltakozások. Az „árja” nők, akik 1943 februárjában a berlini Rosenstrassén letartóztatott

zsidó származású férjeik szabadon bocsátásáért emelték fel a szavukat, megakadályozták, hogy azok Auschwitzba kerüljenek. Szélesebb alapokon nyugvó ellenállási mozgalom azonban nem jött létre.

A röplapok

Voltak olyan okos, életvidám és tehetséges fiatalok is, akik szenvedélyesen kiálltak személyes politikai meggyőződésükért. Az akkoriban Münchenben tanuló 8000 diák közül 20–50 tartozott az aktív ellenállók közé. *Hans Scholl*, a müncheni egyetem orvosi fakultásának hallgatója már 1939-ben felvette a kapcsolatot a náci rendszert elutasító diáktársaival. *Alexander Schmorell*-el és *Christoph Probst*tal megalakították a *Fehér rózsza* ellenálló csoportot, melyhez hamarosan más diákok, értelmiségiek, művészek is csatlakoztak. Abban látták nagyon kockázatos feladatukat, hogy az értelmiség minél szélesebb rétegeit tájékoztassák arról, hogy „*mi történik valójában Németországban*”. Pénzt gyűjtöttek, borítékokat és bélyegeket vásároltak, egy üres műteremben sokszorosították és postára adták a röplapokat. A mélyen vallásos Probst felesége nem tudta lebeszélni férjét az életveszélyes vállalkozásról. Az egyetemeken létrehozott újabb és újabb sejtek segítségével, és a többi ellenálló csoport bevonásával tömegmozgalmat akartak szervezni.

1942 június-júliusában Scholl és Schmorell négy röplapot szerkesztett. Ezekben a patetikus nyelven íródott, sok klasszikus *Goethe*- és *Schiller*-idézetet, történelmi példát és keresztény, erkölcsi tanítást tartalmazó felhívásokban a németek lelkiismeretére apelláltak. Többek között kijelentették: „*Semmi sem méltatlanabb egy kultúrnéphez, mint hogy ellenállás nélkül hagyja, hogy egy felelőtlen és sötét ösztönök által vezérelt uralkodó klikk gyakorolja felette a hatalmat...*”. A *Carl Muth* és *Theodor Haecker* katolikus publicistákkal folytatott beszélgetések, és az egyetemi előadások után folytatott élénk viták is alakították a diákok álláspontját. „*A Fehér rózsza röplapjai*” címet viselő felhívások nem találtak szélesebb visszhangra. Maga az elnevezés Hans Scholltól származik. Önmagukat soha nem nevezték így egymás között. A tisztaság és az ártatlanság jelképe későbbi vallomása szerint számára egy véletlenszerűen választott, de jól hangzó és a propagandát erősítő fogalom volt. Talán *Clemens Brentano* *La Rosa blanca* című műve volt az ötletadó.

Az első röplap passzív ellenállásra szólított fel, különben a „*gyáva németiség megérdemli a pusztulást*”, a zsidók és a lengyelek ellen elkövetett bűntetteket

elítélő második „*a mindenféle szellemiségtől mentes barna horda kiirtására*”, és a „*költők és gondolkodók népe*” által Bibliaként tisztelt *Mein Kampf* elvetésére. A harmadik a kormány megdöntésének szükségességét hirdette a köz- és politikai életben, a gazdaság, a kultúra és a fegyverkezés területén végrehajtott szabotázs útján. „*Nem hallgatunk, mi vagyunk a Ti rossz lelkiismeretetek, a Fehér rózsza nem hagy nektek nyugtot*” – hangoztatta a negyedik, mely szerint mindenki bűnös, aki hallgat, és könyörtelen harcot kell folytatni Hitler „*túlontúl sok kiszolgálója, párttagja és quislingje ellen*”.

A római számokkal sorszámozott rölapokat Münchenben élő személyeknek, íróknak, professzoroknak, könyvkereskedőknek, vendéglősöknek, barátoknak, egyetemi társaknak juttatták el postán. A címetek a Német Múzeumban található városi címlistákból válogatták. Később megtalálták náluk az 1941/42-es téli szemeszterre beiratkozott egyetemisták listáját is. Az első rölapból száz példány készült. Aztán a délnémet térségben, Stuttgartban, Freiburgban, Frankfurtban, majd Linz, Salzburg és Bécs városában is elkezdték terjeszteni a rölapokat.

A Fehér rózsza tagjai

Ezután a diákokat négy hónapra a frontra küldték, ahol egy egészségügyi században láttak el szolgálatot. „*Az oroszországi élmény adta meg a végső lökést*” – fogalmazott *Willi Graf*, akit társaihoz hasonlóan sokkolt a fronton látott szenvedés és a hátszágban végrehajtott barbár tettek. „*... útközben egyre csak a lepecsételt tehervonatok, az emberek kiáltásai, akiket ezekben a tehervonatokban szállítottak, aztán megpróbáltak a repedéseken keresztül valahogy cigarettát adni nekik, de egyből jöttek kutyákkal az SS-katonák, és rögtön elzavarták őket. Arról is beszámoltak, hogy a szovjet hadifoglyokat legtöbbször halálra éheztettek, és a civil lakosságot is iszonyú módon meggyötörték.*” – emlékezett egy túlélő társuk. 1942 októberében tértek vissza Münchenbe, azzal az eltökélt szándékkal, hogy folytatják a szervezkedést a náci rezsimmel szemben. A rölapok készítése mellett éjjelenként a középületek falára „*Vessen Hitler!*” és „*Hitler tömeggyilkos*” feliratot és egy áthúzott horogkeresztet festettek.

1943. január elején Scholl és Schmorell elkészítették az ötödik rölapot is, melynek tervezetét *Kurt Huber* professzor is átnézte. A csoporthoz ekkor csatlakozott Hans húga, *Sophie Scholl* is. A két testvér, Hans és Sophie viszonya gyermekkoruktól fogva szoros volt. Hans, az idősebb fiútestvér 1918.

szeptember 22-én született Ingersheimben, Württemberg tartományban. Sophie a württembergi Forchtenbergben jön világra 1921. május 9-én. Mindkét településen apjuk, *Robert Scholl* tevékenykedett polgármesterként: liberális és haladó szemléletű ember. Édesanyjuk, *Magdalene Scholl*, egykori dia-konissza nővér gondoskodott a háztartásról, ugyanis összesen öt gyermekük volt, akik 1934-től Ulmban, a Münsterplatzon éltek egy nagy lakásban.

Sophie a bátyjával együtt korábban lelkes tagja volt a nemzetiszocialista ifjúsági mozgalomnak. Hans apja akarata ellenére lépett be 1933-ban a Hitlerjugendbe, 1935-ben már 150 fiatal csapatát irányítja. Sophie vezető szerepet töltött be az ulmi lányszervezetben, aztán 1937-ben rövid időre egy betiltott szervezett melletti kiállításukért letartóztatták őket, és fokozatosan észlelték saját gondolkodásuk és a rájuk kényszerített egyenhit között feszülő ellentmondásokat. Hans Scholl, aki egy kis csapat vezetőjeként vett részt a nürnbergi kongresszuson, kijózanodva tért vissza. Menetelés, zászlófelvonás, a mindig azonos jelszavak – az idegen országok és kultúrák iránti érdeklődésével ez nem illett össze. Hans kedvelt mondása volt, hogy „*az élet egy kaland a fény felé vezető úton*”. A franciaországi hadjárat idején egy tábori kórházban dolgozott. Feltevések szerint már 1942 tavaszán tudott a zsidók és lengyelek ellen elkövetett bűntettekről is. Az is szerepet játszhatott döntésükben, hogy apjuk – egy alkalmazottja előtt elmondott megjegyzése miatt – 1942 októberében elvesztette gazdasági és adótanácsadói állását, egy időre börtönbe is zárták, és a család kilátástalan anyagi helyzetbe került.

Ekkor már tehát rendszerellenes meggyőződésük, illetve a művészetek, az irodalom, a zene, a filozófia és a vallás iránti közös érdeklődés kapcsolta össze őket. Intenzív vita folyt közöttük Hitler és a háború kapcsán a zsarnokölés jogszerűségéről. Sophie szívesen táncolt, jól zongorázott és ügyesen rajzolt. Barátja, *Fritz Hartnagel* hivatásos tiszt később Sztálingrádnál harcolt. Sophie így írt neki: „*Nem tudom megérteni, hogy embereket más emberek folyton életveszélyes helyzetbe hoznak. Ezt soha nem fogom megérteni, és szörnyűnek tartom. Csak azt ne mondd, hogy mindezt a házáért teszik.*” Az érettségi után Sophie óvónőnek szeretett volna tanulni, hogy elkerülhesse a birodalmi munkaszolgálatot. Egy fegyvergyárba kerülve szembesült azzal, hogyan bántanak az ottani kényszermunkásokkal. 1942 májusában kezdte meg biológia- és filozófia-tanulmányait a müncheni egyetemen.

Probst vallásos családban nevelkedett, szülei baráti köréhez tartozott *Paul Klee* festő és grafikus is. Mostohaanyja zsidó származása miatt közvetlen fenyegetettség jutott neki is osztályrészü. 21 éves korában megházasodott, a

per idején három gyermek, két kisfiú és egy néhány hetes kislány édesapja volt. Schmorell ifjúkori jóbarátja Münchenben bekapcsolódott a vitákba, és beavatták a röplapakcióba is. Az általa írt, de végül nem sokszorosított röplapon azt követelte, hogy *„Hitlernek és kormányzatának el kell buknia, hogy Németország élhessen”*.

Schmorell Oroszországban született, majd anyja halála után német származású apjával Münchenbe költözött. Katonaként tért vissza hazájába, a fronton ismerkedett meg a többiekkel. Orvosi tanulmányai mellett érdekelte a szobrászat is. Ő szerezte be a sokszorosító készüléket és az egyik írógépet is. A második röplapon ő nevezte *„az emberi méltóság elleni legszörnyűbb bűntettnek”* a zsidók lemészárlását. Részt vett a különböző Hitler-ellenes feliratok felfestésében is.

A szigorú katolikus légkörben nevelkedett Willi Graf ifjúkorától szembe helyezkedett a hitleri rendszerrel, a Hitlerjugendbe sem lépett be. A bonni egyetemen 1938-ban rövid időre letartóztatták, de az Anschluss utáni amnesztiával szabadult. A frontról való visszatérése után, 1942 decemberében csatlakozott a csoporthoz. Korábbi barátai közül csak négyet tudott meggyőzni arról, hogy támogassák a Fehér rózsát.

Kurt Huber professzor a müncheni egyetem filozófiaprofesszora volt. *Leibniz és kora* című előadására özönlöttek a különböző fakultásokról a diákok. Huber az értelmiség állampolgári felelősségét állította fejtegetései középpontjába. Eközben betiltott zsidó gondolkodók gondolatait is idézte, műveiket is méltatta. Erkölcsi kötelességének tartotta, hogy *„részvállaljon a német történelem politikai formálásában, felfedje a nyilvánvaló károkat és harcoljon ellenük”*. Először zenetudományokból doktorált, náci szimpatizánsként népdalokat gyűjtött, majd 27 évesen filozófiából és pszichológiából is habilitált. Mivel nem engedték tanítani Berlinben, belépett az NSDAP-be, hogy családját eltarthassa, és professzori álláshoz juthasson.

A lebukás

Az utolsó két röplap stílusa már teljesen más volt: precíz és politikailag egyértelmű mondatokban utaltak a kilátástalan háborús helyzetre és hívtak fel a kormány megdöntésére. A *Felhívás minden némethez!* címet viselő, cselekvésre buzdító, 6–9000 példányban kinyomtatott röplap szerint a nyugati invázió már csak idő kérdése, ezért *„Hitler matematikai bizonyossággal a pusztulásba*

vezeti a német népet. Hitler nem nyerheti meg a háborút, már csak meghosszabbíthatja azt.” A diákok többsége Hildegard Hamm-Brücherhez hasonlóan viselkedett, aki később így emlékezett: *„Amikor egyik nap a laborban a fiókomban találtam egy rölapot – azt hiszem, a harmadikat vagy negyediket –, gyáva voltam, mert csak gyorsan átfutottam, zsebre vágtam, majd amilyen gyorsan csak lehetett apró darabokra téptem és lehúztam az illembhelyen.”*

Az ezres példányszámban nyomtatott rölapot Németország és Ausztria városaiban terjesztették. 1943. január végétől már Robert Mohr vezetésével a Gestapo is nyomozott az elkövetők után. Február 9-étől, miután az egyetem kapuján is Hitler-ellenes feliratok és négyszer nagy betűkkel a „Szabadság” szó jelent meg, őrizték az épületet. Nem sokkal a 6. hadsereg sztálingrádi kapitulációja után már nyilvános tiltakozásra is sor került a müncheni egyetemen, miután Paul Geisler gauleiter beszédében a jelen lévő egyetemista lányokat sértegette. Azt mondta nekik nagy morajt kiváltó beszédében, *„ha csak azért tanulnak, mert nem elég szépek, összehozhatja őket néhány adjutánsával”*.

Ekkor jelent meg a Fehér rózsá hatodik és egyben utolsó rölapja, melyet Huber professzor fogalmazott. *„Bajtársnők! Bajtársak! Megrendülve áll népünk Sztálingrád férfijainak pusztulása előtt. Háromszáz-harmincezer német férfit hajszolt értelmetlenül és felelőtlenül a halálba és bűnbe a világháborús őrzetető zseniális stratégiája. Führer, köszönjük! ... Szabadság és becsület! Tíz éven át Hitler és elvbarátai a megcsömörlésig kifacsarták, elkoptatták, kiforgatták a két leggyönyörűbb német szót, ahogy arra csak a dilettánsok képesek, akik a nemzet legszentebb értékeit vetik a disznók elé. ... A német név mindörökre meggyalázott marad, ha a német ifjúság végre nem kel fel, nem áll bosszút és bűnhődik egyidejűleg, nem zúzza szét kínzóit, és nem hoz létre egy új szellemi Európát.”*

1943. február 18-án, ugyanazon a napon, amikor Goebbels a berlini Sportpalotában elmondott beszédében meghirdette a „totális háborút”, Hans és Sophie Schollt a müncheni egyetem világítóudvarában a rölapok terjesztése közben tetten érték és letartóztatták. Sophie véletlenül lelökött a második emeleti párkányról mintegy 80–100 rölapot, és ezt a pedellus rögtön jelentette a Gestapónak. Hansnál megtalálták Probst egyik rölaptervezetét is. A szülőket nem tájékoztatták a gyermekeik letartóztatásáról, őket Sophie és Hans diáktársai értesítették. Probstot február 19-én tartóztatták le Innsbruckban.

A kihallgatások rövid megszakításokkal három napon át tartottak. Kezdetben az önuralmukat végig megőrző és erős jellemről tanúbizonyságot tevő Scholl testvérek tagadták a vádakát, például azt állították, hogy a náluk lévő

böröndben akart Sophie tiszta ruhát hozni otthonról, de aztán a házkutatások során előkerült terhelő bizonyítékok súlya alatt megtörték és vallomást tettek. Megpróbálták menteni a társaikat, mindent magukra vállaltak és fenn hirdették a náci rendszert megvető meggyőződésüket. Hans Scholl azt is kifejtette, hogy azzal is számolt, hogy *„mindez az életébe is kerülhet”*. A müncheni Wittelsbach-palotában, a Gestapo ottani központjában folytatott kihallgatások jegyzőkönyvei csak a rendszerváltás után kerültek elő az egykori keletnémet állam pártarchívumából.

A náci igazságszolgáltatás

A 21–25 éves fiatalokat a müncheni Stadelheim börtönébe szállították. A röplapok terjesztése *„nyugtalanúságot váltott ki a legfelsőbb pártkörökben is”*. A népbíróság elnöke, Roland Freisler, aki Giesler gauleiter kérésére Berlinből utazott Münchenbe, az igazságügyi palotába, a tárgyalást *„tombolva, kiabálva, eltorzult hanggal ordibálva, egyre-másra robbanásszerűen felugrálva”* vezette. Az ülésterembe érkező Scholl szülőket kivezettette. Probst, akit sem a feliratok festésében, sem a röplapok terjesztésében nem talált bűnösnek a vádirat, azzal védekezett, hogy harmadik gyermeke nehéz születése és felesége gyermekágyi láza miatt pszichotikus depresszió állapotában, illetve a sztálingrádi vereség okozta sokk hatására írta a Hans Schollnál megtalált náciellenes felhívástervezetet. Az utolsó szó jogán Scholl számára is kegyelmet kért, mire Freisler így fakadt ki: *„Ha önmaga mellett semmi mentő tényezőt nem tud felhozni, legalább hallgasson!”*

Freisler az első világháborúban orosz hadifogságba került, ahonnan csak 1920-ban tért haza. Állítólag megtanult folyékonyan oroszul, és táborfelügyelői rangig vitte. Feltevések szerint közeledett a bolsevikokhoz is. 1925-ben belépett az NSDAP-be, 1935-től dolgozott az igazságügy-minisztériumban. Államtitkárként ő vett részt a végső megoldásról döntő wannsee-i konferencián. 1942. augusztus 20-án nevezték ki a népbíróság elnökének. Két hónappal később levélben mondott köszönetet Hitlernek: *„Führerem! Önnek, Führerem, alázattal jelentem: a rám ruházott hivatali munkát megkezdtem, és időközben bele is ástam magam. (...) A népbíróság mindig azon fog fáradozni, hogy olyan ítéleteket hozzon, amelyekről azt gondolja, hogy Ön, Führerem, azonos módon ítélné meg az adott eseteket. Heil, Führerem! Hűséggel, az Ön politikai katonája: Roland Freisler.”* A rezsim ellenfelei megsemmisítésének szándéka

és irántuk érzett gyűlölete nem ismert határokat. Százával küldte a halálba, leginkább mondvacsínált indokokkal a „defetistákat” vagy a „véderő bomlasztóit”. 1941-ben 102 vádlottat ítéltek halálra, Freisler színrelépése után a következő évben már 1192-t. A népbíróságot 1934 áprilisában állították fel, a két hivatásos bírót mellett az ülnököket is az alapján választották ki, hogy tagja volt-e az NSDAP-nek, az SS-nek vagy a Wehrmachtnak.

A vérbíró február 22-én, háromórás tárgyalás után, 12 óra 45 perckor felolvasott verdiktjében a Scholl testvéreket és Probstot halálra ítélte: *„A vádlottak a háborúban rölapok útján hívtak fel a fegyverkezés szabotálására, népünk nemzetiszocialista életformájának megdöntésére, defetista gondolatokat propagáltak és a Führert a legközönségesebb módon szidalmazták, és ezáltal a Birodalom ellenségeinek kedveztek és véderőnket bomlasztották. Ezért halállal bűnhődnek”*. A népbíróság megsemmisít mindenkit, aki akár csak szellemi vagy baráti kapcsolatban áll a ténylegesen ellenállókkal – ez volt a népbíróság ítéletének üzenete. Egy Gestapo-hivatalnok feljegyzése szerint Scholl *„majomparádénak”* nevezte a tárgyalást. A per során egyéb rölapokról (például egy *„Tíz év nemzetiszocializmus”* címűről) és feliratokról (például a náci központ, az ún. Barna Ház falán találtról) is faggatták őket, ez is jelzi, hogy voltak mások is, akik hozzájuk hasonlóan cselekedtek, de talán nem kerültek a hitleri igazságszolgáltatás kezébe, vagy nem tudunk róluk.

A gyors eljárás a gauleiter kérése volt, aki azt kérte a Gestapo helyi különleges bizottságától, hogy *„az elítélésükre a következő napokban itt kerüljön sor, és az ítéletet is mielőbb hajtsák végre”*. A hivatalból kirendelt „védőügyvédek” tevékenysége abban merült ki, hogy Probst ügyvédje megpróbálta elérni, hogy védence ügyét a Scholl testvérektől elkülönítve tárgyalják – sikertelenül. A tárgyalás időpontját nem hozták nyilvánosságra, a termet a különböző nemzetiszocialista szervezetek gondosan kiválasztott tagjaival töltik meg. A három tanút, köztük a kihallgatásokat vezető Robert Mohrt nem hallgatták meg. (Mohr, akit soha nem pereltek be a Fehér rózsza felgöngyölítésében játszott szerepéért, 1951-ben Sophie édesapja kérésére megírta a lány utolsó napjairól őrzött emlékeit, bár nem tudni, hogy együttérző hangja mennyire volt őszinte.)

A szülők kegyelmi kérvényét Hitler – 1942 áprilisa óta *„legfőbb bírót”* – elutasította, de arra engedélyt kaptak, hogy meglátogathassák gyermekeiket a börtönben. Sophie a szülei előtt is kemény maradt: *„Amit mondtunk és írtunk, sokan ugyanígy gondolják. Csak nem merték kimondani ... Mindent, mindent magunkra vállaltunk.”* Kivégzésük előtt a három barát elszívott egy utolsó

cigarettát, majd így búcsúztak egymástól: „*Néhány pillanat múlva ismét találkozunk.*” Sophie Scholl Freisler előtt is bátran vállalta: „*Továbbra is az a véleményem, hogy a legjobbat tettem, amit ebben a pillanatban a népemért csak tehettem. Ezért nem bánok semmit, és a tetteim következményét is vállalni akarom.*” Az ítélet kihirdetése után négy órával először őt végezte ki a nyaktilóval a hóhér. A precíz hivatalnokok még azt is feljegyezték a kivégzési jegyzőkönyvben, hogy a terembe lépésétől a kivégzéséig hat másodperc telt el. Hans „*Éljen a szabadság!*”-ot kiáltva nézett szembe a halállal. Probst nem tudott elbúcsúzni a családjától. A kivégzésekről lángvörös plakátok tudósítottak szerte Münchenben.

Újabb perek

1943 áprilisában, a Fehér rózsza további tizennégy tagja ellen folytatott perben Alexander Schmorellt, Willi Grafot és Kurt Hubert halálra ítélték, többek hosszú börtönbüntetést kaptak. Grafot kivégzése előtt hat hónapon keresztül vallatták – eredmény nélkül. Huber a védőbeszédében *Fichtét* idézve az állampolgárként viselt felelősség vállalásával magyarázta tettét. A per során Freisler a teremben található büntető törvénykönyvet a terem közepére hajította, miközben így ordított: „*Nincs szükségünk jogra! Nincs szükségünk törvényekre! Aki ellenünk van, azt megsemmisítjük!*”

1943 júliusában került sor a harmadik perre, melyben *Hans Leipelt* kémia szakos egyetemi hallgatót, aki részt vett a hatodik röplap terjesztésében és adományokat gyűjtött Huber özvegyének, halálra ítélték és kivégezték. A Fehér rózsza a hamburgi egyetemen folytatta tevékenységét. *Traute Lafrenz* még 1942 végén hozta magával Münchenből azokat a röplapokat, amelyeket iskolai barátja, *Heinz Kucharski* filozófia és orientalisztika szakos egyetemista segítségével osztott szét a diákok körében.

1944 végén a nyomukra akadt a Gestapo. 1945 áprilisában Kucharskit halálra ítélték, de úton a kivégzőhely felé megszökött, társai közül néhányan börtönben vagy koncentrációs táborban haltak meg. Freisler irányításával a népbíróság 2295 halálos ítéletet hozott 1942 augusztusa és 1945 februárja között. Halálának napján is tárgyalást vezetett, egy szünetben egy repeszbomba végzett vele. A náci igazságszolgáltatásról találóan jegyezte meg az amerikai katonai bíróság az 1947-es ún. jogászper végén: „*A gyilkos törje rejtőzött a jogász talárja alatt.*”

Thomas Mann 1943 júniusában a BBC adásában emlékezett meg a Fehér rózsza csoportról. A hatodik röplapot 1943 végén brit bombázók több ezer példányban dobták le Németország felett. Könyvek, visszaemlékezések és filmek idézték fel azóta a történeteket, legutóbb 2005-ben *Marc Rothemund Sophie Scholl – Aki szembeszállt Hitlerrel* című filmjét mutatták be a mozik. A német Bundestag 1985-ben elfogadott határozatában leszögezte, hogy „a 'népbíróságnak' nevezett intézmény jogállami értelemben nem volt bíróság, hanem az önkényre épülő nemzetiszocialista uralom terrorjának végrehajtó eszköze volt”. Heinrich August Winkler szerint leginkább három nap vonult be a Hitlerrel szembeni ellenállás történetébe, azok a napok, amikor a másik Németország állt Freisler bírósága előtt. 1944. július 20., a Stauffenberg-féle összeesküvés mellett 1939. november 8., amikor Johann Georg Elser württembergi asztalos egy maga építette bombával kísérelt meg sikertelen merényletet Hitler ellen, és nem utolsósorban 1943. február 18. emelkedett magas erkölcsi rangra. „Ha ők és a többiek nem lépnek fel Hitler ellen – vélekedik a történész –, a nemzetiszocialista uralom után kevés olyan dolog lett volna, amire a németek az 1933 és 1945 közötti időszakra visszatekintve büszkék lehettek volna.”

LENINGRÁD KILENC SZÁZ NAPJA

1944 januárjában véget ért a Szovjetunió honvédó háborújának egyik legdrágább fejezete, Leningrád nyolcszázhetvenkét napos blokádja. Az ostrom során 1,6 millió katona és civil vesztette életét. A cári birodalom hagyományos központjának és a bolsevizmus bölcsőjének számító város körzetében lezajlott hadműveletek a keleti fronton harcoló tengelyhatalmi erők 15–20 százalékát kötötték le. David M. Glantz amerikai hadtörténész az írott történelem legborzalmasabb és legköltségesebb ostromáról írt 2007-ben megjelent könyvében.

Leningrád, az egykori Szentpétervár már a bolsevik forradalom előtt meghatározó szerepet játszott a keleti nagyhatalom történetében. Nagy Péter cár itt nyitott „ablakot” a nyugati világra, és a várost Oroszország politikai, adminisztratív, kulturális és katonai központjává építette ki. A stratégiai jelentőségű Szentpétervárt 1924-ben keresztelték át Leningrádra. A *Barbarossa*-hadművelet a stratégiai értelemben másodrangú Leningrádot, továbbá Moszkvát és Kijevet jelölte meg a *Wehrmacht* három legfőbb célpontjaként. Hitlert a szovjet–finn háborúban mutatott gyenge szovjet katonai teljesítmény győzte meg végleg arról, hogy gyors hadjáratban végezhet az „agyaglábakon álló óriással”.

Elfoglalni vagy kiéheztetni?

Hitler eredeti szándéka – ahogy ezt a júliusban kiadott két direktívájának a szövege is bizonyítja – a város elfoglalása volt a Moszkva elleni offenzíva kezdete előtt. *Wilhelm von Leeb* tábornagy belga és holland önkéntesekkel, a spanyol Kék hadosztállyal és olasz naszádokkal kiegészült, és a finnek által is támogatott „Észak” hadseregcsoportja kezdetben naponta 25–30 kilométert nyomult előre, és az 1941. augusztus 6-án kiadott német kommuniké szerint a háború első másfél hónapjában zsákmányolt, fogságba ejtett vagy megsem-

misített 35 ezer katonát, 355 tankot, 655 löveget és 771 repülőgépet. A szovjet hadvezetés utasításának hatására, mely a Vörös Hadsereg összes egységétől azt követelte, hogy „*bármilyen áron*” védjék meg Leningrádot, a szovjet ellenállás valamelyest erősödött. Azt azonban nem tudták megakadályozni, hogy szeptember 8-án „*Leningrád körül bezárult a vasgyűrű*”, azaz elkezdődött a város ostroma. A német front a várostól legközelebbi ponton déli irányban 6 kilométer távolságra húzódott, északon a finn arcvonala 45–50 kilométerre. Az elővárosok egykori cári kastélyaiban német katonák éjszakáztak. Franz Halder vezérezredes, a hadsereg vezérkarának főnöke szeptember 5-én ezt írta a naplójába: „*Leningrád: cél teljesítve. A körzet másodlagos hadszíntérre vált.*”

Ennek tudatában Hitler el akarta kerülni a szükségtelen veszteségeket, ezért egy frontális támadás helyett a város körülfoglalását és kiéheztetését rendelte el. Ezzel kapcsolatban egyes mai német kutatók „*tudatosan végrehajtott genocídiumról*” beszélnek. „*A Führer úgy döntött*” – szól a direktíva –, „*eltörli a föld színéről Szentpétervár városát. Szovjet-Oroszország veresége után ennek a nagyvárosnak a léte nemkívánatos ... Javasoljuk tehát a város szoros blokádnak alávetését, majd megsemmisítését tüzérségi tűzzel és folyamatos légi bombázással.*” Ezt követte az Alfred Jodl tábornok aláírásával kiadott direktíva. „*Leningrád és azt követően Moszkva kapitulációja nem fogadható el még abban az esetben sem, ha azt felajánlanák... elfoglalásuk előtt a tüzérség és a légierő változtassa őket romhalmazzá... megengedhetetlen a német katonaelemek kockáztatása az orosz városok tüzérségi belövéseinek megkímélésével, csakúgy, mint a lakosság élelmezése a német haza számlájára.*”

A *Luftwaffe* bombázóhadjárata során az év végéig mintegy háromezer nagy robbanóerejű és 67 ezer gyújtóbombát dobtak a városra – a kezdeti veszteségek után főleg éjszaka, és egyre magasabbról. Az összesen hatezer polgári áldozatot és hússzezer sebesültet követelő tüzérségi bombázás néha 18 órán keresztül tartott, december 31-ig a mintegy 13 ezer lövedék elsődleges célpontja a szovjet nehézipar volt. Ugyanakkor célzottan támadtak iskolákat, óvodákat, üzemeket és villamosmegállókát is a lakosság demoralizálásának céljával. Még ma is látható néhány tábla, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a gyalogosok a német tüzérségi támadással szemben csak az utcák bizonyos oldalát használják. 1941. november 7., a forradalom évfordulójának előestéjén a németek röplapokat szórtak le: „*Vegyétek fel a fehér ruhátokat! Tartsatok halotti tort! Feküdjétek a kóporsókba és készüljétek a halálra! November 7-én kék lesz az ég – a német bombák detonációjától!*” A várost 1942-ben 254 napon át lőtték. Az Ermitázsban 30 ezer m² kiállítási terület és 7 ezer m²-nyi ablakfelület sérült meg.

Konvojok a jégen

A tűzben 3000 tonna liszt és 2500 tonna cukor égett el. Leningrád ellátását már csak a Ladoga-tavon keresztül vagy légi úton lehetett megoldani. Az „*Élet útja*” (hivatalos nevén a 101-es számú katonai autópálya) kulcsfontosságú szerepet játszott a város túlélése szempontjából. A jégút a lehető legrövidebb (28–32 kilométeres) útvonalat követte a tavon át. Kiépítéséhez egy jégőr harminc éven át rögzített megfigyeléseit is figyelembe vették. A jég vastagsága december végére elérte az egy métert. Ezt harminc centis hó fedte, ami lehetővé tette a korlátlan használatot. A munka befejeztével az utak együttes hossza elérte az 1770 kilométert, ebből 1650-et folyamatosan tisztítottak a hótól. A norma „*sofőrönként két konvoj volt naponta*”, a rakomány 75%-át az élelem tette ki. A visszafelé tartó konvojok folyamatosan evakuálták a gyermekeket, a nőket, a betegeket, a sebesülteket (napi átlagban 5–6000 főt) és az értékes szállítmányokat a városból. 1942 áprilisára Leningrád lakossága az 1941. decemberi 2,3 millióról körülbelül 1,1 millióra csökkent. A tavaszi olvadás ellenére még április végén is elérte a várost egy 64 tonnás hagymaszállítmány. A jégúton keresztül a leningrádiak februárra annyi élelemhez jutottak naponta, amennyihez az ország más részeiben dolgozó munkások. A szétszedett gyári berendezések és termelőeszközök 20%-a is a jégúton keresztül távozott Leningrádból. A jégút biztosítása és védelme mellett még a forgalom irányítására és szabályozására, sőt elsősegélyhelyek, melegedők és kötözők kialakítására is gondoltak. Több száz forgalomirányító ellenőrizte a járművek közötti távolságot, a mozgás sebességét, a jég vastagságát, sőt leárványkolt lámpák is segítettek a közlekedést. Kiszámították például, hogy 1 tonna rakománnyal megrakott tehergépkocsit 200 milliméter vastagságú jég bír el. A menetsebesség néha a 60 km/órát is elérte.

Az első télen mindenből hiány volt, tomboltak a járványok és az éhínség. A város szeptember végén húsból, kenyérből és lisztből alig több mint egy hónapra való tartalékkal rendelkezett. A fejadag három hónap alatt öt alkalommal csökkent. 1941. november 20-án például mindössze 375 grammot engedélyeztek az elsődleges fontosságú üzemek dolgozói számára, 250 gramm járt a műszaki és technikus munkásoknak és 125 gramm az egyszerű beosztottaknak, a gyermekek számától függően. A fejadagok későbbi emelésének csak szimbolikus jelentősége volt az áruhiány miatt. Sokan gyilkoltak is, hogy élelmiszerjegyeket szerezzenek. A városban felhagytak a sörgyártással, a maláta- és az árpatartalékot a kenyérgyárakba vitték, később

– egyre nagyobb, néha 50%-os arányban – ehető cellulózt adagoltak a kenyerekhez. Az éhező emberek ragasztókból, hajolajból készítettek különböző folyadékokat, kutyát, macskát, lovat ettek. Kocsonyát bőrvöből és enyvből főztek, ezt babérlevéllel ízesítették. Az emberek testsúlyuk akár 45%-át is elvesztették. *Bálint József* szerint több száz ember ellen indult büntetőeljárás kannibalizmus, pontosabban „különleges kategóriájú banditizmus” miatt. 1942 februárjáig 1025 esetet vizsgált a Belügyi Népbiztosság, az NKVD. Beszámolók tanúskodnak arról, hogy éhező anyák ettek gyerekeik teteméből. A cserepiacon 1 zsebóra 1,5 kg kenyeret ért, 1 pár csizma kétszer annyit. Tűzifának használták fel a vidámpark hullámvasútjának tartószerkezetét, és lebontottak több ezer faházat. Ide tartozik, hogy a németek által megszállt hatalmas területekkel a Szovjetunió gazdasági kapacitásának jelentős részét is elvesztette, ezért Leningrád megsegítése az ország alaposan összeszűkülő gazdasági erőforrásait terhelte meg, zavartalannak egyáltalán nem mondható közlekedési feltételek mellett. 1941 nyaráig a németek a két állam között fennálló kereskedelmi egyezmények értelmében jó minőségű szén, gépipari alkatrészeket szállítottak a szovjeteknek. Cserében a németek stratégiai nyersanyagokhoz, többek között 700 ezer tonna kőolajhoz és 1462 ezer tonna gabonához jutottak. Az utolsó rakomány alig néhány órával a hadműveletek megkezdése előtt lépte át a határt Németország felé. Mondták is később sokan: „Íme, etettük Hitlert gabonával, most pedig ránk támadt.”

A villámháború kudarca

Miközben a Wehrmacht megkezdte Leningrád, a szovjet rendszer világnézeti centrumának megsemmisítését célzó hadműveleteit, *Sztálin* egy darab papírra írott üzenetében közölte a katonai kötelességeit folyamatosan elhanyagoló *Kliment Vorosilov*val, hogy a leningrádi front parancsnokságát adja át *Georgij Zsukov* hadsereg tábornoknak. Bár a szovjet vezető nem sok reményt látott a város megvédésére, a városba érkező Zsukov első lépésként felfüggesztette a katonai tanács Leningrád lerombolását célzó terveit. Nagyrészt az ő vaskezének köszönhetően bekövetkezett a „névai csoda”, lelassult a németek előrenyomulása, sőt néhány napra ellentámadásba mentek át a szovjet erők. A villámháború koncepciója tulajdonképpen már Leningrádnál kudarcot vallott, és ez előrevetítette a decemberi moszkvai fiaskót. Hitler hiába erősítette meg az „Észak” hadseregcsoportot több hadosztállyal, meggyengítve a

moszkvai főcsapást. Von Leeb szeptember végi jelentése szerint „a helyzet számottevően romlott”, és hadereje kénytelen átmenni védekezésbe. Ennek ellenére Hitler arra kényszerítette az „Észak” hadseregcsoportot, hogy még a tél beállta előtt tegyen egy utolsó kísérletet Leningrád bekerítésére. Az offenzíva kilátástalanságáról von Leeb személyes találkozón próbálta meggyőzni Hitlert a *Wolfsschanze*-ben. A Vörös Hadsereg októberi, novemberi és decemberi (a németek makacs ellenállása miatt egytől egyig kudarcba fulladt) ellentámadása és az embertelen téli időjárás, majd az áprilisban beköszöntött esős idő megmentette a várost a bekerítéstől. A kimerült „Észak” hadseregcsoport megtorpant, Hitler pedig Leningrádról Moszkvára helyezte át a Barbarossa-hadművelet súlypontját. Közben Moszkvában ambiciózus tervek születtek a leningrádi blokádnak megszüntetésére. Von Leeb karácsony napján nyilatkozatot adott ki: *„Tisztelettel hajtunk fejet azok előtt, akik az életüket áldozták hazájukért. A szülőföld köszönetet mond nekünk, amiért védelmezzük, és a jövőben is számíthat ránk. Mi pedig megháláljuk ezt a bizalmat. Az új évre készen fogunk állni bármilyen ellenséges áttörési kísérlet visszaverésére, amíg a Führer parancsot nem ad a támadás folytatására.”* A januárban megindult szovjet támadás kezdetekor von Leeb benyújtotta a lemondását. Pár nap múlva már *Georg von Küchler* vezérezredes állt a hadseregcsoport élén. Az ő feladata az volt, hogy pozícióit tartva készüljön fel az 1942 tavaszán és nyarán a finn Délkeleti hadsereggel közösen indítandó, döntőnek szánt támadó hadműveletekre.

Leningrád példája

Az éhínség, a légitámadások és a folyamatos ágyúzás pokollá tette a leningrádiak életét, ugyanakkor elszánttá is tette őket. A gyárak átálltak kizárólag hadianyag gyártására. Megkezdődött a legfontosabb ipari és technikai személyzet, a képzett munkások, a nehéztankokat és a páncélozott járműveket előállító gyárak evakuálása a Volgához és az Urálhoz. Naponta átlagosan 125 ezer polgár dolgozott a védelmi övezetek és az erődített körzetek kiépítésén. 625 kilométer lövészárkot ástak, 35 kilométernyi barikádot emeltek. Az *Auróra* cirkáló egyik ágyúját Leningrádtól délre állították fel. Épületek százait álcázták a légibombázás és a tüzérségi belövések ellen. A lelkes, de tapasztalatlan és gyengén kiképzett hadosztályok és fegyveres munkáskülönítmények csak jelképes erőt képviseltek. A moszkvai politikai célkitűzések nem álltak összhangban a Vörös Hadsereg valódi katonai lehetőségeivel. Az

állandó muníció- és üzemanyaghiány mellett a gyenge vezetési és koordinálási rendszer is megoldhatatlan problémát jelentett, és ráadásul feleslegesen sok vérontás okozója is lett. A háború kitörésekor a szovjet tiszteknek mindössze 7%-a rendelkezett felsőfokú katonai végzettséggel.

A tél még az ott megszokottnál is hidegebb volt. 1942 januárjában a fűtőanyagkészletek is kezdtek kimerülni, az áramellátás, a villamosforgalom szünetelt, a vízellátás akadozott. A kórházakban a tűzfát a folyosókon és a kórtermekben hasogatták, a WC-k nem működtek, a hideg miatt a beteggyerekek ketten-hárman feküdtek egy ágyban, sokáig szünetelt a tetemek elszállítása. A Néva partján holttestek hevertek, egyeseken volt ruha, másokat pokróccal takartak le. Munka közben, a boltokban, az utcákon estek össze és haltak meg a legyengült emberek. A hipertónia tömegbetegséggé vált. Az élet mindennapos részévé vált a halál. A skorbut, a tifusz és az alultápláltság hatására naponta 3500–4000 ember (a hivatalos jelentések szerint az első télen összesen mintegy 200 ezer) halt meg, az utcákon, az ipartelepeken és a szántóföldeken ásott tömegsíroknál vaskampóval igazgatták a hullákat, hogy a többinek is maradjon még hely. Az egyetlen szállítóeszköz a szánkó volt. A szovjet propaganda cenzúrázta a híradásokat, háromban „maximálva” a fotókon egyszerre látható halottak számát. A hatóságok fenyőlevelekből előállított C-vitaminnal próbáltak védekezni. A Néva jegén átmeneti villamos vonalat létesítettek. *Dmitrij Sosztakovics* először Leningrádban maradt, és *VII. szimfóniáján* dolgozott. Később Kujbisevben (a mai Szamarában) fejezte be a mű komponálását, mely az orosz ellenállás szimbóluma lett.

A második télre a város politikai és katonai vezetése próbált viszonylag normális körülményeket teremteni, ugyanakkor a várható német offenzívával szembeni védelemre is fel kellett készíteniük a várost. A feladatokról 1500 hangosbeszélőn keresztül tájékoztatták a lakosságot. Hozzáláttak az elképesztő mennyiségű rágcsáló és más kártevők elpusztításához, a hatalmas mennyiségű hulladék és szemét eltávolításához, megindult a tömegközlekedés, a vízellátás, és mintegy 2000 hektáron zöldséget kezdtek termeszteni. Vízet a Néván és más csatornák jegén vágott lékeken keresztül nyertek. A Ladoga-tavon keresztül víz alatti vezetéken fűtő- és üzemanyagot, erőáramú kábelben elektromos áramot, hajókon és a fagy beköszönté után a jégre fektetett átmeneti vasútvonalakon élelmiszert, szénét, kenőanyagot és katonai felszerelést juttattak a városba. A németek megpróbálták megakadályozni az utánpótlás eljuttatását a városba, és április elején újabb légi hadjáratot indítottak a hajók és a kikötők ellen.

Sztálin bosszúja (?)

Sokan azóta is úgy vélik, hogy Sztálin a korábban meggyilkoltatott *Szergej Kirov* iránt érzett gyűlölete miatt és a város befolyásától tartva tudatosan hanyagolta el Leningrád védelmét. Katonai értelemben – a kezdeti fejtelenséget és tehetetlenséget nem számítva – ez nem igazolható. Bár az 1942-es nyári és őszi szovjet offenzíva a korábbiakhoz hasonlóan kifulladás és összeomlásig, ám ismétetlen aláhúzta Sztálin elkötelezettségét a támadó manőverek iránt, és azt is igazolta, hogy a generalisszimusz bármi áron meg akarta szüntetni a leningrádi blokádot. Hitlernek pedig ismét máshonnan kellett elvonnia erőket, például Sztálingrád térségéből. Ugyanakkor az is igaz, hogy Leningrádban már az ostrom előtt éhínség tombolt. *Ungváry Krisztián* szerint „már a bekerítés elején katasztrofális élelmiszerhiányt tovább súlyosbította az, hogy a készletek elosztása egyenlőtlenül történt: a felső állami és pártvezetők részére cukrászdák működtek, miközben az utcán az egyszerű emberek éhen haltak.”

A legismertebb orosz katona, aki többek között ezek hatására és a leningrádi lakosság értelmetlen szenvedését látva átállt a németek oldalára, *Andrej Vlaszov* altábornagy volt. 1942 júliusában esett a németek fogságába, miután Sztálin a leningrádi katlanba küldte. Néhány hónappal később az ő aláírásával átállásra buzdító röplapokat dobtak le német gépek. Vlaszov *tovarisból* *Volksgenosse* lett. *Himmler* személyes találkozásukon azt is megígérte neki, hogy mozgalmát ideiglenes kormányként ismerik el. A politikailag tájékozatlan Vlaszov antisztálinista vöröskatonákból, kozákokból, ukránokból és hadifoglyokból álló Orosz Felszabadító Hadserege semmilyen befolyást nem gyakorolt a háború menetére. A 2. csapásmérő hadsereg egykori parancsnokát a háború végén az amerikaiak átadták a szovjet katonai elhárításnak, 1946-ben Moszkvában kivégezték.

A háború utáni Leningrád elleni kampány a legfelső szinteken moszkvai és leningrádi pártfunkcionáriusok között zajló hatalmi harc része volt, és az 1949-es leningrádi perben csúcsosodott ki. A város vezetőit, akik túléltek a blokádot, letartóztatták, összeesküvéssel vádolták és kivégezték, az ostrom emlékeit, kiállítási tárgyakat eltüntettek, emlékiratokat cenzúráztak.

Vége!

1943. január 18-án a Vörös Hadsereg áttörte a német blokádot, és létrehozott egy keskeny, 8–10 kilométer széles szárazföldi folyosót, amely összekötötte Leningrádot a hátországgal. (Zsukov még aznap megkapta a Szovjetunió marsallja rangot.) Ezzel megszűnt a német–finn kapcsolatfelvétel lehetősége is. Bár Hitler legnagyobb ingerültségére a finnek szinte semmilyen szerepet nem vállaltak a leningrádi csatában. *Risto Ryti* finn elnök a háború után katonai vezetőkkel folytatott megbeszéléseire úgy emlékezett, hogy azokon világossá tette: „*Nem célunk Leningrád elfoglalása, és abban nem is veszünk részt.*” Korábban a város likvidálása után a Névát javasolta határfolyónak a helsinki német követtel beszélgetve. Ez volt az első alkalom a modern korban, amikor egy belülről és kívülről indított nagyszabású offenzívával áttörték egy nagyváros és egy kikötő blokádját. Az ár szovjet életekben mérve magas volt, a térséget később a Vörös Hadsereg katonáinak temetőjeként emlegették, de ez jelentette a fordulópontot a város sorsában. A heves offenzívák úgy meggyengítették a német hadseregcsoportot, hogy őszre már képtelen volt ellenállni az újabb szovjet támadásnak.

A Leningrádi Front élén akkor *Leonyid Govorov* hadseregtábornok, a Volhovi Front élén *Kirill Mereckov* hadseregtábornok állt. A *Szikra* hadművelet sikeréhez az egyre szervezettebb, Hitler által „*keleti útonállóknak*” nevezett partizánok tevékenysége is hozzájárult. „*A vörös tetvek a német írha alatt*” kamatostul fizették vissza azt a szenvedést, amit a leningrádiaknak kellett átélniük a körülzárt városban. A sztálingrádi fordulat után a szovjet katonai vezetés a teljes szovjet–német frontra kiterjesztette az offenzív műveleteket. A stratégiai prioritások sorában az első helyen Leningrád felszabadítása állt. Újabb egy éven át tartó véres konfliktusok, köztük a döntőnek szánt *Sarkcsillag* hadművelet során az erős védelmi állásokat elfoglaló németekkel szemben egyenetlen, erdős és mocsaras vidéken előrenyomulva sikerült megszüntetni Leningrád német fenyegetettségét. Egy fogságba esett német őrmester így írta le a szovjet támadást: „*Valódi rémálom volt. Az oroszok reggel különféle űrméretű ágyúk tüzeit zúdították ránk. ... A katonákon úrrá lett a pánik. A közeledő oroszokat a lövészárkokban tartózkodók felemelt kézzel fogadták.*” A város megpróbáltatása 1944. január 27-én véget ért. 324 ágyú 20 sortüze jelezte a város felszabadulását.

Hitler Küchler előtt még ekkor is ellenzett mindenfajta visszavonulást: „*Ha harcolva húzódnak vissza, az oroszok a haderejük felével fognak odaérni.*”

Minden egyes méterért vérrel kell fizetniük. A harcnak a német határtól a lehető legtávolabb kell zajlania” – mondta a vezér, és továbbra is az ügybe vetett hitről mint a végső győzelem garanciájáról szónokolt. Königsbergben azt vágta Küchler fejéhez, hogy a hadseregcsoport nem harcolt mindenhol olyan elszántsággal, mint azt elvárták tőle. A leningrádi csata hivatalosan 1944. augusztus 10-én ért véget, amikor a Vörös Hadsereg erői a tengelyhatalmak utolsó egységeitől is megtisztították Leningrád körzetét. A város felszabadítása növelte a szovjet lakosság morálját, a németek elszántságára azonban pusztító hatást gyakorolt. Leningrád az ellenállás, a kitartás, a végső győzelembe vetett hit szimbóluma lett. A régióban a Vörös Hadsereg összességében megsemmisített vagy megtizedelt 50 német és finn hadosztályt.

A nürnbergi törvényszékhez benyújtott jelentés szerint a blokád során 642 ezer civil halt meg. A legújabb becslések szerint a civil veszteség elérhet-e az egymilliót, hiszen körülbelül 400 ezer ember az evakuáció alatt tűnt el vagy vesztette életét. Leningrád háború előtti lakossága 2,5 (a külvárosokkal együtt 3,2) millió volt, ez 1943 decemberére 600 ezerre csökkent. Visszafo-gott becslések szerint a Vörös Hadsereg csak a leningrádi térségben 3,5 millió embert veszített (1 millió halott, fogságba esett vagy eltűnt, 2,5 millió sebesült vagy beteg), ez a teljes emberveszteség 12 százalékát jelenti. A város védelmében hatszor többen estek el, mint ahány amerikai katona odaveszett a teljes második világháború során. Egy amerikai hadbíróság 1948 októbe-rében Küchlert húsz, von Leebet háromévi börtönre ítélte.

A LEGENDÁS BOROSTYÁNSZOBA

A furcsaságok és az egzotikumok gyűjtése mindig az uralkodók kedvelt elfoglaltságai közé tartozott. A borostyánkőből készült ritkaságoknak pedig az alapanyag tisztázatlan keletkezése miatt különleges vonzereje volt. A 18. századig a belőle készült pompás műkincseket politikai döntések befolyásolására is használták. „A világ nyolcadik csodájának” is tartott borostyánszoba története, ez a napjainkig is íródó, krimi idéző regény ugyanott kezdődött, ahol a második világháborúban rejtélyes véget ért: a kelet-poroszországi Königsbergben. A rekonstruált szobabelsőt 2003. május 31-én adták át a Szentpétervárhoz közeli Carszkoje Szelóban.

„Észak aranya”

 A borostyánkő a görög-római mitológia szerint *Héliosz* napisten lányainak könnyeiből keletkezett, akik megsiratták nagyravágyó testvérüket, *Phaethont*. Az ifjú hajtani akarta a Nap szekerét, de az összevissza száguldó lovak nyomában lángba borult a föld, Phaethon az Eridanosz folyóba zuhant. *Ovidius* ezért nevezte az „istenek könnyének” a borostyánkövet. A mitikus magyarázat mellett tartották madarak megkövült könnyének, a nőstény hiúz vizelete termékének, a nap által felhevített iszapnak, a fák kiizzadt napköveinek, megkövesedett tengerhabnak is. Az i. sz. I. században élt idősebb *Plinius* tartotta elsőként növényi eredetűnek a gyakran rovarokat vagy virágokat rejtő zárványokat is magába foglaló követ.

A 35–55 millió éve, a harmadkor eocén korszakában Skandinávia magaslati szárazföldjének és a hozzá csatlakozó sík vidéknek az erdőit alkotó tűlevelű fenyőknek a kéregből kifolyt és évmilliók alatt fosszíliaivá kövült gyanúja, ez a törékeny, puha, több színben pompázó szerves eredetű ásvány ma is rabul ejti az emberek fantáziáját. A dörzsölésre mágnesessé váló anyagnak csodás varázserőt tulajdonítottak. Javasolták őrülség és vizelési panaszok

gyógyítására, menstruációs és szülési fájdalmak enyhítésére, az araboknál a rossz szellemek elűzésére, a szoptatós dajkák nyakában pedig arra szolgált, hogy megakadályozza az együgyűség átkerülését a gyermekekbe. A borostyánkővet és származékait ma is használják orvosi célokra, gyógyszerek előállítására, illetve az elektromosságot izoláló tulajdonsága miatt érzékeny mérőeszközökbe is beépítik.

A kezdetektől a Barbarossa-hadműveletig

A borostyánkő-faragás művészetének aranykora a 17. században kezdődött. A borostyánkő főleg a Keleti-tenger partvidékén fordul elő nagyobb mennyiségben, itt szabályos borostyánviharok is előfordultak, 1862-ben több mint két tonna borostyánkövet vetett partra egy ilyen vihar. Az értékes kő lopását szigorúan büntették, a partlakóknak ún. parti esküt kellett letenniük, a parton sétálni is csak pecsétes papírral lehetett.

A „*Ferde Fritz*” gúnynévvel illetett, és púpját fél hátát borító, hosszú parókával fedő III. Frigyes, porosz választófejedelem egyre nagyobb politikai súlyát a királyi korona megszerzésével is ki akarta fejezni. 1701. január 18-án meg is koronázta magát Königsbergben. Ezzel megtörtént az első lépés a Porosz Királyság felemelkedéséhez. A koronázóváros híres borostyánművészete ihlette Frigyeset a nem mindennapi koronázási ajándék elkészíttetésére is. I. Frigyes, immáron porosz király olyan borostyánszobát, „borostyánkő-cabinettet” álmódott berlini kastélyába, ahol a falakat teljesen beborítják a borostyánkőből készített faragványok. Andreas Schlüter udvari főépítész tervei szerint kezdődtek meg a munkálatok, amelyeket Gottfried Wolffram, majd Gottfried Turau és Ernst Schacht mesterek folytattak. 1711-ben már készen állt a világ legdrágább tapétája. A „*tabacs-collegium*” falait díszítette, ahol az uralkodó késő estéig pipázott, kártyázott és bizalmas beszélgetéseket folytatott. A művészet- és tudománypártoló Frigyes barokk pazarlása után azonban a „katonakirály” takarékoság és szigorú kötelességtudat által fémjelzett időszaka következett. I. Frigyes Vilmos az államháztartás hiányának csökkentésére minden feleslegesnek vélt ékszertől és műkincstől megszabadult.

1716-ban Nagy Péter orosz cárnak ajándékozta a későbbiekben csodás dekorációkkal, mozaikokkal és festményekkel díszített, állandóan bővített és így már mintegy száz négyzetméter nagyságú termet betöltő faldíszítést.

Persze nem a hirtelen nagyvonalúság, hanem józan politikai számítás, a nagy keleti szomszédal meglévő jó kapcsolatok elmélyítésének célja vezette a pompát kedvelő és arra sokat áldozó apjával szemben takarékos királyt. Péter többek között egy esztergapadot ajándékozott a porosz királynak, aki azt hálószobája közelében állíttatta fel. Frigyes Vilmos leginkább az 55, Oroszországból érkezett és testőrezredébe besorozott ún. „*hosszú legénynek*” örült leginkább.

Az új Néva-parti fővárosban a felépítési útmutató ellenére sem sikerült a szoba darabjait összeállítani, így azok ismét dobozokba kerültek. Péter halála után a gyors egymásutánban hatalomra kerülő cárok és cárnők nem fordítottak figyelmet a porosz ajándéokra. *Erzsébet* cárnő több mint húsz év után kicsomagoltatta a falitáblákat rejtő dobozokat, és először egyfajta mozgó kulisszaként a palota különböző termeiben felépíttette, majd ismét darabja-ira szedette szét. 1755-ben aztán ő találta meg a szoba végleges helyét, a Carszkoje Szelóban található *Katalin palota* fogadótermében, ahová 76 válogatott katona szállította át gyalogszerrel a ládákat. A zseniális *Bartolomeo Rastrelli* és *Alexander Martelli* itáliai építészek vezényletével nyerte el a berendezés máig ismert és csodált formáját. *Théophile Gautier* francia író az „Ezer-egyéjszaka” és a tündérmesék csodáihoz hasonlította az 565 gyertya által megvilágított borostyánszobát. 1755-ben *Mária Terézia* négy értékes, az öt érzéket allegorikusan ábrázoló kőmozaikot ajándékozott *II. Katalin* cárnőnek. A 19. században többször lezajlott javításokat, és a berendezést teljessé tevő újabb bútorokat, szobrokat és egyéb tárgyakat nem számítva 1770-re készen állt a „*világ nyolcadik csodája*”.

A pompás terembe 1917-ig csak a cári család és személyzete, illetve az európai arisztokrácia jeles képviselői nyertek bebocsátást. Az első világháború idején állítólag az is felmerült a német származású *Marija Fjodorovna* cárné fejében, hogy a szobát a német császárnak ajándékozzák. Az októberi események után a Gyetszkoje Szelónak keresztelt rezidenciát megnyitották a tömegek előtt. A borostyánszoba vonzotta a legtöbb látogatót, még a gyakori hőmérséklet-ingadozások által okozott károk, a gipszszel beragasztott lyukak, az olívaolajos lakktól megbarnult és néhol az alapokig lepusztult falak sem csökkentették az összbemutató varázsát. Miután 1937-ben *Alekszandr Szergejevics Puskin*ról nevezték el a rezidenciavárost, a második világháború előestéjén tervek készültek a szükséges restaurátori munkálatok elvégzésére.

Műkincsrablás

A második világháború nem kímélte a cári palotákat sem. Nők próbálták kimenekíteni a veszélyeztetett múzeumokból az értékeket, ám a megfeszített munka ellenére is sok mindent a paloták termeiben kellett hagyniuk, így a borostyánszoba berendezését is. A szállítóeszközök és a megfelelő szakértelem hiányában a műkincseket menekítők arra kényszerültek, hogy legalább a harci cselekmények okozta károktól megóvják a falitáblákat. Ezeket speciális papírral fedték be, majd mullal, vattával és vastag kartonnal beragasztották, sőt a falakat felállított táblákkal is védték a gránátzilánkoktól. Az ablakok bedeszkázása és az ablaknyílások homokzsákokkal történő betömése mellett az intarziás padlót vastag homokréteggel fedték be. 1941-ben a Leningrádot blokád alá vonó náci csapatok egy ideig a cári palotákban rendezkedtek be. Mivel *„a bombatalálat okozta könnyű károsodás után ... elsősorban a csapatok gondatlan magatartása”* fenyegette a falitáblákat, őriztették a borostyánszobát, majd a *„biztonságba helyezésre”* hivatkozva leszerelték és ládákba csomagolva Königsbergbe szállították, és ott egy időre ki is állították a szobabelsőt. A németek hazaszállításról, az oroszok – joggal – műkincsrablásról beszéltek. *Erich Koch*, Kelet-Poroszország gauleitere Königsberg uraként predesztinálva érezte magát és városát a borostyánszoba új gazdájának szerepére. A *„Kelet-Poroszország királyának”* nevezett Koch figyelmét *Alfred Rohde* múzeumigazgató hívta fel a páratlan műkincsre, *„Németország nemzeti büszkeségének”* nevezve azt. Koch politikai kapcsolatait vetette latba, Rohde pedig berlini felettesét nyerte meg az ötletnek. A borostyánszoba elszállítása az egész Szovjetunióra kiterjedő rablóhadjárat része volt, hiszen a nácik mintegy 500 múzeumot, több mint kétezer templomot, 500 zsinagógát, 300 főiskolát és 43 ezer nyilvános könyvtárat fosztottak ki. Hitler *„átmeneti tartózkodás céljából”* engedélyezte a Königsbergbe szállítást, és úgy tervezte, hogy az új rendű Európa kulturális Mekkájaként elképzelt ausztriai Linz művészeti gyűjteményét fogják gazdagítani a falitáblák. A „tulajdonviszonyok” körül azonban hamarosan vita robbant ki a náci vezetők között, de Koch és Rohde mindent elkövettek annak érdekében, hogy ne kelljen megválniuk a borostyánszobától. A háborús események miatt azonban hamarosan a műkincsek Nyugatra evakuálásának szükségessége került előtérbe, maga Rohde is járt Közép-Németországban megfelelő raktározási hely után kutatva.

Nem tudni, végül is elszállították-e a borostyánszobát Königsbergből. Mindenesetre a *Royal Air Force* légitámadásai, majd a város kapitulációja után

a páratlan műkincsnek nyoma veszett. A város ostroma idején is lehetséges volt mentőakció lebonyolítása, ezt példázza *Paul von Hindenburg* szövetségi elnök hamvainak, első világháborús hadseregzászlóknak és egyéb relikviáknak a sikeres kimenekítése Tannenbergből 1945 elején. Alfred Rohde, a königsbergi múzeum igazgatója, aki biztonságba helyezte a ládákat, a szovjetek győzelme után is a városban maradt, nem akarta elhagyni élete művét. 1945 végén a városban tomboló tífusz áldozata lett, így titkát magával vitte a sírba. Eltűnt a halotti bizonyítványt kiállító orvos, sőt Rohde és felesége hamvai is, fokozva a kérdést körüllegő titokzatosságot.

Kutatók a borostyánszoba nyomában

Azóta szakértők, történészek, lelkes amatőrök és titkosszolgálatok próbáltak a kincs nyomára bukkanni – sikertelenül. A munkát nagyban nehezíti, hogy csupán feltételezésekre lehet támaszkodni, hiszen minden szemtanú dobozokat és ládákat láthatott csak, azok tartalmáról biztos információval nem rendelkeznek. Egy 2000. évi orosz adat szerint a kutatók eddig több mint 250 verzióval jártak utána, illetve több mint 750 szemtanút hallgattak meg.

A borostyánszoba sorsával kapcsolatos három elmélet egyike szerint a második világháborúban nem sikerült megmenteni az értékes műkincset, amely vagy a königsbergi kastélyban, vagy az elszállítás során megsemmisült. Mások úgy vélik, hogy az egyik győztes hatalom, vagy annak katonái konfiskálták el azt. A kincskeresők fantáziáját leginkább megmozgató álláspont szerint valamilyen, eddig felderítetlen raktárba, vagy bányajáratba menekítették ki az ostromlott városból a borostyánszobát. Sokan foglalkoztak az ún. keleti-tengeri és a tengerentúli verzióval is. Előbbi szerint a Königsbergből a Keleti-tengeren menekülőök valamelyik hajón, talán éppen a *Wilhelm Gustloff*-on menekítették ki a műkincset. A másik nézet hívei szerint a szobadíszítés Dél-Amerikába követte valamelyik élelmes nácit.

Eduard von Falz-Fein báró félmillió dollárt ajánlott fel annak, aki megtalálja a borostyánszobát. *Borostyánszoba-klubot* is alapított *A tavasz tizenhét pillanata* című film írójával, *Julian Szemjonovval* és *Maigret* felügyelő szülőatyjával, *Georges Simenonnal* közösen.

A kincskeresők között volt *Heinz Schön*, a kereskedelmi tengerészet civil alkalmazottjaként túlélte a *Wilhelm Gustloff* 9000 ember halálát eredményező hajókatasztrófáját, és ezen a nyomon indult el. A háború után *Rolf*

Berger tartalékos őrnagy néven megbúvó, de hamarosan leleplezett Koch is utalt vallomásaiban a Gustloffra, bár talán maga sem volt tisztában azzal, hogy a kapituláció előtti zűrzavarban valójában hová is került a borostyánszoba. A civilben idegenforgalmi igazgató Schön nyugdíjas éveiben több helyszínen is folytatott kutatásokat – eredmény nélkül. Egy másik nyugdíjas, Hans Stadelmann Weimarban kutatott, de csupán egy nagykereskedelmi vállalat szaunájába sikerült „befúrnia” magát.

A jogász végzettségű Stasi-ügynök, Paul Enke, illetve a *Die Welt* kiadójának megbízásából kutató gyümölcstermesztő, Georg Stein is Königsbergben született, Hitler katonáiként orosz hadifogságba kerültek, de hosszú évek kutatása után sem jutottak a borostyánszoba nyomára. Mindketten arra alapozták kutatásaikat, hogy a borostyánszobát evakuálták Königsbergből, és gyakran az általuk kialakított verzióknak adtak hitelt. Életüknek a hatalmas csalódás, a megszállottság miatti értetlenség, majd a tragikus halál, öngyilkosság, illetve szívinfarktus vetett véget. Anyagaik – a hat nagy papírdobozba csomagolt Stein-féle végrendelet, illetve a több tízezer oldalnyi Stasi-aktatömeg – megmaradtak és rendelkezésre állnak.

Stein élete végéig kitartott a Göttingentől északra található wittekindi kálibánya mint lehetséges rejtékhely feltárásának szükségessége mellett. Az itteni járatokat a háború végén brit különleges egységek is át akarták vizsgálni, de a felhalmozott dinamitkészletek felrobbanása miatt a tárnákat víz árasztotta el, majd 1955-ben 100 köbméternyi fúróiszapot is pumpáltak a bányába, ezzel lehetetlenné téve a további kutatásokat. A német kormány a későbbiekben nem támogatta a fúrások elrendelését. Stein, akinek a segítségével kolostori és levéltári értékek kerültek vissza a Szovjetunióba, a jórészt saját maga által finanszírozott kutatásai miatt egyre kilátástalanabb anyagi helyzetbe került, felesége is önkézével vetett véget életének. Steint egészségi állapota miatt pszichiátriai klinikára akarták beutalni, végül a szovjet hadifogságban ellesett sámánista praktikával 1987-ben szörnyű öngyilkosságot követett el, szikével felvágta a hasát. Tény, hogy „*Igen tisztelt disznó!*” megszólítással kapott fenyegető levelet a magukat az „*ősi Königsberg barátainak*” nevező ismeretlenektől, akik azt javasolták neki, hogy „*térjen vissza ízletes almáihoz*”, ahelyett, hogy a Königsberget „betonkaszárnnyává” változtató bolsevikoknak segít.

Enke a megfelelő szakértői háttérrel, modern technikával és a szükséges pénzeszközök birtokában vezette a „*Puskin hadműveletet*”, az Erich Mielke tábornok vezette Stasi akcióját, amely minél előbb Moszkvába akarta juttat-

ni a műkincset. A Vizsgálati szervek főosztályának alezredese vezetésével 1953-tól kezdve 130 helyszínt kutattak át, tárnákban, fejtési üregekben, bunkerekben, várpincékben végeztek ásatásokat, gyakran polgári védelmi gyakorlatnak álcázva a keresést. A harminc éven át aprólékos munkát végző, levéltári anyagokat átvizsgáló, szemtanúkat kihallgató Enke kollégáitól a *Borostyánkő elvtárs* nevet kapta. A szemtanúk között volt a páratlan emlékezőtehetséggel megáldott keletnémet *Rudolf Wyst* 1959-ben azt vallotta, hogy szó szerint ismeri annak az iratnak a tartalmát, amely apját bízta meg a borostyánszoba biztonságba helyezésével. Wystre a KGB is felfigyelt, ám lehet, hogy szenzációs bejelentésével csak azt akarta elérni, hogy visszatérhessen szülővárosába, Königsbergbe. Wysték a háború végén egy ideig egy városkában laktak egy bizonyos *Albert Poppal*, aki a levéltári anyagok szerint Weimarba szállított Koch műkincseit tartalmazó ládákat, majd haláláig jómódban élt Frankfurtban. Enke 1987-ben a berlini levéltárban egy csésze kávé elfogyasztása után szívinfarktust kapott és elhunyt. Kutatásának eredményei *Borostyánszoba-riport* címmel könyvben is megjelentek. A rendszerváltás óta a berlini *Normannenstrasse* egykori munkatársai az egyesült Németországban privát kutatók, cégek tanácsadóiként keresik kenyerüket.

A potsdami konferencia határozata értelmében Kelet-Poroszország szovjet fennhatóság alá került. A legismertebb szülöttéről, *Immanuel Kant* filozófusról „a józan ész városának” nevezett Königsbergből Kalinyingrád lett. Az oroszok közül *Alekszandr Jakovlevics Brjuszov* régészprofesszort, a városban kutató művészettudósok csoportjának vezetőjét kell kiemelni. Többször beszélt a Parkinson-kórban szenvedő Rohdéval, és arra a meggyőződésre jutott, hogy a borostyánszoba „sajnos elégett”. Rohde halála után revideálta korábbi nézetét, bár sokan azzal vádolták a zsidó származású professzort, hogy *Lavrentyij Pavlovics Berija* emberei kényszerítették jobb belátásra, hogy a náci műkincsrablás verziója továbbra is fennmaradhasson. *Avenir Petrovics Ovszjanov* pedig, aki korábban részt vett a königsbergi kastély robbantással és bulldózerekkel történő elbontásában, már több évtizede koordinálja a kutatómunkát, és összesen 1242 üreg átvizsgálására tette fel az életét.

Az újjászületés

Az 1979-ben született szovjet politikai döntés a borostyánszoba rekonstrukcióját írta elő. Nem csupán a borostyánszobát állították helyre régi pompájá-

ban a fogorvosi fúróhoz hasonló precíziós eszközökkel dolgozó restaurátorok, hanem a borostyánkő faragásának régi művészete is új életre kelt. 1997-ben eredeti darabok kerültek elő a borostyánszoba egykori berendezéséből a német feketepiacon: egy *empire*-komód, az egyik, egy német katonaorvos által szuvenírként hazaszállított kőmozaik, és a *Christie's* aukcióján korábban egy kisebb szobor is. Ezek az örömteli események azonban nem segítették a kutatást, hiszen a tárgyak mindegyike már a Königsbergbe szállítás előtt eltűnt. Mindenesetre a németek a jószándék és a megbékélés jegyében 2000 áprilisában visszaszolgáltatták a műtárgyakat, új távlatokat nyitva a német–orosz kapcsolatokban és előmozdítva az eltulajdonított műkincsek restitúcióját célzó tárgyalásokat.

A rekonstrukcióra szánt pénz csakhamar elfogyott, hiszen a peresztrojka ugyan szabadabb politikai légkört, ugyanakkor az eddigi nagy projektek állami finanszírozásának végét is jelentette. Az orosz дума ellenállása miatt az utóbbi években a pragmatikus, kis lépésekkel operáló, a jogi játékeret bővíteni szándékozó politika jegyében a *Ruhrigas* essen konszern, az egyik legnagyobb nyugat-európai orosz földgázimportőr 3,5 millió dollárral támogatva a borostyánszoba restaurálását, amely így sikeresen befejeződhetett Szentpétervár alapításának háromszázadik évfordulójára. Több mint húsz éven át tartó megfeszített restaurátori munka után 2003. május 31-én *Vlagyimir Putyin* orosz elnök és *Gerhard Schröder* német kancellár adták át a régi-új borostyánszobát a cárok egykori nyári rezidenciáján, a Szentpétervárhoz közeli Carszkoje Szelóban. A sajtó a méz, a karamell, a nugát és a narancs színeinek pompás játékaról áradozott, a politika pedig a német–orosz megbékélés jelképeként értelmezte az eseményt.

A legenda halála?

A mítosz, a borostyánszoba gyakran politikai thrillerre emlékeztető történetének varázsa azonban tovább él. A további keresésnek mindenképpen van értelme, akár olyan helyeken is, ahol már korábban folytak vizsgálatok, ugyanis azok egykor a technikai felszereltség hiánya és a pénzügyi háttér bizonytalansága miatt nem a kellő hatékonysággal és alapossággal zajlottak. Általánosságban elmondható, hogy szinte az kutatott, aki akart – de felületesen és gyenge színvonalon. A két legfontosabb dokumentumot még senki sem találta meg: a hivatalos okmányt, amelyik egyértelműen igazolja, hogy a bo-

rostyánszobát 1945 elején valóban elszállították és Königsbergből nyugatra evakuálták, illetve azt, amelyik minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a szovjet ostrom, majd a kapituláció idején a Vörös Hadsereg katonái felgyűjtották az értékes műkincset.

A Nagy Péternek ajándékozott borostyánszoba az akkori időkben is pompás és drága értéket képviselt, de soha nem volt annyira híres és titkokkal övezett, mint ma. Eltűnése után a kulturális veszteség szimbólumává és a kincsvadászok keresett műtárgyává vált. Az 1991-ig hermetikusan elzárt kalinyingrádi katonai terület megnyitása és a technikai-anyagi feltételek javulása is új lendületet adott a keresésnek. A „*világ kilencedik csodájának*” létrehozása nem feledteti azt a tényt, hogy nincs megdönthetetlen bizonyíték az eredeti borostyánszoba pusztulásáról, ezért aztán – bár kicsi rá az esély – valamikor előkerülhet az is. Töredezett formájában jelentéktelennek tűnne az új mellett, persze, még mindig jobb két borostyánszoba, mint egy sem.

A WILHELM GUSTLOFF KATASZTRÓFÁJA

Hitler utolsó áldozatai

1945. január 30-án egy szovjet tengeralattjáró elsüllyesztette a Wilhelm Gustloff német menekülthajót. Az áldozatok – többségükben nők és gyermekek – számát kilencezerre becsülik. A világtörténelem legnagyobb hajókatasztrófája a keleti német területekről menekülők és kitelepítettek tragédiájának szimbólumává lett. A hosszú évtizedeken keresztül agyonhallgatott események napjainkban is zajló „kibeszélése” a világháborút kiobbantó németek szenvedéseinek bemutatásával járul hozzá a múlt tisztázásához.

Németek – bűnösök és áldozatok?

 A második világháború utolsó hónapjaiban az évszázados német „*Drang nach Osten*” (Keletre nyomulás) a Vörös Hadsereg támogatásával és a nyugati hatalmak egyetértésével szláv „*Drang nach Westen*”-be (Nyugatra nyomulás) csapott át. Hitler nem hitt a szovjet haderő létszámáról szóló jelentéseknek, és a „*Dzsingisz kán óta volt legnagyobb blöffről*” beszélt. A nyugati lengyel területeken letelepített németekre a Vörös Hadsereg offenzívájának kezdetén ugyanaz a sors várt, mint a kelet- és közép-európai németekre. A hadiesemények 1944 augusztusában érték el Kelet-Poroszországot. A német civil lakosság az orosz katonák erőszakoskodásától tartva tömegesen menekülni kezdett. Ott lebegett előttük Nemmersdorf példája, ahol a győztesek ártatlan, védtelen nőket, időseket és gyerekeket álltak bosszút. 1944 novemberében a szovjet csapatok kiirtották a falu teljes lakosságát, előtte a nőket megerőszakolták, a férfiakat a pajták ajtajára szögezték. Goebbels propagandája felhasználta a történeteket a végső erő mobilizálásához. A lakosság harci kedve nem hogy fokozódott volna, hanem pánikszerű menekülés vette kezdetét.

A mínusz húsz fokos hideg, az élelmiszerhiány, a szovjet légi- és páncélos támadások miatt a szárazföldön menekülők sorsa meg volt pecsételve. Rá-

adásul az utak egyik oldalát a *Wehrmacht* járműveinek kellett szabadon hagyni. A tenger sem volt biztonságos, hiszen egyrészt a szovjet bombázórepülők támadásaival dacolva el kellett jutni a kikötőkbe, keresztül az ún. *Frisches Haffon*, egy húsz kilométer széles és hetven kilométer hosszú lagúnaszerű, sekély, befagyott tengeröblön, amelyet ötven kilométer hosszú, homokos földnyelv választott el a nyílt tengertől. Aztán helyet kellett szerezni a zsúfolásig megtelt hajókra, az elaknásított part menti vizek helyett a nyílt tengeren menekülőkre pedig ellenséges tengeralattjárók vadásztak. A menekülés, az evakuáció, a hitleri kényszer-áttelepítések és az ősi lakóhelyről való elűzés (a mai Lengyelország területének egyharmadáról, Csehország területének mintegy kétötödéről űzték el a nagyhatalmak felhatalmazásával az ottani németeket) során mintegy 14–15 millió ember indult útnak, ezek közül 2 millió pusztult el útközben. Az áttelepedési-áttelepítési hullám a német szórványok felszámolásának céljával már a világháború idején is zajlott. A tömeges kényszervándorlás azonban már nem a német nyelvű területek bekebelezésének és a német nyelvű etnikum visszahonosításának jelszavával („*Heim ins Reich!*” – haza a birodalomba) zajlott le.

A Wilhelm Gustloff menekülthajó tragédiáját sem az oroszok, sem a németek nem hozták nyilvánosságra. Az oroszok nem kérkedhettek a civilek életét is kioltó haditettel, a németek pedig a végsőig való kitartásra buzdítottak még a háború utolsó pillanataiban is. A háború utáni Németországban a menekültkérdés hosszú évtizedekig érinthetetlennek, egyfajta „össznémet tabunak” számított, nem csupán keleten, de nyugaton is. Saját vétkességük, a más népeknek okozott felmérhetetlen szenvedések súlya alatt meg kellett találni a választ arra a kérdésre, hogy a német bűntettek mellett lehet-e egyáltalán, és ha igen, milyen módon foglalkozni a háború német áldozataival, a németek háborús szenvedéseivel? Van-e joguk meggyászolni és feleleveníteni a történeteket? Aki bármilyen formában felvetette a kérdést, revansistának, a történeteket relativizálni akarónak lett bélyegezve.

Elsőként külföldiek törték át a hallgatás falát. „*Amennyiben az emberiség lelkiismerete valaha ismét érzékennyé válna, ezek az elűzetések örök időkre szégyenként fognak megmaradni mindazok emlékezetében, akik ezt elrendelték, vagy csak beletörődtek ebbe*”. Victor Gollancz 1946-ban írott gondolatai ma is időszerűek. A brit kiadó, aki a második világháború alatt a nácik ellen küzdött, 1945-ben határozottan fellepett a német nép kollektív megbélyegzése ellen.

Kétségtelen, hogy nyugaton nem volt teljesen zárolt téma a német exodus. Az elűldözöttek szervezeteket alapíthattak, a *Bund der Vertriebenen* (Elűzöttek

Szövetsége) azonban a nagypolitika függvényévé vált. Az *Ostpolitik*ba az egykori keleti német tájak szépségeit bemutató, a városok neveit németül felüntető albumok, szépirodalmi és memoáralkotások fértek bele. Nem a támogató, de nem is a tiltott, inkább a csendben megtűrt illegális irodalom beszélt Königsbergről és Danzigról, azaz a mai Kalinyingrádról és Gdańskról. A német apokalipszis *terra incognita* (ismeretlen terület) lett a fiatal generációk tudatában.

Németország több mint fél évszázada vezekel egykori illúzióiért. A bűnbánat elsőbbsége egy szükséges, több évtizedes csendet eredményezett. A hetvenes évek óta napirenden van a háborús múlt feldolgozása. A német városok, a menekültekkel zsúfolt Drezda, Hamburg, Hannover, Lübeck és Köln szőnyegbombázásának több tízezernyi ártatlan polgári áldozata is hosszú ideig csak az érintettek számára jelentett kimondhatatlan, de szűk körben gyakran kimondott traumát. Nem felejtendő, hogy először a németek bombázták Varsót, Rotterdamt és az angol városokat. A szőnyegbombázás német találmány, a coventryien ige megalkotását is az elpusztított város „ihlette”. A híradók és az újságok eltúlozták az önmagukban is szörnyű nemmersdorfi eseményeket, ezért aztán a meszarlás „értékét veszítette”. A Gustloff tragédiája előtt négy nappal szabadították fel a szövetségesek Auschwitzot. Január 31-én a stutthofi koncentrációs táborból ötezer foglyot hajtottak halálmenetben a tengerpartra, majd legéppuskázták őket. S ahogy nyugaton az „*Auschwitz után nem lehet verset írni*” irányelv mintájára sokáig hallgattak az áldozatokról, úgy Németországban egyetlen dolog volt arról írni, ami sok ezernyi német családot érintett.

Ugyanakkor a kíméletlen nemzeti önbírálatot lassan felváltja egy árnyaltabb történelemszemlélet. Az önként vállalt hallgatás akkor tört meg, amikor ledöntötték a berlini falat, és a keleti német határokat az egységes német állam is véglegesnek ismerte el. A Wilhelm Gustloff történetét, illetve az egykori német területekről való menekülés problémáját azóta többen is feldolgozták. Köztük van a katasztrófa egyik túlélője is. *Heinz Schön* a kereskedelmi tengerészet szolgálatában fedélzetmester-segédként dolgozott a hajón, majd az életét tette fel a téma feldolgozására, felkutatta az utaslisták egy részét, a túlélők számára találkozókat szervezett. 1959-ben *Frank Wisbar* német rendező *Gotenhafenre leszállt az éj* címmel filmet készített a tragédiáról. Schön szakértői közreműködése ellenére a filmnek nem volt különösebb visszhangja. *Günter Grass* Nobel-díjas német író *Ráklépésben* című kisregénye, a hajó valóságos, történelmi hűségre törekvő, és a Gustloff legen-

dával való újnáci visszaélés kitalált történetének elmesélése 2002-ben nagy sikert aratott és egyben óriási vitát is kavart Németországban. Az író folyamatosan hátrafelé araszol, hogy tisztázza a múlt szőnyeg alá söpört kérdéseit. Az a Günter Grass tette meg ezt, aki a németek égbekiáltó bűnei miatt még a német újraegyesítéstől is óvott. *Guido Knopp* német történész megjelent dokumentumkötetében és tévéfilmsorozatban szemtanúk segítségével dolgozta fel a katasztrófa történetét. A *Der Spiegel* már egyenesen a német Titanic katasztrófájáról beszélt. 2004-ben mutatták be a német mozik a Harmadik Birodalom végnapjairól készült filmet. A németek ma már csak nagy titokban álmodnak az elveszett keleti területekről. Inkább vásárolnak, befektetnek ott, kapcsolatokat építenek az ottani oroszokkal, lengyelekkel és fehéroroszekkal.

A névadó „vértanú”

Wilhelm Gustloff 1895. január 30-án született Schwerinben. Furcsa párhuzam, hogy Hitler 1933-ban ezen a napon jutott hatalomra, és 1945-ben Gustloff 50. születésnapján merült a hullámsírba a nevét viselő hajó is. Gustloff banki alkalmazottként dolgozott, majd tüdőbaja kezeltetése céljából munkaadója, az Életbiztosítási Bank jóvoltából davosi kúrára utazott. Svájcban egy obszervatórium munkatársa lett, mellékállásban pedig egy biztosítótársaság utazó ügynökeként járta az országot. Az NSDAP-nek 1929 óta volt tagja, jelentéktelen pártaktivistaként, majd országos csoportfőnökként több ezer embert szervezett be, és Svájc nagyobb városaiban lelkesítő beszédeket tartott.

A merénylet, *David Frankfurter* egy nyugat-szlavóniai, daruvári rabbi fia volt, aki orvosi tanulmányokba kezdett Németországban, Frankfurtban. A nácik hatalomátvétele után Svájcba menekült, a berni egyetemen krónikus csontvelőgyulladás és az egymás utáni műtétek hátráltatták a vizsgák letételében. Újságolvasás közben értesült Wilhelm Gustloff programjáról. A népét ért sérelmeket kívánta megbosszulni a merénylettel. 1936. február 4-én négy lövéssel végzett a csoportfőnökkel, majd önként jelentkezett a legközelebbi rendőrőrszobán. „Azért lőttem, mert zsidó vagyok. Nincs mit megbánnom” – fogalmazott a bíróság előtt. 18 évi fegyházat kapott. Frankfurter 1945 júniusában szabadult, később az izraeli védelmi minisztérium munkatársaként dolgozott.

Gustloffból Hitler utasítására lett vértanú. A svájci gyászünnepek után a koporsót különvonat szállította Németországba. Birodalmi területen több alkalommal is megállt a vonat, végül Gustloff szülővárosában, Schwerinben zajlott le 35 ezer gyászoló jelenlétében, *Beethoven Eroicájának* hangjaira a látványos megemlékezés. Első világháborús hőstetteiről nem számolhattak be, hiszen tüdőbaja miatt alkalmatlan volt a katonai szolgálatra. „*A mozgalom vértanúját*” – mivel haláláig csak egy volt a külföldi csoportfőnökök között, ezért kevesen ismerték – a szónokok *Horst Wessel*hez, az egy prostituált miatti csetepatéban meghalt SA-vezetőhöz, a Német Birodalom második himnusza szövegének szerzőjéhez hasonlították. A háború végéig a nevét viselő utcák, terek, iskolák és hadiüzemek mellett Schwerinben hatalmas, az urnát is magában rejtő gránittömb emlékeztetett Gustloffra.

Örömben az Erő

A német szakszervezetek szétverése után, 1933 májusában jelentette be *Robert Ley* a *Deutsche Arbeitsfront* (DAF, Német Munkafront) megalakulását. A tömegszervezet egyik legfőbb feladata a náci propaganda terjesztése, a német nép harckészségének legmagasabb szintre hozása mellett a „bölcstől sírig” tartó gondoskodás, a tömegszórakoztatás szervezése lett. A minden érdekvédelmi jellegét elvesztett, kötelező tagságon alapuló mozgalmon belül az 1933 novemberében létrejött, az olasz *Dopo lavoro* (Munka után) mintájára kezdetben szó szerinti fordítással *Nach Arbeit* névre keresztelt, de hamarosan a *Kraft durch Freude* (KdF, Örömben az Erő) nevet kapó szabadidő-szervezet vállalta magára ezt a feladatot. A szabadidő-hivatal színház- és koncertlátogatásokat szervezett, a német népképzőműhelyben a náci kultúra terjesztése, szakmai képzés és testedzés folyt. A sporthivatal hadra fogható és fajilag is tökéletes ifjak testmozgását irányította, a Munka szépsége hivatal mintauzemekben munkaversenyeket szervezett, az esztétikus és higiénikus környezet, különböző szabadidős és egészségügyi létesítmények kialakításán fáradozott. Az utazás, turisztika és a szabadság megszervezésének hivatala révén a Munkafront *Ormos Mária* szerint „*hatalmas turisztikai irodává, szórakoztatóipari nagyüzemmé*” változott. Munkások tömegei, a Hitlerjugend és a Bund Deutscher Mädel (Német Leányok Szövetsége) tagjai számára biztosítottak olcsón szabadidős tevékenységet, 6–12 napos tengeri

utazásokkal (a norvég fjordok, Madeira szigete és a baráti Olaszország is kedvelt úti cél volt), belföldi nyaralásokkal (többek között a bajor Alpokba, az Érchegységbe, a Balti-tenger partjára és az alsó-szászországi partokra) javítva a társadalom közérzetét. Egy teljes ellátást biztosító tengeri utazás negyven-ötven márkába került, ami akkoriban egy havi munkásfizetés harmadával–negyedével volt egyenértékű. A hitleri Németországban született meg tehát az államilag szervezett tömegturizmus – a náciizmus eszméjének szolgálatában. Rügen szigetén Hitler személyes óhajára négy és fél kilométer hosszú épületkomplexum, a *Prora* nevet viselő náci munkásparadicsom is létesült. Az 1937-es párizsi világkiállításon díjat kapott épület nyolcezer, tengerre néző szobájában egyszerre húszezer munkás és katona pihenhetett. Az építkezés 1943-ban leállt, az első lakók a szőnyegbombázásban elpusztított Hamburgból és a keleti területekről menekültek voltak. A háború után a megmaradt épületrészekben a *Walter Ulbricht* üdülő fogadta a keletnémet katonákat és családjaikat...

Kezdetben a KdF bérelt hajókon bonyolította az utazásokat Hamburg kikötőjéből. Ley 1936 januárjában adott megbízást a *Blohm & Voss* hamburgi cégnek egy utasszállító hajó építésére, amely augusztusra nagyjából el is készült. A 25 484 bruttóregisztertonnás, tizenöt és fél csomó végsebességű, 511-es gyártási számú, a gerinctől az árbocig 56 méter magas hajót 1937 májusában szentelték fel a szokásos pezsgővel Hitler, Gustloff özvegye és a teljes KdF-flotta jelenlétében. A hajót azért nem Hitlerről nevezték el, mert bármiféle tengeri baleset, vagy tragédia szimbolikus értelmet nyert volna. A hajón minden oldalon 11-11 mentőcsónak volt, mindegyikbe 50–60 ember fért el. Elméletileg tehát körülbelül alig több mint ezer ember menekülésére volt esély.

A Wilhelm Gustloff 208,5 méter hosszú és 23,6 méter széles hajó volt fedélzetén mozival, koncert- és táncteremmel, dohányzószalonnal, bárokkal, könyvtárral, üvegmozaik-csempékkel kirakott úszómedencével. Eredetileg 1465 utasra és 426 főnyi legénységre készült a hajó. A nemzetiszocialista egyenlőség jelképének szánt hajón egyetlen utasosztály volt. A Gustloffot *Az osztály nélküli hajó* címmel propagandafilm is bemutatta. Csak Hitler és Ley külön luxuskabinja volt tiltott terület az utasok számára. 1938. március 15-ére készült el teljesen a Gustloff, ezen a napon jelentette be Hitler a bécsi Heldenplatz őrvongó tömege előtt szülőházaja és a Német Birodalom egyesülését. A hajó első, április 2-i útján többek között több száz osztrák is felkészülhetett az anchlusszt megerősítő népszavazásra. Majd a plebiszcitum ide-

jén úszó választóhelyiségként működött Anglia partjainál, lehetővé téve az ott élő osztrákoknak a véleménynyilvánítást.

A Gustloff összesen 44 alkalommal volt KdF-úton. A hajó legénysége egyik útján segítette a *Pegaway* angol széngőzös bajba jutott legénységén. 1939 márciusában a spanyol polgárháború végén a Condor-légió önkénteseit szállította Németországba. A második világháború kitörésekor véget értek az üdülőutak. 1939. szeptember 22-én a Gustloffot 500 ágyas kórházhajóvá alakították át. Az oldalán zöld csík, a kéményen pedig a vörös kereszt tette egyértelműen beazonosíthatóvá a hajót. Majd – mivel nem volt eléggé kihasznált, csupán Norvégiából szállított egy ideig sebesülteket – 1940. november 20-án Gotenhafenba került, ahol szürkére festették, ismét átalakították, ezúttal úszó kaszárnyává: az itteni kikötőben szolgált a 2. számú tengeralattjáró-tanhadosztály lakóhajójaként. A háború alatt a matrózok szárazföldi hadműveletekben vettek részt, a nőket a légtér megfigyelésére képezték át. A kadétkok bevetésére az új német „csodafegyveren”, a XXI típusú német tengeralattjárón került volna sor.

A kelet-poroszországi feltartóztathatatlan szovjet előrenyomulás sokakat kergetett öngyilkosságba, és felgyorsította a sziléziai és pomerániai lakosok menekülését is. A hideg időjárással és a szovjet repülőik támadásaival dacoló lovaskocsi-oszlopok egy része a Keleti-tenger felé indult. Több ezren reménykedtek abban, hogy a Nyugat felé induló hajók egyikén evakuálják őket. 1945. január 30-án a Wilhelm Gustloff mínusz 17 fokban, fedélzetén tízezer menekülővel és tengerésszel Kiel, illetve Flensburg felé tartott. Ekkor még senki sem sejthette, hogy az egykori utasszállító, kórház-, majd kaszárnya-, végül menekülthajó utolsó útjára indult.

A keleti-tengeri mentőakció

A német lakosság és a katonaság menekülése és menekítése szárazföldön és vízen is zajlott. Utóbbi jelentősége főleg akkor nőtt meg, amikor a Vörös Hadsereg benyomult Kelet-Poroszországba, majd Pomerániába, és a tenger felé szorította a németeket. Cselekedni kellett, előzetes tervezésre nem volt lehetőség. A tengeri mentés főpróbája már 1944. július közepén lezajlott, amikor Memel kikötőjéből több hajó szállított menekülteket Nyugatra. 1945 májusában érkezett meg az utolsó menekülthajó Flensburg kikötőjébe. *Karl Dönitz* admirális 1945. január 21-én kiadott parancsában a keleti-tengeri

hajózásért felelős *Konrad Engelhardt* ellentengernagyot bízta meg minden lehetséges érték és ember tengeri mentésével. 1081 különböző tengeri jármű, 672 kereskedelmi hajó, 409 hadihajó, aknakeresők, őrhajók, iskolahajók álltak rendelkezésre a keleti-tengeri mentőakció, az „*Unternehmen Rettung – Ostsee 1945*” lebonyolítására, ezek segítségével a háború végéig legalább 2,5 millió polgári lakost és sebesült katonát (legalább 5–600 ezret) helyeztek biztonságba Kelet-Poroszországból, Pomerániából és a Baltikumból Dániában és Schleswig-Holsteinban.

Engelhardt korábban egy kereskedelmi hajó kapitánya volt, majd ő szervezte meg a német csapatok kivonását Olaszországból a tengeren keresztül. „*Seetransportchef*”-ként gondoskodott a hajók olajjal és szénrel való ellátásáról is. Az első konvoj 1945. január 25-én hagyta el a pillai kikötőt 22 ezer menekülttel. Minden idők legnagyobb tengeri evakuálása során a haditengerészet főparancsnokságának utasítása szerint mindenekelőtt a tengeralattjárók kadétjait, a gotenhafeni tengeralattjáró-tanhadosztályokat (ULD), a női kisegítő személyzetet és a hadianyagot kellett nyugatra menekíteni, de a hajók szabad kapacitását menekültek elhelyezésére is használták. A parancs pontos számokat is tartalmazott: a *Hansa* háromezer, a *Hamburg* ötezer, a *Deutschland* és a *Gustloff* hatezer menekült elszállítására volt kijelölve. Csak január utolsó napjaiban legalább százezer menekültet szállítottak el a körülzárt keleti-tengeri térségből. Öregeket, nőket és gyermekeket mentettek, hiszen a férfiaknak a végsőig való kitartás jutott osztályrészül a keleti fronton. Január 27-én például a königsbergi nő- és gyermekgyógyászati klinika betegeit és személyzetét szállították nyugati német területre.

A szovjet tengeralattjáró- és légítámadások következtében alig több mint 1%-uk, mintegy 33 ezer ember halt meg útközben. Az egyik legsúlyosabb veszteséget a Wilhelm Gustloff megtorpedózása jelentette. Április 10-én a *Neuwerk*, 11-én a *Posen* és a *Moltkefels*, május 3-án a *Musketier* kapott végzetes találatot. Április 16-án a *Goya* motoroshajó elleni támadásnak legalább hat-ezer áldozata volt. A Gustloff melletti másik ismert, a KdF vezetőjéről elnevezett hajót, a *Robert Ley*-t 1945. március 20-án, amikor Gotenhafenből Hamburgba tartott, brit bombák süllyesztették el.

Feltételezések szerint a Wilhelm Gustloff titkos dokumentumokat vagy hadizsákmányt is szállíthatott. A kelet-porosz területekről folyamatosan mentették az embereket és kulturális, történelmi és egyéb értékeket. 1945. január 23-án az *Oskar von Hindenburg* altábornagy vezette kommandó lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozott. Paul von Hindenburg birodalmi elnö-

köt 1934-ben egykori első világháborús hadi sikerei helyszínén, a kelet-poroszországi Tannenberg mellett emelt mauzóleumban helyezték örök nyugalomra. A szovjet előrenyomulás hírére a bronzkoporsókat, több mint 250 hadseregzászlót és egyéb relikviákat a *Pretoria* nevű hajón Tübingiába szállították. Ilyen módon akár a borostyánszoba elszállítására is sor kerülhetett. Erich Koch, Kelet-Poroszország egykori körzetvezetője 1963-ban, Barczewo börtönében adott interjújában legalábbis azt állította, hogy parancsot adott a borostyánszoba berendezésének a „W. Gustloff” hajóra való rakodására és nyugatra menekítésére. Ezután előkerültek olyan szemtanúk, akik tudni vélték, hogy ez egy kisebb, fehérre mázolt és a Vöröskereszt jelével ellátott hajó volt, és Koppenhágába tartott. (Ténylegesen Dániába csak márciustól irányították a menekülthajókat, miután a szövetségesek március 12-én a menekültekkel zsúfolt Swinemünde kikötőjét bombázták.)

A borostyánszobát minden bizonnyal hiába keresnék (és keresték) a Wilhelm Gustloffon. Hiszen a Gotenhafenből, a Königsbergből kétszáz kilométeres szárazföldi úton megközelíthető kikötőből induló hajóra soha nem is került fel a híres szállítmány. A szállítólevelek is ezt tanúsítják, másrészt Königsbergnek volt saját kijárata a Keleti-tengerre.

A lengyel keleti-tengeri partokon manapság is gyakran szerveznek illegális utakat a roncshoz, főleg német gyűjtők reménykednek abban, hogy ők fűrödhhetnek egyszer a 20. század rejtélyének megoldóját illető dicsfényben.

A német Titanic

Gotenhafen (a mai Gdynia) a német haditengerészet egyik legfontosabb támaszpontja volt, és mivel messze keleten feküdt, alig érte károsodás. 14 kilométer hosszúságú partján számos hajó tudott kikötni. Ezért menekültek ide a keleti németek százezrei is. A Gustloff január 25-én kezdte meg a menekülőket, eleinte csak a szabályos jeggyel rendelkezők, főleg gyerekes anyák regisztrálását. A hajón még szülőszobát is berendeztek. Van olyan túlélő, akinek a születési okmányában ez áll: „Született 1945. január 30-án a *Wilhelm Gustloff* fedélzetén”. Minden beszállótól megkérdezték, hogy egy esetleges szerencsétlenség esetén kit értesítsenek. A behajózottakat csak eleinte számolták, egyes adatok szerint 6600, más szerint 7200, egy szemtanú visszaemlékezése szerint 7956 személyt vettek nyilvántartásba, a menekülőket végül elárasztották a hajót. Még a kikötőből kifelé haladva is vettek fel csónakokról,

kisebb hajókról embereket, így a pillai kikötőből indult *Reval* motoroshajóról is. Így tízezernél is többen tartottak Nyugat felé. Óriási mennyiségben főztek borsólevest, több tonna liszt, cukor, krumpli, tejpor, kenyér és 60 fél disznó is rendelkezésre állt.

Az úton a Birodalmi Rádió Hitler utolsó lelkesítő beszédét, majd Erich Koch kitartásra buzdító szavait közvetítette. Kilencórás út megtétele után az *Alekszandr Marinyeszkó* által irányított szovjet tengeralattjáró, az *S 13* felfedezte a kivilágított, nyílt vízen közeledő monstrumot. A tengeralattjárót egyébként német cégek tervezették Hollandiában, és a német-szovjet katonai együttműködés keretében került a balti flottához. A szovjet parancsnok úgy döntött, hogy kétórás manőverrel hátulról megkerüli a *Gustloffot*, és a part felől keres támadási pozíciót. 2000 méter távolságban párhuzamosan haladtak, majd az *S13* *Stolpmünde* magasságában hétszáz méterre megközelítette a *Gustloffot*.

Az első torpedó 21 óra 15 perckor a hajó orránál, a legénységi szállásnál csapódott a hajótestbe. Erre azonnal lezárták az odavezető zsilipeket, a bennrekedt matrózokra lassú fulladás várt. A második torpedó az úszómedence alatt érte a hajót. Itt háromszáz fős női kisegítő személyzet tartózkodott. A medence kőmozaikjai apró repeszekké válva szaggatták darabokra az ott tartózkodókat. Végül a harmadik a hajó közepén, a gépház táján csapódott be, ezután a hajó teljes sötétségbe borult és a bal oldalára dőlt, majd orral előre lassan süllyedni kezdett. Az elmerülés pillanatában megmagyarázhatatlan okokból kigyulladtak a hajó fényei. A negyedik torpedó besült a csőbe. A legendák szerint egy tengerész feliratokat is festett a torpedókra. Eszerint a három becsapódott torpedó a „szülőföldért”, „a szovjet népért” és a „*Leningrádért*” feliratot viselte. A negyedikre, amely majdnem a tengeralattjáró vesztét okozta, a „*Sztálinért*” feliratot pingálták. A vészjelzéseket a kíséző *Löwe* torpedónaszád adta le, mivel a *Gustloff* berendezései nem működtek, csak fényrakétákat tudott fellőni. Ugyanez a hajó végig ott körözött a tragédia helyszínén, és fényszórójával megvilágította a süllyedő *Gustloffot*.

C'est la guerre

A szovjet tengeralattjáró parancsnoka, az apai ágon román származású *Alekszandr Marinyeszkó* 1913-ban született Ogyesszában, és az ottani kikötői negyedben nőtt fel. Innen szinte egyenes út vezetett a fekete-tengeri flottához,

ahol navigátor, majd a Balti-tengerre történő áthelyezése, és a flotta vezetését is megtizedelő sztalini tisztoztatások után egy tengeralattjáró parancsnoka lett. Békeidőben hajók felszíni megtámadását és elsüllyesztését gyakorolta embe-reivel. Nem vetette meg az alkoholt és a nőket sem. Az S13 1945. január 2-án kapta meg a parancsot a kifutásra, Marinyeszko azonban csak késve tért vissza a flottához egy finnországi bordélyházlátogatás után. Azzal vádolták meg, hogy kémkedett, és csak azért úszta meg az azonnali haditörvényszéket, mert legénysége kiállt mellette. Ettől kezdve valamilyen jelentős haditettel akarta felhívni magára a figyelmet és elkerülni a felelősségre vonást. Az S13 végül január 11-én futott ki. Már húsz napja volt úton, különösebb eredmény nélkül.

Az első világháborúban az angol hadiflotta fölénye sokáig nem tette lehetővé a németeknek, hogy blokád alá helyezték Franciaország partjait és a Brit-szigeteket. A tengeralattjárók ezért merőben új harcmodort alkalmaztak: elsüllyesztették a távolabbi területekről érkező kereskedelmi szállítóhajókat. A tengeri hadviselés hágai és genfi konvenciói között ugyan a zsákmányolási jog szerepelt, de annak súlyos nemzetközi-jogi konzekvenciái voltak, hogy a legénység biztonságba helyezése nélkül süllyesztettek el kereskedelmi hajókat. A megállapodások ugyanis humánus hadviselést és a polgári áldozatok megkímélését írták elő a tengeren is. Eszerint a tengeralattjáróknak a felszínre emelkedve megállásra kellett felszólítania a szállítóhajót, megvizsgálni a rakományát, hogy valóban hadianyagot szállít-e, majd a személyzet mentőcsónakokba ültetése után lehetett a hajót elsüllyeszteni. A „hagyományteremtők” tehát a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetésével maguk a németek voltak. Másrészt a szállítóhajók is felfegyverezték magukat, és rálőttek a gyenge páncélzatú tengeralattjárókra, így a totális hadviselés a tengerekre is kiterjedt.

A kórházhajókhoz hasonlóan kiképzett szállítóhajókat nem védték az említett konvenciók. Ezek hivatalosan soha nem kerültek bejegyzésre, hiszen akkor az ellenfelek is tudomást szereztek volna erről, másrészt a folyamatos mentés miatt idő sem maradt a hajók előírás szerinti átfestésére. Ezért aztán Marinyeszko joggal tekinthette a Gustloffot katonai csapatszállító objektumnak. Ráadásul a fedélzeten bőven voltak katonák és sebesültek is. Guido Knopp határozottan állítja, hogy a Gustloff katonai szállítóhajó elsüllyesztése megfelelt a hadijognak. Marinyeszko számára a Gustloff elsüllyesztése történelmi igazságtétel volt a nácik által kioltott életekért, rekviem a lemészárolt milliókért. Rá is hatottak *Ilja Ehrenburg* nevezetes buzdító cikkei a *Pravdában*, melyekben az író azt követelte: „Öljétek meg a németeket!” Az S 13

1945. február 10-én két torpedóval elpusztította még a *Steuben* utasszállító gőzös több mint négyezer utasát is. Marinyeszkót a háború után elbocsátották, sőt munkatáborba is került. Majdnem három évtizeddel a halála után, 1990-ben kapta meg a Szovjetunió hőse címet, és azóta szobor is emlékezik rá Szentpétervárott. Mindenesetre a matrózok közül sokan csak *Gorbacsov* idején szereztek tudomást a menekültek sorsáról.

Tévedések és mulasztások

Elsőként a *Hipper* admirálisról elnevezett cirkáló érkezett a katasztrófa helyszínére, de a jó célpontot nyújtó hajó saját utasainak életét nem akarta veszélybe sodorni, ezért teljes sebességgel továbbhaladt. A T36-os parancsnoka, *Robert Hering* hadnagy kötélhágcsók segítségével halásztatott ki összesen 564 túlélőt a tengerből. A Löwe torpedónaszádnak, a T36-osnak és más kisebb hajóknak, a *Gotenland*nak, az M341-nek és az M387-nek összesen 1239 túlélőt sikerült kimenteni a vízből, a többiek megfagytak vagy megfulladtak. Hatszor annyian vesztették az életüket, mint a *Titanic* katasztrófája során. Legalább négyezer gyermek fulladt vízbe, fagyott halálra, vagy tűnt el a hajóval együtt a mélyben. Sokak vesztét éppen a jeges vízben megfagyott mentőmellény okozta, sok gyermek fejjel lefelé fulladt és fagyott meg.

A katasztrófában az irányítási hibák is szerepet játszottak, a parancsnoki hídon rendszerezések voltak a nézeteltérések a kereskedelmi tengerészettől érkezett *Friedrich Petersen*, a katonai irányításért felelős *Wilhelm Zahn* korvettkapitány, a 2. ULD parancsnoka és a két fiatalabb, az idős Petersen tehermentesítésére kirendelt tiszt, *Heinz Weller* és *Karl-Heinz Köhler* között. A hajó sebességének megválasztása kapcsán a kisebb sebesség mellett érveltek többen, arra hivatkozva, hogy a négyévi veszteglés után nem várható el több a *Gustloff*tól. A sekély, part menti, de elaknásított, vagy a mély, nyílt tengeri, de veszélyeket rejtő útvonal közül az utóbbit, az ún. „58-as kényszerútvonalat” fogadták el. A navigációs, helyzetjelző fények égtek, mert a tragédia előtt szemközti irányból aknakereső köteléket jelentettek. Pedig a hajó indulásától fogva teljes sötétségben haladt, még a dohányzás is tilos volt a fedélzeten. Ráadásul a hajót könnyű is volt becserkészni, hiszen egyenesen haladt. *Petersen* kapitány határozottan elutasította a cikcakkban haladást, pedig az megnehezíthette volna az S13 dolgát. A hajó irányítása mellett a kíséretét is gyengén szervezték meg. Eredetileg a *Hansa* és három biztosító haditenge-

részeti hajó kísérte volna a Gustloffot. A gyorsnaszádok menet közben visszafordultak a viharos tengeren, a Hansát pedig géphiba miatt visszarendelték a Gustloff mellől. Végül csak a Löwe torpedónaszád haladt a hajó előtt. Sokan pusztultak el a vízben az arra járó *Göttingen* nehézcircikáló fordulási manővere miatt fellépő szívóerő következtében, és a T36-os torpedónaszád ledobott vízibombái is sok életet oltottak ki.

A mentést a hajó rossz műszaki állapota, a karbantartás hiánya is nehezítette, hiszen a mentőcsónakok darui, csigái, sodronyai és kötélzete is el volt jegesedve, a tutajok a fedélzetre fagytak. A motoros mentőhajók egy részét korábban át kellett adni a haditengerészetnek, az induláskor ebből összesen tizenkettő volt a hajón, ami csupán hétszáz ember mentésére lett volna elegendő. Ezen kívül az első tiszt beszerzett még mentőcsónakokat és tutajokat. Így összesen 5–6000 ember biztonságba helyezésére volt lehetőség. A hajót ért 1943-as bombatalálat okozta sérüléseket is csak felületesen javították ki. A kevés túlélő között ott volt a hajó mind a négy kapitánya is, akik inkább a saját életüket mentették. Az eset után egyedül Zahnt kérdezték ki a történetekről, aki írásban válaszolt a haditengerészet kérdéseire. A sietség egyébként feleslegesnek bizonyult, mert végül a Vörös Hadsereg csak hetekkel később foglalta el Gotenhafen kikötőjét.

Húsz tengeri mérföldre Pomeránia partjaitól, negyvenkét méteres mélységben fekszik a hatvankét perc alatt elsüllyedt hajóroncs. Mivel tanúk is igazolták Erich Koch vallomását, búvárok, majd egyéb hivatalos szervek, kutatók és tévéállomások is átvizsgálták a Wilhelm Gustloffot. Elsőként a szovjet haditengerészet végzett majd egy évtizeden keresztül merüléseket a hajóhoz, a nehézbúvárok lángvágókkal teljesen szétszedték a roncsot, óriási lyukakat robbantottak a hajótestbe, és elhordták az értékeket. Csak ezután engedték a helyszínre a Lengyel Tengerészeti Múzeum roncsvadászait, akiknek sikeres akció esetén autót, lakást és pénzt is ígértek. Ők már semmi érdemlegeset nem találtak, és nem vállalkoztak a hajó kiemelésére sem. 1973-ban a gdanski búvárklub is engedélyt kapott arra, hogy tagjai megvizsgálhassák a roncsot, amely a tengeri térképen a „73. számú navigációs akadályként” van feltüntetve. A sokszor lefotózott és lefilmezett, elrozsdásodott és életveszélyes roncs négy részre esve fekszik a mélyben.

A „MÜHLVIERTELI NYÚLVADÁSZAT”

Kitörési kísérlet Mauthausenből

1945. február 2-án mintegy ötszáz, úgynevezett K-fogoly, főleg szovjet tisztek, szökést kíséreltek meg a mauthauseni koncentrációs tábor halálblokkjából. A rögtön megindult háromhetes hajtóvadászatban az SS, az SA, a Wehrmacht, a Volkssturm és a Hitlerjugend egységei mellett rendőrök, tűzoltók és civilek is részt vettek. Az akciót, melynek a célja az volt, hogy „senkit ne vigyenek élve vissza”, tizenegyen érték túl.

A treblinkai (1943. augusztus 2.) és a sobibóri (1943. október 14.) megsemmisítő táborokban lezajlott felkelés brutális megtorlása mellett mintegy négyszáz olyan nemzetiszocialista bűntettet ismerünk, amelyeket a második világháború után hozott ítéletekben az *Endphasenverbrechen*, a háború végső fázisában, 1945 januárjától kezdődően elkövetett bűncselekmény kategóriájába soroltak. Ezeket a nemzetiszocialista szervezetek tagjai civilekkel együttműködve hajtották végre a végórát élő rendszer megsemmisítésre ítélt ellenfeleivel, köztük a koncentrációs táborok foglyaival szemben. Az 1945. április 8-i cellei, az SS szóhasználatában „nyúl vadászatnak” nevezett alsó-szászországi hajtóvadászatnak legalább százhetven áldozata volt. A felső-ausztriai Mühlviertel régióban lezajlott „K”-akciónak (a likvidálás céljával indított Kugel-, azaz golyó-akció) legalább kétszer ennyi.

Mauthausen

Az egyetlen koncentrációs tábor Ausztria területén nem sokkal az anschluss, az ország bekebelezése után hozták létre Linz közelében, 1938 augusztusában. Idővel a főtábor mellett ötvenkét melléktábor is létesült, ezekben 1945. május 5-ig, a tábor felszabadításáig összesen mintegy kétszázezer fogoly raboskodott szinte egész Európából. Ezek legalább fele a gránitkőbányában végzett

munka hatására, a minimális ellátás, vagy az örök önkénye következtében, illetve az 1940-től létesített krematóriumokban pusztult el.

Mintegy huszonötezer magyarországi zsidó, illetve politikai fogoly is megjárta Mauthausen poklát, több mint egyharmaduk ott pusztult, köztük *Tolnai Simon* ismert könyv- és lapkiadó és *Buday-Goldberger Leó* textilgyáros. A túlélők között volt *Gratz Gusztáv* volt külügyminiszter, *Kállay Miklós* volt miniszterelnök, *gróf Sigray Antal*, *Rassay Károly* és *Apponyi György* országgyűlési képviselők, illetve *ifjabb Horthy Miklós*. Többek között Mauthausenben is raboskodott *Simon Wiesenthal*, aki 1945 után életét a náci háborús bűnösök felkutatásának és bíróság elé állításának szentelte. 1946/1947 folyamán egy amerikai katonai bíróság Dachauban mintegy háromszáz, Mauthausenben elkövetett bűntett kapcsán folytatott vizsgálatot és hozott ítéletet. A „mühlvierteli nyúlvadászat” során elkövetett gyilkosságokért összesen tíz eljárás indult.

Az első szovjet hadifoglyok nem sokkal a Szovjetunió megtámadása után, 1941 októberében érkeztek Mauthausenba és a legnagyobb melléktáborba, Gusen I-be. Hajnali öt órától órákon át kellett vigyázzban állniuk a barakk előtt, guggolva libasorban meneteltették őket az örök, esős időben – szőnyegként – a nedves földre kellett feküdniük, hogy az öröknek ne legyen sáros a csizmája. A bútortalan barakk padlóját hideg időben vízzel fellocsolták. Rendszertelenül, gyakran csak háromnaponta kaptak fehérrepalevest, csak öt kanállal ehettek. A minimális kenyéradag is inkább az örök asztalára került. *Waldemar Wolter* tábori orvos nem vizsgálhatta őket.

A foglyok többségét (mintegy tizenegyezer regisztrált közül több mint hatezret) halálra éhezttették, vagy tarkólövessel kivégezték. A táborvezetés által kiadott norma napi tíz halott volt, ezt a téli hónapokban folyamatosan túlteljesítették. Jellemző, hogy 1945 elejéig a francia és brit hadifoglyok alig több mint egy, az amerikaiak 0,3 százaléka halt meg Mauthausenban, míg a szovjet katonák körében ez az arány kiugróan magas, 57,8 százalék.

A fogoly bevezetése a külön e célra létrehozott és kamerával is felszerelt helyiség sarkába, kivégzése, a holttest elvonszolása és a vérfoltok eltüntetése nem tartott tovább két percnél. *Jan Pštross*, cseh hadifogoly így emlékezett később egy 1942 tavaszán lezajlott SS-akcióra: „Egyik éjjel az SS kb. 300 szovjet hadifogolyból, tisztekből és legénységből álló szállítmányt hozott a táborba. Ezeknek a gyülekezőhelyen le kellett vetkőzniük, és csoportonként a gázkamrákba vitték őket. Másnap reggel csak egy nagy halom ruhát láttunk a gyülekezőhelyen”. Feltételezések szerint ők voltak a mauthauseni gázkamrák első áldozatai.

1945. február 2.

Alfred Jodl tábornok, a Wehrmacht vezérkari főnökének aláírásával 1941. június 6-án született meg a hírhedt *komisszárparancs*, amely a Barbarossa-hadművelet előtt nem sokkal a szovjet politikai tisztek „azonnali fegyveres elintézését” rendelte el. A deportálás helyszínéül egy 1942. május 5-i utasítás Mauthausent nevezte meg.

A „K”-akció eredetileg a szabotázzsal, németellenes agitációval vádolt, a kollaborációt elutasító civil, nagyrészt orosz kényszymunkások kiirtását célozta. Ezt módosította *Wilhelm Keitel* tábornok, a Wehrmacht főparancsnoka egy 1944. március 2-án kelt titkos parancsban. Eszerint a menekülést megkísérlő szovjet tiszteket nem hadifogolyként kezelték, hanem Mauthausenbe szállítva kivégzés, illetve 1944 májusától szisztematikus kiéheztetés várt rájuk. Az ún. „*III. fokozatú*” bánásmód azt is jelentette, hogy semmilyen hivatalos nyilvántartást nem vezettek róluk, nemzetközi segélyszervezetek érdeklődésére sem adtak róluk információt, és fogolyszámot sem kaptak. Az akció elrendelése utáni tizenegy hónapban négyezer-négyszáz ember halt meg a 20. számú blokkban. Ezek közül eddig mintegy ötszázhatvanat sikerült azonosítani. Bár a szövetségesek nyugaton már átlépték a német határt, és a szovjet csapatok is már Budapestnél jártak, a K-foglyok tisztában voltak azzal, hogy illuzórikus dolog arra várni, hogy felszabadítják a tábort.

A tábor 20. blokkjában az utolsó háborús év első hónapjában néhány lengyel és jugoszláv fogoly kivételével csak szovjet katonák voltak. Ekkor (más források szerint már 1944 szeptemberében) újabb tizenhét, a karlsbadi hadifogolytáborból megszökött, de ismét letartóztatott tisztet hoztak a blokkba, köztük *Nyikolaj Ivanovics Vlaszov* alezredest, *Alekszandr Filippovics Iszupov* és *Kirill Mojszejevics Csubcsenkov* ezredeseket és *Gennagyij Mordovcev* századost. Ők tervelték ki és szervezték meg a foglyok menekülését. Fegyverként kiásott köveket, széndarabokat, facipőket és a barakk két tűzoltó készülékét akarták használni, és azokkal január 29-re virradóra az őrtornyokat megtámadni. A terv azonban kitudódott, január végén (a dátummal kapcsolatban eltérnek a visszaemlékezések) az SS huszonöt foglyot, köztük a felkelés szervezőit kivégezte. A feltűnően viselkedő Mordovcevet a barakkparancsnok ölte meg.

Ennek ellenére 1945. február 2-án, hajnali egy óra előtt nem sokkal, mínusz nyolc fokos hidegben és húsz–harminc centiméteres hóban megkezdődött a kitörési kísérlet. Miután a barakkparancsnokot és a melléje beosztott

személyzetet ártalmatlanná tették, az előkészített hajítólövedékekkel és oltóeszközökkel rövid harc után bevették a keleti őrtornyot, majd onnan – immár gépfegyvertűzzel – kiiktatták a másik torony őrzeit is. Nedves takarókkal és ruhadarabokkal rövidzárlatot idéztek elő a magas feszültségű áramot vezető szögesdrót-kerítésekben. A falakon átmászva akartak elmenekülni, de legalább százan csak néhány méterre jutottak. Az őrök – a blokkban maradt hetvenöt, súlyos beteg fogollyal együtt – lelőtték, leszúrták vagy agyonverték őket. Azok többsége, akiknek sikerült a tábor közvetlen környezetét elhagyni, három-, ötfős csoportokban északi irányban, a Cseh–Morva Protektorátus felé menekült.

Az embervadászat

August Eigruher, a felső-dunai körzet gauleitere azonnal nagyriadót rendelt el, a *Franz Ziereis* ezredes irányítása alatt álló SS-táborparancsnokság pedig utasítást adott ki, hogy élve senkit ne vigyenek vissza a táborba. A környező településeken jórészt még aznap elfogták és azonnal ki is végezték a rongyokban, vagy beteg társaik ruháiban menekülő foglyokat. Ried iskolájának udvarán legalább negyven holttestet, kettesével-hármasával összekötözve-láncolva hordtak egy halomba – egy visszaemlékezés szerint „*ahogy a vadász-sákmánnyal történik egy őszi hajtóvadászat*on” –, és csak másnap szállították el őket. A szomszédos ablakokban bámeszkodók arcán *Michael Kirnbauer* helyi plébános feljegyzése szerint a „*legkisebb együttérzés jele*” sem volt látható. *Alois Schneeberger*, Gallneukirchen káplánja szerint még élő és holt foglyokat válogatás nélkül dobáltak fel egy teherautóra, és közben „*csak csendes nyöszörgést*” lehetett hallani. Az iskola lelkes náci vezetője sem tett panaszt.

Az SS által „*veszélyes bűnözőkként*” jellemzett szovjet katonák a civil lakossággal szemben – ahogy az egy csendőri jelentésből is kitűnik – semmilyen erőszakos cselekedetet nem követtek el, csak „*éhségüket próbálták meg csillapítani és ruhához akartak jutni, hogy könnyebben menekülhessenek*”. A különböző katonai egységek és nemzetiszocialista szervezetek tagjai mellett öregek és fiatalok, parasztok, hentesek, hivatalnokok és iparosok gyilkoltak meg kiéhezett, legyengült és fegyvertelen szovjet tiszteket. Egy paraszt sertés-combball vert agyon egy menekültöt, egy másik zsebkésével nyakon szúrta az áldozatát, miközben a felesége még egy pofont is adott a haldoklónak. A Volkssturm egyik tagja tizenkét golyót lőtt ki egy fogolyra, egy vegyeske-

reskedés tulajdonosa hét katonát lőtt agyon, egy biztosítási alkalmazott húsz sebesültet végzett ki tarkólövessel.

Egy másik gazda, akinek a tanyáján lengyel és ukrán kényszermunkások is dolgoztak, majd kéttucat menekültöt adott az SS kezére. Később hiába csókolgatta a bevonuló szovjet katonák csizmáit, nem kapott kegyelmet, saját pöcegödrében végezte. A háború után lefolytatott egyik népbírószági eljárás során egy vádlott, aki egy szénapadláson lőtt fejbe egy menekültöt, alkoholos befolyásoltságra, önvédelemre, végül arra hivatkozott, hogy „szabadjára eresztette az ösztöneit”.

Ugyanakkor voltak olyanok is, akik vállalták annak kockázatát, hogy maguk is a táborba kerülnek. A házak ajtaja elé kihelyezett főtt krumpli és meleg tej, a szárítókötélen „felejtett” ruházat, a hóba a menekülők nyomainak eltörlésére kihajtott tehenek, az üldözés során elfordított tekintetek az emberek segítőkészségéről tanúskodtak. A *Langthaler* család például a háború végéig rejtgette *Nyikolaj Romanovics Cemkalo* őrmestert és *Mihail Lvovics Rybcsinszkij* főhadnagyot, és talán a háború utáni hivatalos szovjet és osztrák elismerésnél is fontosabb, hogy a megmentők és a megmentettek később is hosszú évtizedeken át kapcsolatban maradtak egymással.

A *Mascherbauer* családnál elrejtőzött *Szemjon Sakov*, aki két menekültő társával ellentétben egy házkutatást is túlélte a hajtóvadászat napjaiban, később levélben mondott köszönetet a családnak. Ez mentette meg a családfő életét, mert az egyik eljárás alá vont üldöző a háború után megvádolta azzal, hogy ő ölte meg az egyik menekültöt. Előfordult, hogy külföldi kényszermunkások segítettek sorstársaiknak, illetve csendőrök is megtagadtak tűzparancsot.

Az SS adatai szerint tizenhét–tizenkilenc szökött fogoly kivételével mindenkit elfogtak az összesen három héten át tartó razzia során. Arra már nem tér ki a statisztika, hogy élve, vagy holtan; ez már nem játszott szerepet. Érdekes módon a máskor kínosan precíz SS ebben az esetben nem tudta pontosan, hányan is voltak eredetileg a halálblokkban. Jellemző, hogy az egyik túlélő, az 1943 augusztusában Bajorországból megszökött és csak fél évvel később szlovák területen elfogott *Vlagyimir Ignatyevics Szoszedko* hadnagy 1944. április 26-i dátummal szerepel a kivégzettek között.

Sokan a kimerültségtől vagy az éhségtől haltak meg, mások megfagytak. A környék lakói sokáig gépfegyverek sortüzét, vezényleti szavakat, ordítást és kutyaugatást hallottak Mauthausen felől. Egy visszaemlékezés szerint „*igazi vérfürdő kezdődött, a latyakos hó az utakon a lelőttek vérével keveredett*”. A kitöréskor az agyonvert barakkparancsnokon kívül egy SS-katonát ért halálos

lövés. Az üldözők egyetlen embert veszítettek, egy helyi Hitlerjugend-vezetőt, akit tévedésből az általa elfogott három fogollyal együtt lőttek le a sötétben. A halálblokkba nem sokkal később a sachsenhauseni koncentrációs táborból érkeztek új foglyok, a dollárt és fontot hamisító Bernhard-hadműveletben részt vett grafikusok, akik „*halottasházként*” jellemezték Mauthausent.

Matthias Kaltenbrunner osztrák történész szerint legalább tizenegyen éltek túl a hajtóvadászatot, és ezek közül nyolc szovjet tisztet sikerült azonosítani. Mindez főleg *Ariadna Szergejevna Jurkova* orosz újságírónőnek köszönhető, aki a múlt század ötvenes éveinek végétől gyűjtött anyagokat a mauthauseni koncentrációs tábor 20. blokkjának történetéről, és küzdött a hazatért hadifoglyok és K-foglyok társadalmi megbecsüléséért. Mellette *Szergej Szergejevics Szmirnov* író-újságíró érdemel említést, aki egy 1958 elején sugárzott rádióműsorban beszélt először a mauthauseni túlélőkről.

A túlélők sorsa a háború után

A hadifogságból szabadult szovjet katonák először egy ún. *filtrációs* táborba kerültek, ahol a fogság során tanúsított magatartásukat vizsgálta az NKGB, az Állambiztonsági Népbiztosság, illetve a SZMERS, a szovjet katonai hírszerzés. A szovjet fegyveres erők főparancsnoksága, a *Sztavka* már 1941. augusztus 16-án kiadta a 270. számú parancsot, eszerint „*bűnös dezertőrnek*” volt tekintendő, aki a „*végsohig való harc*” helyett megadta magát, és az ilyen hazaárulókat „*bármilyen lehetséges módon el kell pusztítani, családjaiktól mindenemű támogatást meg kell vonni*”. Ezek után nem meglepő, hogy volt olyan túlélő (a megmentőinek levélben köszönetet mondó Sakov), aki átszökött az amerikai megszállási zónába, és soha nem tért haza.

A vizsgálat során a tiszték az esetleges terhelő tényekkel kapcsolatban tagadtak, ugyanis egy Gestapo-kihallgatás, vagy a németeknek végzett bármilyen munka akár azonnal a gulágra is juttathatta őket. Sztálin diktatúrájában kíméletlen diszkriminációban volt részük, árulónak tartották őket, csak azért, mert – ahogy egy szovjet katonához illik, utolsó csepp vérükig harcolva – nem haltak meg a háborúban. Az egyik hazatért túlélőt az édesanyja nem merte üdvözölni, félt kapcsolatba lépni egy kollaboránssal. Csak a múlt század hatvanas éveitől kezdve változott meg fokozatosan a hadifoglyok megítélése. Amikor 1967-ben a Langthaler család Ukrajnába látogatott, Ryb-

csinszkij nem csupán egy autót kapott a találkozó idejére, hanem egy fiatal KGB-s munkatársnőt is.

A mauthauseni koncentrációs táborban létesített emlékhelyet évente mintegy kilencvenezer osztrák diák keresi fel, a nemzetiszocialista múlt még élő tanúit a tanórákon is vendégül látják. Az 1970-ben megnyílt múzeumban három külön tábla, illetve vitrin idézi fel a „K”-akció és a „mühlvierteli nyúl-vadászat” eseményeit. 1995-ben az eseményeket feldolgozó osztrák filmet, *Andreas Gruber* alkotását nézték meg legtöbben, mintegy százhuszonötezen a szomszédos országban, az ugyanabban évben bemutatott dokumentumfilm az utca embere mellett a korabeli szemtanúkat is megszólaltatta. Május 5., a mauthauseni tábor felszabadításának napja az osztrák parlament egyhangú döntése alapján 1998 óta az erőszak és rasszizmus elleni, a nemzetiszocializmus áldozatait megtisztelő emléknap.

*A tanulmányok első megjelenése
az Élet és Tudomány című folyóiratban*

I.

Habsburgok és egyéb bécsi históriák

Kémelhárítóból spion. Alfred Redl ezredes öngyilkossága

- ☞ *Alfred Redl ezredes öngyilkossága. Kémelhárítóból kém*
LVIII. évf. 21. szám, 2003. május 23. 650–652.

„Tegnap jobb lett volna, mint ma, és ma jobb, mint holnap.” Az első világ-
háborúhoz vezető júliusi válság

- ☞ *Tegnap jobb lett volna, mint ma ... 1. Tisza ellenáll*
LIX. évf. 38. szám, 2004. szeptember 17. 1194–1196., és
☞ *Tegnap jobb lett volna, mint ma ... 2. Mire lehullanak a levelek?*
LIX. évf. 39. szám, 2004. szeptember 24. 1226–1228.

Az utolsó magyar királykoronázás

- ☞ *Az utolsó magyar királykoronázás. Gondoskodunk törvényről, békéről*
LXVII. évf. 1. szám, 2012. január 6. 11–13.

„Aki véget akart vetni az örület diktatúrájának”. IV. Károly békekísérletei

- ☞ *IV. Károly békekísérletei. Véget vetni az örület diktatúrájának. 1. rész*
LXII. évf. 37. szám, 2007. szeptember 14. 1173–1175., és
☞ *Tisztességes és/vagy áruló. 2. rész*
LXII. évf. 38. szám, 2007. szeptember 21. 1205–1207.

„Katonaként szolgált, de a békét védte”. Boldoggá avatták IV. Károlyt, az
utolsó magyar királyt

- ☞ *Katonaként a békét kívánta. Boldog Károly*
LIX. évf. 7. szám, 2004. február 13. 202–205.

Az utolsó magyar királyfi

☞ *Az utolsó magyar királyfi*

LVII. évf. 47. szám, 2002. november 22. 1478–1479., és

☞ *Anschluss vagy restauráció*

LVII. évf. 47. szám, 2002. november 22. 1479–1481.

A császár örökösei. A Habsburg-vagyon sorsa

☞ *A Habsburg-vagyon sorsa. Császári örökösök*

LXV. évf. 18. szám, 2010. április 30. 553–555.

Áldozat vagy csatlós? Az anchluss

☞ *Az Anschluss. Áldozat vagy csatlós?*

LVIII. évf. 14. szám, 2003. április 4. 422–424.

Az osztrák államszerződés. Moszkvától Moszkváig

☞ *Ne csipkedjük a medve farkát! Az osztrák államszerződés*

LX. évf. 20. szám, 2005. május 20. 618–620.

II.

Perek és merényletek

A tiszaezlári per

☞ *A tiszaezlári per. Egy cselédlány halála*

LVII. évf. 15. szám, 2002. április 12. 454–456.

Erzsébet királyné halála

☞ *Erzsébet királyné halála. Merényletes korszak áldozata*

LIX. évf. 1. szám, 2004. január 2. 22–24.

A trónörökös halála. Az újkor legrosszabbul előkészített merénylete

☞ *A legrosszabbul előkészített merénylet. A trónörökös halála*

LIX. évf. 26. szám, 2004. június 25. 816–819.

Az örömszerző hírszerző. Mata Hari tragédiája

☞ *Az örömszerző hírszerző: Mata Hari. 1. rész: A hajnal szeme*

LXVII. évf. 23. szám, 2012. június 8. 713–715., és

- ☞ *Az örömszerző hírszerző: Mata Hari. 2. rész: Amatőr kém*
LXVII. évf. 24. szám, 2012. június 15. 755–757.

„Ennek így kellett történnie”. Merénylet Tisza István ellen

- ☞ *Ennek így kellett lennie*
LXIII. évf. 49. szám, 2008. december 5. 1545–1547.

Matuska, a magányos (?) tettes. A biatorbágyi merénylet

- ☞ *Matuska – magányos merénylő? 1. rész*
LXI. évf. 40. szám, 2006. október 6. 1254–1255., és
☞ *Matuska – okosbolond? 2. rész*
LXI. évf. 41. szám, 2006. október 13. 1300–1302.

„Miért lőnének rám a csehek?” A harmadik számú náci vezető halála

- ☞ *Prágai mészáros. 1. rész.*
LXVII. évf. 32. szám, 2012. augusztus 10. 1001–1003., és
☞ *2. rész: Miért lőnének rám?*
LXVII. évf. 34. szám, 2012. augusztus 24. 1072–1074.

„Nem baj, ha nem értenek, a lényeg, hogy higgyenek nekem.” Szálasi népbíróági pere és kivégzése

- ☞ *Szálasi népbíróági pere és kivégzése*
LXVI. évf. 47. szám, 2011. november 25. 1484–1486.

A huszadik század pere

- ☞ *Nürnberg. A huszadik század pere*
LX. évf. 46. szám, 2005. november 16. 1450–1453.

„Nem volt beleszólásom semmibe, a papírmunkát kivéve.” Adolf Eichmann elfogása és pere

- ☞ *A Moszad bravúrja. Az Eichmann-ügy*
LXV. évf. 51. szám, 2010. december 17. 1612–1615.

III.

Horthy-Magyarország

Operettháború vagy kemény hatalmi harc? IV. Károly visszatérési kísérletei 1921-ben

- ☞ *Operettháború vagy hatalmi harc? IV. Károly visszatérési kísérletei*
LVI. évf. 25. szám, 2001. június 22. 784–787.

„Wißt ihr, magyarok maradtunk!” A soproni népszavazás

- ☞ *„Ausztiria! Fuss Innen!” A soproni népszavazás 1.*
LVI. évf. 49. szám, 2001. december 7. 1542–1544., és
☞ *„Wißt ihr, magyarok maradtunk!” A soproni népszavazás 2.*
LVI. évf. 50. szám, 2001. december 14. 1574–1576.

A Rothermere-akció

- ☞ *A Rothermere-akció*
LVII. évf. 25. szám, 2002. június 21. 775–778.

„Bűnös vagyok.” Teleki Pál öngyilkossága

- ☞ *Bűnös vagyok. Teleki Pál öngyilkossága*
LXVI. évf. 18. szám, 2011. május 6. 553–555.

A kormányzóhelyettes halála. Horthy István tragikus repülőbalesete

- ☞ *A kiskormányzó halála*
LXII. évf. 41. szám, 2007. október 12. 1286–1288.

Idegen földön, idegen érdekekért. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-nyarban

- ☞ *Idegen földön, idegen érdekekért. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-nyarban*
LXIV. évf. 2. szám, 2009. január 9. 38–40.

„Élt kb. 38 évet”. A halhatatlan légios

- ☞ *A légios halála. Élt kb. 38 évet*
LXVII. évf. 30. szám, 2013. július 26. 937–939.

„Nem hagyhatok ezeket segítség nélkül”. Raoul Wallenberg eltűnése

- ☞ *Raoul Wallenberg eltűnése. 1. Vendég vagy fogoly vagyok?*

LX. évf. 15. szám, 2005. április 15. 458–460., és

☞ 2. *A svédek rossz lelkiismerete. Raoul Wallenberg eltűnése.*

LX. évf. 16. szám, 2005. április 22. 490–492.

Razzia a Délvidéken. Katyń, Lidice, Oradour... és Újvidék

☞ *Razzia a Délvidéken. 1. rész*

LXII. évf. 5. szám, 2007. február 2. 141–144., és

☞ *Hivatalos pogrom. 2. rész*

LXII. évf. 6. szám, 2007. február 9. 173–175., és

☞ *A mondat második fele. 3. rész*

LXII. évf. 7. szám, 2007. február 16. 205–207.

Negyvenöt nap negyvennégyben. Szerb megtorlás a Délvidéken

☞ *Szerb megtorlás a Délvidéken. Kicsit kitakarítottak. 1. rész*

LXII. évf. 17. szám, 2007. április 27. 522–523., és

☞ *Negyvenöt nap negyvennégyben, 2. rész*

LXII. évf. 18. szám, 2007. május 4. 556–558.

Miklóspapa Portugáliában. Horthy emigrációs évei

☞ *Horthy Miklós emigrációs évei. Miklóspapa Portugáliában*

LXV. évf. 41. szám, 2010. október 8. 1290–1292.

IV.

A második világháború és előzményei

Hitler hazárdjátéka. A Rajna-vidék megszállása

☞ *A Rajna-vidék megszállása. 1. Hitler hazárdjátéka*

LXVI. évf. 6. szám, 2011. február 11. 179–181., és

☞ *A Rajna-vidék megszállása. 2. Engedték, hogy átcsússzunk...*

LXVI. évf. 7. szám, 2011. február 18. 211–213.

A propaganda olimpiája

☞ *A propaganda olimpiája – Berlin, 1936. 1. A nagy átverés*

LXI. évf. 28. szám, 2006. július 14. 870–873., és

☞ *A propaganda olimpiája – Berlin, 1936. 2. Négerek és zsidók az árják stadionjában.*

LXI. évf. 29. szám, 2006. július 21. 908–910.

A 20. század leghosszabb életű európai diktatúrája. Franco Spanyolországa

☞ *A XX. század leghosszabb életű diktatúrája. A háborúnak vége, 1. rész*
LXIV. évf. 49. szám, 2009. december 4. 1558–1560., és

☞ *Világháború – lombikban. 2. rész*
LXIV. évf. 50. szám, 2009. december 11. 1587–1589.

„Nem bántam meg semmit!” Rudolf Hess titka

☞ *A Rudolf Hess-rejtély. Békekövet vagy őrült?*
LXI. évf. 19. szám, 2006. május 12. 586–589.

„Szabadság és becsület” A Scholl testvérek Hitler ellen

☞ *A fehér rózsák halála. 1. rész*
LXIII. évf. 13. szám, 2008. március 28. 400–402., és

☞ *A legjobbat tettem. 2. rész*
LXIII. évf. 14. szám, 2008. április 4. 429–431.

Leningrád kilencszáz napja

☞ *Leningrád kilencszáz napja*
LXIV. évf. 41. szám, 2009. október 9. 1296–1299.

A legendás borostyánszoba

☞ *A legendás borostyánszoba. Hová tűnt a világ nyolcadik csodája? 1.*
LVIII. évf. 46. szám, 2003. november 14. 1456–1458., és

☞ *A borostyánszoba nyomában. Hová tűnt a világ nyolcadik csodája? 2.*
LVIII. évf. 47. szám, 2003. november 21. 1486–1487.

A Wilhelm Gustloff katasztrófája. Hitler utolsó áldozatai

☞ *A Wilhelm Gustloff katasztrófája. 1.*
LX. évf. 6. szám, 2005. február 11. 172–174., és

☞ *Tízezer áldozat. A Wilhelm Gustloff katasztrófája. 2.*
LX. évf. 7. szám, 2005. február 18. 202–204.

A mühlvierteli nyúl vadászat. Kitörési kísérlet Mauthausenből

☞ *A mühlvierteli nyúl vadászat. Kitörés Mauthausenből*
LXIX. évf. 41. szám, 2014. október 10. 1299–1301.

FIZIKER RÓBERT

LELEPLEZETT TÖRTÉNELEM

39 HISTÓRIA A HUSZADIK SZÁZADBÓL

Bécs, 1913. A képei eladásából élő operarajongó hobbifestő, egy férfiszállás huszonnégy éves lakója a nagynémet egység megteremtéséről ábrándozva felszáll a Münchenbe tartó vonatra. A negyvenöt éves szárnysegéd, szabadidejében ugyancsak az ecset és a paletta rabja, arcképet fest uralkodójáról és megfogadja, hogy őt híven szolgálja és akár az életét is adja érte. A lelkes régiséggyűjtő trónörökös a Belvedere-kastélyban – az ötvenedik születésnapjára készült emlékérmét nézegetve – a soknemzetiségű Monarchia átalakításán és a nagyhatalmi háborús konfliktus elkerülésén fáradozik.

Huszonöt évvel később a király nélküli Magyar Királyság kormányzójává lett szárnysegéd barátként köszöntötte a Bécsbe visszatért festőt, a Német Birodalom kancellárját. A Szarajevóban meggyilkolt trónörökös fiait, akiket a Heldenplatzon őrzőngő tömeg első sorába kényszerítettek, hamarosan Dachaubá deportálták. Huszadik századi históriák a Habsburgokról, Hitlerrel, Horthyról és másokról, harminckilenc tételben elbeszélve.

3990 Ft

ISBN 978-963-236-949-5

9 789632 136949

L'Harmattan